

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені М. П. ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДУДКА Тетяна Юріївна

УДК 37:796.51(091)«80/193»(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ТУРИЗМ В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИХ
УМОВАХ ІХ – 30-х рр. ХХ СТ.

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Т. Ю. Дудка

Науковий консультант: **Сиротюк Володимир Дмитрович,**
доктор педагогічних наук, професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Дудка Т.Ю. Просвітницький туризм в історико-педагогічних умовах ІХ – 30-х рр. ХХ ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2018.

Зміст анотації

У дисертації вперше уведено до наукового обігу та системно обґрунтовано важливий історико-педагогічний феномен «просвітницький туризм», невідомі документи та історичні факти архівних і рукописних фондів, які в сукупному ефекті уможливили репродукування змістової наповненості його мети, завдань, основних форм. Здійснено ретроспективний аналіз окресленої проблематики у вітчизняній площині ІХ – 30-х рр. ХХ ст.

У розширених хронологічних рамках проаналізовано етапи розвитку просвітницького туризму в історії зарубіжної педагогіки; запропоновано періодизацію становлення, розвою та занепаду вітчизняного просвітницького туризму (ІХ – 30-х рр. ХХ ст.), охарактеризовано особливості кожного етапу, їх поступальність та взаємозалежність.

Науково обґрунтовано міждисциплінарний потенціал феномена в розрізі окремих наукових напрямів розроблено історіософську модель просвітницького туризму засновану на методологічних підходах, феноменологічних властивостях, дуалістичній єдності мети та результату.

Створено картографічну модель пріоритетних географічних напрямів міжнародного просвітницького туризму вітчизняного педагогічного складу Київського навчального округу ХІХ – поч. ХХ ст. Науково змодельовано схему організаційної структури внутрішнього просвітницького туризму в розрізі типової адміністративно-територіальної одиниці губернії – повіту (1917 р.).

Уточнено лексико-семантичну парадигмальність категорій «просвіта», «просвітництво», «просвітник» та «просвітниця», «просвітній», «просвітити», «просвітитися» «просвітницька діяльність», «туризм».

Узагальнено погляди на туризм представників вітчизняних та зарубіжних наукових і освітніх центрів; теоретичні уявлення та практичні здобутки знакових для дослідження українських просвітників В. Григоровича-Барського, В. Фармаковського, Ф. Фортинського, В. Шульгіна, А. Ясинського.

Набуло подальшого розвитку переосмислення історико-педагогічного поступу вітчизняного просвітницького туризму.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що: введено до наукового обігу поняття «просвітницький туризм», яке є перспективним предметом дослідження для подальших наукових розвідок; актуалізовано авторські методики організації і проведення аудиторних занять окремих європейських вищих шкіл, здобутки яких можуть урізноманітнити сучасний навчально-виховний процес.

Здобувачем розроблено одноосібну монографію «Просвітницький туризм як історико-педагогічний феномен»; навчальний посібник «Лабораторний практикум з сімейного туризму»; навчальні програми з дисциплін «Сімейний туризм», «Управління у сфері дитячого туризму», «Туроперейтинг: організаційна діяльність», які увійшли до змісту методичного комплексу на паперовому носієві.

Основні положення, викладені у розробках, можуть бути використані: для написання підручників і навчально-методичних посібників з дисциплін «Історія педагогіки», «Педагогіка», «Педагогічна антропологія», «Історія туризму», «Сімейний туризм», «Управління проектами у сфері дитячого туризму», «Туроперейтинг»; у викладанні курсів «Філософія освіти», «Сучасні проблеми науки та освіти», «Методологія наукового дослідження» та спецкурсів.

На основі історико-компаративного методу рельєфно відтворено європоцентричність змісту категорії «просвітництво» як: історичної епохи; ідеології суспільної думки; цілеспрямованих заходів, націлених на підняття

рівня грамотності й освіченості. Аргументовано розмежування взаємозумовлених дослідницьких лексем – «просвітництво» (особистісно зорієнтоване явище), «просвіта» (діяльнісний підхід до організації процесу пізнання), «просвітній» (засіб взаємодії), «просвітити» (продуктивний результат співпраці зі суб'єктом), «просвітитися» (самопізнання за межами зовнішніх впливів), феноменологічно синтезованих глибинним історико-педагогічним діалогом.

Відрефлексовано центральну категорію дослідження «просвітницький туризм» на основі врахування критеріїв: часового (тривалість перебування – не менше однієї доби), метацільного (ключова мета – просвітництво), економічного (основне джерело – самофінансування), географічного (міжнародний і внутрішній). Це дає підстави визначити просвітницький туризм як цілеспрямоване тимчасове геопросторове переміщення особи з просвітницькою метою за межі постійного місця проживання, що не передбачає отримання прибутку.

Підсумовано, що через мінливість досліджуваних історико-педагогічних умов підтримання тенденційності та продуктивності розвитку феномена забезпечувалося свідомо-особистісною ініціативністю, співвіднесеною більшою мірою з позаінституційною формою функціонування просвітницького туризму.

Підсумовано, що просвітницький туризм Кирила та Мефодія на давньоруській території, по суті, став тривимірною подією: епохальною в історії розвитку вітчизняної педагогіки, доленосною у власному державотворенні, визначальною у соціокультурному поступі Європи. Продуктивність відвідання братами центральноєвропейських просторів віддзеркалилася у семіотиці слов'янської азбуки – підґрунтя розвитку грамотності, освіти та книжності на визначеній території.

На дослідницькому рівні ідентифіковано, що систематичне використання духовенством просвітницького туризму допомогло в реалізації вітчизняного проекту безкоштовних навчально-виховних закладів, що ґрунтується на кращих

традиціях богословсько-грецьких шкіл турецького періоду. У славистичній інтерпретації така подієвість ототожнюється з просвітницьким регресом, особливо рельєфно відтвореним у характерологічних особливостях моделі освітньої підготовки змішаного типу – релігійно-світській. Підкреслено полілінгвістичну виразність шкіл нового типу, віддзеркалену в предметному наповненні навчального плану чотирма іноземними мовами (латинська, грецька, слов'янська та польська). Така ситуаційність примножувала потенційні можливості випускників щодо успішної реалізації виїзного просвітницького туризму та перекладу текстів для книгописання.

Відтворено безпосередній вплив зростання кількісних показників в'їзного просвітницького туризму на вдосконалення вітчизняного навчально-виховного процесу XVIII ст. на проукраїнській території, що супроводжувалося освоєнням місцевими теоретиками та практиками іноземного досвіду світської освіти. Доведено, як відкриття перших вітчизняних академічних установ (зокрема, Львівської академії й Академії наук та мистецтв) актуалізувало зростання чисельності представників професорсько-викладацького складу, котрі прибули з Європи. Цілеспрямованість педагогічної діяльності іноземців простежено у: презентації ними кращих світових здобутків того часу, вихованні нової вітчизняної педагогічної та наукової генерації, розширенні переліку навчально-методичних матеріалів, утвердженні пріоритетності ціннісних орієнтирів.

У ході наукового аналізу переосмислено амбівалентний характер історико-педагогічних умов епохи, які, з одного боку, позначилися соціальною несправедливістю та використанням виховних шаблонів, а з іншого, сприяли поглибленню традицій внутрішнього просвітницького туризму, націленого на протидію стабілізуючо-консервативним елементам панівної ідеології. Прогресивність ефективної реалізації просвітниками поточних завдань, порівняно з попередніми діяльними починаннями ліберального періоду, була забезпечена ще виразнішою зорієнтованістю вийти за межі складних умов

існування українства через пошук можливих засобів для врегулювання наявної суспільно-політичної деструкції.

Органічна консолідація розосередженого на місцях українства, з одного боку, була результатом функціонування високоорганізованого внутрішнього просвітницького туризму, а з іншого, цілеспрямованого засвоєння вітчизняною інтелігенцією суспільно-історичного досвіду просвітництва у реальних умовах відвідання чужоземних держав.

Підкреслено багатоаспектність впливу міжнародного просвітницького туризму на переорієнтацію змісту освіти з метою створення сприятливих умов для зростання вітчизняного інтелектуального потенціалу. Таку подієвість частково пов'язано з наявною ситуацією – демографічною (значна чисельність освічених іноземців у структурі місцевого населення) та кадровою (відсутність достатньої кількості вітчизняних кваліфікованих фахівців).

Сукупністю джерелознавчих даних засвідчено, що систематичне відвідання громадсько-педагогічною елітою іноземних країн з просвітницькою ціллю частково посприяло закріпленню у вітчизняному дидактичному обігу основ компаративної (порівняльної) педагогіки.

Акцентовано увагу на об'єктивній зумовленості реалізації нашими співвітчизниками міжнародного просвітницького туризму в умовах еміграції. Такий перебіг історичних подій пов'язано з низкою детермінант: соціокультурних (сприяння творенню єдиного загальнонаціонального культурного простору), політичних (офіційне ставлення вищого керівництва держав до приходу радянської влади), демографічних (позитивне сальдо зовнішньої міграції), економічних (нестабільність обсягів державної фінансової підтримки української спільноти), інституційних (відсутність необхідних організаційних структур).

Згубний вплив більшовицького монополізму на розвій внутрішнього просвітницького туризму відтворено у: безпосередній ізоляції свідомого українства, що призвело до інтелектуального розосередження суспільних сил; повній ліквідації різних форм ініціативних проявів, зокрема, через обмеження

функціональних можливостей місцевих осередків Товариства «Просвіта» (1939 р.).

Репресивність радянського періоду відтворено соціальною замкнутістю політики масового ізоляціонізму, що стало ліквідною точкою на шляху розвитку вітчизняного міжнародного просвітницького туризму через намагання владних структур приховати перед світовою громадськістю «культурне зубожіння» нації.

Всупереч наявним тенденціям прогресуючого занепаду тисячолітня продуктивність просвітницького туризму допомогла утвердити цілісне світорозуміння українством своєї національної приналежності, сприяла подальшій відбудові української державності.

Ключові слова: просвіта, просвітник, просвітницький туризм, історико-педагогічні умови, тенденції, феномен, освітні традиції, освіченість.

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Дудка Т. Ю. Просвітницький туризм як історико-педагогічний феномен: [монографія] / Т. Ю. Дудка. – Київ-Херсон : ФОП Гринь Д.С., 2017. – 460 с.
2. Дудка Т. Ю. Лабораторний практикум з сімейного туризму / Т. Ю. Дудка, НПУ імені М. П. Драгоманова. – Київ-Херсон : ФОП Гринь Д. С., 2017. – 98 с.
3. Дудка Т. Ю. Програма навчального курсу «Сімейний туризм» / Т. Ю. Дудка // Менеджмент соціокультурної діяльності : навчально-методичний комплекс : у 2 ч. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. – Ч. 2. – С. 152–159.
4. Дудка Т. Ю. Програма навчального курсу «Управління в сфері дитячого туризму» / Т. Ю. Дудка // Менеджмент соціокультурної діяльності :

навчально-методичний комплекс : у 2 ч. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. – Ч. 2. – С. 176–186.

5. Дудка Т. Організаційні умови підготовки фахівців до раціонального природокористування в умовах вищої школи / Т. Дудка // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 28. Серія : Філософія, педагогіка, психологія : Збірник наукових праць. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 118–123.

6. Дудка Т. Краєзнавчо-туристичний захід як інструмент розвитку процесу мислення дітей старшого дошкільного віку / Т. Дудка // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 29. Серія : Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 47–51.

7. Дудка Т. Педагогічний потенціал освітнього туризму / Т. Дудка // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 33. Серія : Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 81–86.

8. Дудка Т. Ступенева підготовка фахівців у розрізі вітчизняного та зарубіжного освітнього досвіду ХХ – початку ХХІ століть / Т. Дудка, Л. Бондарина // Обрії. Науково-педагогічний журнал. – Івано-Франківськ : РВВ ОШПО, 2014. – Випуск № 2 (39). – С. 8–11.

9. Дудка Т. Ю. Амбівалентний характер педагогічних поглядів на екскурсійну проблематику в соціокультурному вимірі ХХ ст. / Т. Ю. Дудка // Соціальна робота в Україні : теорія і практика. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – С. 84–93.

10. Дудка Т. Ю. Більшовицька культрегресивна місія винищення педагогічної інтелігенції (перша пол. ХХ ст.) / Т. Ю. Дудка // Педагогічні науки. Збірник наукових праць. – Полтава : Видавництво Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, 2016. – С. 167–173.

11. Дудка Т. Ю. Народознавчі маршрути представників навчальних закладів Галичини по території сільських населених пунктів в ХІХ столітті / Т. Ю. Дудка // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Педагогіка. Психологія : збірник наукових праць. – К. : Видавництво Національного авіаційного університету „НАУ-друк”, 2016. – Вип. 2 (9). – С. 58–64.

12. Дудка Т. Ю. Внесок науково-педагогічної еліти в українське національне відродження (20-ті рр. ХХ ст.) / Т. Ю. Дудка // Гірська школа Українських Карпат. – Івано-Франківськ : Видавництво ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника», 2016. – № 15. – С. 148–152.

13. Дудка Т. Ю. Дефінітивні аспекти дослідження проблеми екскурсій в історико-педагогічному вимірі ХІХ–ХХІ ст. / Т. Ю. Дудка // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : збірник наукових праць / за ред. проф. Тетяни Степанової. – №1 (56), лютий 2017. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. – С. 61–65.

14. Дудка Т. Просвітницька діяльність українських представників вищої школи в умовах еміграції (перша половина ХХ століття) / Т. Дудка // Обрії. Науково-педагогічний журнал. – Івано-Франківськ : РВВ ОШПО, 2017. – Випуск №1 (44). – С. 11–13.

15. Дудка Т. Ю. Історіософський аналіз освітніх систем давніх цивілізацій (до V ст.) / Т. Ю. Дудка // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. – Випуск 57 : збірник наукових праць / за науковою ред. В. Д. Сиротюка; Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2017. – С. 60–64.

16. Дудка Т. Ю. Діалектичність освітнього процесу європейських університетів ХІХ століття / Т. Ю. Дудка // Педагогічна освіта : теорія і практика: Збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. В. М. Лабунець]. – Вип.22 (1–2017). – Ч. 1. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С. 84–90.

17. Дудка Т. Ю. Українознавча складова екскурсійно-туристичної діяльності як історико-педагогічного феномена / Т. Ю. Дудка // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Педагогіка. Психологія : збірник наукових праць. – К. : Видавництво Національного авіаційного університету „НАУ-друк”, 2017. – Вип. 1 (10). – С. 55–59.

18. Дудка Т. Ю. Феноменологічні витoki духовного потенціалу просвітництва за часів Київської Русі (ІХ–ХІІ ст.) / Т. Ю. Дудка // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : збірник наукових праць / за ред. проф. Тетяни Степанової. – № 3 (58), вересень 2017. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. – С. 116–119.

19. Дудка Т. Ю. Предметна наповненість педагогічних поглядів давньоруських просвітників ХІІ–ХІV ст. / Т. Ю. Дудка // Гірська школа Українських Карпат. – Івано-Франківськ : Видавництво ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника», 2017. – № 16. – С. 143–145.

20. Дудка Т. Ю. Просвітницька діяльність українських земств у контексті відкриття музеїв (друга пол. ХІХ ст.) / Т. Ю. Дудка // Педагогічна освіта : теорія і практика : Збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. В. М. Лабунець]. – Вип. 23 (2–2017). – Ч.1. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С. 97–101.

21. Дудка Т. Ю. Валеологічна центрованість рухової активності як предмет історико-педагогічного аналізу / Т.Ю. Дудка // Науковий часопис

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. – Випуск 59 : збірник наукових праць / за науковою ред. В. Д. Сиротюка; Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2017. – С. 47–51.

22. Dudka T. Problems of formation the tourism-excursion model of education as a component of XIX – mid XX century / T. Dudka // Scientific issue of knowledge, education, law and management. – Lodz : Wydawca Fundacja «Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO», 2016 (czerwiec). – № 2 (14). – P. 25–35.

23. Dudka T. The question of methodology excursion and tourist activities in modern teaching practice / T. Dudka // Scientific issue of knowledge, education, law and management. – Lodz : Wydawca Fundacja «Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO», 2016 (grudzien). – № 4 (16). – P. 35–45.

24. Dudka T. Academic mobility as a historical and educational problems / T. Dudka // Scientific issue of knowledge, education, law and management. – Lodz: Wydawca Fundacja «Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO», 2017 (marzec). – № 1 (17). – P.90–99.

25. Dudka T. Historiographical analysis of content design of ecological-touristic responsibility of personality in pedagogical practice / T. Dudka // Scientific issue of knowledge, education, law and management. – Lodz : Wydawca Fundacja «Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO», 2017 (czerwiec). – № 2 (18). – P. 50–55.

26. Dudka T. Axiological measurements of the international Enlightenment in the national theory and practice of the XVIII century / T. Dudka // Modern tendencies in pedagogical education and science of Ukraine and Israel : The way to integration. – Odesa–Israel : Ariel University, 2017 (october). – № 8. – P. 50–54.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

27. Дудка Т. Педагогічна технологія «Тайм-менеджмент» як засіб формування професійного інтересу студентів до туристичної діяльності / Т. Дудка // Обрії. Науково-педагогічний журнал. – Івано-Франківськ : РВВ ОШПО, 2014. – Випуск №1 (38). – С. 20–23.

28. Дудка Т. Професійна культура менеджера туризму в умовах соціальної модернізації України / Т. Дудка, Л. Бондарина // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип.35. Серія : Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 75–80.

29. Дудка Т. Роль інформаційно-аналітичної компетентності майбутнього менеджера в реалізації виставково-туристичного проекту / Т. Дудка // Обрії. Науково-педагогічний журнал. – Івано-Франківськ : РВВ ОШПО, 2015. – Випуск №2 (41). – С. 53–57.

30. Дудка Т. Ю. До проблеми удосконалення менеджменту туристичних підприємств в Україні / Т. Ю. Дудка, Л. В. Бондарина, І. О. Огородник // Економіка та менеджмент : перспективи розвитку : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 20 листопада 2014 року) / за заг. ред. О. В. Прокопенко. – Суми : СумДУ, 2014. – С. 145–146.

31. Дудка Т. Ю. Фактори підвищення якості туристичного обслуговування / Т.Ю. Дудка, Л. В. Бондарина, І. О. Огородник // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Готельно-ресторанний бізнес: інноваційні напрями розвитку» (Київ, 25–27 березня 2015 р.). – К. : НУХТ, 2015. – С. 206–207.

32. Дудка Т. Ю. Модернізація системи підготовки кадрів туристичної індустрії в Україні / Т. Ю. Дудка, Л. В. Бондарина, І. О. Огородник // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Імплементация сучасних технологій навчання у навчальний процес» (Київ, 17–18 березня 2015 р.). – К. : НУХТ, 2015. – С. 297–302.

33. Dudka T. Retrospective analysis of training future professors (XIX century) / T. Dudka // 8-th International Conference : «Modern tendencies in pedagogical

education and science of Ukraine and Israel : The way to integration» (Odesa, 11–14 september 2017). – Odesa – Israel : Ariel University, 2017. – № 8. – P. 6.

34. Дудка Т. Ю. Розгортання студентського туристичного руху Галичини під впливом подвижницької діяльності І. Франка (історико-педагогічний аспект) / Т. Ю. Дудка // Географія, економіка і туризм : національний та міжнародний досвід : Матеріали XI наукової конференції з міжнародною участю (Львів, 15–17 вересня 2017 р.). – Львів, 2017. – С. 59–63.

35. Дудка Т. Ю. Рекреаційний потенціал фізичного виховання в історико-педагогічних вимірах XIX століття / Т. Ю. Дудка // Роль освіти у сталому розвитку гірського регіону : Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 20–22 вересня 2017 р.) / за заг. ред. М. П. Оліяр. Івано-Франківськ : НАІР, 2017. – С. 25–26.

36. Дудка Т. Ю. Практичні аспекти екологізації позашкільної освіти в історико-педагогічному вимірі XIX ст. / Т. Ю. Дудка // Екологізація освіти як чинник сталого розвитку суспільства : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 19–20 жовтня 2017 р.). – Львів : РВВ НЛТУ України, 2017. – С. 59–60.

37. Дудка Т. Ю. Вплив іноземної педагогічної еліти на розвиток вітчизняної системи професійної підготовки педагогічних кадрів XVIII ст. / Т. Ю. Дудка // Педагогічна освіта на зламі століть : досвід минулого – погляд у майбутнє : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю кафедри педагогіки (Ніжин, 19–20 жовтня 2017 р.) / за заг. ред. Є. І. Коваленко. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2017. – С. 82–83.

38. Дудка Т. Ю. Ретроспективний аналіз ціннісних орієнтирів сучасного викладача в умовах адаптивного навчання / Т. Ю. Дудка // Адаптивні технології управління навчанням : матеріали третьої міжнародної конференції (Одеса, 25–27 жовтня 2017 р.). – Одеса, 2017. – С. 26–28.

39. Дудка Т. Ю. Теоретична сутність екскурсійних форм туристичної роботи як інструменту модернізації освітнього середовища (поч. XX ст.) /

Т. Ю. Дудка // Модернізація освітнього середовища : проблеми та перспективи: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Умань, 5–6 жовтня 2017 року // FOLIA COMENIANA : Вісник Польсько-української науково-дослідницької лабораторії психодидактики імені Я. А. Коменського / гол. ред. Осадченко І. І. – Умань : ВПЦ «Візаві», 2017. – С. 9–11.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

40. Дудка Т. Ю. Програма навчального курсу «Туроперейтинг : організаційна діяльність» / Т. Ю. Дудка // Менеджмент соціокультурної діяльності : навчально-методичний комплекс : у 2 ч. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. – Ч. 2. – С. 199–208.

ABSTRACT

Dudka T.Yu. The Enlightenment Tourism in the historical and pedagogic setting of the period from the 19th century to the thirtieth of the 20th century. – Manuscript.

Thesis for the degree of Doctor in Pedagogical Sciences, speciality 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy. – National Dragomanov Pedagogical University, Kyiv, 2018.

The contents of the annotation

In the thesis, a historical and pedagogical phenomenon "educational tourism" has been introduced and systematically substantiated; unknown documents and historical facts of archival and manuscript funds altogether made the reproduction of its purpose, tasks, and main forms possible. A retrospective analysis of the above-mentioned domestic issues of the IX – 30-s of the XX century is carried out.

Stages of development of educational tourism in the history of foreign pedagogy are analyzed within an extended chronological framework. The periodization of the formation, development and decline of the national educational tourism (IX - 30-s of

the XX century) are proposed, peculiarities of each stage, their continuity and interdependence have been described.

The interdisciplinary potential of the phenomenon is scientifically substantiated in the context of separate scientific directions; the historiosophical model of educational tourism has been developed based on the methodological approaches, phenomenological properties, dualistic unity of the purpose and result.

A cartographic model of the priority geographical directions of the international educational tourism of the native pedagogical staff of Kyiv educational district of the XIX – early XX century. An organizational structure scheme of the internal educational tourism in terms of a typical administrative and territorial unit of the province - the county (1917) is scientifically modeled.

A lexical and semantic paradigm of the categories "education", "educator", "educational", "to educate", "to be educated", "educational activity", "tourism" is clarified.

The views on tourism of the representatives of domestic and foreign scientific and educational centers; theoretical representations and practical achievements of the famous Ukrainian scholars V. Grigorovich-Barsky, V. Farmakovsky, F. Fortinsky, V. Shulgin, A. Yasynsky have been summarized.

The rethinking of the historical and pedagogical advancement of the national educational tourism is further developed.

The practical significance of the results obtained is as follows: the concept of "educational tourism" has been introduced into scientific circulation, which is a promising subject for further scientific research; author's methods of organizing and conducting classroom studies of selected European higher schools which achievements can diversify the modern educational process has been updated.

The author has worked out a monograph entitled "Educational tourism as a historical and pedagogical phenomenon"; educational manual "Laboratory Workshop on Family Tourism"; curricula on the disciplines "Family tourism", "Management in the field of children's tourism", "Tour operating: organizational activities", which are included in the content of the methodical complex on a paper carrier.

The main provisions outlined in the papers can be used for writing textbooks and teaching aids on the disciplines "History of pedagogy", "Pedagogy", "Pedagogical anthropology", "History of tourism", "Family tourism", "Project management in the field of children's tourism", "Tour operating"; in teaching the courses of "Philosophy of Education", "Modern Problems of Science and Education", "Methodology of Scientific Research" and special courses.

The European-centered content of the category of "education" is reproduced reliably on the basis of the historical comparative method as: a historical epoch; the ideology of public opinion; purposeful measures aimed at raising the level of literacy and education. The distinction between the interdependent research lexemes is arranged – "education" (activity approach to the organization of the process of cognition), "educational" (means of interaction), "to educate" (productive result of cooperation with the subject), "to be educated" (self-cognition outside the external influences), phenomenologically synthesized by a deep historical-pedagogical dialogue.

"Educational tourism" as the central category of the research is reflected on the criteria: temporal (the duration of stay – not less than one day), metatheistic (the key goal – education), economic (the main source – self-financing), geographical (international and domestic). This gives grounds to determine the educational tourism as a purposeful temporary geospatial movement of a person with an educational purpose outside the place of residence, which does not provide for profit.

The research concludes that due to the variability of the studied historical and pedagogical conditions, maintaining of the tendency and productivity of the development of the phenomenon was ensured by consciously personal initiative, correlated largely with the non-institutional form of functioning of the educational tourism.

Cultural tourism of Cyril and Methodius on the Ancient Russ territory is essentially concluded to become a three-dimensional event: a landmark in the history of the development of domestic pedagogy, fateful in its own state building, decisive for the socio-cultural progress of Europe. The productivity of the brothers' visits to

Central Europe was reflected in the semiotics of the Slavic alphabet – the basis for the development of literacy and education on the certain area.

The research has identified that systematic use of the educational tourism by the clergy has contributed to the implementation of a domestic project of free educational institutions, based on the best traditions of the theological and Greek schools of the Turkish period. In Slavic interpretation, such an event is identified with an educational regression, which was specifically reproduced in the characterological features of the mixed type model of educational preparation – religious and secular. The polylinguistic expressiveness of new types of schools is emphasized, which is reflected in the substantive filling of the curriculum in four foreign languages (Latin, Greek, Slavic and Polish). Such a situation has increased the potential of graduates for the successful implementation of the on-site educational tourism and the translation of texts for the book writing.

The direct influence of the growth of quantitative indicators of the international educational tourism on the improvement of the national educational process of the XVIII century on pro-Ukrainian territory, which was accompanied by the development of local theorists and practitioners of foreign experience of secular education, is restored. Opening of the first domestic academic institutions (particularly, the Lviv Academy and the Academy of Sciences and Arts) is proven to actualize the growth of the number of professors teaching staff who came from Europe. The purposefulness of the pedagogical activity of the foreigners is traced in: their presentation of the best world achievements of that time, the upbringing of a new domestic pedagogical and scientific generation, the enlargement of the list of educational and methodological materials, and the prioritization of value orientations.

In the course of the scientific analysis, the ambivalent nature of the historical and pedagogical conditions of the era has been redefined, which, on the one hand, affected social injustice and the use of educational templates, and, on the other, contributed to deepening of the traditions of internal educational tourism, aimed at counteracting the stabilizing and conservative elements of dominant ideology. The progressiveness of the effective implementation of the educators of the current tasks,

in comparison with the previous activities of the liberal period, was ensured with a more pronounced orientation to go beyond the bounds of the difficult conditions of Ukrainian existence through the search for possible means to resolve the existing socio-political destruction.

Organic consolidation of the dispersed Ukrainians on the one hand was the result of the functioning of highly organized internal educational tourism, and, on the other hand, the purposeful assimilation of the socio-historical experience of education by the domestic intelligentsia under the real conditions of visiting foreign countries.

The multidimensional impact of international educational tourism on the reorientation of the content of education with the purpose to create the favorable conditions for the growth of domestic intellectual potential is emphasized. Such an event is partly connected with the available situation – demographic (a significant number of educated foreigners in the structure of the local population) and staff (lack of sufficient number of native qualified specialists).

Aggregate of the source data shows that systematic visits of the public and pedagogical elite to the foreign countries with an educational goal partially contributed to consolidating the basics of comparative pedagogy in the national didactic circulation.

The emphasis is made on the objective conditionality of our compatriots' implementation of the international educational tourism under the conditions of emigration. Such a course of historical events is associated with a number of determinants: socio-cultural (contributing to the creation of a single national cultural space), political (the official attitude of senior government to the installment of Soviet power), demographic (positive balance of external migration), economic (instability of the volume of state financial aid of the Ukrainian community), institutional (lack of necessary organizational structures).

The pernicious influence of the Bolshevik monopoly on the development of the internal educational tourism was recreated in: the direct isolation of conscious Ukrainian community, which led to the intellectual dispersion of social forces;

complete liquidation of various forms of initiative manifestations, in particular, due to the limitation of the functional capabilities of the local centers of the “Prosvita” Society (1939).

The repression of the Soviet period was reproduced by the social isolation of the policy of mass isolationism, which became a liquidation point in the development of the domestic international educational tourism through the attempts by the authorities to hide the "cultural impoverishment" of the nation from the world community. An historical genetic analysis allowed to ascertain that under condition of the Soviet rule the vector of Enlightenment Tourism had acquired discreteness features. The political monopolism and the ideological intolerance had led to aggravation of internal social contradictions.

Metamorphoses of the pro-Soviet epoch entered often into a reaction with European educational canons, which caused stagnation of the society's internal life and started forming an opposition to the ruling authority. The fully politicized status of Enlightenment and Tourism became the key problem of the domestic education and science of the examined historical epoch, and that caused lowering of the general cultural level in the country. The strict realization of the party-affiliation principle and of the class approach had led to deportation and emigration of thousands of highly-educated representatives of the society, to large-scale executions prohibition of functioning of enlightenment centres throughout Ukraine.

Contrary to the available tendencies of a progressive decline, the millennial productivity of the educational tourism helped establish a holistic world-view of the Ukraine's national identity and contributed to the further rebuilding of Ukrainian statehood.

Keywords: education, educator, educational tourism, historical and pedagogical conditions, tendencies, phenomenon, educational traditions, literacy.

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Дудка Т. Ю. Просвітницький туризм як історико-педагогічний феномен: [монографія] / Т. Ю. Дудка. – Київ-Херсон : ФОП Гринь Д.С., 2017. – 460 с.
2. Дудка Т. Ю. Лабораторний практикум з сімейного туризму / Т. Ю. Дудка, НПУ імені М. П. Драгоманова. – Київ-Херсон : ФОП Гринь Д. С., 2017. – 98 с.
3. Дудка Т. Ю. Програма навчального курсу «Сімейний туризм» / Т. Ю. Дудка // Менеджмент соціокультурної діяльності : навчально-методичний комплекс : у 2 ч. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. – Ч. 2. – С. 152–159.
4. Дудка Т. Ю. Програма навчального курсу «Управління в сфері дитячого туризму» / Т. Ю. Дудка // Менеджмент соціокультурної діяльності : навчально-методичний комплекс : у 2 ч. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. – Ч. 2. – С. 176–186.
5. Дудка Т. Організаційні умови підготовки фахівців до раціонального природокористування в умовах вищої школи / Т. Дудка // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 28. Серія : Філософія, педагогіка, психологія : Збірник наукових праць. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 118–123.
6. Дудка Т. Краєзнавчо-туристичний захід як інструмент розвитку процесу мислення дітей старшого дошкільного віку / Т. Дудка // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 29. Серія : Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 47–51.
7. Дудка Т. Педагогічний потенціал освітнього туризму / Т. Дудка // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 33. Серія : Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 81–86.
8. Дудка Т. Ступенева підготовка фахівців у розрізі вітчизняного та зарубіжного освітнього досвіду ХХ – початку ХХІ століть / Т. Дудка,

Л. Бондарина // Обрії. Науково-педагогічний журнал. – Івано-Франківськ : РВВ ОШПО, 2014. – Випуск № 2 (39). – С. 8–11.

9. Дудка Т. Ю. Амбівалентний характер педагогічних поглядів на екскурсійну проблематику в соціокультурному вимірі ХХ ст. / Т. Ю. Дудка // Соціальна робота в Україні : теорія і практика. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – С. 84–93.

10. Дудка Т. Ю. Більшовицька культрегресивна місія винищення педагогічної інтелігенції (перша пол. ХХ ст.) / Т. Ю. Дудка // Педагогічні науки. Збірник наукових праць. – Полтава : Видавництво Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, 2016. – С. 167–173.

11. Дудка Т. Ю. Народознавчі маршрути представників навчальних закладів Галичини по території сільських населених пунктів в ХІХ столітті / Т. Ю. Дудка // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Педагогіка. Психологія : збірник наукових праць. – К. : Видавництво Національного авіаційного університету „НАУ-друк”, 2016. – Вип. 2 (9). – С. 58–64.

12. Дудка Т. Ю. Внесок науково-педагогічної еліти в українське національне відродження (20-ті рр. ХХ ст.) / Т. Ю. Дудка // Гірська школа Українських Карпат. – Івано-Франківськ : Видавництво ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника», 2016. – № 15. – С. 148–152.

13. Дудка Т. Ю. Дефінітивні аспекти дослідження проблеми екскурсій в історико-педагогічному вимірі ХІХ–ХХІ ст. / Т. Ю. Дудка // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : збірник наукових праць / за ред. проф. Тетяни Степанової. – №1 (56), лютий 2017. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. – С. 61–65.

14. Дудка Т. Просвітницька діяльність українських представників вищої школи в умовах еміграції (перша половина ХХ століття) / Т. Дудка // Обрії.

Науково-педагогічний журнал. – Івано-Франківськ : РВВ ОППО, 2017. – Випуск №1 (44). – С. 11–13.

15. Дудка Т. Ю. Історіософський аналіз освітніх систем давніх цивілізацій (до V ст.) / Т. Ю. Дудка // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. – Випуск 57 : збірник наукових праць / за науковою ред. В. Д. Сиротюка; Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2017. – С. 60–64.

16. Дудка Т. Ю. Діалектичність освітнього процесу європейських університетів XIX століття / Т. Ю. Дудка // Педагогічна освіта : теорія і практика: Збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. В. М. Лабунець]. – Вип.22 (1–2017). – Ч. 1. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С. 84–90.

17. Дудка Т. Ю. Українознавча складова екскурсійно-туристичної діяльності як історико-педагогічного феномена / Т. Ю. Дудка // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Педагогіка. Психологія : збірник наукових праць. – К. : Видавництво Національного авіаційного університету „НАУ-друк”, 2017. – Вип. 1 (10). – С. 55–59.

18. Дудка Т. Ю. Феноменологічні витоки духовного потенціалу просвітництва за часів Київської Русі (IX–XII ст.) / Т. Ю. Дудка // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : збірник наукових праць / за ред. проф. Тетяни Степанової. – № 3 (58), вересень 2017. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. – С. 116–119.

19. Дудка Т. Ю. Предметна наповненість педагогічних поглядів давньоруських просвітників XII–XIV ст. / Т. Ю. Дудка // Гірська школа Українських Карпат. – Івано-Франківськ : Видавництво ДВНЗ

«Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника», 2017. – № 16. – С. 143–145.

20. Дудка Т. Ю. Просвітницька діяльність українських земств у контексті відкриття музеїв (друга пол. XIX ст.) / Т. Ю. Дудка // Педагогічна освіта : теорія і практика : Збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. В. М. Лабунець]. – Вип. 23 (2–2017). – Ч.1. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С. 97–101.

21. Дудка Т. Ю. Валеологічна центрованість рухової активності як предмет історико-педагогічного аналізу / Т.Ю. Дудка // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. – Випуск 59 : збірник наукових праць / за науковою ред. В. Д. Сиротюка; Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2017. – С. 47–51.

22. Dudka T. Problems of formation the tourism-excursion model of education as a component of XIX – mid XX century / T. Dudka // Scientific issue of knowledge, education, law and management. – Lodz : Wydawca Fundacja «Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO», 2016 (czerwiec). – № 2 (14). – P. 25–35.

23. Dudka T. The question of methodology excursion and tourist activities in modern teaching practice / T. Dudka // Scientific issue of knowledge, education, law and management. – Lodz : Wydawca Fundacja «Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO», 2016 (grudzien). – № 4 (16). – P. 35–45.

24. Dudka T. Academic mobility as a historical and educational problems / T. Dudka // Scientific issue of knowledge, education, law and management. – Lodz: Wydawca Fundacja «Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO», 2017 (marzec). – № 1 (17). – P.90–99.

25. Dudka T. Historiographical analysis of content design of ecological-touristic responsibility of personality in pedagogical practice / T. Dudka // Scientific

issue of knowledge, education, law and management. – Lodz : Wydawca Fundacja «Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO», 2017 (czerwiec). – № 2 (18). – P. 50–55.

26. Dudka T. Axiological measurements of the international Enlightenment in the national theory and practice of the XVIII century / T. Dudka // Modern tendencies in pedagogical education and science of Ukraine and Israel : The way to integration. – Odesa–Israel : Ariel University, 2017 (october). – № 8. – P. 50–54.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

27. Дудка Т. Педагогічна технологія «Тайм-менеджмент» як засіб формування професійного інтересу студентів до туристичної діяльності / Т. Дудка // Обрії. Науково-педагогічний журнал. – Івано-Франківськ : РВВ ОШПО, 2014. – Випуск №1 (38). – С. 20–23.

28. Дудка Т. Професійна культура менеджера туризму в умовах соціальної модернізації України / Т. Дудка, Л. Бондарина // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип.35. Серія : Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 75–80.

29. Дудка Т. Роль інформаційно-аналітичної компетентності майбутнього менеджера в реалізації виставково-туристичного проекту / Т. Дудка // Обрії. Науково-педагогічний журнал. – Івано-Франківськ : РВВ ОШПО, 2015. – Випуск №2 (41). – С. 53–57.

30. Дудка Т. Ю. До проблеми удосконалення менеджменту туристичних підприємств в Україні / Т. Ю. Дудка, Л. В. Бондарина, І. О. Огородник // Економіка та менеджмент : перспективи розвитку : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 20 листопада 2014 року) / за заг. ред. О. В. Прокопенко. – Суми : СумДУ, 2014. – С. 145–146.

31. Дудка Т. Ю. Фактори підвищення якості туристичного обслуговування / Т.Ю. Дудка, Л. В. Бондарина, І. О. Огородник // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Готельно-ресторанний бізнес: інноваційні

напрями розвитку» (Київ, 25–27 березня 2015 р.). – К. : НУХТ, 2015. – С. 206–207.

32. Дудка Т. Ю. Модернізація системи підготовки кадрів туристичної індустрії в Україні / Т. Ю. Дудка, Л. В. Бондарина, І. О. Огородник // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Імплементція сучасних технологій навчання у навчальний процес» (Київ, 17–18 березня 2015 р.). – К. : НУХТ, 2015. – С. 297–302.

33. Dudka T. Retrospective analysis of training future professors (XIX century) / T. Dudka // 8-th International Conference : «Modern tendencies in pedagogical education and science of Ukraine and Israel : The way to integration» (Odesa, 11–14 september 2017). – Odesa – Israel : Ariel University, 2017. – № 8. – P. 6.

34. Дудка Т. Ю. Розгортання студентського туристичного руху Галичини під впливом подвижницької діяльності І. Франка (історико-педагогічний аспект) / Т. Ю. Дудка // Географія, економіка і туризм : національний та міжнародний досвід : Матеріали XI наукової конференції з міжнародною участю (Львів, 15–17 вересня 2017 р.). – Львів, 2017. – С. 59–63.

35. Дудка Т. Ю. Рекреаційний потенціал фізичного виховання в історико-педагогічних вимірах XIX століття / Т. Ю. Дудка // Роль освіти у сталому розвитку гірського регіону : Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 20–22 вересня 2017 р.) / за заг. ред. М. П. Оліяр. – Івано-Франківськ : НАІР, 2017. – С. 25–26.

36. Дудка Т. Ю. Практичні аспекти екологізації позашкільної освіти в історико-педагогічному вимірі XIX ст. / Т. Ю. Дудка // Екологізація освіти як чинник сталого розвитку суспільства : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 19–20 жовтня 2017 р.). – Львів : РВВ НЛТУ України, 2017. – С. 59–60.

37. Дудка Т. Ю. Вплив іноземної педагогічної еліти на розвиток вітчизняної системи професійної підготовки педагогічних кадрів XVIII ст. / Т. Ю. Дудка // Педагогічна освіта на зламі століть : досвід минулого – погляд у майбутнє : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції,

присвяченої 95-річчю кафедри педагогіки (Ніжин, 19–20 жовтня 2017 р.) / за заг. ред. Є. І. Коваленко. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2017. – С. 82–83.

38. Дудка Т. Ю. Ретроспективний аналіз ціннісних орієнтирів сучасного викладача в умовах адаптивного навчання / Т. Ю. Дудка // Адаптивні технології управління навчанням : матеріали третьої міжнародної конференції (Одеса, 25–27 жовтня 2017 р.). – Одеса, 2017. – С. 26–28.

39. Дудка Т. Ю. Теоретична сутність екскурсійних форм туристичної роботи як інструменту модернізації освітнього середовища (поч. ХХ ст.) / Т. Ю. Дудка // Модернізація освітнього середовища : проблеми та перспективи: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Умань, 5–6 жовтня 2017 року // FOLIA COMENIANA : Вісник Польсько-української науково-дослідницької лабораторії психодидактики імені Я. А. Коменського / гол. ред. Осадченко І. І. – Умань : ВПЦ «Візаві», 2017. – С. 9–11.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

40. Дудка Т. Ю. Програма навчального курсу «Туроперейтинг : організаційна діяльність» / Т. Ю. Дудка // Менеджмент соціокультурної діяльності : навчально-методичний комплекс : у 2 ч. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. – Ч. 2. – С. 199–208.

ЗМІСТ

ВСТУП

	29
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПРОСВІТНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ.....45	
1.1. Дефінітивний аналіз ключових категорій дослідження	45
1.2. Міждисциплінарний потенціал просвітницького туризму	67
1.3. Генезис просвітницького туризму в обґрунтуванні педагогічних реалій минулого.....	8
1.4. Методологія просвітницького туризму у дискурсі теоретичного аналізу.....	10
	6

Висновки до першого розділу.....122

РОЗДІЛ 2. ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ТУРИЗМ ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІХ – ХVІІІ ст.126

- 2.1. Християнські витоки становлення просвітницького туризму в Київській Русі (ІХ – ХІІІ ст.).....126
- 2.2. Становлення та розвиток просвітницького туризму у формі місіонерства (ХІІІ – сер. ХVІ ст.).....143
- 2.3. Місце просвітницького туризму в діяльності представників Києво-Могилянської Академії.....162
- 2.4. Ціннісні орієнтири міжнародного просвітництва у вітчизняній теорії та практиці (ХVІІІ ст.).....177

Висновки до другого розділу.....186

РОЗДІЛ 3. ВНУТРІШНІЙ ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ТУРИЗМ В ІСТОРИЧНИХ УМОВАХ ХІХ ст.195

- 3.1. Внутрішньодержавні просвітницькі орієнтири у розрізі імперського лібералізму та консерватизму (перша пол. ХІХ ст.).....195
- 3.2. Традиції внутрішнього просвітницького туризму в діяльності вітчизняних освітніх і наукових осередків.....203
- 3.3. Прояви соціальної ініціативності у контексті розв'язання проблем народної грамотності (друга пол. ХІХ ст.).....

ст.).....	221
Висновки до третього розділу.....	246
РОЗДІЛ 4. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРОСВІТНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ В ХІХ ст.	250
4.1. Вплив суспільно-організаційних тенденцій на умови розвитку вітчизняного міжнародного просвітницького туризму.....	250
4.2. Нормативно-правовий імператив вітчизняного міжнародного просвітницького туризму.....	260
4.3. Реформування класичних університетів за посередництвом вітчизняного міжнародного просвітницького туризму (друга половина ХІХ ст.).....	27
5	
4.4. Репрезентація європейських педагогічних традицій у поступальному розвитку вітчизняного міжнародного просвітницького туризму.....	29
0	
4.5. Вітчизняні освітні реалії як результат розвитку міжнародного просвітницького туризму.....	305
Висновки до четвертого розділу.....	315
РОЗДІЛ 5. ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ТУРИЗМ У РОЗРІЗІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ 1900 – 1930-х рр.	318
5.1. Кадрова освітня політика та її вплив на розвиток просвітницького туризму	

(1900-1930-ті рр.).....	319
5.2. Детермінанти розвитку вітчизняного просвітницького туризму в міжнародному соціокультурному просторі.....	340
5.3. Характер розвитку просвітницького туризму під впливом внутрішньої політики.....	37
7	
Висновки до п'ятого розділу.....	410
ВИСНОВКИ.....	41
3	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	422
ДОДАТКИ.....	50
7	

ВСТУП

Актуальність теми. Своєрідна дихотомія центральноєвропейського положення України на перехресті варіативного Заходу та інваріантного Сходу обумовлює необхідність переосмислення історико-педагогічних умов, які стали початковою точкою відліку для подальшого розгортання вітчизняних освітніх ініціатив. Динамічні й статичні взаємовпливи на нашу державу різнопланових геополітик позначилися на історії регіонального просвітництва, яке феноменально інтегрувало кращі цивілізаційні здобутки, відтворювало атрибути національної ідентичності. Сучасне переосмислення репрезентативних сторінок історії вітчизняного просвітницького туризму популяризує тисячолітній досвід протистояння національно свідомих поколінь

українців загарбницько-шовіністичним хвилям і набуває нині особливої актуальності через посилення російської агресії.

Об'єктивна необхідність реалізації стратегії деокупації та реінтеграції української території активізувала науково-теоретичні пошуки щодо ренесансу кращих традицій просвітницького туризму, їх збереження та відтворення згідно чинних нормативно-правових актів: законів України «Про освіту» (2017), «Про туризм» (2015); Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті (2002); Стратегії інноваційного розвитку України на 2010 – 2020 роки в умовах глобалізаційних викликів (2010); Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013); Концепції Державної цільової програми розвитку туризму та курортів на період до 2022 року (2013); Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки (2015); Національної стратегії з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 року «Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація» (2016); Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року (2017). Про своєчасність дослідження свідчить і Указ Президента України «Про проголошення 2017 року Роком сталого туризму заради розвитку в Україні», центрований на необхідності переосмислення соціальної значущості туризму, історична минушина якого частково позначилася на перебігу сучасних подій.

Довгий і тернистий шлях українського суспільства до державної незалежності, який на історичній осі маркувався просвітницько-туристичними маршрутами, сприяв практичній реалізації омріяної багатьма поколіннями далекосяжної програми національної школи. Розроблення дієвих міжрегіональних проектів просвітницького туризму – своєрідної форми колективної протидії ворожій експансії та дестабілізації життєдіяльності соціуму, пожвавлювало етнічну самоідентифікацію українців. Очевидна перевага просвітницького туризму, порівняно з іншими проукраїнськими соціальними програмами, приховувалася за фаворитністю традиційного раціоналізму, що в сукупному ефекті активізував прогресивний розвиток

вітчизняної освіти й науки, водночас підтримуючи курс на створення оптимуму національної консолідації.

Привабливий професійно-педагогічний імідж світового рівня наших співвітчизників досить органічно вписався у міжцивілізаційний обмін прогресивним досвідом організації освіти, актуалізував налагодження співробітництва між профільними інституціями та забезпечив утвердження позиціонування географічного положення вітчизняної школи на «перехресті можливостей».

Історіографічні пошуки розкрили причинно-наслідкові взаємозв'язки розвитку вітчизняного просвітницького туризму з прогресією освітнього поступу. За низки історико-педагогічних умов спадкоємність територіального поширення просвітницьких традицій на рівні місцевих інституцій забезпечувалася діяльністю давньоруських духовно-освітніх центрів, братських шкіл, академій, університетів (Львівського, Харківського, Київського, Новоросійського, Чернівецького), інститутів, численних гімназій та інших навчально-виховних закладів і наукових осередків. Комплексний аналіз історико-педагогічних студій, репрезентованих через лінзу високозмістовних різнотематичних творів, дозволив відтворити основні етапи впровадження прогресивних здобутків світочів українства у царину навчально-виховного процесу для усунення нечіткості перспектив розвитку вітчизняної освіти й науки.

Ретроспективний аналіз просвітницького туризму дав змогу обґрунтовано спрогнозувати можливості щодо залучення маловідомих і невідомих історичних фактів у подальші наукові розвідки з метою розширення новітніх напрямів дослідження.

Відтворенню філософського змісту ключових категорій наукового дискурсу сприяли сучасні творчі нариси В. Андрущенка [15], З. Баумана [36 – 37], Є. Белозерцева [44 – 46], Б. Бім-Бада [50], Д. Будиліна [70], А. Гагаєва [103], П. Гречко [137], В. Зеньковського [233 – 234], З. Каменського [275], І. Кураса [339], В. Петрушенка [479 – 480] та ін.

Проблеми тісного взаємозв'язку розвитку просвітництва з науковою думкою, крізь призму різних історичних періодів, окреслено у працях В. Аксючиц [7], Л. Артемової [24], Е. Балашова [34], В. Білана [54 – 55], М. Богуславського [62], В. Бондаря [14], Г. Васяновича [82], Л. Вовк [94 – 95], О. Вишневського [91], Н. Дем'яненко [154], Ю. Леонтовича [348], В. Сиротюка [567], О. Сухомлинської [600 – 602], М. Фіцули [654], Н. Фоменка [657 – 658] та ін.

Теоретико-методологічні аспекти аналізу вітчизняних просвітницьких ініціатив простежуються у працях сучасних учених В. Бойцана [63], І. Гончарова [126], Р. Еймонтової [216], М. Кононенка [306], Ю. Леонтовича [348], Н. Мисака [397], Е. Осовського [456 – 458], Е. Тулуза [617], Н. Шип [715] та ін.

Особлива увага приділена просвітницько-персоніфікованим розвідкам у науковій інтерпретації дослідників С. Абросимова, І. Кочергіна (Д. Яворницький) [4; 315]; Г. Баженової (П. Ардашев) [32]; Ф. Волкова, А. Куницького (П. Чубинський) [97; 338], О. Волянського, І. Смаля, О. Мороза (І. Франко) [99; 407]; Я. Гординського (М. Устиянович) [128]; А. Катренка (О. Русов) [286]; О. Кияна, Б. Кліда (В. Антонович) [293 – 294]; Б. Коверка (В. Нагірний) [302]; В. Міяковського (М. Драгоманов) [403]; В. Руденка (А. Синявський) [527]; Л. Токарука (М. Левицький) [604]; Е. Тарле (І. Лучицький) [607]; О. Цибаньової (М. Старицький) [679]; О. Шаблія (С. Рудницький) [702]; А. Ясинського (Ф. Фортинський) [726] та ін.

Педагогічний спадок просвітників у різний період досліджувала ціла плеяда учених: Е. Аксенова [6], А. Андреев [11 – 12], В. Артоболевський [25], С. Бабишин [28], А. Бегідов [38], В. Кінілева [90], С. Голубєв [124], Л. Гранатович [133], Д. Гутнов [149], М. Забуга [223], І. Захаров [232], І. Зубков [240], О. Іваненко [256], З. Хижняк [291; 676 – 677], Ю. Краснова [319 – 320], Т. Синьова [323], О. Лавріненко [341], В. Дурдинець [354], А. Лонский [357], І. Белоус [365], С. Михальченко [399], І. Мозгова [405], В. Нічик [423],

М. Палієнко [469], О. Пометун [495], Л. Посохова [504], С. Стельмах [588], В. Сімович [626], В. Бакіров [671], Н. Загородна [694], Г. Погодіна [695] та ін.

Регіональні особливості українського просвітництва розглянуто у наукових студіях В. Бурдуланюка [73], О. Вацеби [83], І. Войцехівської [96], О. Дутчак [208], П. Тронька [267], А. Кожекіна [303], М. Красикова [318], Я. Луцького [364], О. Цісика [687] та ін.

Значний науковий інтерес становлять докторські дисертаційні дослідження, які розкривають особливості розвитку вітчизняної освіти крізь призму тривалого історичного періоду – С. Золотухіна (IX – XIX ст.) [237], Л. Прокопенко (IX – поч. XX ст.) [512] та ін.

Висвітленню окремих аспектів досліджуваної проблеми присвячені праці зарубіжних науковців Е. Коена (E. Cohen) [735], У. Еко (U. Eco) [739], А. Франкліна (A. Franklin) [740], Д. Неша (D. Nash) [757], Дж. Уррі (J. Urry) [766 – 767] та ін.

Водночас, обрана тема не стала предметом самостійного й цілісного вивчення, а наявні науково-дослідницькі пошуки мають значний міждисциплінарний потенціал.

Своєчасність дослідження продиктована потребою залучення до сучасного наукового обігу неоціненого досвіду вітчизняного просвітницького туризму, позначеного на історичній осі сукупністю соціально значущих подій. Зазначене вище вплинуло на вибір теми дисертаційної роботи: **«Просвітницький туризм в історико-педагогічних умовах IX – 30-х рр. XX ст.»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Матеріали дисертаційного рукопису розроблялися у відповідності до попередньо затвердженого плану тематично-наукових досліджень Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Зміст, форми, методи і засоби фахової підготовки вчителів» (протокол № 6 від 25.12.2005 р.)

Тема дисертаційної роботи обговорена й схвалена на плановому засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 9 від 30 березня 2017 року).

Мета дослідження – здійснити системний науковий аналіз розвитку вітчизняного просвітницького туризму, виявити його особливості та простежити провідні тенденції в історико-педагогічних умовах IX – 30-х рр. XX ст.

Відповідно меті дослідження були поставлені наступні **завдання**:

1. Окреслити теоретико-методологічну сутність просвітницького туризму в обґрунтуванні педагогічних реалій минулого.
2. Проаналізувати вплив християнства на становлення та розвиток вітчизняного просвітницького туризму IX – XVIII ст.
3. Охарактеризувати особливості розвитку внутрішнього просвітницького туризму в історико-педагогічних умовах XIX ст., обумовлених домінуванням політичного лібералізму та консерватизму.
4. Простежити тенденції розвитку вітчизняної освіти під впливом міжнародного просвітницького туризму, відтвореного у налагодженні тісної співпраці з представниками європейських шкіл XIX ст.
5. Розкрити вплив основоположних детермінант розвитку вітчизняного просвітницького туризму в еміграційних умовах перших десятиліть XX ст.
6. Виявити особливості розвитку просвітницького туризму в розрізі вітчизняних суспільно-політичних подій 1900 – 1930-х рр.

Об'єкт дослідження: вітчизняний просвітницький туризм в його історико-цивілізаційному поступі.

Предмет дослідження: розвиток вітчизняного просвітницького туризму в історико-педагогічних умовах IX – 30-х рр. XX ст.

Хронологічні рамки дослідження. Нижня межа дослідження пов'язана з виникненням Київської Русі та появою первинної старослов'янської версії пам'ятки «Життя Блаженного учителя нашого Константина (Кирила) Філософа, першого наставника слов'янського народу» (не пізніше 882 р.) – першої згадки, констатуючої прибуття та реалізацію Костянтином просвітницьких функцій на вітчизняних теренах.

Обрання верхньої межі дослідження позначене: ліквідацією на території України «продуцента» просвітницького туризму – товариства «Просвіта» (березень 1939 р.).

Джерельною базою дослідження стали:

- архівні матеріали фондів: Центрального державного історичного архіву України міста Києва (293 – Київський цензурний комітет; 832 і 849 – персоніфіковані фонди Антоновичів та В. Іконникова; 884 – Комісія для опису губерній Київського навчального округу); Центрального державного історичного архіву України міста Львова (132 – Колекція листів державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та інших країн; 146 – Галицьке намісництво міста Львова; 165 – Крайовий комітет міста Львова; 181 – Лянцкоронські графи; 834 – Січ, Товариство українських студентів міста Відень); Державного архіву міста Києва (16 – Київський університет); Державного архіву Івано-Франківської області (270 – Rada Szkolna Powiatowa w Stanuslawowie; 537 – Panstwowe gimnazjum z jezykiem wykadowym ruskim w Kolomyi); Державного архіву Львівської області (1 – Львівське воєводське управління; 26 – Львівський королівський університет; 27 – Львівська політехніка); Державного архіву Одеської області (8 – Цензурний комітет; 42 – Канцелярія попечителя Одеського навчального округу; 44 – Рішельєвський лицей Міністерства освіти; 45 – Новоросійський університет; 46 – Одеський інститут шляхетних дівчат); Державного архіву Харківської області (51 – Харківський губернський статистичний комітет; 266 – Дирекція народних училищ Харківської губернії; 635 – Харківська губернська училищна рада; 667 – Харківський університет; 760 – Ізюмська повітова Училищна Рада); Державного архіву Чернівецької області (211 – Крайова шкільна рада Буковини, м. Чернівці; 213 – XIV окружний шкільний інспекторат; 216 – Franz-Josephs Universitat in Czernowitz (1875–1940); 217 – Revizoratul scolar jude tean Cernauti; 219 – Інспектор народних училищ Хотинського повіту Бессарабської губернії; 220 – Subinspectoratul scolar orasanesc Cernauti);

- історичні та історико-педагогічні джерела (В. Антонович, Д. Антонович, Д. Багалій, Л. Биховський, А. Белгородський, П. Блонський, І. Боберський, Л. Борковський, В. Варшавський, П. Георгієвський. А. Готалов-Готліб, М. Грушевський, І. Житецький, І. Крип'якевич, М. Пирогов, А. Потебня, С. Русова, А. Синявський, С. Сірополко, В. Сухомлинський, К. Ушинський, В. Фармаковський, Ф. Фортинський, В. Чарнолуський, С. Шацький, В. Шульгін, А. Ясинський);

- стародруки і рукописи із фондів: Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (відділ фондів рукописної спадщини), Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого (відділ рідкісних і цінних книг, відділ документів іноземними мовами), Одеської національної наукової бібліотеки (відділ рідкісних видань і рукописів, відділ краєзнавства «Одесика», зал ретроспективної періодики), Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського НАПН України (відділ історії освіти), Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського Національного університету імені Тараса Шевченка (відділ рідкісних книг та рукописів), Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (зал рідкісних книг та рукописів), Наукової бібліотеки ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (іменний фонд та фонд рідкісних видань), Івано-Франківської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. Франка (краєзнавчий відділ), Науково-довідкової бібліотеки Державного архіву Івано-Франківської області;

- періодичні видання: дореволюційних і постреволуційних років, зокрема, «Журнал департаменту народної освіти» (1923 – 1926), «Журнал Міністерства народної освіти» (1854 – 1923), «Записки Кримського гірського клубу» (1891 – 1901), «Киянин» (1866 – 1875), «Київські університетські вісті» (1861 – 1881), «Київський телеграф» (1874 – 1876).

Концептуальні засади дослідження. Канву концептуальності формує інтеграційна трирівнева єдність (теоретична, методологічна і практична),

презентована низкою наукових підходів. Ключовою квінтесенцією *теоретичного* концепту обґрунтування дослідження виступив комплексний аналіз феномена як цілеспрямованої діяльності на рівні:

- давніх просвітницьких традицій, зорієнтованих на поширення в географічному просторі «світла» грамотності, «премудрості», християнських ідей та цінностей;

- громадсько-педагогічного подвижництва, націленого на передання знань і досвіду різним верствам населення, з метою підвищення загального рівня освіченості;

- починань цілеспрямованих представників інституційних осередків, які на рівні неформальних зв'язків зорієнтовувалися на пробудження національної свідомості, відновлення та утвердження української державності;

- позаінституційних проявів ініціативності, спрямованих на поглиблення різних аспектів регіонального просвітництва;

- ефективних взаємодій у сфері міжнародних відносин через налагодження тісної вітчизняної співпраці зі знаними науковими та освітніми центрами світу досліджуваної епохи.

Теоретична центрованість дослідження передбачає визначення ступеня впливу історико-педагогічних умов епохи на розвиток вітчизняного просвітницького туризму, забарвленого загальносвітовою ідейністю низки підходів: історіософського (Ф. Вольтер, Й. Гердер, В. Гумбольдт, І. Кант та ін.); аксіологічного (Ж. Руссо, Ф. Фребель); загальнопедагогічного (А. Дістервег, Я. Коменський, Дж. Локк, Й. Песталоцці, Г. Рафф та ін.).

Методологічний концепт розв'язання проблеми уможливили загальнонаукові принципи з їх основоположними складовими (об'єктивності, цілісності, системності, історизму), які віддзеркалили аксіологічний потенціал традицій просвітницького туризму, відтвореного у структурі діяльності представників інституційних та позаінституційних осередків. Особистісний рівень усвідомлення громадсько-педагогічною елітою об'єктивної необхідності розв'язання наявних соціальних проблем, забезпечив своєчасне подолання

внутрішньотериторіального відчуження через досягнення оптимуму національної консолідації як виразної протидії прогресуючим політичним обмеженням.

Методологічна єдність антропологічного, епістемологічного, історико-хронологічного, синергетичного, системного, соціокультурного, цивілізаційного та інших підходів розкриває глибинну сутність проблематики розвитку просвітницького туризму, із дотриманням логіко-системної послідовності в обґрунтуванні змістової наповненості періодизації – авторської характеристики проблеми у розрізі визначених історичних епох.

Основоположні наукові підходи історико-хронологічного та системного підходів, що дали змогу охарактеризувати вітчизняний просвітницький туризм у площині історико-педагогічних умов, позначених перебігом суспільно-політичних, економічних і культурних подій.

Залучення історіософського підходу сприяло розкриттю причинно-наслідкових зв'язків просвітницького туризму з розвитком особистості в контексті: набуття нею індивідуального пізнавального досвіду, реалізації у часопросторі стійких життєвих планів, збереження абсолютних цінностей на противагу існуючому суспільно-політичному ладу, екстраполяції найвищої соціальної мети існування на досягнення еталонного успіху в реальних результатах життєдіяльності.

Антропологічний підхід передбачає окреслення ключових характеристик розвитку просвітницького туризму, забезпеченого свідомим подвижництвом на ниві формування єдиного освітньо-культурного простору, всупереч несприятливим історичним подіям та ворожим намаганням керівного апарату реалізувати проект деукраїнізації.

Цивілізаційний підхід забезпечує фокусування дослідницької уваги на проблемі поширення у просторі та часі цінних традицій просвітницького туризму під впливом зовнішніх імпульсів загальноцивілізаційного розвитку та внутрішньодержавних умов, які нерідко віддзеркалювали руйнівні політичні процеси, яким активно протидіяли неформальні високоідейні осередки.

З позицій синергетичного підходу аналіз просвітницького туризму зорієнтовано на: відтворення внутрішньої логіки його впорядкованого динамічного розвитку всупереч наявним обставинам дестабілізації та розбалансування; репрезентацію альтернативних форм ліквідації масової неграмотності на міжрегіональному рівні, незважаючи на адміністративно-територіальну розосередженість; узагальнення варіативності діяльнісних починань педагогічної еліти, котра в режимі швидкого реагування актуалізувала упорядкування та унормування наявних правил освітніх реалій.

Соціокультурний підхід уможлиблює обґрунтування ступеня впливу соціальних інститутів та культурного розвитку на траєкторію розгортання просвітницького туризму, що в сукупному ефекті віддзеркалено у переосмисленні аксіологічного потенціалу: освітніх традицій на рівні тріади «особистість, суспільство, культура»; соціального ідеалу просвітника – діяльнісного виконавця прогресивного проекту відбудови національної школи.

Наступність традицій просвітницького туризму на метатеоретичному рівні відтворено сукупністю концептуальних елементів діалектичної методології: онтологічного (реально існуючого), гносеологічного (теоретико-пізнавального), праксеологічного (практично зорієнтованого), антропологічного (людиноцентрованого), аксіологічного (ціннісно-оцінювального).

Практичний рівень дослідження уможлиблює впровадження прогресивного досвіду вітчизняних просвітників як структуротворчої складової проукраїнського історико-педагогічного поступу в: новітні освітні парадигми консолідованого суспільства XXI ст.; розробку відповідного навчально-методичного забезпечення, націленого на популяризацію просвітницького туризму в якості допоміжного засобу поширення національно-патріотичних ідей та реалізації сучасних завдань загальнодержавної стратегії деокупації та реінтеграції української території.

Виявлені авторські методики організації та проведення аудиторних занять представників вищих шкіл попередніх епох можуть слугувати основою для

урізноманітнення сучасного навчально-виховного процесу в ході подолання стереотипних підходів до процесу пізнання.

Міждисциплінарна центрованість дослідження віддзеркалена синтезом філософських, історичних, педагогічних, психологічних, географічних, демографічних, антропологічних, соціологічних знань.

Гіпотеза дослідження *Загальна* гіпотеза ґрунтується на припущенні, що проектування набутого соціального досвіду вітчизняного просвітницького туризму на освітню та наукову канву набуває ефективності, якщо теоретико-методологічна основа представлена структурною багаторівневістю (філософською, загальнонауковою, соціально-психологічною, педагогічною), що враховує характерні особливості професійної підготовки кадрів, положення чинних нормативно-правових актів та відтворює змістовне наповнення концепції. Загальну концепцію деталізовано у *часткових гіпотезах*, згідно яких впровадження досвіду просвітницького туризму буде успішним та продуктивним за умов урахування: вітчизняних історико-педагогічних умов його становлення і розвитку; фундаментальних здобутків високоосвічених просвітяків – представників різних наукових напрямів; метацілісної структури феномена, інтегруючої реалізацію навчально-виховних та науково-дослідних функцій; необхідності формування ціннісного сприйняття вихованцями свідомих просвітницьких ініціатив як джерела територіально поширення високоідейності; домінуючих пріоритетів сучасного цивілізаційного поступу, дотичного до реалізації пріоритетних завдань загальнодержавної стратегії розвитку освіти.

Методологічну основу дослідження становить: система загальнонаукових принципів (антропоцентризму, географічного проектування, історизму, об'єктивності, системності, цілісності); комплекс підходів (аксіологічний, антропологічний, діяльнісний, загальнопедагогічний, екзистенціальний, епістемологічний, історико-хронологічний, історіософський, комплексний, персоніфікований, синергетичний, системний, соціокультурний, цивілізаційний); сукупність загальнотеоретичних методів (біографічний,

герменевтичний, дедуктивний, евристичний, індуктивний, картографічний, моделювання, описовий, пошуково-бібліографічний, узагальнення).

У дисертації використано низку спеціальних **історико-педагогічних методів**: *історико-структурний* – сприяв окресленню взаємозв'язків і відношень між елементами системи просвітницького туризму; *історико-генетичний* – забезпечив послідовне розкриття функціонального потенціалу просвітницького туризму в розрізі історичних етапів; *історико-компаративний* – актуалізував проведення порівняльного аналізу концептуальних науково-педагогічних підходів до розгляду окремих аспектів проблематики, висвітленої у вітчизняній та зарубіжній теоретичній спадщині; *діахронічний* – активізував розгляд просвітницького туризму в розширених хронологічних рамках, враховуючи історичну мінливість епох, презентованих єдністю основних і перехідних періодів; *історико-системний, хронологічний і синхронічний* – дали змогу глибше переосмислити хронологічні періоди «зрілості» феноменологічного розвитку.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

вперше: у розширених хронологічних рамках проаналізовано етапи розвитку просвітницького туризму в історії зарубіжної педагогіки; запропоновано періодизацію становлення, розвою та занепаду вітчизняного просвітницького туризму (IX – 30-х рр. XX ст.), охарактеризовано особливості кожного етапу, їх поступальність та взаємозалежність; уведено до наукового обігу поняття «просвітницький туризм», невідомі документи й історичні факти архівних та рукописних фондів, які в сукупному ефекті уможливили репродукування змістової наповненості мети, завдань і форм просвітницького туризму; науково обґрунтовано міждисциплінарний потенціал феномена в розрізі окремих наукових напрямів; розроблено історіософську модель просвітницького туризму; створено картографічну модель пріоритетних географічних напрямів міжнародного просвітницького туризму вітчизняного педагогічного складу Київського навчального округу XIX – поч. XX ст.;

науково змодельовано схему організаційної структури внутрішнього просвітницького туризму в розрізі типової адміністративно-територіальної одиниці губернії – повіту (1917 р.);

- *уточнено*: лексико-семантичну парадигмальність категорій «просвіта», «просвітництво», «просвітник» та «просвітниця», «просвітній», «просвітити», «просвітитися» «просвітницька діяльність», «туризм»;

- *узагальнено*: погляди на туризм представників вітчизняних та зарубіжних наукових і освітніх центрів; теоретичні уявлення та практичні здобутки знакових для дослідження українських просвітників В. Григоровича-Барського, В. Фармаковського, Ф. Фортинського, В. Шульгіна, А. Ясинського;

- *набуло подальшого розвитку* переосмислення історико-педагогічного поступу вітчизняного просвітницького туризму.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що: введено до наукового обігу поняття «просвітницький туризм», яке є перспективним предметом дослідження для подальших наукових розвідок; актуалізовано авторські методики організації і проведення аудиторних занять окремих європейських вищих шкіл, здобутки яких можуть урізноманітнити сучасний навчально-виховний процес.

Здобувачем розроблено: одноосібну монографію «Просвітницький туризм як історико-педагогічний феномен»; навчальний посібник «Лабораторний практикум з сімейного туризму»; навчальні програми з дисциплін «Сімейний туризм», «Управління у сфері дитячого туризму», «Туроперейтинг: організаційна діяльність», які увійшли до змісту методичного комплексу на паперовому носіїві.

Основні положення, викладені у розробках, можуть бути використані: для написання підручників і навчально-методичних посібників з дисциплін «Історія педагогіки», «Педагогіка», «Педагогічна антропологія», «Історія туризму», «Сімейний туризм», «Управління проектами у сфері дитячого туризму», «Туроперейтинг»; у викладанні курсів «Філософія освіти», «Сучасні проблеми науки та освіти», «Методологія наукового дослідження» та спецкурсів.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (довідка № 3638 від 21.12.2017 р.), Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (довідка № 0710/2236 від 20.12.2017 р.), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка № 2886/01 від 20.12.2017 р.), Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка №151-н від 22.12.2017 р.), Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського (довідка №1947/03 від 14.12.2017 р.).

Особистий внесок здобувача. Результати дисертаційного дослідження отримані автором самостійно. У спільних публікаціях з членами студентського наукового гуртка «Проблема управління соціокультурною діяльністю» Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова здобувачем: узагальнено міжнародний досвід організації ступеневої системи вищої освіти [176]; схематизовано складові професійної культури менеджера туризму [175]; обґрунтовано методологічну складову проблеми вітчизняного туристичного менеджменту [177]; окреслено причинно-наслідкові зв'язки функціонування туризму в соціокультурному просторі зі становленням особистості [179]; запропоновано основні напрями модернізації системи професійної підготовки майбутніх фахівців туристичної індустрії [178].

Апробація результатів дослідження була здійснена та оприлюднена на науково-практичних конференціях, семінарах, педагогічних читаннях: *міжнародних*: «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (Дрогобич, 2013), «Сучасне дошкілля: реалії та перспективи» (Київ, 2013, 2014), «Економіка та менеджмент: перспективи розвитку» (Суми, 2014), «Дитинство. Освіта. Соціум» (Київ, 2015), «Готельно-ресторанний бізнес: інноваційні напрями розвитку» (Київ, 2015), «Імплементация сучасних технологій навчання у навчальний процес» (Київ, 2015), «Наукові пошуки ХХІ століття: молодіжний вимір» (Київ, 2015), «Впровадження магістерських програм: від традицій до інновацій» (Ченстохова, 2017); «Modern Tendencies in

the Pedagogical Science of Ukraine and Israel: the way to integration» (Odessa, 2017), «Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід» (Львів, 2017), «Роль освіти у сталому розвитку гірського регіону» (Івано-Франківськ, 2017), «Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи» (Умань, 2017), «Екологізація освіти як чинник сталого розвитку суспільства» (Львів, 2017), «Педагогічна освіта на зламі століть: досвід минулого – погляд у майбутнє» (Ніжин, 2017), «Адаптивні технології управління навчанням» (Одеса, 2017); всеукраїнських конференцій, семінарів, педагогічних читань: «Інноваційні технології в дошкільній освіті України: забезпечення психологічного благополуччя дитини» (Київ, 2014), «Потенціал культурних індустрій України в контексті світових тенденцій» (Київ, 2014), «Інноваційні технології в дошкільній освіті України: правова охорона дитинства» (Київ, 2015), «В. О. Сухомлинський у діалозі з сучасністю. «А що там за лісом?..» Філософія для дітей» (Житомир, 2017), «Професійна підготовка педагогів в умовах євроінтеграції: проблеми та перспективи» (Київ, 2017).

Кандидатська дисертація на тему «Науково-педагогічне краєзнавство в діяльності університетів України (XIX – 20-ті рр. XX ст.) зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки була захищена 2012 року в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова. Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської дисертації не використовувалися.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлено в 40 наукових і навчально-методичних працях, серед яких: 1 монографія; 1 навчальний посібник; 3 навчально-методичні розробки; 20 статей у наукових фахових виданнях, з них 3 статті апробаційного характеру; 5 статей у міжнародних наукових фахових виданнях; 10 статей у збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, п'яти розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (880 найменувань, з них архівних справ та рукописів – 108 позицій) та 7 додатків.

Загальний обсяг роботи – 524 сторінки, з них основна частина – 395 сторінок.
У дисертації представлено 26 таблиць і 26 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ІСТОРИКО- ПЕДАГОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПРОСВІТНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ

1.1. Дефінітивний аналіз ключових категорій дослідження

Дефінітивна проблематика є однією із найважливіших у наукознавстві. Розгляд змістовного наповнення того чи іншого поняття часто є передумовою виникнення дискусій, які виходять за межі схоластичних суперечок і володіють принциповою значущістю для наукової методології. До якісних характеристик термінів, які разом утворюють понятійно-категоріальний апарат будь-якої науки, віднесемо точність та однозначність, симбіоз яких приводить до формулювання основних логічних законів.

Важливість дефінітивного аналізу підтверджує і той факт, що ефективність впливу на будь-яку практику продиктована необхідністю її пізнання та чіткого визначення, навіть і суб'єктивного, тим більше, що одну категорію можна трактувати по-різному. Ретроспективне дослідження термінології дає змогу розкрити глибинну сутність обраної феноменології; відіграє важливу роль у формуванні низки нових знань; сприяє окресленню сутнісних рис предмету вивчення, наповненого глибоким науковим і практичним звучанням. Важливим практичним показником актуальності дослідження слугує і той факт, що понятійно-категоріальна прозорість і теоретична виразність обґрунтування змісту ключових педагогічних дефініцій є однією з передумов розроблення ефективних освітніх реформ.

Широка популярність просвітницької тематики серед наукових кіл різних епох засвідчена низкою різноматичних історико-педагогічних досліджень [63; 258; 305; 334; 348; 378; 397; 476]. Факт утвердження дефініції у сучасному науковому обігу, ознаменований переходом від первинного узагальненого значення до ґрунтовнішого історіософського переосмислення.

Довгий еволюційний шлях категорії «просвітництво» маркований усталеною закономірністю: чим триваліша присутність формулювання у понятійно-категоріальному апараті науки – тим менш виразні семантичні кордони та коректніше загальне вживання.

У слові «просвітництво» простежено яскраво виражене поєднання лексико-семантичного поля двох основних концентрів проблеми пізнання – гносеологічного та онтологічного. Така структурність уможливорює відкритість

однозначності епістемології, позбавленої просторово-часових вимірів. У філософсько-педагогічному розрізі окреслений предмет часто вживають разом з дефініціями «просвіта» (діяльнісний підхід до організації процесу пізнання), «просвітній» (засіб взаємодії), «просвітити» (продуктивний результат зовнішньої дії на суб'єкта), «просвітитися» (особистісне самопізнання за межами зовнішніх впливів), феноменологічно синтезованих глибинним історико-педагогічним діалогом. Досить влучно з цього приводу висловився учений Ж. Нива, зазначаючи, що «...просвітництво – термін досить невизначений...», що «...впливає з інваріантності його однокорінної лексики» [418, с. 345 – 351].

Аналіз джерельних матеріалів засвідчив європоцентричність змісту категорії «просвітництво» як: історичної епохи; ідеології суспільної думки та цілеспрямованих заходів, скерованих на підняття рівня грамотності й освіченості [617; 439; 700; 579; 723]. Така неоднозначність авторських трактувань була продуктом історіософської практики, про що свідчать певні факти. Зокрема, на поч. 30-х рр. ХХ ст. дефініцію «просвітництво» розглядали у вигляді узагальненого терміна, з метою обґрунтування багатоманітності філософських учень другої пол. XVII – XVIII ст. [255; 384].

Полікультурний підхід до відрефлексування перебігу історичних подій та окреслення сутності складових загальнонаукового понятійно-категоріального апарату актуалізував необхідність дослідження фундаментальної парадигми просвітництва з метою більш чіткого формулювання змісту титульної проблематики.

У лексичному вимірі українського слова «просвітництво» закладені підвалини старослов'янського традиційного літературного вживання, яке утверджувалося разом зі зміцненням суспільної позиції християнства.

Багатоаспектність давньоруських підходів до обґрунтування змісту поняття «просвітництво» інтерпретовано як феномен поширення «світла»: букв і навчання учнів церковному чину (друга пол. IX ст.); духовності у поганське

середовище (XI – XII ст.); «премудрості» на південь, північ і захід (XII ст.); заповідей, щоб «урозумити» серця (перша пол. XV ст.) [387].

Ідентифіковано нетотожність тлумачення поняття «просвітницький туризм» з дефініцією «подорож», яка у давньоруському формулюванні передбачала пізнання реальності у визначений інтервал часу (суботні та святкові дні) [387].

Дослідник А. Масловский зауважив, що первинне тлумачення змісту визначеної категорії звучало, як «акт» передання світла у матеріальному («солнце в дьне даровавъшаго на просвештено») та духовному («просвештеный прощение святого духа приим») контекстах [384, с. 337 – 338].

Широкого поширення визначена категорія набула у XVII ст. – періоді інтенсивного формування вітчизняного словникового запасу. Характер зовнішньої політики та економічних зв'язків, вияв особистої прихильності представників науково-педагогічної еліти до цивілізаційних здобутків сукупним чином актуалізували активне запозичення із західноєвропейських мов окремих слів і цілих лексичних груп, які увійшли в основу слов'янського термінологічного апарату суспільствознавчих дисциплін. Феномен проникнення галлізмів у науково-словниковий запас сусідніх народів був наслідком тісної соціокультурної співпраці міжнародного рівня. Наявність такої закономірності зумовила інституціоналізацію аналізу означеного терміна у вітчизняній науці з погляду двох основоположних ідейних позицій:

- 1) сцієнтиської – формування прямої кальки з європейських мов («Age of Enlightenment, Zeit der Aufklärung»);
- 2) концептуально-прогресивної – відображення безмежних можливостей розуму і реалізація практичних завдань [278].

Враховуючи історичні витоки змістового наповнення категорії «просвітництво», учені дійшли до спільного висновку, що на початку XVIII ст. її використовували як:

- базову характеристику ідеології, філософії та культури перехідної епохи (від феодалізму до Нового часу);

- основоположну концепцію раціоналізму [394].

Авторське формулювання зазначеного поняття презентував у своїх працях І. Кант. У нарисі «Відповідь на запитання: що таке Просвітництво?» (1784 р.) учений вперше зробив спробу розмежувати змістове наповнення спільнокореневих слів «просвітництво» та «просвітительство» (див. рис. 1.1).

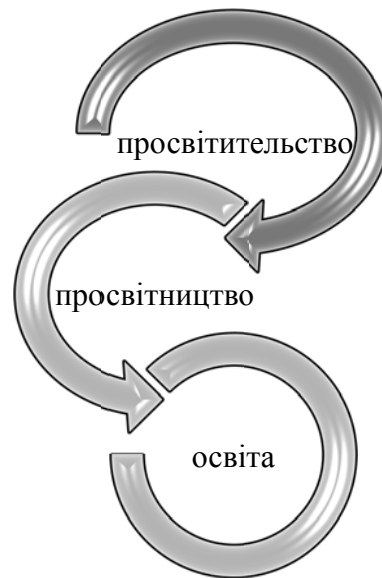

Рис. 1.1. Семантичні межі дефініції «просвітництво» (за І. Кантом та В. Розановим) [277; 524]

З метою деталізації даних рис. 1.1 зауважимо, що в авторській інтерпретації окреслені визначення тлумачилися наступним чином:

а) «просвітництво» – це явище індивідуального порядку, яке зумовлює неупереджений перехід від неусвідомленого поведінково-діяльнісного конструкту, зумовленого «...власною провиною» [277, с. 25];

б) «просвітительство» – результат зовнішньої суб'єкт-суб'єктної взаємодії, яка залишає відбиток у свідомості індивіда [277].

Аналізуючи наукову структуру кантівської канви, дослідник В. Зеньковський акцентував увагу на домінуванні у ній світогляду «...раціонального радикалізму», притаманного філософам XVIII століття [233, с. 71].

За словами ученого З. Каменського, початок XIX ст. ознаменувався «...розщепленням на атоми поняття «просвітництво»...» [275, с. 16]. Деталізація такої подієвості віддзеркалилася у лексичному наповненні досить традиційного трактування досліджуваної категорії як історичної епохи та антифеодальної ідеології. Водночас, простежено формулювання іншого значення цього терміна: «...система мирних заходів, спрямованих на перетворення життєдіяльності суспільства через поширення наукових знань та розвиток шкільної освіти» [275, с. 3]. Останнє тлумачення подавало у 1802 році Міністерство народної освіти акцентуючи увагу широкої громадськості на необхідності його глибинного пізнання [523].

У XIX ст. виразники вітчизняної суспільної думки продемонстрували на широкий загальний протест щодо вживання скалькованої інтерпретації слова «просвітництво», яке дублювало європейські здобутки XVIII ст. [2; 700; 723].

У 1856 р., на протидію європейському сциєнтизму, В. Даль окреслив тісний взаємозв'язок термінів «просвітництво» та «моральність» [150]. Така понятійно-категоріальна репрезентативність була зумовлена побутуванням у суспільній думці уявлень, що можна бути знаним ученим і негідником одночасно.

На сторінках «Тлумачного словника» автор підкреслив, що просвітництво слугує джерелом «...розумового, наукового і морального світла..., що приводить до освічення розуму та серця» [150, с. 847]. Особливий етимологічний акцент був зроблений на необхідності практичного використання на практиці міждисциплінарного підходу, оскільки «...просвітництво за посередництвом однієї науки є одностороннім і не дає позитивних результатів» [150, с. 847].

Об'єктивність авторських суджень В. Даль аргументував презентативністю розробленої цілісної моделі у розрізі наступної трикомпонентної структури:

1) «...світло науки та розуму, що зігріває моральною чистотою...» [150, с. 847];

2) розвиток «...розумових та моральних сил...» людини [150, с. 847];

3) «...наукова освіта...» поєднана з почуттям власного обов'язку, підкріплена стійкою життєвою позицією [150, с. 847].

У ході аналізу окресленої проблематики прогресивний український просвітник – полтавчанин М. Гоголь свого часу зазначив: «...ми повторюємо слово «просвітництво», не задумуючись над тим, звідки воно походить і, що означає. Просвітити не означає навчити, або дати настанови, або дати освіту, але всю наскрізно «освітити» людину, в усій її силі, а не лише в одному розумі... Слово це взято з нашої Церкви, яка вже майже тисячу років його вживає. Недарма на святковому богослужінні звучить вислів, як небесний дзвін: «Світло просвітництва» – і нічого додатково до цього словосполучення додавати не потрібно» [120, с. 237 – 241]. Такими словами учений намагався привернути увагу читачів до багатої скарбниці слов'янської історії та підкреслити релігійні витоки цього поняття.

Середина ХІХ ст. привнесла у вітчизняну історію чергові обґрунтування досліджуваної дефініції. У вищевикладеному історичному періоді «просвітництво» сприймалося як духовна «надбудова», що поєднала у собі своєрідну палітру проявів суспільної свідомості [63].

Характеризуючи ідейні риси вітчизняного просвітництва 50 – 60-х рр. ХІХ ст., учена Р. Еймонтова підкреслила, що їх формування відбувалося під впливом «...ідейно-культурної течії загальноєвропейського типу...», яка відобразилася у: «...прихильному ставленні соціуму до антифеодальних та антикріпосних ідей...», «...проголошенні цінностей гуманізму й раціоналізму...», «...формуванні культу науки і розуму...» [216, с. 8 – 24].

Логічним продовженням вищевикладеного слугують наукові погляди А. Вебера. Дослідник підкреслив, що практична реалізація просвітницьких функцій в умовах цілковитої ціннісної ізоляції має негативні суспільно небезпечні наслідки [84]. Учений зауважував, що «...грамота, сама по собі, не наведе на розум... вона скоріш зведе його з правильного шляху, але не просвітить по-справжньому...» [84, с. 119 – 120].

У другій пол. XIX ст. семантичне кантівське поле спільнокореневих слів «просвітительство» та «просвітництво» прикрасила ще одна конститутивна складова – «освіта», яка разом із наведеними лексичними конструктами віддзеркалювала енциклопедичність проявів визначеної категоріальної системи (рис. 1.1).

Ідею приєднання до існуючого конструкту нового компонента, який відтворював характерні риси процесу поширення «світла науки та знань», висунув В. Розанов. Багатопроблемну працю «Сутінки просвітництва» (1899 р.) дослідник присвятив системному аналізу змістового наповнення трьох вищенаведених термінів, центрованих на педагогічній першооснові (рис. 1.1) [524].

Історіософські концентри дефініції «просвітництво» у XX ст. урізноманітнили ще чіткіші педагогічні акценти, які на етимологічному рівні презентувалися у вигляді цілісної «...системи заходів навчально-виховного змісту» [579, с. 494]. Зауважимо, що у такому ж науковому тлумаченні цей термін сьогодні використовують і сучасні дослідники. Широкого побутування набуло сполучення слів «учений – просвітник», «культурно-просвітницька робота», «культурно-просвітницький заклад» [579, с. 494].

У словнику С. Ожегова просвітництво визначається як «...повідомлення... знань... їх широке поширення...» [439, с. 609].

На сторінках «Етимологічного словника української мови» зазначено, що «...просвітництво – це поширення освіти та наукових знань з певною метою» [215, с. 601]. Наведені вище словникові формулювання вкотре засвідчують, що дана категорія має глибокі педагогічні коріння.

Розвій наукового обґрунтування названого феномена, за словами М. Мід, припав на період домінування конфігуративної культури, центрованої на особистісній поведінці, відмінній від життєвих реакцій попередніх та прийдешніх поколінь [392]. На думку дослідниці, така конфігурація актуалізувалася у кризових умовах «...постфігуративної системи...» та детермінувалася «...зверненням до нової віри... коли дорослі прагнули

виховати своїх дітей у дусі нових неусвідомлених ідеалів.. під впливом революції, яка утверджувала нові молодіжні стилі» [392, с. 341 – 343].

Бурхливому розквіту просвітництва у досліджуваний період сприяла культурно-історична наближеність усіх народів світу, актуалізована низкою динамічних соціокультурних процесів. Зокрема, генезис французького Просвітництва пов'язують зі змінами соціально-економічного життя країни, кристалізацією національної ідеї та іншими детермінантами [126].

У такому науковому ракурсі окреслена категорія набула масштабів виразника суспільної думки, що позначилося на розширенні географічних кордонів поширення просвітництва. Цілеспрямоване переосмислення вітчизняною спільнотою надбань світової цивілізації на загальнодержавному рівні послугувало своєрідним «...механізмом культурного зростання...», а на особистісному – посприяло всебічному розвитку суб'єктів пізнання [214, с. 43].

Високий рівень соціальної продуктивності від реалізації цілеспрямованого проекту забезпечувався особистісним потенціалом самого просвітника, який своєю активною діяльністю зорієнтовувався на:

- а) відрефлексування наявних реалій конкретного історичного періоду;
- б) задоволення поточних інтелектуальних та культурних запитів тогочасного суспільства;
- в) корегування внутрішньодержавних деформацій.

Такий логарифм діяльнісної поведінки подвижника, за словами А. Володіна, віддзеркалював: «...індивідуальну логіку просвітника», який враховував «...інертність соціального руху на... авантажній сцені вітчизняної історії...» [98, с. 104 – 106].

У розрізі тривалих історичних періодів вітчизняні просвітники виступили ключовими фігурами у реалізації проекту національного відродження та державотворення. Багаточисельний перелік їх здобутків засвідчив, що вони спромоглися підняти на своїх плечах нелегкий вантаж розбудови вітчизняної освіти та науки, всупереч складним історичним умовам існування українства

(зокрема, сукупний ефект від соціально-економічної кризи, політичної нестабільності та масової неграмотності).

Світочі вітчизняної педагогічної думки знаходилися біля витоків усіх соціокультурних перетворень свого народу, докладаючи чималих зусиль для глибинного утвердження у часопросторі національної самобутності. Їм вдалося вчасно відреагувати на поточні суспільні запити з метою реалізації перспективної програми відбудови національної школи. Практичне втілення у життя вищезокреслених завдань забезпечила активна громадська позиція просвітника, обґрунтовуюча необхідність об'єднання розосередженого на місцях українства, шляхом безпосередньої суб'єкт-суб'єктної взаємодії, інтерпретованої у термінологічному контексті поняттям «просвітництво».

Особливе місце у лексикографічному ландшафті української мови посідають дефініції «просвітницька діяльність» і «просвітницька робота», які широко використовуються для обґрунтування цілеспрямованої міжособистісної взаємодії, зорієнтованої на підвищення рівня освіченості та культури [617]. У науковому дослідженні А. Гагаєва, перше словосполучення трактується як «...діяльнісний результат усунення недоліків існуючого суспільства, позначений зміною політичного вектора, шляхом поширення новаторських освітніх ідей та наукового знання» [103, с. 67].

Подієва траєкторія утвердження просвітницької високоідейності в історичній ретроспективі синонімізована з системою координат успішно реалізованих туристичних маршрутів самих просвітників. Такі узагальнення послуговували канвою для обґрунтування туризму як дієвої рушійної сили розвитку просвітництва.

Перегортаючи літературні сторінки минулого, слід підкреслити, що термін «туризм» увійшов до широкого лексичного обігу у 1800 р., коли в опублікованому словнику французької мови на широкий загаль презентувалася характеристика туриста як цілеспрямованої особи, яка подорожує з певною метою [37]. Ідея семантичного європейського походження дефініції знайшла широку підтримку і в колі сучасних дослідників. Окремі науковці у своїх

трактатах чітко підкреслювали, що зміст категорії перекликається з французьким словом «tour», яке у перекладі означає «...прогулянка, поїздка» та на етимологічному рівні синонімізується із найбільш поширеним варіантом тлумачення [101, с. 5].

Усвідомлюючи складність і багатогранність наукового поняття «туризм», автором проаналізовано його у розрізі визначеного критерію:

1. Етимологічного – окреслює чіткі кордони подорожі, деталізуючи її різновиди.

У 30-х рр. ХХ ст. представник німецької наукової школи Р. Клюксманн подав наступне визначення терміна: «...це сукупність відносин та явищ, які обумовлюються переміщенням та перебуванням людей у певних місцях, віддалених від їх постійного місця проживання...» [734, с. 47].

В «Енциклопедії українознавства», за редакцією В. Кубійовича, формулювання означеного феномена зведене до «...активного відпочинку» або «...виїзду за межі постійного перебування... з метою пізнання природного оточення... архітектурних і мистецьких пам'яток...» [213, с. 226].

В. Устьянцев підкреслив, що практична реалізація туризму обов'язково передбачає «...перетин особистістю просторових структур та соціальних перехресть у різних точках земної кулі» [637, с. 6].

За визначенням Е. Руссель, досліджуване поняття презентує «...нові можливості, які з'являються в індивіда на шляху задоволення власних потреб у відпочинку та розвагах... у процесі не лише віртуального, але передусім реального перетину кордонів різних країн світу» [763, с. 337 – 338].

Представники англійської туризмологічної школи П. Блюменталь, К. Гондвін, А. Сміт та У. Тейчер вважали, що характерними рисами міжнародного туризму є «...перетин національних кордонів з метою пізнання нового... здійснення певних видів діяльності, пов'язаної із дослідженням різних аспектів соціально-культурного розвитку...» та «...подальше повернення до країни постійного місця проживання» [730, с. 365 – 367].

Учений В. Каганський ототожнював окреслений об'єкт вивчення з «...модусом подорожі у географічному просторі, під час якої пізнавально-діяльнісна складова реалізується за посередництвом просторової активності туриста, шляхом перетину ним певних кордонів» [272, с. 7].

На думку Н. Грабурна, генезис туризму в історичному контексті відображає «...стійкі взаємовпливи метрополії і периферії, осілості та маргінальності у межах визначених кордонів» [743, с. 151].

Дослідник А. Макареня пов'язує зміст визначеного поняття з «...раціональною побудовою індивідуального маршруту, який чітко окреслює основні цілі мандрівки, прогнозує її результативність для професійної діяльності, з урахуванням вимог нової епохи» [373, с. 108].

Представник західної наукової школи Дж. Браа-Дженсон не мінімізує значення туризму до рівня «...лише фізичного пересування осіб у просторі» [768, с. 69]. Учений переконує, що глибинний аксіологічний потенціал зазначеного феномена у повній мірі розкривається у «...вивченні нових артефактів всередині країни, або за її межами» [768, с. 69]. Вищевикладене визначення актуалізує перспективи подальшого дослідження нового поняття «віртуальний туризм», яке може послугувати самостійним предметом вивчення окремих наукових розвідок.

Деякі автори ототожнюють дефініцію з механічним переміщенням суб'єктів. Зокрема, український географ Ф. Заставний акцентував увагу на тому, що туризм «...характеризується тимчасовим переміщенням діючого суб'єкта...» у межах визначеного туристичного регіону [231, с. 18].

2. Аксіологічного – підкреслює ціннісний компонент досліджуваного поняття.

Німецький учений К. Маєр-Абіх узагальнив, що справжня цінність туризму віддзеркалена у можливості «...зануритися в незнайому, екзотичну атмосферу...», яка на позачуттєвому рівні «... пробуджує відчуття, нібито ви знаходитеся на гребені хвилі» [372, с. 97].

Дослідниця Е. Листвина ототожнювала феномен з базисним потенціалом особистісного розвитку «...цінність якого виявляється у наданні особистості можливостей для розширення світогляду, шляхом налагодження комунікативних зв'язків... задоволення духовних потреб у процесі освоєння всесвітньо відомих надбань людства» [351, с. 261 – 262].

У праці «Подорож як конструювання реальності...» наводяться авторські погляди Д. Замятіна на туризм як соціокультурну практику «... цінність якої виявляється у фізичному та розумовому розвитку індивіда у просторі» [351, с. 262].

3. Діяльнісного – характеризує досліджуваний феномен як особливий вид діяльності за межами постійного місця проживання та звичних умов перебування особистості, що не має на меті отримання прибутку.

На думку І. Касавіна, визначена дефініція передбачає наявність «...активної пізнавальної практики освоєння зовнішнього світу з допомогою географічної карти, що забезпечує правильну орієнтацію у просторі... сприяє подоланню перешкод на шляху досягнення поставленої мети» [283, с. 74 – 81].

Е. Суронд стверджує, що «...туризм є актом самопізнання...» у загальній конструкції «...діяльнісних функцій, які є своєрідною формою... волевиявлення, спрямованою на виробництво цілісного образу свого особистісного «Я»...» [598, с. 7 – 8].

За словами Дж. Коллера, вищеназване поняття синонімізується з пізнавальною діяльністю, яка вибудовується «...за допомогою колекції знаків та символів, які дешифрують визначні пам'ятки відвідуваної території» [736, с. 129].

У праці «Досвід подорожування у світовій культурі» У. Ханнерзом співвіднесено зміст категорії з «...особливим середовищем діяльності... де людина стає частиною групи, яка розгортає театралізований життєвий уклад... контрастує із звичним щоденним побутом... подорожує у світовій культурі» [669, с. 25 – 26].

Американський туризмолог Р. Голднер зауважив, що на теоретико-концептуальному рівні «...туризм є справжньою діяльнісною системою, яка дає можливість подорожуючому вивчати альянс природних, соціальних, економічних, політичних, культурних та освітніх особливостей території дослідження» [742, с. 42].

У творчих нарисах Л. Горюнової територіальне переміщення індивідів позиціонується з: «...необхідністю розв'язання життєвих питань...», «...проведенням системного аналізу диспозицій «власної і чужої» культури» [131, с. 65 – 67]. Учена наголошує, що перебіг цих процесів на підсвідомому рівні сприяє: раціоналізації шляхів взаємодії з оточуючим світом; активізації здатності мислити у порівняльному аспекті; ідентифікації міжкультурної комунікації [131].

За словами А. Шермет, туризм активізує формування на особистісному рівні інтегративного конструкту, вираженого у «...здатності долати кордони, мовні бар'єри та оперативно реагувати на мінливі умови оточуючого середовища з метою досягнення власних цілей» [711, с. 142].

4. Педагогічного – обґрунтовує можливість використання феномена у навчально-виховному процесі.

На думку професора І. Гревса, окремі форми туризму є основою «...освіти», «...зразкового формулювання природничих понять та нових ідей...» у процесі «...безпосереднього вивчення об'єктів живої природи за обраною навчальною тематикою – адекватною до діючих природних і суспільних законів» [135, с. 7].

Дослідник Е. Краснуха зауважив, що «...туризм є не лише діяльністю, але й навчальною дисципліною, яка знаходиться в епіцентрі цілого комплексу наук, що представлені не віддаленою перспективою... а актуальним для сьогодення практичним завданням» [321, с. 8].

У 30-х рр. ХХ ст. один із засновників польської туризмологічної школи С. Лешуцькі підкреслив, що зазначеному феномена «...притаманна дуже

складна природа... заснована на міждисциплінарному характері взаємообумовленості... навчально-виховної практики...» [750, с. 31].

Учений Б. Емельянов вважав, що туризм є особливою «...формою організації відпочинку та пізнання, що сприяє спільному об'єднанню зусиль вихователя та вихованців у процесі вивчення останніми процесів і явищ, які досліджуються в природних або спеціально-організованих умовах» [210, с. 17].

Сучасний український географ О. Бейдик вбачав у наведеному феномені масове складно структуроване пізнання у розрізі практичного виконання актуально-освітніх завдань [39].

Академік П. Тронько акцентував увагу на необхідності широкого практичного використання основних форм туристичної роботи з метою закріплення у національній пам'яті інкрустованого досвіду історичних поколінь, націленого на «...ідейне об'єднання» усього українства [614, с. 47].

Вітчизняний учений О. Демідієнко презентував визначене поняття як форму роботи зі суб'єктами пізнання, поєднану з освоєнням географічної номенклатури [153].

У «Глобальному етичному кодексі туризму» дефініція ототожнюється з інструментом особистісного удосконалення, актуалізуючим духовне зростання, популяризуючим самоосвіту [117].

На думку Е. Мерфі-Лежена, територіальне переміщення індивідів у просторі супроводжується «...налагодженням прямого особистісного контакту, отриманням необхідної навчально-довідкової інформації» [756, с. 52]. У поданій вище тезі чітко окреслено період адаптації особистості до інших соціальних вимірів, які можуть впливати на утвердження ціннісних орієнтацій та сприяти подальшій самореалізації.

Вищеназваний лондонський туризмолог екстраполював глибинний потенціал феномена крізь призму реалізації таких професійних завдань:

а) участь у наукових конференціях, симпозіумах, семінарах;

б) зібрання необхідних матеріалів для написання самостійного наукового дослідження;

в) проходження короткострокових стажувань на базі профільних установ;

г) участь у нетривалих (до одного академічного року) освітніх програмах обміну з метою набуття нових знань, формування необхідних умінь та навичок [756, с. 25 – 26].

Представник західноєвропейської наукової школи Е. Коен вбачав у туризмі своєрідне джерело пізнання за межами постійного місця проживання, здатне задовольнити потреби, які ізольовані «...від імпульсів...» звичного побуту [735, с. 81].

Сучасний дослідник Г. Лукічев охарактеризував туристичні можливості вихованців як своєрідну основу для подальшого зростання інтелектуального потенціалу, налагодження міжнародних комунікацій та забезпечення повноцінної соціалізації особистості [362].

За словами С. Шаронової, регіональне пересування вихованців у ландшафті різних соціальних структур актуалізує проблему інтеграції міжнародного освітнього простору, сприяє налагодженню суб'єкт-суб'єктної взаємодії у розрізі існуючих суспільних конфігурацій [706].

Французький професор Ф. Франжіаллі у своїй науковій доповіді зауважив, що туризм слід розглядати крізь міждисциплінарну призму, обґрунтовуючи тісний взаємозв'язок між наукою та освітою різних країн світу [660]. У даному тезовому наповненні автором очевидним чином виокремлено суперечливі тенденції міжнародної інтеграції, переплетені симбіозом міжнаціональних взаємодій [660].

Ідейний представник фінляндської наукової школи Ф. Дервін охарактеризував молодіжні туристичні мандрівки з пізнавальною метою на рівні «...можливостей доступу до багаточисельних та, водночас, маловивчених соціальних, політичних, економічних та культурних горизонтів суспільного розвитку різних країн» [738, с. 67]. Головною метою реалізації виїзного заходу, за словами ученого, може слугувати бажання особистості здобути нові знання,

шляхом відвідування «...різних місць, де традиційно сформувалися провідні наукові школи, які дають можливість розширити кордони пізнання в усіх галузях освіти, науки та культури» [738, с. 67].

Іноземний педагог Ф. Дервін переконаний, що соціокультурна масштабність туризму «...сприяє переданню прогресивного досвіду... здобуттю нових знань... налагодженню тісної співпраці...» в умовах іншомовної території [738, с. 87].

Системний аналіз української джерелознавчої бази дав змогу виокремити сучасних дослідників, які аргументували наявність педагогічної складової у понятті «туризм» (див. табл. 1.1).

Репрезентація у таблиці 1.1 ключових характеристик наукового змісту досліджуваних праць визначених представників має умовний та узагальнюючий характер, який віддзеркалює суб'єктивну авторську позицію і в жодному разі не заперечує інших наукових підходів учених окресленого історичного періоду.

Таблиця 1.1

Туризм як педагогічний феномен у сучасних теоретичних обґрунтуваннях українських учених ХХ – ХХІ ст.

<i>Учений</i>	<i>Узагальнене обґрунтування</i>
В. Федорченко (2004) [647] Л. Устименко (2005) [636] Л. Лук'янова (2008) [361] О. Любіцева (2008) [370]	✓ формулювання педагогічної сутності поняття в історичній ретроспективі
В. Федорченко (2000) [648] В. Смолій (2006) [581] О. Любіцева (2009) [368]	✓ розкриття глибинного змісту феномена крізь призму понятійно-категоріального апарату, визначальних характеристик та ознак
О. Вацеба (1997) [83] Я. Олійник (2005) [443] Н. Фоменко (2005, 2011) [657; 658]	✓ узагальнення та систематизація наукових підходів знаних представників академічних кіл щодо розуміння педагогічної зорієнтованості категорії
С. Горський (2003) [130] І. Курас (2005) [339] М. Попович (2005) [499] В. Петранівський (2008) [478]	✓ поглиблення концептуальної сутності об'єкта дослідження шляхом врахування здобутків суміжних наукових напрямів та навчальних дисциплін

Продовж. табл. 1.1

П. Тронько (1998) [613] О. Демідієнко (1999) [153] В. Обозний (2001) [430]	✓ окреслення діалектичної феноменологічної взаємодії теорії та практики у розрізі визначеного соціокультурного феномена
--	--

5. Соціально-економічного – трактує визначений об'єкт як матеріальну складову сфери суспільного життя людини.

Представник американської наукової школи Д. МакКеннел зауважив, що «...туризм є новим типом соціального простору, освоєння якого сприяє набуттю нових знань, задоволенню потреб індивіда у відпочинку у процесі здійснення неприбуткової діяльності» [751, с. 23].

Англійський учений З. Бауман вбачав у досліджуваній категорії детермінанту зростання чисельності представників суспільства споживання через систематичні пошуки засобів задоволення бажань, які активізують «...виробництво нових принад і спокус» [36, с. 14].

Учений Дж. Уррі підкреслив, що туризм є потужною соціальною практикою на шляху до пізнання світу [767, с. 2].

За словами представників Прістонського університету М. Гранга та А. Франкліна феномен є «...специфічним продуктом ринкової економіки, споживання якого... уможлиблює виживання різних соціальних груп... на рівні... організації транснаціонального... простору» [740, с. 7].

Учена Т. Щепанська синонімізувала змістове наповнення дефініції зі своєю стратегією масового споживання, тісно пов'язаною з організацією дозвілля й розваг на локальному та глобальному рівнях [721].

У формулюванні досліджуваної категорії учений В. Боголюбов звернув увагу читачів на її бюджетоутворюючому ефекті, актуалізуючому розвиток місцевої інфраструктури, виробничої та невиробничої сфер [61].

6. Рекреаційного – розтлумачує практичну реалізацію феномена через використання базового засобу відпочинку (релаксації), сприяючого підтриманню оптимального рівня фізичного стану та здоров'я людини.

В інтерпретації дослідника А. Герда, форми туризму ототожнюються з «...суспільною діяльністю, націленою на фізичне оздоровлення» [111].

На сторінках Енциклопедії туризму, за редакцією І. Зоріна та В. Квартальнова, подано чітке формулювання досліджуваної категорії презентованої єдністю фізичного розвитку, зміцнення здоров'я та відпочинку [239].

Український дослідник С. Попович вбачав у категорії глибинний рекреаційний потенціал, переплетений у часопросторі з пізнавально-культурними елементами [500].

Туризмолог І. Енджейчик охарактеризував туризм як одну з форм «...оздоровчого дозвілля, фізичної реабілітації людини у процесі виправлення її тілесного іміджу...» [211, с. 64].

Представник західноєвропейської вищої школи Е. Коен підкреслив дотичність наукової категорії до фізичного виховання, формування здорової особистості, задоволення поточних суспільних запитів [735, с. 79].

7. Культурологічного – інтерпретує ключове поняття як традиційний засіб задоволення соціокультурних потреб людини.

Незаперечною є наукова позиція представника американської школи Р. Голднера, який акцентував увагу широкої громадськості на наступній ідейності «...траєкторія соціокультурної та ментальної картини світу проєктована розвитком туризму» [742, с. 44].

На думку Дж. Кліффорда, історія цивілізаційного поступу феномена презентована «...культурною мандрівкою...», зорієнтованою на освоєння «...нової реальності...» [733, с. 23].

У формулюванні змісту визначеної дефініції учений У. Ханнерз звернув увагу цільової аудиторії на «...фізичному та духовному пересуванні

автономного індивіда по прямій космополітизму та культурної орієнтації» [669, с. 21].

Учений А. Флієр вважав, що визначений предмет дослідження постає в соціокультурному просторі у вигляді комплексу явищ, які є структурними елементами масової культури [656].

За словами В. Федорченка, означений об'єкт вивчення активізує процес самореалізації особистості, яка у процесі мандрівки входить у світ культурних артефактів та духовних цінностей різних країн і народів [648].

Ю. Туманян трактував поняття «туризм» як своєрідний вияв ініціативності, «...прагнення індивіда до пізнання незнайомої культури у вічному пошуку ідеальної природи людини» [618, с. 315].

У дослідженнях С. Вартона окреслений предмет подано як «...виразник активності особистості, яка в умовах тимчасового проживання та вивчення різних соціальних систем і культур, отримує чудову можливість здобуття нових знань... культурного та інтелектуального обміну у межах соціального простору іноземних держав» [769, с. 49].

Учений Л. Харві зауважує, що «...туризм є інструментом інтернаціоналізації системи освіти, завдяки чому відбувається налагодження міжкультурних взаємин, підготовка молоді до міжнародного співробітництва з метою реалізації поставлених цілей» [745, с. 581].

8. Філософсько-антропологічного – обґрунтовує безпосередній вплив вищеназваної дефініції на переосмислення особистістю сенсу буття, шляхом задоволення її індивідуальних потреб та запитів під час туристської мандрівки.

Американський учений Д. Боорстін інтерпретував феномен як «... «псевдоподію», пов'язану з отриманням задоволення від недостовірних штучних атракцій» [731, с. 41].

Представник Британської наукової школи Д. Неш у праці «Антропологія туризму» так розкрив змістову наповненість категорії – «...це дієвий інструмент формування особистості, який завдяки існуванню специфічної системи виробництва та споживання туристичного продукту, активізує...

позитивну... трансформацію буття усіх учасників туристичної діяльності» [757, с. 13].

У розвідці «Tourism: The sacred Journey», професора Пенсильванського університету Х. Нельсона, дефініція синонімізується з «...таїнством, яке забезпечує перехід від невиразної повсякденності до святкової свободи подорожування» [758, с. 73].

В окремих іноземних трактатах філософсько-туристичний зміст терміна «туризм» зіставляється з довгим шляхом соціального становлення особистості. Так, Д. МакКенел інтерпретував дане поняття, як: «...складну дорогу утвердження людини у соціально організованій групі за межами постійного місця проживання» [752, с. 592].

У дослідженнях М. Еліаде визначений об'єкт представлений у вигляді «...своєрідного шляху трансформації...» визначеного географічного простору в єдину систему «трансцендентних» туристичних «центрів», відвіданих мільйонами бажаючих [217, с. 38 – 44].

Слов'янський філософ Б. Марков вбачав у окресленому понятті тимчасове територіальне пересування індивіда у чужоземних умовах [380].

9. Психологічного – визначає домінуючий вплив свідомості та підсвідомості на виникнення у суб'єкта бажання реалізувати подорож.

Учений С. Плог запропонував розглядати туризм у вигляді «...первинної мотивації, зорієнтованої на задоволення потреб у відпочинку та пізнанні» [762, с. 56].

Американський дослідник Л. Філіп був переконаний у тому, що об'єкт пізнання здатний задовольнити низку особистісних потреб, відображених у «ієрархізації» мотивів подорожі [761].

Окреслення сутності терміна знаходимо на сторінках праці «Психологія і географія» Дж. Голда [122]. Автор зосереджує увагу читачів на мотивованих соціальних діях, які «...опосередковані характером сприйняття оточуючого середовища під час здійснення подорожі» [122, с. 117].

Учений В. Папациба був переконаний, що визначена категорія «...є формою вторинної соціалізації індивіда... спрямованою на розмиття міждержавних кордонів... шляхом врахування широкого діапазону національних відмінностей під час мандрівки» [760, с. 33]. Такий перебіг психофізіологічних процесів розширює «...горизонти особистості... стимулює її інтелектуальні маневри» [760, с. 33 – 34].

На глибоке переконання А. Адлера, досліджуваний феномен віддзеркалює вищу психічну функцію індивідуальної територіальної поведінки, яка під впливом соціальних інстинктів виражає суб'єктивне ставлення до зовнішнього світу [5].

Розкриваючи психологічну складову багатозначного поняття «туризм», британський дослідник К. Роджек переосмислив його як «...підсвідому індексацію візуальних, текстових і символічних уявлень», сформульованих під час пересування суб'єкта у просторі [766, с. 127].

Завершуючи комплексну міждисциплінарну характеристику категорії «туризм», зауважимо, що її багатогранні авторські інтерпретації свідчать про: відкритий характер проблеми; усвідомлення науковою та педагогічною спільнотою справжньої глибини її сутнісного наповнення, яке у теоретичному та практичному аспектах одночасно постає соціокультурним та педагогічним феноменом.

Зокрема, підтвердженням актуальності останньої тези слугує той факт, що в українському «Енциклопедичному словнику-довіднику з туризму» представлено понад десять обґрунтувань терміна, який сьогодні користується широкою популярністю у дослідницьких колах [581].

У ході дефінітивного аналізу різноаспектно проінтерпретовано наявність протиріч між прибічниками різних туризмологічних шкіл світу, що зумовлено широтою проблемного охоплення тематики, пов'язаної із пошуком прийнятних інноваційних підходів для її найраціональнішого обґрунтування. Існування такої закономірності вкотре підтверджує неоднозначність понятійно-категоріальної структури об'єкта вивчення.

Через звуження сутнісного поля дефініції «просвітницький» та одночасного розширення змістового наповнення категорії «просвітництво» у XXI ст. утвердилося їх наукове обґрунтування як соціокультурних феноменів [126].

Зіставлення дефінітивно-класифікаційних характеристик актуалізувало відрефлексування титульного предмета дослідження «просвітницький туризм» на основі врахування низки критеріїв: часового (тривалість перебування – не менше однієї доби), метацільного (ключова мета – просвітництво), економічного (основне джерело – самофінансування), географічного (міжнародний і внутрішній). Це посприяло чіткому аргументуванню та лексичній інституціоналізації сформульованої автором дефініції «просвітницький туризм». В історико-педагогічному контексті категорія розглядається нами як *цільспрямоване тимчасове геопросторове переміщення особи з просвітницькою метою за межі постійного місця проживання, що не передбачає отримання прибутку*.

Ідентифіковано нетотожність інтерпретації поняття «просвітницький туризм» з дефініцією «подорож», яка у давньоруському формулюванні передбачала пізнання довколишньої реальності у визначений інтервал часу (суботні та святкові дні) [49].

З теоретичного погляду, вітчизняний просвітник-турист розглядається нами як представник історико-етнографічного регіону України, особистісний потенціал якого віддзеркалився у харизматичному впливі на освіту, культуру, соціальну і релігійну свідомість, уможливленому розширенням географічних напрямів персональної просвітницької діяльності.

Переосмислюючи історіософську канву розвитку просвітницького туризму, стає зрозумілим, що досліджуваний феномен пройшов складний шлях від стихійного, спонтанного, буттєвого одкровення до побудови цілісних систем продуктивного діалогу із зовнішнім світом, який поєднав у собі спеціальні інваріантні освітньо-виховні надбудови, зорієнтовані на розкриття глибинної сутності крос-культурного співробітництва.

1.2. Міждисциплінарний потенціал просвітницького туризму

Міжпредметний характер просвітницького туризму актуалізував необхідність обґрунтування його теоретичної сутності у розрізі різних загальнонаукових напрямів. В авторській інтерпретації європейського дослідника Е. Руссель термін «теорія» ототожнюється зі своєрідною формою відрефлексування наукового знання, забезпечуючого формування цілісної змістової канви феномена у розрізі закономірностей і характеристик [763].

Концептуально-теоретичні засади осмислення категорії «знання» ґрунтувалися на «... опрацюванні інформаційних ресурсів, які були результатом узагальнення, систематизації та концептуалізації виявлених даних, що постали у вигляді готового продукту авторського досвіду...» [43, с. 34]. Наведена теза засвідчила, що кооперування титанами науки значним обсягом теоретичних знань забезпечило формування міцного фундаменту мудрості, яка послуговувала незамінним інструментом ефективної реалізації практичної діяльності соціуму.

Залежно від досягнутого рівня умовиводу знання класифікували на:

а) фундаментальні (метатеорія) – актуалізуючі своєрідний перехід від загальних досліджуваних ознак до переосмислення глибинної сутності об'єкта аналізу з традиційною аксіологічною центрованістю;

б) фактуалістичні (теорія середнього рівня) – уможлиблюючі відтворення предметної чіткості та рельєфної конкретності, ізольованої від надто широких узагальнень [226].

Філософське переосмислення сенсу буття феномена «просвітницький туризм» актуалізувало розуміння глибини його міждисциплінарного потенціалу, який осягається на загальночуттєвому рівні за посередництвом

дослідницького раціоналізму (див. рис. 1.2) [653]. Така подієвість зумовила необхідність теоретичного обґрунтування визначеної проблематики шляхом наукового розмежування двох понять «сутність» та «явище».

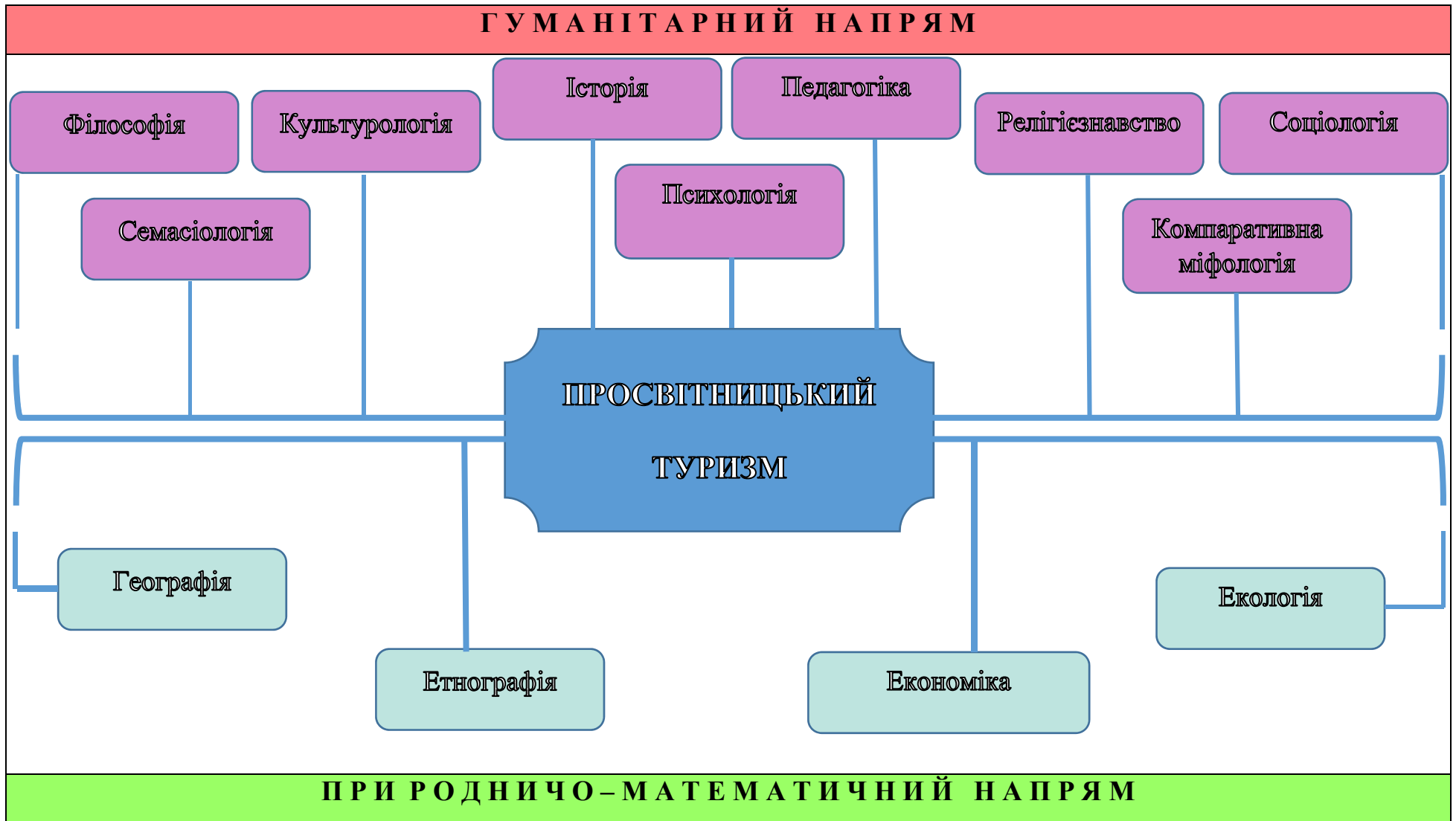

Рис. 1.2. Міждисциплінарний потенціал просвітницького туризму в розрізі окремих наукових напрямів

Багатоаспектність історіософських проявів титульного феномена віддзеркалювалася у контексті аналізу її на рівні: сутності – своєрідного синтезу мислення та раціоналізму, передбачаючого дотримання послідовності виконання визначених теоретико-методологічних процедур; явища – симбіозу емпіричних узагальнень та практичного досвіду [653].

Ретроспективний аналіз просвітницького туризму на рівні сутності засвідчив, що її конструкт сформували «...письмові описи, звіти мандрівників, розповіді, щоденники, книги, статті... зразки епістолярного чи белетристичного жанру... картографічні документи... просвітницького характеру» [618, с. 315 – 316]. Саме цей факт вкотре підтвердив міжпредметний характер досліджуваного об'єкта.

Концептуальність різногалузевої сутності просвітницького туризму на рівні явища розкривалася у трьох основних аспектах, а саме:

- 1) синтез теорій, які сформували своєрідну наукову традицію дослідження, що ґрунтувалася на знаннях закономірностей феномена;
- 2) репрезентативні знання, методологічно засновані на багатоаспектній міжпредметності (історія, педагогіка, географія тощо);
- 3) наукові концепти, що функціонували на рівні системи пояснення-розуміння та сприяли формуванню різноманітних теорій, перетворених у незмінний інструментарій практичної діяльності [653].

Філософська глибина етимологічного коріння концепту «просвітницький туризм» простежувалася і в багатоаспектності його соціокультурних проявів на рівні хронологічної подієвості. З огляду на це визначальний вплив на розвиток даного феномена мали представники багатьох науково-педагогічних шкіл світу, завдяки яким наше поняття забарвилася міжпредметною сутністю. Такий процес, на нашу думку, актуалізував підвищення дослідницького інтересу до окремих аспектів означеного поняття.

Протягом визначеного хронологічними межами періоду, історіософські виміри окремих аспектів титульної категорії на діяльнісному рівні відтворювалися у сумлінному виконанні подвижниками просвітницьких

функцій за межами постійного місця проживання. Такий діяльнісний підхід уможливив відкриття перед суб'єктами пізнання нових горизонтів «...теоретичних і практичних, раціональних та чуттєвих, абстрактних і конкретних, ідеальних й реальних» аспектів буття [651, с.15].

Теоретико-методологічний центр дослідження актуалізував завдання розгляду ключової проблеми вивчення крізь призму таких філософських розділів – онтологія, екзистенціалізм, феноменологія, герменевтика, антропологія, аксіологія та ін. (див. рис. 1.3) [499, с. 46].

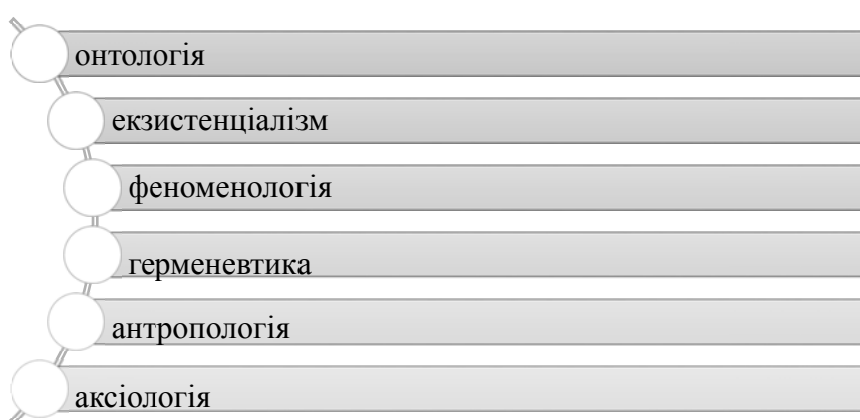

Рис. 1.3. Основні структурні розділи філософії просвітницького туризму

Просвітницький туризм, як різновид реальності соціального буття, розвивався на онтологічному базисі, володів просторово-часовими характеристиками, відтворювався шляхом аналізу цілого спектру особливостей розвитку та закономірностей прояву (рис. 1.3).

Сучасний український професор В. Павловський у своїй праці «Становлення філософії туризму: онтологічний аспект» зазначив, що «...онтологія туризму є першим, вихідним розділом, який розглядає... природні та суспільні основи буття туризму, найбільш загальні сутності цієї категорії, ідеалізовані об'єкти... модель... закономірності розвитку цієї сфери» [465, с. 99]. Учений вбачав у туризмі поєднання двох онтологічних першооснов – природної та соціальної.

Науковий аспект екзистенціального підходу дав змогу розставити акценти у нашому дослідженні на проблемі сенсу життя, «...сповненого переживань та очікувань», які повсякчас «провокували» людину до рішучих дій за схемою «вийти за межі» (рис. 1.3) [499, с. 41 – 49].

Аналіз соціокультурної наповненості змісту об'єкта вивчення сприяв формулюванню відповіді на запитання: як туристична екзистенція, що відмінна від звичних умов життя індивіда, здатна відкрити перед ним вихід у новий світ? У цьому дослідницькому ключі, наукові пошуки логічно формували основу розгляду заявленої проблематики.

Один із засновників екзистенціальної філософії Г. Марсель розглядав постать туриста у чотирьох основних аспектах: мандрівник, творець, працівник і гравець (див. рис. 1.4) [382].

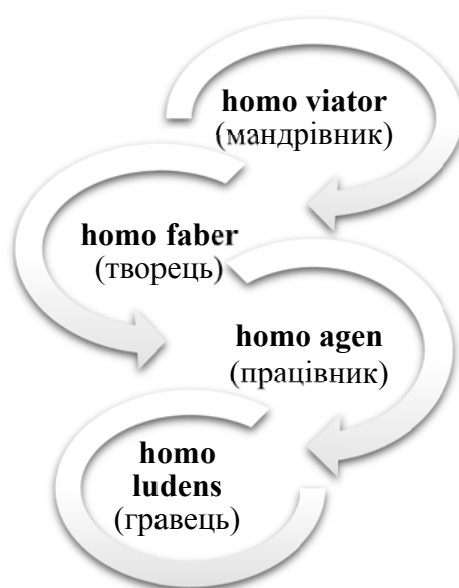

Рис. 1.4. Аспекти буття туриста (за Г. Марселем) [382]

Із рисунка 1.4 видно, що туризм, як соціокультурний феномен, став не лише інституціональною характеристикою різновиду людського буття, але й продуктом історичної діяльності суспільства. Така репрезентативність філософського осмислення феноменології передбачала обґрунтування його

онтологічних, феноменологічних, екзистенціальних, аксіологічних та антропологічних функцій.

Науковий підхід Г. Марселя дав змогу нам презентувати просвітницький туризм у формі різновиду суспільної, групової та індивідуальної діяльності, яка посприяла: об'єднанню різних соціальних груп, розвитку комунікативних зв'язків, активізації процесу соціалізації особистості, утвердженню ціннісних орієнтирів.

З погляду методології зустріч туриста з новими суб'єктами та об'єктами трансформувалася у справжню екзистенціальну подію, яка суттєво вплинула на формування світогляду та ціннісних орієнтацій індивіда. Зокрема, безпосередня взаємодія у процесі тривалої подорожі низки екзистенціалів (зокрема, «дорога», «дім», «вибір», «спілкування» тощо) актуалізувала утворення своєрідної екзистенційної надструктури безмежних туристських просторів [339]. За таких умов, ключова мета мандрівки забарвлювалася глибоко екзистенційний змістом, уможливлюючим варіації особистісних самопошуків [339].

Аналіз визначеної проблематики, під кутом соціально-філософської феноменології, актуалізував необхідність проведення паралелі між центральною категорією дослідження та поняттям «життєвий світ», яке послуговувало аргументацією базису людського знання (рис. 1.3). Феноменологічний розгляд просвітницького туризму в розрізі проблеми «життєвого світу», ґрунтувався на природній першооснові, яка послуговувала «...«дорефлексивним» компонентом модусу практики... сукупністю практичних цілей...» [43, с. 32 – 33]. У такому методологічному контексті «життєвий світ» туриста набував рис суб'єктивності та інтернаціональної зорієнтованості.

Герменевтичну наповненість досліджуваного феномена простежено на рівні переосмислення світу подорожей самим просвітником (рис. 1.3). Багатоступенева процедура сприйняття, розуміння та переосмислення індивідом ціннісного потенціалу світу культури з часом переформатувалася у

самостійний проект – філософію туризму [653]. За таких умов ключова фігура події – сам турист «перевтілюється» в активно-цілеспрямовану особистість, здатну самостійно:

- а) «розшифрувати» зміст пам'яток;
- б) пізнати «світ іншого світу»;
- в) опрацювати «артефакти нового середовища»;
- г) осмислити варіативність соціокультурної «мозаїки» туристичних об'єктів [653, с. 14 – 17].

Антропологічний аспект просвітницького туризму досить влучно розкрила наступна теза: «...якщо людина після подорожі не змінилась... це виявилася найбільш невдала мандрівка в усіх контекстах...» [155, с. 72]. Прихильне ставлення до цього філософського розділу вимагало переосмислення соціальної ролі просвітника-туриста, який постав у ролі творця цивілізованого світу гуманізму, демократії та інших загальнолюдських цінностей (рис. 1.3).

Аксіологічні кордони визначеної дефініції найвиразніше вирізнялися у процесі поглиблення уявлень про «власні» та «чужі» ціннісні орієнтири (рис. 1.3) [465, с. 99 – 107]. У цьому контексті співзвучними виявилися слова філософа К. Апеля: «...міжособистісні контакти туристів презентували цілісне панно культур і способів життя, яке забезпечило світовій та регіональній спільноті формування атмосфери добросусідства та гостинності, заснованої на ціннісних орієнтирах» [479, с. 47].

Симбіоз аксіологічних та антропологічних вимірів феномена «туризм» актуалізував необхідність розгляду його ключової фігури – активної особистості, яка здатна вільно пересуватися у часопросторі та самореалізуватися на противагу пасивному індивіду, що рухається по колу конкретних функцій [653].

Синтез світоглядного, культурного, гуманістичного, естетичного, пізнавального, етичного та комунікативного аспектів людського буття, сприяв змістовому наповненню просвітницького туризму антропологічною сутністю.

Така ситуативність була продиктована історичним аналізом високого рівня активності пересічного просвітника, який всупереч зовнішнім впливам, різнонаправленим інтересам, бажанням та прагненням відзначився досить продуктивною просвітницькою діяльністю, що набула сьогодні нового філософського звучання.

У такому науковому ключі увага філософів зорієнтовувалася на необхідності обґрунтування впливу туризму на розумову діяльність, яка на особистісному рівні здатна «...звільнити... розум... зі... справжньої клітки...» та «...локалізованих обставин повсякденності...» [43, с. 28 – 32].

Еквівалентом високої евристичної цінності для нас слугують і філософсько-методологічні підходи представників постмодернізму. Антропологія постсучасності актуалізувала увагу дослідницьких кіл на туристичних проблемах детериторіалізації, маргіналізації, дестинації.

У такому історіософському ракурсі інтерпретація сучасного туризму набувала вигляду «рекультивативної» феномена «...архаїчного номадизму» [479, с. 94 – 95]. За словами В. Петрушенка, дефінітивна характеристика лексико-структурного конструкту останньої тези містилася у напрацюваннях учених Ж. Делез та Ф. Гваттарі, які ініціювали введення до наукового обігу терміна «номадологія» [479]. Іноземні дослідники зосередили увагу цільової аудиторії читачів на проблемі тісного взаємозв'язку наведеного вище поняття з феноменом «ризом» (уособлюючим обґрунтування змісту кочової культури) та його прототипом – «корія» (презентуючим рефлексування осілої культури) [505]. Якщо «осілий» характер європейських цивілізацій, за словами філософів, окреслював своєрідну траєкторію локалізації (територіалізації) існуючих бажань, то «кочовий» – антилокалізацію (детериторіалізацію), яка передбачала необхідність перетину туристом географічних кордонів чужоземних держав [479; 505].

Наукова синонімізація понять «кочовий» та «номад» актуалізувала звернення дослідницької уваги до творчої спадщини ученого Е. Руссиль. Науковець ототожнив зміст названих категорій з «...ідентично невизначеними

фігурами... здатними змінювати... свої конфігурації... під впливом соціальних потреб і бажань...» [763, с. 337]. З цієї точки зору, тотальність номадизму «...презентувала визначену гомогенну свідомість...» через нівелювання національних, етнічних, культурних відмінностей самих «номадів» між собою [763, с. 337 – 338]. У цьому ключі сам туризм тематизувався визначеною конфігурацією цільових маршрутів, які передбачали віртуальний та реальний перетин наявних кордонів.

Асоціативний аналіз багатовекторних туристичних маршрутів містився у науковій теорії дослідника У. Еко [739]. Свої теоретичні висновки вищеназваний учений зробив, ґрунтуючись на концепті неаутентичності. За словами іноземного філософа, дослідження «фальшивого» розпочинається тоді, коли «...виходиш із простору Музею сучасного мистецтва... художньої галереї... та входиш у інший світ – світ асоціацій» [739, с. 7].

У зв'язку з тим, що у дослівному формулюванні титульна дефініція не фігурувала в якості самостійного предмета наукового дослідження, слід розпочати її міждисциплінарний аналіз з діяльнісної першооснови – туристичної активності як своєрідного геопросторового показника реалізації основних цілей просвітника. Така послідовність наукової рефлексії актуалізує поступове розкриття проблеми соціальної значущості просвітницького туризму, актуалізованого системою міжгалузевих просторово-часових координат.

Представник американської наукової школи семасіології Дж. Куллер презентував на широкий загаль авторську конструкцію туристичної активності [736]. Базис такої структури автор подав у вигляді синтезу «...пізнавальних конструктів», презентованих системою єдністю спеціальних «...знаків та символів» [736, с. 127 – 128]. Учений підкреслював, що «...сам по собі турист цікавиться усім... У всьому світі чисельність мандрівників зростає в арифметичній прогресії... у пошуках знаків та символів французького повсякдення, типових італійських сімейних сцен, американської звички витратити гроші, багатих англійських... традицій» [736, с. 127 – 128].

Структура таких конструктів, за словами дослідника, слугувала «бінарною» надбудовою «...у просторі сірого повсякдення та екстраординарного свята» [736, с. 131]. У свідомості кожного мандрівника відвідувана територія набувала рис «...спеціального маркера, який відтіняв зухвалі туристичні принади від справжніх цінностей, наповнюючих життя туриста веселковою гамою ряду знаків і понять, отриманих під час подорожі» [736, с. 127]. У таких незвичних умовах часового перебування, головна дійова особа виїзного заходу «...дешифрувала закодовану сенсорику туристичних об'єктів, опинившись на... перехресті справжньої семіотики» [736, с. 128].

Продовжуючи аналіз досліджуваної категорії крізь призму визначеного наукового напрямку, неможливо оминати увагою авторську концепцію індексації уявлень туристів, яку розробив учений К. Роджек та відрефлексував професор Дж. Уррі. Розробник теорії переконував, що структуру туристичного сприйняття наповнили візуальні, текстові і символічні уявлення, сформовані у ході опрацювання змісту путівників й наочних показів, переосмислення розповідей мандрівників-очевидців [766]. Наявність широкого спектру інформаційних джерел, на думку автора, посприяла розширенню у свідомості кожного туриста соціального діапазону уявлень, сформованих змішаними елементами існуючого часопростору [766]. Перелік відвіданих суб'єктом місць створив своєрідний «...фрейм найцікавіших пам'яток...», закодованих індексами елементів культури та «...відповідних засобів» [766, с. 130]. Створені у момент подорожі яскраві образи, систематично відтворювалися в особистісній свідомості, а сам турист сприймав цю внутрішню версію в якості реальності. Усі ці елементи активізували формування почуттів та формулювання загальних суджень, які у виняткових випадках призвели до кристалізації не виправданого на практиці антидосвіду. Ученому вдалося глобалізувати проблему справжнього походження «...задовольень і хвилювань... туристів» шляхом їх виокремлення від «...рутинної повсякденності» [766, с. 130 – 131].

На думку обох семасіологів Дж. Куллера та К. Роджека, складність науково-теоретичного обґрунтування окресленої проблематики актуалізувала об'єктивну необхідність абстрагування від першооснов загальноцивілізаційних практик туризму до наявних результатів економічної діяльності, яка частково випередила загальнонаукові питання ідентичності [736; 766].

Соціологічний дискурс визначеної проблематики був продиктований необхідністю урахування у дослідженні наукових здобутків представників західних шкіл. Зокрема, учений Н. Грабурн акцентував свою увагу на аналізі впливу туристичної активності на становлення і розвиток особистості крізь призму концептів «...осілости та маргінальності» [743, с. 148]. Вищеназваний дослідник ототожнював проблему автентичності туристичного досвіду, заснованого на мотивації, із задоволенням поточних соціокультурних запитів та поведінковими конструктами туриста [743]. Окремі аспекти авторського дослідження науковець присвятив характеристиці особливостей розвитку туризму на ґрунті європейської та північноамериканської культур [743].

У своїх наукових трактатах учений Дж. Уррі підкреслив дотичність туризму до глибинного потенціалу соціологічної практики, зорієнтованої на поглиблення суб'єктного пізнання світу. Така творча інтерпретація туристичної активності фактично протиставлялася повсякденності. Величезною заслугою названого дослідника вважається запровадження до наукового обігу нового терміна-метафори «уважний туристичний погляд» (tourist gaze), який сьогодні синонімізується з цілеспрямованою пізнавальною діяльністю туристів [767, с. 2 – 3]. Обґрунтовуючи зміст нового формулювання, науковець сфокусував увагу на туристичних об'єктах, які поєднали у собі «...різні форми соціально-антропологічної стереотипізації» [767, с. 2]. У спеціально створених умовах погляд туриста охопив зовнішні ефекти візуалізації, презентовані сукупністю наявних знаків [767]. Під впливом зміни образів, переконував дослідник, перед суб'єктом відкривалися двері у новий світ складної фізико-географічної системи – ландшафту [767]. З часом механізм туристичної активності набував виразнішої форми, яка

детермінувала розвиток освіти, культури та соціально-економічної сфери в цілому.

Не менш важливими у цьому тематичному ключі є наукові погляди Дж. Уррі на проблему тілесності. Учений збагатив наукову скарбницю соціології специфічними гіпотезами розгляду туристичного досвіду в якості практики «тілесних мандрівок», яка привела суспільство до «...масового виробництва... структурування простору... та зміни його текстури» [767, с. 3 – 4]. Теоретик прийшов до висновку, що зростання об'єму туристських потоків вплинуло на просторовий континуум сучасного суспільства де «...зародилося відчуття обмеженості простору», нівелювалося поняття «...наявності кордонів...» [767, с. 3 – 5]. З огляду на таку соціально-просторову нерівномірність феномен «туризм» набув ознак «...глобальності, мобільності, інституціоналізації, перформативності», які значною мірою позначилися на активізації процесу самоідентифікації індивіда у соціокультурному просторі існуючої реальності [766, с. 127; 767].

Професор З. Бауман у праці «Від пілігрима до туриста, або коротка історія ідентичності» проаналізував особистість крізь призму чотирьох соціальних ролей – паломника, бродяги, гравця та туриста [37]. На думку дослідника, основними відмінностями «...визначених ролей...» було представлення у часопросторі «...яскравих... зразків... ідентичності» [37, с. 141 – 143]. Теоретик підкреслював, що туризм ніколи не був «побічним» ефектом соціальної дії, а його суспільна центрованість завжди окреслювалася низкою вузькопрофільних досліджень [37]. Характеризуючи рух туриста у просторі Бауман наголосив, що високий рівень активності особистості породжує нові бажання свідомого «пошуку пригод», які є своєрідним прототипом щоденним враженням та переживанням [37, с. 146 – 147].

Теоретичні обґрунтування предметного поля окресленого поняття в історичному ракурсі презентовані дослідженнями Д. Бурстина [731]. Відомий дослідник, вивчаючи феноменологічну сутність туристичної активності, підкреслив, що особистість туриста значною мірою зазнає впливу

«...детермінант зовнішнього світу...», який «зачаровує» справжнім та поверхневим «псевдоподієвим» фактажем [731, с. 114 – 115]. Таку своєрідність наукового підходу учений пояснював тим, що жителі мегаполісів ніколи не відчують на собі потенційно-плинної реальності, оскільки систематично знаходяться в «епіцентрі» домінуючих «псевдоподій» [731, с. 117 – 119]. Дієвість впливу туристичного механізму на особистість туриста, за словами теоретика, віддзеркалилася в умовах ізолюваного існування конкретної території та місцевих жителів, завдяки яким – мандрівник опинявся у системі керованих груп, задовольняючи при цьому свої потреби місцевими засобами, ізолюючи себе таким чином від тиску зовнішніх детермінант [731]. Образи, які паралельно формувалися у свідомості туриста у відповідь на реалізацію головних цілей подорожі, продукували формування замкнутої безкінечної системи ілюзій, які слугували для особистості підвалинами потенційних туристичних дестинацій [731]. Розроблені цільові маршрути, зауважував Д. Бурстин, вибудовувалися особистістю всередині «...інвайронментальної мильної бульбашки» – тимчасового місця розміщення, відмежованого від далеких подій звичної подієвості [731, с. 273 – 274].

У 70-х рр. ХХ ст. дослідницька увага окремих західних учених-культурологів була зосереджена на проблемі вивчення поведінки особистості туриста у просторі. У рамках даного напрямку досить цікавими виявилися роботи Д. МакКенела, який здійснив загальнонауковий аналіз туристичної активності індивіда з погляду його культурних запитів. Проаналізувавши наукову спадщину згаданого ученого ми зробили висновок, що йому вдалося:

- а) презентувати феномен туризму крізь призму теорії дозвіллевого класу Т. Веблена;
- б) застосувати культурологічний підхід до розгляду означеної проблеми;
- в) розширити хронологічні межі вузькопрофільного дослідження до обсягів ґрунтовних ретроспективних обґрунтувань [751; 752].

Зокрема, зміст останнього твердження досить колоритно змальовувала наступна авторська теза: «...туристична активність спочатку зародилася у вигляді несистематичної індивідуальної діяльності, яка відтворювалася у різних формах... поступово така соціальна практика, в умовах організованої групи, набувала ознак масовості, охоплюючи спеціальним статусом певний суспільний клас... потім... переросла у фундаментальний життєвий досвід висококультурної особистості» [751, с. 17 – 25]. Складний шлях утвердження у соціальній практиці означеної активності іноземний дослідник презентував на загальнонауковому рівні словосполученням «культурно-туристичний досвід» [751, с. 24]. Розкриваючи багатогранність «...набутого продукту активності», учений зосередив увагу читачів на цілому спектрі основних факторів, які сприяли трансформації дрібних сенсорних утворень (зокрема, зміна образів та вражень) у глобальний соціокультурний досвід [751, с. 18 – 19].

Тематизуючи проблему автентичності згаданого досвіду, Д. МакКенел зауважив, що спочатку туристи були пасивними спостерігачами, проте, яскраво виражені бажання побачити реальне життя, увійти у світовий простір культури актуалізували яскраві прояви особистісної активності [751]. У «внутрішньому естві» кожного цілеспрямованого суб'єкта пізнання містилася прихована цілісна структура культурологічних пошуків, які, на думку дослідника, набували обрисів «...правдивої версії загальнолюдського прагнення побачити світ мистецтва на власні очі та пізнати його серцем» [751, с. 29 – 30].

Теоретик був переконаний, що ідеально-прототипною моделлю туриста був представник середнього дозвіллевого класу західного світу, який «...подорожував у пошуках досвіду та вражень» [751, с. 44]. Культурно-туристичний досвід такої моделі набувавав рис «...сценічної підробки», оскільки використовувався з метою «...індивідуальної самоідентифікації... при зустрічі з нетиповим» [751, с. 51].

Інноваційною гіпотезою Д. МакКенела було зіставлення комерційної основи туризму з культурним простором, який складався із об'єктів показу – культурних пам'яток, своєрідних «кривих дзеркал» відтворюючих зовнішній образ реальності, приховуючої справжню внутрішню сутність істинних, «...очікуваних» цінностей [751, с. 57].

Опрацювання матеріалів джерелознавчої бази підтвердило багатоаспектність поглядів західних культурологів на туризм як основу формування «нової реальності» цивілізацій [733; 743; 751; 766]. У такому загальнодослідницькому ключі доречно звернутися до наукових поглядів ученого Д. Макфорда. Представником із Заходу було запроваджено до лексичного обігу поняття «travelling culture», яке у дослівному перекладі означає «мандруюча культура», або «культура мандрів» [733]. За словами дослідника, нововведена категорія презентувала теоретичне узагальнення «...гібридного космополітичного досвіду самопрезентації» [733, с. 28].

Відомий науковець У. Ханнерз розглядав прояви туристичної активності у формі «автономного переміщення» індивіда по траєкторії «...космополітизму та локальності» [669, с. 21]. Водночас учений переконував, що самі туристи «...ніколи не були космополітами, оскільки космополітизм у чистій формі – це стан розуму і спосіб відображення культурної... самоідентифікації, маневрування у конкретній змістовій системі» [669, с. 21 – 22]. За таких умов, самі туристи перетворювалися у активних споживачів продуктів культурної сфери. Теоретик підкреслював, що оскільки «...акмеологія особистісної культури туриста спрямовувалася на демонстрацію прикордонного типу поведінки, то процес відтворення співіснування світових культур був фундаментом індивідуального досвіду, набутого шляхом взаємопроникнення індивіда в іншу культуру на засадах космополітизму» [669, с. 23 – 24].

Представники лінгвістичного наукового напрямку А. Франклін та Дж. Грант зауважили, що «...туризм був не лише специфічним продуктом, але і способом споживання. Він зруйнував свою першопочаткову сутність

відносно другорядного та ефімерного ритуалу життєвого укладу, щоб стати сигніфікативною модальністю... транснаціонального життя» [740, с. 6 – 7]. Вищеназвані учені справедливо підкреслили, що першопочатковим завданням туристичної методології було раціональне відрефлексування цілісної проблеми: «...що розвивається динамічніше – туризм як об'єкт дослідження, чи самостійна туристична галузь?» [740, с. 7].

Інтерпретація досліджуваного феномена з погляду психології, дала змогу розкрити мотиваційну складову туризму, яка відображала основну мету подорожі та перелік домінуючих факторів, активізуючих особистість до прийняття рішучих дій. У цьому контексті окреслена дефініція набувала рис життєвої стратегії, яка з точки зору методологічного концепту, презентувала особистий життєвий простір, що детально досліджувався представником індивідуальної психології А. Адлером [5].

В обґрунтуваннях дослідників згаданого наукового напрямку містилося ототожнення окресленого простору з дуалістичною єдністю оточуючого середовища та підсвідомих процесів [5; 385; 761]. Такий науковий підхід на інстинктивному рівні презентувався у вигляді фіксованих зразків особистісної поведінки у просторі, яка інтерпретувалася ученим Адлером у вигляді суб'єкт-суб'єктного контакту [5]. Дослідник переконував, що систематичний контроль вищими психічними функціями територіальної поведінки індивіда, сприяв урізноманітненню її певними характерологічними особливостями. Поведінкові характеристики відтворювали соціальні інстинкти, так звані «підсвідомі» правила поведінки людини по відношенню до інших індивідів та суспільних груп, які відображали динаміку перебігу внутрішньопсихічних процесів [5]. Можна припустити, що просвітницький туризм у такій психологічній інтерпретації набував рис індивідуалізованого прояву інстинктивної потреби особистості освоювати нові території з метою реалізації цілеспрямованих функцій, які згодом глобалізувалися до рівня задоволення соціокультурних запитів.

Психологічний аспект обґрунтування просвітницької мотивації туристів частково віддзеркалився у змістовому наповненні соціальної та гуманістичної психології. У цьому контексті неможливо оминати увагою дослідження Д. Пірса, який розробив схему туристичних потреб (див. рис. 1.5) [759].

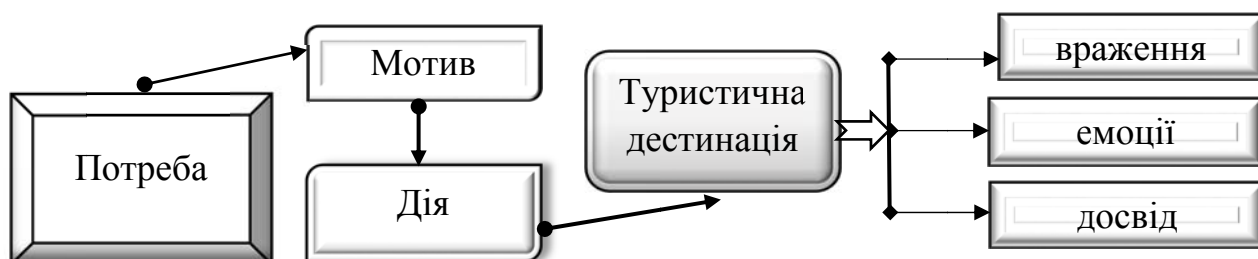

Рис. 1.5. Модель туристичних потреб Д. Пірса [759]

Модель ученого передбачала окреслення структури туристичної дестинації, яка сприяла формуванню у свідомості туристів системи вражень, емоцій та досвіду за посередництвом відвіданих місць (рис. 1.5) [759]. Перші два компоненти (враження та емоції) були «подієвими продуктами», які відображали ключові мотиви туризму та «...узагальнювали перебіг...» низки психічних процесів (рис. 1.5) [759, с. 16 – 18].

Продовжуючи розгляд проблеми туристичних потреб варто перейти до аналізу творчої спадщини світоча світової психології А. Маслоу. Учений був переконаний, що кожен турист проходить шлях своєрідного «...циклу потреб...», відтворених єдністю «...мінливих мотивів...», які змінювалися під впливом ендогенних та екзогенних чинників [385, с. 207 – 211]. У такий спосіб досвідчений дослідник намагався акцентувати увагу цільової аудиторії на необхідності відрефлексування туристичних потреб крізь призму матеріального становища, індивідуальної психофізіології та інших особливостей [385].

Проблеми мотивації потенційних туристів досліджував учений С. Плог, який за посередництвом певних класифікаційних критеріїв розробив їх психографічну типологію [762]. Центральну позицію у його науковій теорії займало мотиваційне прагнення «...пізнаючи відпочити... заради отримання максимального задоволення» [762, с. 56]. З цієї позиції, специфіка туризму

презентувалася у вигляді одного зі способів «...вилучення необхідної психологічної користі для самоактуалізації індивіда» [762, с. 58].

Нанижуючи різноманітні наукові підходи на нитку розуміння міждисциплінарності окресленої категорії, неможливо оминати увагою дослідження міфологічних архетипів освоєння земного простору представника одразу двох напрямів релігієзнавства та компаративної міфології М. Еліаде. Теоретик акцентував увагу на необхідності виявлення «...структурних механізмів... перетворення... міфологічних та релігійних архетипів у... моделі освоєння земного простору» [217, с. 38 – 43]. У творчому нарисі «Космос та історія» автор довів, що тривале історичне використання географічної території в якості своєрідного простору життєдіяльності, актуалізувало його перетворення із «...хаосу в... космос», завдяки чому «ритуал» масового відвідування туристичних регіонів набув індивідуалізованого порядку [217, с. 38]. Дослідник підкреслював, що формальний рівень організації світового простору формували відповідні «...сакральні форми», які актуалізували дослідження питання «...трансцендентного центру...» [217, с. 41 – 45]. У таких мінливих умовах простір «...поглинав риси мінливості» та змінював власну «...конфігуративну конструкцію...», зумовлену впливом сакральних та міфологічних детермінант [217, с. 45 – 47].

Компаративно-міфологічну природу просвітницького туризму ми проаналізувати на основі комплексного дослідження праці Д. Кемпбелла [340]. Останньому вдалося відрефлексувати порівняльно-міфологічний сюжет історії крізь призму діяльності одного героя [340].

Канву героїчного міфу, підкреслював дослідник, утворила сукупність символічних форм цивілізаційного розвитку, презентованих подієвістю створення світу та становлення особистості [340]. За словами ученого, така «...ідея та міфологема Шляху...» презентувала соціокультурне та ментальне «...полотно» буття, оздоблене симбіозом різноманітних ритуалів самого героя [340, с. 245 – 246]. Туризм у такій авторській інтерпретації аналізувався крізь призму основних та перехідних етапів [340].

Логічним продовженням теоретичних узагальнень згаданого вище ученого слугували наукові гіпотези представника етнографічного наукового напрямку А. Геннепа. Дослідник окреслював існування в «...обрядях переходу...» трьох основних стадій – «...сепаративної, лімінальної... регенеративної» [109, с. 84 – 86]. У своїх трактатах науковець зауважував, що формування у свідомості туриста «...узагальнено-символічного образу» є продуктом «...поетапного проходження...» героєм кожного відрізка шляху, позначеного сукупністю якісних змін у внутрішньому досвіді [109, с. 86 – 87]. У розрізі досліджуваної проблематики, наукові переконання знаного французького етнографа маркували своєрідний перехід свідомості туриста на якісно вищий щабель новоутвореної конструкції – «ідентичності» [109, с. 87].

Такі наукові узагальнення актуалізували відрефлексування глибинної аксіологічної центрованості просвітницького туризму, трансформованого у систему особистісно-ціннісного ставлення просвітника до зовнішнього світу. Туризм фактично презентував діяльність просвітника на рівні цілеспрямованого інтуїтивного пошуку найраціональніших шляхів подолання існуючих соціокультурних деструкцій за посередництвом складної процедури свідомої соціалізації, детермінованої сукупністю об'єктів зовнішнього світу.

Поліфункціональність титульної дефініції простежувалася в її міждисциплінарному взаємозв'язку з географією. Формування такої тісної взаємозалежності актуалізувалося «...сукупним впливом об'єктивних умов цивілізаційного поступу на розвиток території... та особистості... в цілому» [369, с. 11 – 12].

У цьому контексті феномен посприяв популяризації вузькопрофільних географічних досліджень, зорієнтованих на вивчення ключових ознак території:

- а) геотопологічних – положення і протяжності;
- б) природних – ландшафтів;
- в) історико-хронологічних – освоєння і розвитку території;

г) хорологічних – форм заселення й розселення населення тощо [369].

Системний аналіз ключової проблематики дослідження актуалізував необхідність переосмислення змісту поведінкової географії Дж. Голда, яка предметно будувалася на концепції «...взаємовідносин людини і оточуючого середовища...» та обґрунтовувалася формуванням «...соціально-динамічної рівноваги...» особистості по відношенню до зовнішнього світу [122, с. 112 – 115]. За словами дослідника, індивід у процесі мандрівки «насичувався» соціально-мотиваційними компонентами, а тому усі його рішення та вчинки опосередковувалися характером сприйняття простору [122]. Систематизуючи наукові підходи Голда ми звернули увагу на те, що до аналізу мотиваційної сфери туриста учений залучив дієвий спектр існуючих механізмів «...потреб, намірів, імпульсів... свідомого та підсвідомого походження», які зорієнтовували поведінкову діяльність самого туриста у «...правильне» русло [122, с. 217 – 222]. Окрім цього, теоретик зосередився на розгляді проблеми сприйняття та відтворення подорожуючим оточуючої реальності, яка віддзеркалювалася в індивідуальному характері прийняття рішень, заснованих на особистісних судженнях і переконаннях. Відштовхуючись від викладеного авторського базису підкреслимо, що Дж. Голд інтерпретував поведінку туриста як продуктивний результат «...синтезу взаємообумовлених уявлень...» про географічний простір та відповідні геопросторові структури, що пов'язані між собою існуючими зв'язками, опосередковані «...мисленням і поведінкою» [122, с. 117 – 119].

Відтворенню міждисциплінарної сутності визначеного феномена посприяли дослідження економічного характеру. Використання системного підходу під час міжгалузевого аналізу, зумовлювалося складністю та багатоманітністю існуючих вузькопрофільних наукових розробок.

У зарубіжній та вітчизняній економічній літературі сам туризм розглядався з погляду двох фундаментально-суб'єктних позицій: споживача та виробника [33; 61; 395; 475]. У межах соціально-економічного підходу значну увагу теоретики та практики приділили вивченню згаданого поняття в якості

специфічної сфери формування та задоволення туристичних потреб, тісно пов'язаних з мотивацією, ресурсами та інфраструктурою [395; 475].

Переформатування туризму в самодостатню індустрію супроводжувалося розробленням спеціальної економічної методології, яка спрямовувалася на пошук можливих джерел залучення капіталу до сфери проектування, будівництва та експлуатації спеціалізованих комплексів різних рівнів комфортності [33; 475].

Домінування в економічних колах уявлень про туризм як потужну індустрію дозволяло призвело до формування ієрархічної структури цього новоутворення, яке поєднало у собі цілі інститути з визначеним виробничим циклом, методами та особливостями управління [395; 475].

У матеріалах дослідження В. Боголюбова категорія «туризм» розтлумачувалася в якості «приватної форми подорожі», насиченої матеріальними ресурсами [61, с. 59]. Учений підкреслював, що на підготовчому етапі мандрівки економічні лейтмотиви виступали у ролі ключового фінансового фундаменту [61]. Характеризуючи основну частину туристичної подорожі, дослідник зауважив, що, хоч вона і набувала рис «...просторово-синергетичного... обліку», проте, потенційно спрямовувалася на відновлення «...етногенетичних циклів» [61, с. 59 – 63]. Завершальним акордом перебування туриста на віддалених географічно територіях, було задоволення рекреаційних потреб у поєднанні з місцевими атракціями, які сумарно потребували значних матеріальних витрат [61].

Паралельно з практичною організацією дозвілєво-розважального сектора відпочинку економічний розвиток туризму актуалізував необхідність наукового аналізу проблем природно-культурної ідентичності різних країн світу. У такому науковому ключі дослідження особливою виразністю представлені наукові доробки Х. Голдфрі та К. Кеннета [121]. Дослідники ототожнювали визначений термін зі стратегією масового споживання природних та культурних благ, які ідентифікувалися у процесі здійснення асоціативного аналізу конкретної країни [121].

Загалом у досліджуваний історичний період міждисциплінарний потенціал титульного феномена відобразився у проведенні міжгалузевих розвідок за такими науковими напрямками:

- історичними – вивчення хронологічної подієвості країни; відвідування відповідних пам'яток і визначних місць; читання тематичних лекцій тощо [2; 8; 13; 30; 78; 144];

- релігійними – дослідження світових релігій, звичаїв, традицій, ритуалів й обрядів; візитування культових споруд і паломницьких місць тощо [3; 8; 139; 143; 343; 396];

- археологічними – проведення розкопок; участь у науково-археологічних заходах тощо [376];

- етнографічними – відрефлексування культури і побуту різних етносів тощо [16; 17; 97; 105; 110];

- антропологічними – розмежування в історичному розрізі «живої» культури етносів тощо [80; 313];

- екологічними – інтерпретування тісного взаємозв'язку людини і природи тощо [20; 25; 134; 135; 536].

Усе вищевикладене засвідчило, що історичний поступ просвітницького туризму продемонстрував соціокультурні тенденції розширення спектру власних міждисциплінарних взаємозв'язків з науковими галузями, які залишили своє відображення у вітчизняній та іноземній теоретичній спадщині.

1.3. Генезис просвітницького туризму в обґрунтуванні педагогічних реалій минулого

Окреслення генезису просвітницького туризму в історичній ретроспективі передбачало розкриття його характерологічних особливостей, які на усіх етапах розвитку освіти були продуктом соціокультурного поступу людства. У цьому контексті досить співзвучною виявилася теза Е. Белозерцева: «...дослідження минулого дає можливість побачити історичну

глибину проблем сучасності... і тим самим по-іншому оцінити перспективи їх розв'язання» [44, с. 51].

Системний аналіз генезису феномена будувався на засадах цивілізаційного підходу до розгляду проблеми осмислення сенсу співбуття кожного учасника просвітницького процесу, який у безкінечному просторі часових координат піддавався впливу зовнішніх та внутрішніх детермінант [15; 568].

Так склалося історично, що періодизація як змістово-хронологічна диференціація минулого повсякчас зорієнтовувалася на розкриття ідейної сутності досліджуваного об'єкта, існування якого потребувало розв'язання цілої низки теоретико-методологічних завдань. У цьому аспекті представлене дослідження не стало винятком із загальноприйнятих правил проведення джерелознавчих пошуків.

З огляду на необхідність обґрунтування характерних особливостей розвитку просвітницького туризму крізь призму історико-педагогічних реалій минулого, розглянемо основні етапи генезису досліджуваного феномена:

I. Стародавній (до V ст.). У праці «Історико-педагогічний аналіз розуміння глибинного діалогу в освіті» зазначалося, що «...педагоги та вчені усіх часів та народів у різних контекстах підкреслювали глибинну значущість просвітництва для подальшого суспільного розвитку, акцентуючи при цьому увагу на необхідності поширення живого світла науки та знань у кожному куточку земної кулі, навіть найвіддаленішому» [592, с. 51]. Можемо припустити, що слова дослідника розкривали складний процес злиття двох педагогічних феноменів просвітництва і туризму у єдине ціле, яке у нашому випадку набуло вигляду синкретичної рівності суб'єкт-суб'єктної взаємодії, на зразок дієвих освітніх починань давніх шкіл перших цивілізацій.

Важливим інформаційним джерелом для нашого дослідження став Старий Завіт [558]. На сторінках Книги Буття (Буття 2, 18 – 19) зазначалося, що цілеспрямовані мандрівки Адама зорієнтовувалися на систематизацію представників рослинного і тваринного світу, які слугували живим наочним

посібником для підготовки підростаючого покоління до співжиття з представниками різних біологічних царств [558].

Просвітницька функція туризму на старозавітному рівні простежувалася і на прикладі Мойсея, який довгі роки навчав ізраїльтян, змінюючи періодично основне місце дислокації у пустелі – з метою виховання вільного народу (Вихід, 12 – 37) [558].

Особливістю стародавнього етапу було й те, що перші просвітницькі подорожі реалізовувалися здебільшого з метою написання первинних описів досліджуваних територій. Практична зорієнтованість змісту матеріалів джерелознавчої бази того часу послугувала своєрідним аргументом для об'єктивного обґрунтування необхідності функціонування організованих подорожей з метою систематизації знань про навколишній світ. Одними з перших, хто увійшов в історію розвитку туризму – були жреці, воїни, пастухи, купці та мореплавці, які фіксували власні враження від побаченого у вигляді невеликих описів прикладного характеру. Такі пропедевтичні подорожі сприяли налагодженню торговельних зв'язків та поглибленню культурних взаємообмінів між античними державами.

Оскільки феномен «просвітництво» у розрізі стародавніх віх історії, як правило, розглядався у формі єдиного процесу, відповідно і саме суспільство сприймало цілий світ у вигляді цілісного яблука, не відокремлюючи країну від сусідніх територій (Платон, Арістотель та ін.) [393]. Дотримуючись такого наукового стилю розгляду проблематики, немає сенсу відокремлювати ключову мету функціонування просвітницького туризму від реалізації давніми державами навчально-виховних функцій.

В освітній системі Давнього Єгипту роль педагога ототожнювалася із синкретичною діяльністю просвітника, який спрямовував своїх вихованців, з одного боку, на міжособистісну співпрацю, а з іншого – на самопізнання в умовах відкритого простору оточуючого навколишнього середовища. Такий характер цілеспрямованості просвітництва посприяв поглибленню

внутрішньопсихічних процесів, які зорієнтовували індивіда на шлях усвідомлення цілісності божественної будови усього земного.

На першому етапі просвітництва суб'єкти пізнання освоювали звичний для сьогодення «навчальний набір» (лічба, читання, писання). У цьому аспекті особливу увагу приділяли письму для того, щоб рука писала зі швидкістю вимови уст [253]. Другий щабель просвітництва охоплював вивчення стилістики, граматики, літератури, музики та інших дисциплін. У цей період вихованці виступали у ролі авторів притч і хронік, поем й афоризмів, пісень та гімнів. Молоді прихильники точних наук настільки наполегливо вивчали математику, що їх глибокі знання на діяльнісному рівні відтворювалися у реалізації проектів будівництва, кораблебудування, спорудження каналів. Ключовою характеристикою другого етапу було й те, що джерелом натхнення для розгортання нових починань був сам туризм. Недарма у зверненні фараона до молодого покоління проголошувалися такі слова: «Вивчай науки, заглиблюючись у таїнство пізнання оточуючого світу. Звернися до писання! Читай вдень, а пиши вночі неухванно... І тоді розкриються перед тобою великі справи, справи державні» [254, с. 14 – 16]. У цьому контексті «...таїнство пізнання» зовнішнього світу поставало у вигляді шляху в оптимістичне майбутнє, а активні пошуки індивіда повинні були привести по фіналу до бажаного та очікуваного [254, с. 14 – 16]. Отже, за три тисячоліття до нашої ери освітня підготовка підростаючого покоління стала пропедевтичною віхою розвитку просвітницького туризму, набувши при цьому чіткої зовнішньої зорієнтованості на абсолютну природну досконалість навколишнього середовища, яке виступало у ролі живого підручника.

Домінування кастової підготовки у Давній Індії актуалізувало необхідність розкриття глибинної аксіологічної сутності просвітницького туризму досвідчених брахманів, що у нашому випадку виступило вагомим контраргументом у контексті висвітлення заявленої теми дослідження. Для визначеної соціальної касты просвітницькі подорожі були джерелом: переосмислення сенсу буття, налагодження зв'язку із Всевишнім, поглиблення

трансцендентного розуміння світу в цілому. У структурі діяльності представників військової справи туризм набував специфічного релігійного забарвлення, оскільки реалізовувався в умовах живого спілкування з Творцем. У вихованні ремісників домінуючі професійні вектори поведінки спрямовувалися на освоєння необхідних засобів. Проте любов до оточуючого середовища перевершувала раціоналізм та спрямовувала індивіда на необхідність переходу від буденних справ до «...священного ритуалу» виготовлення корисних речей [254, с. 18 – 22; 253]. Усе вищевикладене засвідчує, що характерною феноменологічною рисою того часу була кастовість. У рамках суворих орієнтирів та регламентацій усталених традиції, феномен перетворився у складову життєвого укладу. Аналізуючи сьогодні проблему вибору тогочасною людиною професії, стає зрозумілим, які глибокі внутрішні переживання глибини сенсу просвітництва були пережиті та відрефлексовані на індивідуальному рівні до моменту прийняття такого важливого доленосного рішення.

Характеризуючи давньоіндійські виховні пріоритети, учений М. Богуславський підкреслив, що у кожній касті актуальними залишалися професійно-особистісні вимоги, які передбачали необхідність аксіологічної диференціації освітнього процесу за такими статусними показниками:

- 1) брахмани (жреці) – акцент робився на чистоті та праведності;
- 2) кшатрії (воїни) – увага зосереджувалася на мужності та сміливості;
- 3) вайш'ї (землероби) – пріоритетною вважалася працелюбність;
- 4) шудри (слуги та ремісники) – найціннішою була покірність [62].

Побудова навчально-виховного процесу на засадах діючого обряду упанаяна потребувала насиченої практичної зорієнтованості, яка фактично забезпечувалася тривалим перебуванням просвітника та його підопічних на території мальовничої місцевості. У таких умовах спостерігалось успішне передання молодому поколінню знань та релігійних догм, які зосереджували увагу віруючих на необхідності «другого» народження [254]. Охарактеризований ритуал здійснювався в очах кожного «благочестивого» вище

самого освітнього процесу [254]. У природних умовах богомільні привчалися поважати свого наставника, причому авторитет останнього був більший, ніж батьківський, і, навіть, у якомусь сенсі вважався вищий за богів. У гуру зазвичай було декілька учнів, для яких він виконував роль другого батька. Учителю приписувалося завдання не лише навчати вихованців, але й працювали у напрямі їх фізичного та естетичного виховання для того, щоб вони відчували справжню цінність природних багатств [254].

Особливого забарвлення досліджуваній феномен набував у контексті інтерпретації освітнього досвіду Давнього Китаю. В історії цієї далекосхідної цивілізації дивним чином співіснували різні релігійні та філософські течії, акцентовані на проблемі світорозуміння. У зазначеній частині Азії широкого поширення набув буддизм, іслам та конфуціанство, що накладало чималий відбиток на ментальності пересічного жителя. Незважаючи на те, що індивід територіально знаходився у багаточисельній та поліконфесійній країні – це не призвело його до втрати незалежного колориту особистих релігійних переконань та стійкості життєвої позиції.

Така історична подієвість екстраполювалася у всесвітньо відомий китайський традиціоналізм, існування якого позиціонувало соціальне призначення просвітника – стати своєрідним поводитирем до світу справжніх цінностей та культури [226]. Цілком природно, що знання праведного шляху до «світла» підкріплювалися педагогічною майстерністю, яка була продуктом професійного досвіду просвітника набутого у процесі тривалих подорожей [254]. Наявна історична подієвість підкріплювалася яскравими прикладами численних туристичних дестинацій Азії.

Широкого використання у Китаї набули і паломницькі походи, які слугували не лише раритетом місцевого духовного розвитку, але й активізатором розгортання міжнародного просвітництва. Важливими у цьому сенсі були слова ученого К. Маєр-Абіх: «...шлях кожного правовірного азіата до мудрості предків прокладався через розуміння моральності, ідеальної конструкції усіх природних дарів, якими можна насолоджуватися у процесі

відвідання тієї чи іншої місцевості...Такі стародавні норми допомагали людині зосередитися на самопізнанні, розумінні свого місця у світі... вдосконаленні свого внутрішнього єства та... врешті-решт... стати воістину благородною людиною» [372, с. 101 – 118]. Поведінка такої людини спрямовувалася на виконання просвітницьких функцій, які виходили далеко за межі конкретної соціальної групи та сприяли формуванню великої китайської педагогічної традиції, що засновувалась на етико-політичних ученнях того часу [465].

З-поміж переліку давніх цивілізацій, максимально близьким до педагогічної науки було просвітництво Античної Греції. Глибоке лексико-семантичне коріння грецької категорії «педагогіка» сягало давніх слів: «педа» – хлопчик, «гогіка» – водіння; раб-супровідник дитини до школи [307]. На цьому елементарному прикладі простежувалась не лише фізична суб'єкт-суб'єктна взаємодія провідника та його підопічного, але й складна версія міжкультурної комунікації. Така послідовна подієвість зумовлена тим, що у контакт із вихованцем входила досвідчена людина, озброєна цілим арсеналом практичних знань, здобутих під час тривалих мандрівок.

Досліджуючи освітні особливості давніх середземноморських поселень учений М. Константинов підкреслив, що в афінян вважалося престижним здобуття музичної грамоти, яка органічно поєднувалася з розумовим та естетичним вихованням, що у сукупному ефекті слугувало своєрідним базисом для реалізації тривалих закордонних мандрівок [307]. Аргументованість джерелознавчої фактажності підтверджено й тим, що у Давній Греції започаткували традиційні спортивні подорожі з метою участі в Олімпіаді.

У досліджуваній період функцію навчальних посібників виконували різні онтологічні збірники та героїчні епопеї. Помітне місце в їх загальному переліку відводилося двом феноменальним шедеврам – «Іліада» та «Одіссея». Після їх появи на макросоціальному рівні актуалізувалася необхідність переосмислення загальноприйнятих суспільних поглядів на невичерпний

потенціал цінностей просвітницького туризму з метою їх глибинного пізнання та розв'язання існуючих проблем епохи.

Інформацію про особливості афінського виховання ми черпали з бесіди Сократа з Протагором, яка у досить доступній формі змальовувала місцевий уклад сімейного виховання, коли батькова засторога не відвідувати конкретних територій прирівнювалася до найвищого суспільного закону [307].

Як засвідчують письмові матеріали, ідеальний учитель Давньої Греції повинен був володіти туристичним досвідом за еталонним прикладом знаних усьому світові ідейних просвітників – Піфагора, Геракліта, Анаксагора, Сократа, Платона, Арістотеля та ін. [393]. Практична зорієнтованість досліджуваного феномена віддзеркалилася у поширенні авторитетності фізичного виховання, яке «переплітаючись» з естетичними поглядами та евристичними сократівськими бесідами, сприймалося суспільством невід'ємно від процесу пізнання світу в реальних природних умовах.

Первинний розгляд загальновідомих просвітників слід розпочати з Платона, який багато часу проводив зі своїми учнями, навчаючи їх під час тривалих піших прогулянок. Такий інноваційний підхід давнього мислителя до педагогічного процесу з часом актуалізував заснування культової освітньої споруди – Академії. У давніх історичних пам'ятках побутові умови згаданої конструкції розкривалися у лексико-семантичній площині наявної комфортності та надзвичайної мальовничості [56; 393]. Територія слугувала ідеальним місцем для проведення навчальних занять (у тому числі й гімнастичних) [56].

У результаті розвитку писемності основною формою пізнання світу стали описи, які склалися мандрівниками під впливом туристичної дестинації. У зазначених письмових пам'ятках простежувалися такі характерологічні особливості:

а) фольклористична насиченість основного сюжету;

б) висока інформативність, що пробуджувала інтерес до самостійного пізнання;

в) естетична забарвленість тексту, підсилена описами природних умов та ресурсів.

У цьому контексті показовими виявилися безцінні твори окремих представників античності – «Одіссея» Гомера та «Енеїда» Вергілія. Як свідчать матеріали джерельної бази, автор першого твору свого часу побував на території Кримського півострову, що на письмовому рівні підтверджено рядками десятої пісні «Одіссеї» у якій згадується мис Фіолент, розташований поблизу Балаклави [301].

Досліджуючи проблему тісного взаємозв'язку просвітницького туризму з розвитком епохального літературного жанру окремі учені дійшли до єдиного висновку, що широка популярність в античні часи самостійного жанру опису подорожей актуалізувала появу світових шедеврів художньої та історико-пізнавальної центрованості [301; 470]. Така подієвість уможливлювалася існуванням у часопросторі надзвичайно досвідчених та освічених туристів, які продемонстрували свій особистісно-творчий потенціал на рівні глибинного змістовного викладу творів.

Досить знаковим для нашого дослідження став вираз відомого мислителя Арістотеля: «...і раніше, і тепер... довготривалі подорожі... спонукали людей до пошуку істини», яка вкотре підтверджувала беззаперечний характер існування досліджуваного феномена в античності [651, с. 14].

Практичним підтвердженням істинності поданого вище твердження слугує і той факт, що таблиця чисел Піфагора була розроблена ученим після відвідування територій Давнього Єгипту, Фінікії та Сирії [651; 653].

II. Середньовічний (V – XVI ст.). Прогресивність розвитку феномена простежувалася і в поступальному розвитку згаданої історичної епохи. Релігійність епістемі цього періоду, переплетеної із піднесенням вільних мистецтв та просвітницького туризму, привела до актуалізації питання вищої освіти, уможливленої наявністю цілої низки неоцінених вчень богословського, юридичного та медичного характеру, відрефлексованих представниками різних народів світу.

Під впливом наукового поступу було виділено дві основоположні тенденції розвитку досліджуваного феномена: з одного боку, просвітницький туризм підпорядковувався взаємодії, а з іншої – домінував над взаємодіями. Два шляхи феноменологічного розвою презентували окреслену категорію в якості самостійного предмету історико-педагогічного дослідження, що сьогодні набуває особливого звучання в умовах гострої необхідності реалізації стратегії деокупації та реінтеграції.

Зауважимо, що окреслений історичний період актуалізував піднесення соціальної значущості феномена, унаслідок розквіту середньовічної освіти (V – поч. XVI ст). Зокрема, Вінсент із Бове акцентував увагу на безперечній корисності для навчально-виховного процесу тривалих мандрівок [592].

У розрізі конкретних історичних умов, коли повноцінно сформованої професійної підготовки педагогічних кадрів фактично не існувало, прогресивним досвідом викладання відзначалися монастирські школи. Незважаючи на закритий характер навчально-виховного процесу, до його обігу були залучені прогресивні наочні матеріали, зібрані представниками духовенства під час тривалих подорожей. Характеристику важливих для нашого дослідження особливостей тогочасного духовно-освітнього осередку знаходимо у такому описі: «...до школи, через внутрішній дворик, зайшов юний, але вже прославлений за свою ученість учитель Маркелл... ззовні задуманий... з витком пергаменту і товстим фоліантом...у руках. Він поспішав до школи, де навчалось чимало дітей зі списку майбутнього чернецтва та цивільних представників знатних батьків. Рівень складності навчання в обох школах був ідентичний. Одним із головних завдань закладів було поглиблене вивчення латинської мови» [592, с. 53 – 54]. Така чітка лінгвістична зорієнтованість освітнього процесу уможлиблювала подальший розвиток просвітницького туризму.

Високе піднесення ідейності на території Європи, у тому числі за посередництвом просвітницького туризму, забезпечувалося прогресивною діяльністю середньовічних університетів (зокрема, Болонья – 1158 р., Оксфорд

– 1168 р., Кембридж – 1209 р., Париж – 1253 р.) [307]. У системі вищої освіти того часу помітними стали чіткі тенденції поглибленого розвитку підготовки фахівців різних спеціальностей, що відповідало прогресивним вимогам європейського та світового рівня. Загальний релігійний підтекст епохи Середньовіччя викристалізував новий особистісний ідеал тогочасної людини, яка відчувши на собі вплив освітнього простору університету, могла виступити у ролі просвітника по відношенню до менш освічених верст населення.

Соціально-християнські запити тогочасної епохи активізували проблему поширення існуючої релігійної догматики серед широких суспільних мас. Географія популяризації віровчення на територіальному рівні значною мірою розширювалася завдяки цілеспрямованому зверненню існуючого соціуму до високоідейності просвітництва.

Тривалі міжнародні мандрівки пробуджували у свідомості просвітників бажання пізнати наукові здобутки різних народів світу, що підтвердило змістове і змістовне наповнення їх різногалузевих наукових досліджень [380]. Вільне існування у часопросторі визначеного об'єкта дослідження позначилося і на сприйнятті особистістю цілісної картини світу життя, культури та мистецтва.

В умовах існуючої епохи просвітницький туризм перетворився у дієвий механізм безкорисливого служіння суспільству, чуттєвий інтелектуалізм глибоко пронизаний свідомою окремішністю.

Активне розгортання просвітницького туризму на загальносвітовому рівні частково вплинуло на формулювання нового поняття «земляцтво», яке розкривало ідейну сутність індивідуальної спорідненості у форматі суб'єкт-суб'єктного діалогу, заснованого на визнанні високоідейності територіального принципу.

Паралельно із розробленням світовою науковою спільнотою понятійно-категоріального апарату представники духовенства опрацьовували глобальну місію християнської згуртованості – стати «світлом» для усього світу [234].

Цілком зрозуміло, що перемноження площі освоєної місіонером території на кількість суб'єктів пізнання призводило до фінального добутку результативності функціонування досліджуваного феномена. Зокрема, Августин Блаженний вбачав у справжньому місіонерстві вміння співпрацювати з людьми на засадах взаємодопомоги та добросовісного виконання завдань свого духовного покликання [234]. Такий ідеал місіонера-просвітника слугував справжнім поведінковим еталоном для молодого покоління, яке привчалось цінувати справжні християнські заповіді [234].

Отже, на відміну від античної педагогіки, середньовічні умови характеризувалися чіткою професійною зорієнтованістю на майбутній фах, освоєння якого пов'язувалося із практичною реалізацією досліджуваного феномена.

III. Відродження та Реформації (XIV – XVI ст.). Починаючи з цієї епохи, на адресу просвітництва не лунало жодного критичного вислову, що свідчило про його «природний приріст» на території проживання цивілізованого населення земної кулі. Представники педагогічної науки акцентували увагу своїх співрозмовників і читачів на проблемі виховання справжньої особистості у «живих» умовах навколишнього середовища, яке на практичному рівні реалізовувалося за посередництвом функціонування досліджуваного феномена. Зокрема, школа італійського педагога Вітторіно да Фельтре (1378 – 1446) «...була заснована у мальовничому обійсті герцога Мантуанського... у ній навчалися діти різного походження та соціального статусу, як хлопчики... так і дівчатка» [393, с. 57]. Ця «Школа радості», як називав її сам Вітторіно, виправдала власну назву не лише місцем розташування «...далеко від міста, оточена лісом поблизу річки», але й дієвістю педагогічного інструментарію [393, с. 57]. Найсуттєвішою характеристикою виховання, яке реалізовувалося у цьому закладі, було живе спілкування учнів з природою, шляхом тривалих прогулянок та ігор на свіжому повітрі. У школі панували хороші стосунки між педагогом та цільовою аудиторією. Індивідуальний підхід до кожної особистості сприяв розвитку її самостійності та цілеспрямованості.

Організація безпечних і комфортних побутових умов та створення сприятливого валеологічного клімату розумової праці вихованців були пріоритетними завданнями діяльності закладу, заснованого на ідеалі гуманістичних цінностей. Ідея його відкриття, на наш погляд, була продиктована двома основними детермінантами, які були дотичними до обраної проблематики. По-перше, поширення на території Європи гуманізму було результатом дієвості досліджуваного феномена; по-друге, сам Вітторіно на момент відкриття «Школи радості» володів значним просвітницько-туристичним досвідом. Використання в освітньому процесі основних форм туристичної роботи – прогулянок та екскурсій, перетворило їх у дієвий інструмент закріплення набутих знань у природних умовах.

Розвиток на території Європи великих міст актуалізував феноменологічний розвій, який уможлиблював територіальне поширення та освоєння прогресивних педагогічних ідей та досвіду представниками різних країн світу. Разом із широкою мегаполізацією відкриття на європейській території мережі університетів призвело до масового переміщення студентів у локальні освітні центри світу.

Досліджуваний феномен послуговував джерелом натхнення і для представників високого мистецтва. Зокрема, наприкінці XV ст. відомий художник Леонардо да Вінчі зіставив пізнання країн світу з джерелом естетичного та розумового виховання [45]. Така авторська позиція свідчить про те, що тогочасний особистісний досвід просвітницького туризму був дотичним до рівня освіченості.

Титульний феномен досить високо цінувався і в колі європейських філософів цієї епохи. Англійський дослідник Ф. Бекон у своєму творчому доробку «Про подорожі» зауважив, що широке використання цілеспрямованого туризму послугує неоціненним досвідом для представників різновікових категорій [465].

IV. Просвітницько-класичний (XVII – поч. XIX ст.). У XVII ст. центральний предмет дослідження набув нового соціально-економічного та

політичного звучання у житті європейських країн. У цей час на території Англії широкого поширення набули «кавалерські тури». Їхня основна мета – залучити статусну освічену молодь до навчально-виховного процесу вищих шкіл Європи для:

- підвищення рівня володіння іноземними мовами;
- ознайомлення з життям знатного двору;
- відвідування провідних культурно-освітніх пам'яток (у тому числі й середземноморських, де зародилися континентальні цивілізації) [137].

Загалом епоха Просвітництва у географічній площині Західної Європи була тісно пов'язана з добою Відродження. Вищезгадані історичні періоди увійшли в історію як тривалий етап переоцінки існуючих суспільних цінностей у контексті загального піднесення вільного мислення [653].

Досить вдало охарактеризував значущість феномена в особистісному житті Б. Паскаль, ототожнивши його відсутність з нестерпно-стомлюючою нудотою [636].

У досліджуваній період різні форми туристичної роботи з вихованцями набули широкого поширення у навчальних закладах Англії, Франції, Німеччини, Австрії та інших країн [62]. Така ситуація була зумовлена полідисциплінарністю навчального плану, практична реалізація якого передбачала широке застосування довготривалих виїзних заходів [62; 75]. Найпростіші форми туристичної роботи прогулянки – розширили свій змістовий спектр, що актуалізувало появу екскурсій.

З погляду на тематику нашого дослідження, досить цінною характеристикою просвітницького туризму цього періоду був його трансцендентний зв'язок із античністю. Первинний мандрівний досвід середземноморських цивілізацій став для окресленої епохи справжнім змістовим витокком, у якому віддзеркалювалося особистісне прагнення індивіда достеменно пізнати оточуючий світ, занурившись у своєрідний океан філософського осмислення проблем людського буття. Парадоксом цього історичного періоду було те, що саме у цей час закладалися філософсько-

релігійні основи відрефлексування просвітницько-туристичної проблематики, яку розглядали як головний компонент трактувань життєвого призначення людини. Кількість тематичних напрацювань у певному розумінні перевершувала швидкість розроблення нових педагогічних принципів, методів і форм.

На початку XVII ст. всесвітньо відомий педагог Я. Коменський акцентував увагу широкої громадськості на необхідності залучення до навчально-виховного процесу рухомих ігор на свіжому повітрі та тривалих подорожей [253]. За словами знаного просвітника, останній етап освіти повинен був поєднати дворічні мандрівки по світу, які ми ототожнюємо із досліджуваним феноменом.

Аналізуючи історичну постать Я. Коменського дослідники підкреслили, що він виступив у ролі першозасновника колективної освіти, наукове обґрунтування якої представив:

- а) принципами природовідповідності та наочності;
- б) ідейною послідовністю умовиводів – від простого до складного (індукція), від загального до одиничного (дедукція) [159; 393].

Наші авторські погляди у жодному разі не спрямовуються на мінімізацію феноменального внеску чеського світоча до світової наукової скарбниці, проте, ми поділяємо наукові погляди ученого С. Миропольського, що витoki колективного навчання на території слов'янської Європи сягали ще прогресивної практики львівських братських шкіл [396].

Домінування в особистісних переконаннях відомого освітянина ідей протестантизму надихнули його присвятити частину свого життя служінню общині моравських братів [396]. Прихильне ставлення до визначеного напрямку християнства не стало перешкодою на шляху ототожнення педагогом різних форм туристичної роботи з безцінним скарбом навчально-виховного процесу. Коли мова йшла про відкриття нових шкільних класів, проведення уроків з акцентом на моральне виховання, учений ніколи не нехтував значущістю природного компонента в освіті. На глибоке переконання

дослідника, освоєння вихованцем цінностей оточуючого середовища сприяло формуванню цілісного ціннісного ставлення до всього світу.

У прелюдії до «Великої дидактики» Я. Коменський звернув увагу широкої громадськості на універсальності педагогічного мистецтва навчати суб'єктів пізнання усьому з метою передання потрібних наукових знань [254].

Цілком очевидно, що задум знаного дослідника передбачав досягнення повної гармонії обидвох начал – навчання та виховання. З одного боку, бажання підкріплене спробою охопити усе, а з іншої – акцент на необхідності удосконалення діючого педагогічного процесу, актуалізували реформування тогочасної освіти. Фундаментальність педагога, презентована багатоаспектністю прогресивної свідомості, уможливила доповнення переліку життєдайних джерел просвітництва інноваційними підходами. Такий глибинний діалог всесвітньо відомого дослідника акцентував увагу широкої громадськості та педагогічної спільноти на необхідності широкого використання в освітньому процесі прогресивних форм туристичної роботи.

У 1640 р. на базі новостворених німецьких шкіл, з ініціативи принца Саксен-Кобург-Готського та герцога Ерита Благочестивого було запроваджено читання курсу дослідного вивчення найближчих околиць, який передбачав дводенне чи триденне перебування вихованця в «епіцентрі» дослідження та проведення детального опису знахідок природного походження.

У праці «Думки про виховання» автор Дж. Локк підкреслив, що географія, фізика і малювання є предметами першої необхідності для успішного проведення досліджень на відкритій місцевості та реалізації довготривалих мандрівок [356].

У 1783 р. педагог Г. Рафф у своїй праці «Природнича історія для малолітніх дітей» зауважив, що коли дошкільник самостійно торкнеться рослини чи живої істоти, принесе її додому – тоді перед ним відкриється безмежний світ рослинного і тваринного світу [236].

Ідея «свідомих» тривалих мандрівок слугувала об'єднувальною ланкою багатьох послідовників німецької класичної філософії – Дж. Локка,

Й. Песталоцці та А. Дістервега. Відома кантівська формула «...зоряне небо над головою і моральний закон у мені...» колоритно змальовувала зміст учень названих вище дослідників, які акцентували свою увагу на ключовій ролі «...природного компонента...» у свідомості людини [115, с. 19 – 24]. Реалізація змісту окресленої наукової формули, яка апріорі націлювала педагогічну спільноту на необхідність врахування сучасних соціокультурних запитів, на етапі розроблення спеціальних методів і форм роботи з вихованцями, сприяла практичному відкриттю нової дидактичної сторінки педагогічного поступу. Ідея яка несла у собі розуміння необхідності співпраці людини із навколишнім природним середовищем, пронизувала кожную сторінку наукового дослідження Й. Песталоцці «Нейгоф» та численних доробків А. Дістервега [254]. У цьому контексті досить доречними виявилися думки ученого П. Наторпа, який актуалізував чітку зорієнтованість напрацювань Песталоцці на необхідності пізнання оточуючої реальності як природної потреби індивіда [414].

У середині XVIII ст. французький письменник Л. Стерн опублікував роман «Сентиментальна подорож до Франції та Італії», в якому він акцентував увагу на необхідності наочного знайомства кожного із заявленими у темі країнами [103]. Зауважимо, що даний літературний доробок дещо пізніше увійшов до широкого освітнього обігу місцевих італійських та французьких вищих шкіл [103].

Глибокий виховний потенціал різних форм туристичної роботи знайшов своє відображення і в рукописах Л. Толстого. У практичній діяльності Яснополянської школи роль прогулянок та екскурсій була визначальною у контексті реалізації основних навчально-виховних завдань. Мислитель рекомендував представникам молодого покоління спочатку з власної ініціативи розпочати пізнання оточуючого середовища «...через виникнення природної людської потреби», а потім – описати побачене [707, с. 32 – 33]. У цьому підході автор зорієнтував читачів на відсутності необхідності спеціально створювати пізнавальні ситуації для вихованців. За словами

ученого, в «...абсолютному пориві дитячої свідомості самостійно пізнати природний об'єкт, рухаючись пішим ходом...» приховувалася істинна сутність просвітництва, яке у педагогічному аспекті відтворювалося ідейністю вільного виховання [707, с. 36 – 37]. У цей час деталізований педагогічний розгляд проблеми дитячої свободи унеможлиблювався через відсутність вузькопрофільних психологічних джерел. Практична сторона невиправданого дуалізму свободи і покарання фактично заперечувала гуманістичні першооснови, а тому інновації вільного виховання спрямовувалися на врегулювання існуючої деструкції. Прогресивність поглядів Л. Толстого відтворювалася в інтерпритації педагогіки як прогресивної науки, заснованої на базисі особистісної свободи пізнання та відтворення оточуючої реальності.

У ХХ ст. американський учений Н. Вінер, досліджуючи питання тісного взаємозв'язку туризму з опублікуванням нових наукових розробок, зазначив: «...вірогідно, що 95 % оригінальних наукових праць, написаних під час мандрівок, належать менш ніж 5 % професійних учених. Більша частина з них взагалі не була б написана, якщо б 95 % педагогів не сприяли забезпеченню достатньо високого рівня навчально-виховного процесу» [89, с. 62].

Окресленням проблеми впливу різних історичних епох на розвиток туризму активно займалися слов'янські дослідники. Зокрема, сучасний український туризмолог В. Пазенок підкреслив, що реалізовані подорожі впродовж епох Відродження та Нового Часу віддзеркалювали географічну, загальнокультурну та філософську центрованість [653].

Польський учений І. Енджейчик актуалізував необхідність «...критичного аналізу наукових поглядів на історію розвитку теорії туризму», яку презентував у схематичному вигляді (див. рис. 1.6) [211, с. 483].

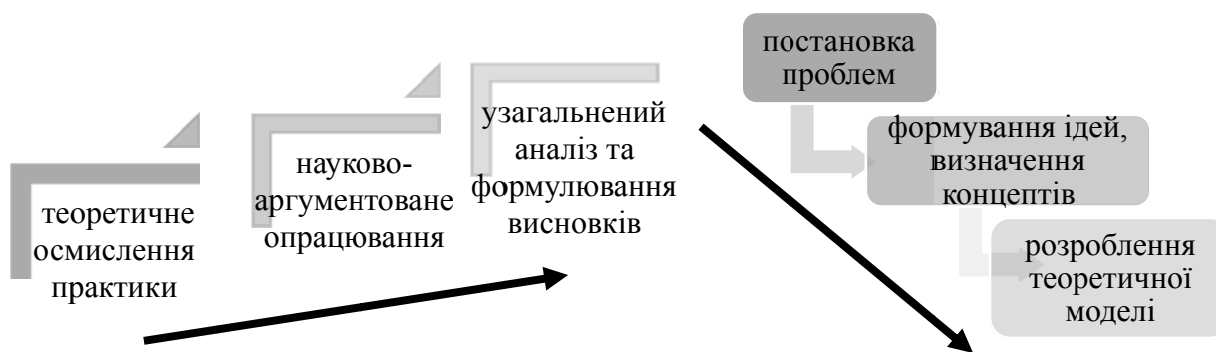

Рис. 1.6. Генезис теорії туризму (за І. Енджейчиком) [211]

Дані рисунка 1.6 свідчать, що еволюція туристичної теорії проходила шляхом поступового ускладнення умовиводів, які, на думку польського автора, рухалися по висхідній та низхідній шкалі [211].

Перш ніж туризм увійшов до обігу сучасної освітньої системи як профільна підготовка фахівців, він пройшов довгий шлях підготовки матеріалів навчального, наукового та словниково-довідникового характеру. У контексті наукового опрацювання досліджуваного тезаурусу, дослідник орієнтувався на «...цілеспрямоване сприйняття та адекватне використання фундаментальних і технологічних складових знань, які констатували змістову сутність новітніх навчальних програм та освітньо-кваліфікаційних стандартів підготовки фахівців» [211, с. 481]. Проблема якісної підготовки майбутніх фахівців туристичного профілю в Україні увійшла в коло наших дослідницьких інтересів, що засвідчують окремі фахові публікації [168; 169; 170; 171; 173; 175; 177; 178; 179; 180; 198; 205].

Отже, генезис феномена в історико-педагогічному розрізі окреслених історичних епох, охопив усі проаналізовані етапи соціального розвитку – від античності до початку ХХ ст. Кожна епоха своєрідно презентувала уявлення про місце та значення просвітницького туризму в соціокультурному та освітньому поступі цивілізацій. У міру ускладнення форм туристичної роботи, наукові погляди щодо особливостей їх організації зазнавали значного змістовного корегування. На кожному окресленому етапі, рівні розуміння та сприйняття навчально-виховної ефективності використання туризму

залишалися визначальними у контексті розроблення змісту цілого циклу навчальних дисциплін.

1.4. Методологія просвітницького туризму в дискурсі теоретичного аналізу

На сучасному етапі розвитку суспільства актуалізується завдання відрефлексування методологічного підґрунтя наявного педагогічного знання – дієвого засобу конструювання міжособистісних відносин у сфері освіти на паритетних засадах [82].

Методологія нині постає у вигляді «...системи теоретичних знань, які виконують роль керівних принципів, інструментів наукового дослідження у конкретних умовах реалізації вимог наукового аналізу» [224, с. 7 – 8].

У Філософському енциклопедичному словнику термін «методологія» розтлумачується, як «...система принципів та способів організації побудови теоретичної та практичної діяльності, що розкриває глибину вчення про дану систему» [652, с. 472]. Зазначена категорія здатна надбудувувати складні конструкти з існуючих знань, при цьому для нашого дослідження надзвичайно цінним є історіософський підхід [10].

Актуалізуючи сукупність прийомів наукової системології, учений Е. Белозерцев підкреслив, що «...методологія є первинним етапом будь-якого дослідження... зорієнтованого на побудову загального проекту педагогічної науки та план-карти... подальших теоретичних досліджень» [46, с. 81 – 82].

Еволюційний розвиток будь-якої науки проходить складний шлях розроблення методологічного апарату, який на рівні гуманітарних дисциплін спрямований на:

- ✓ виявлення внутрішньо-поведінкових детермінант;
- ✓ передбачення можливих варіантів розгортання подій стосовно існуючої ситуації;

✓ окреслення змістового та ціннісного наповнення кожного елементу досліджуваної системи;

✓ утвердження системного та неперервного самовдосконалення [278].

Гуманітарна методологія поданого дослідження поєднує у собі філософські уявлення про просвітницький туризм, як: спосіб духовного буття людини у світі; основу формування ціннісних орієнтирів; засіб розширення суб'єкт-суб'єктних відносин на шляху до самопізнання своєї сутності; простір знаково-символічного континууму, що сприяє розширенню міжнародної соціокультурної взаємодії у цілому. Просвітницький туризм як і будь-який історико-педагогічний феномен, володіє достатньо самобутньою внутрішньою специфікою. З огляду на це уможлиблюється практичне використання у процесі дослідження цілої низки загальнонаукових підходів, принципів та методів.

Необхідність переосмислення сутності педагогічних феноменів на канві динамічно-мінливого середовища розвитку суспільства дає можливість сьогодні провести паралелі між минулим і сучасним, побачити наявні здобутки і прогалини крізь призму наявної історичної ретроспективи. У цьому контексті *об'єкт* дослідження набуває особистісно-, культуро- та ціннісно-формуючих характеристик, а *предмет* – окреслює кордони внутрішньосвідомих змін через чуттєву інтерпритацію наявно-існуючої реальності до чіткого усвідомлення своєї сутності.

У цьому дослідницькому ракурсі досить виправданою є наукова позиція педагога О. Джуринського, який розглядає методологічні витoki педагогічного знання шляхом поглиблення ідейності [157]. Свою авторську позицію іноземний дослідник розтлумачує зважаючи на необхідність переосмислення низки наявного фактажу, який уможлиблює виявлення певних закономірностей освітнього процесу, нерозривно пов'язаного з педагогічною практикою [157].

Симбіоз історіософських уявлень віддзеркалив високоідейність вітчизняного просвітництва, яке утвердилося на Русі з прийняттям

християнства. У контексті проведення педагогічного дослідження, звернення до ідей відомих просвітників-туристів послугувало визначальною методологічною процедурою, вихідним поняттям якої виступила повсякчас актуальна дефініція «історико-педагогічна спадщина» [248; 251; 307].

Працюючи над розробленням історіософської проблематики, педагог Е. Белозерцев прийшов до висновку, що ідея просвітництва є історико-педагогічним джерелом розвитку суспільства [46]. «Педагогічний» акцент ми розставили не випадково, оскільки головним завданням цього дослідження став ґрунтовний аксіологічний аналіз просвітницько-туристичних здобутків, які слугуватимуть для теперішніх та майбутніх поколінь важливим історичним уроком та цінним джерелом знань. З погляду самого педагога-дослідника, відрефлексування педагогічної спадщини як найдостовірнішого авторського джерела, дає можливість залучити до повсякденного обігу найцінніші ідеї, побачити глибину авторських суджень, простежити мінливість історичної події [45].

Досить близьким до змісту нашого дослідження став філософський підхід С. Кочерова, який запропонував розглядати просвітництво крізь призму духовності, а його історіософську проекцію в якості джерела знань та цінностей для подальшого суспільного розвитку [316].

В історіософській рецепції просвітників, за словами С. Гессена, екзистенціальна основа діяльності особистості віддзеркалена у вільній волі та розширеній поведінковій траєкторії [115].

У контексті представленої проблематики актуальність історіософської канви детермінована окресленням та розкриттям у ній онтологічного змісту [310]. Існування двох горизонтів буття – ідеального (вічного) та особистісного (історичного), створює мереживне сплетіння історіософських симбіозів. Така дослідницька тенденційність є досить значущою не лише для філософської та історико-культурної тематики, але й для педагогічного дискурсу.

Цілісність загальнопросвітницької проблематики, відтворена на рівні історіософського підходу, що засвідчує про її глибинну антропологічну центрованість [45, с. 54].

У межах історіософського підходу мета просвітництва розкривалася у процесі: становлення особистості; набуття нею індивідуального досвіду; усвідомлення свого місця у світі шляхом екстраполяції одвічної мети існування.

Сенс просвітництва передбачав існування у просторі стійких планів, абсолютних цінностей, які, на противагу всьому, вступали у протиріччя з обставинами, неухильно орієнтуючи людину на досягнення відповідних цілей, у тому числі й національно зорієнтованих.

Дослідник П. Короткий вважає, що саме завдяки просвітництву ідея національного самовизначення «...набула широкого поширення... стала надзвичайно важливою у контексті розвитку національної освіти... формування масової суспільної самосвідомості та культурної самоідентифікації...» [310, с. 163 – 165]. У цьому аспекті цілеспрямована ідея виступила не відокремленим поняттям, а буттєвим архетипом репрезентованим в аксіологічному розрізі сукупністю поведінкових структур та ідеалів [7]. Остання теза актуалізує розгляд окресленого феномена як своєрідної міцної підвалини для подальшої розбудови освіти, заснованої на практичному досвіді суспільної поведінки [14; 148; 468].

Мислитель Н. Нікандров вбачає у національній ідеї сворідний «...архетип... глибинний характер національної свідомості та філософії просвітництва» [420, с. 22]. Логічно продовжуючи думку названого ученого, дослідник Ю. Буличев доводить, що «...національна ідея розкриває першооснову розвитку освітньої справи... дає можливість відстежувати... ідеологічну спрямованість навчально-виховного процесу... відповідає усім запитам виховних систем світу» [71, с. 107].

Отже, цілісне окреслення просвітницького туризму, передбачає відстежування поступу ідеї національного відродження, актуальність якого

набуває усе більшої значущості у сучасних умовах розвитку педагогічної теорії та практики.

Аналіз міждисциплінарної сутності досліджуваного феномена потребує залучення цілого спектру методологічних підходів, які сприяють цілісному осмисленню багатогранності явища просвітництва, що відтворювалося на рівні теоретичної спадщини та практичної діяльності просвітників-туристів на різних історичних етапах розвитку держави.

Завдяки сумлінності представників вітчизняної громадсько-педагогічної еліти ми маємо сьогодні змогу досліджувати перебіг історичних подій, які презентують глибинну сутність просвітницького туризму, інтегрованого у складну систему соціокультурних координат розвитку українства.

Усе вищезазначене актуалізувало необхідність використання в якості методологічної основи таких діалектичних елементів просвітницького туризму:

- ✓ онтологічний (дослідження сутності і змісту категорії у контексті соціального буття);
- ✓ гносеологічний (окреслення ключових рис теоретико-пізнавального процесу, необхідного для всебічного розвитку особистості);
- ✓ антропологічний (зосередження уваги на мінливості індивідуальних підходів щодо організації діяльності);
- ✓ аксіологічний (визначення домінуючої шкали цінностей у розрізі часових координат);
- ✓ праксеологічний (розкриття можливостей використання набутого нашими попередниками просвітницько-туристичного досвіду в сучасних умовах) (див. рис. 1.7).

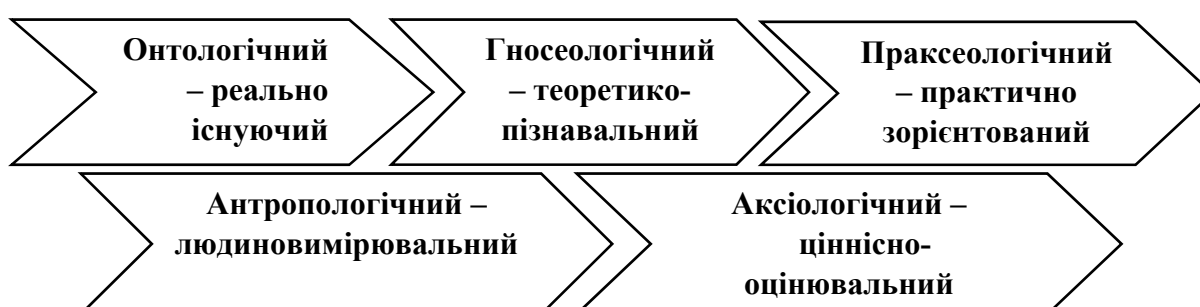

Рис. 1.7. Концептуальні елементи діалектичної методології просвітницького туризму (метатеоретичний рівень)

Оперування різними методологічними підходами на етапі вивчення просвітницького туризму як цілісного утворення зумовлювалося специфікою визначених історіософських аспектів. Функціонування предмету вивчення спрямовувалося на закріплення його у свідомості та поведінці крізь призму основних етапів історичного розвитку, які відтворювалися у якісних змінах вітчизняної освіти (рис. 1.7).

Широке використання у дослідженні аксіологічного підходу дало змогу виявити в історії людства основні типи цінностей, на основі яких окреслилося два типи цивілізацій – традиційна і ліберальна. Перший тип характеризувався зорієнтованістю масової свідомості на: відтворення історично усталених форм життя; закріплення досягнутого рівня соціальної активності, шляхом збереження певного статичного ідеалу, виступаючого у ролі зовнішньої цінності. Другий – сформувався у результаті посилення внутрішніх протиріч всередині структури традиційної цивілізації, що символізувало проголошення вищою цінністю прогресу творчої особистості та соціальних відносин.

Розвиток просвітницького туризму відбувався в умовах «...конфігуративного періоду – на межі переходу від традиційної цивілізації... з її прагненням розчинити одиничне у загальному... до ліберальної цивілізації, яка презентувала особистість та її свободу в якості головного критерію суспільної ефективності» [520, с. 117]. «Серцевиною» світогляду просвітників, які широко практикували у своїй діяльності туризм, були освітні, релігійні та національні пріоритети. Більшість проявів подвижницьких ініціатив належали тим категоріям осіб, які утверджували ціннісні пріоритети ліберальної цивілізації [520].

В історіософському розрізі, досліджуваний педагогічний феномен розкривався у вигляді своєрідної моделі, яка характеризувалася такими властивостями:

- цілісність (функціонування різних елементів єдиної системи у просторі та часі);
- структурність (еволюційний розвиток цілісної структури);
- ієрархічність (презентація кожного елементу у вигляді окремої підсистеми, навіть за умов неподільності головної системи, яка входить до складу глобальнішого утворення);
- керованість (коригування мети, змісту та форми відповідно до мінливих умов соціокультурного розвитку);
- гомеостатичність (здатність до самозбереження в умовах протидії руйнівним силам);
- цілеспрямованість (окреслення чіткої мети та бажаного результату) (див. рис. 1.8).

Як видно з рисунка, найвищою точкою проекрованої моделі є результат. Спрямованість мети поведінки просвітника-туриста виступила у формі фундаментальної системи сукупних елементів цілісного утворення – методологічних підходів і феноменологічних властивостей, зорієнтованих на отримання бажаного результату (рис. 1.8). Фінальну парадигму розглядали як високоорганізований просвітницький процес, що органічно поєднав у собі структурогенез представлених компонентів, зорієнтованих на успішне становлення проекрованої моделі в цілому (рис. 1.8).

Характеристика окресленого об'єкта вивчення передбачала розкриття низки методологічних підходів, одним із яких був антропологічний. На думку деяких учених, визначений підхід передбачав підбір кожному типу культури (у системі період – епоха – цивілізація) відповідного «образу» людини, ідеалів, системи цінностей, освіти, виховання, існуючої моделі теорії та практики [50; 156; 226; 421].

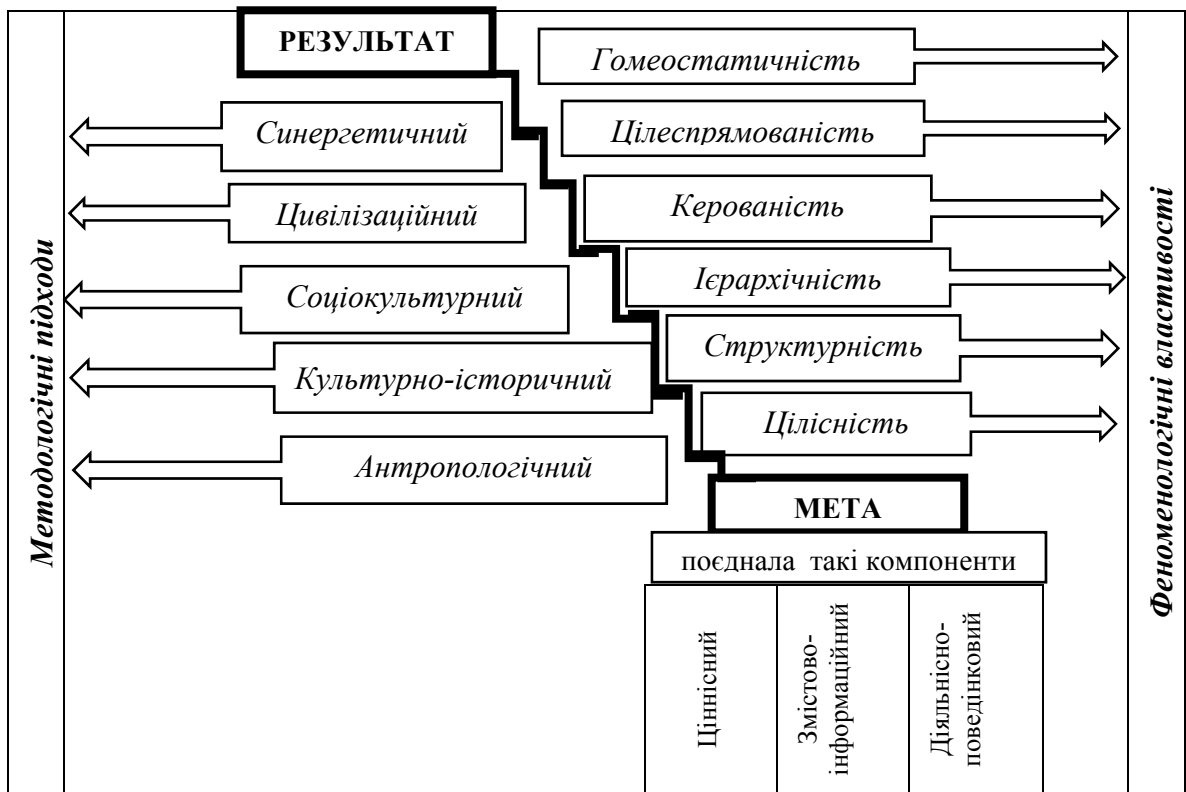

Рис. 1.8. Історіософська модель просвітницького туризму як динамічної системи

Антропологічний підхід поєднав аналіз досліджуваної проблематики на різних етапах суспільного розвитку шляхом глибинного осмислення мінливих соціально-цивілізаційних умов. Зокрема, В. Федорченко зазначав, що історія педагогіки туризму постає сьогодні у вигляді сумарної подієвості циклічних процесів, криз та наявних ідеалів у розрізі різних етнічних процесів та філософсько-антропологічних передумов [647].

Культурно-історичний підхід сприяв окресленню генезису просвітницького туризму у тісному взаємозв'язку з розвитком цивілізацій (рис. 1.8) [26; 117; 141; 241; 443; 660]. У праці «Соціокультурна динаміка освіти» зазначалося, що кожне суспільство «...за своєю природою прагне до упорядкування й організації існуючого інформаційного простору, що є загальнообов'язковою умовою його подальшого розвитку» [76, с. 5].

На думку А. Бутова, «...просвітництво увібрало у себе цінності тієї культури в основі якої вони сформувалися та в якій відтворювалися... Їх педагогічний аспект став виразником культурних традицій, які передавалися із

покоління в покоління у вигляді історичного та соціального досвіду» [75, с. 24 – 27]. Дане твердження зорієнтоване на розкриття багатоманітності соціокультурних проявів цивілізацій, віддзеркалюючих етапи формування індивідуальних поглядів на освіту, виховання і навчання, що в свою чергу урізноманітнило перелік завдань просвітницького туризму через сукупну подієвість низки історичних епох.

За словами Е. Бондаревської, «...культура просвітництва є різновидом соціальної культури... розвиваючою програмою соціального... спрямування, яка увібрала у собі... соціальний ідеал просвітника... носія цінностей, конкретної культури... реалізатора життєвих програм у часовому континуумі» [66, с. 5 – 8]. На думку дослідниці, така багатоаспектна соціальна зорієнтованість розкриває «...транзитивні моменти еволюції просвітництва... які підпадають під перехресну дію традиційного та інноваційного компонента діяльності відповідно до чого формується... педагогічна основа... просвітництва» [66, с. 7 – 9].

Стає зрозумілим, що архітектоніка просвітництва детермінує архітектоніку туризму конструюючи у таких умовах закономірності розвитку обох соціокультурних феноменів, як цілісних частин культури, окреслюючи при цьому: характерні риси єдиної структури та принципів організації; особливості виховного ідеалу; розподіл соціальних ролей у просторі та часі.

Дослідниця І. Скуратович ототожнює просвітництво з процесом «...створення людиною образу культури у своїй свідомості» та подальшого його відтворення на «культуроутворюючому» ґрунті [575, с. 128 – 130].

Проектуючи дискретність просвітницького туризму на розвиток вітчизняної освіти, стає зрозумілим, що соціокультурні детермінанти останньої у різні історичні епохи простежувалися у парадигмальному процесі суспільного розвитку [486; 495; 603].

Соціокультурний підхід у науковому контексті даного дослідження постає у вигляді своєрідного симбіозу соціального та культурного елементів

(рис. 1.8). Соціокультурну взаємодію у процесі розвитку просвітницького туризму проаналізовано у трьох основних контекстах:

- 1) особистість – суб'єкт взаємодії;
- 2) суспільство – сукупність взаємопов'язаних індивідів та міжособистісних відносин;
- 3) культура – багатоаспектність ціннісних орієнтирів і норм [585].

Таким чином, соціокультурний підхід репрезентує особистість у цілісній системі взаємозв'язків різного рівня. Це дає можливість вивчати взаємодію різних представників громадсько-педагогічних рухів у розрізі традицій та соціальних переваг. Зазначений підхід уможливорює цілісний аналіз феномена в його історичній, суспільній і культурній багатовимірності, відображаючи при цьому глибоке взаємопроникнення освітніх, національних та культурних завдань – ключової мети просвітництва різних історичних періодів.

Ретроспективний аналіз консервативної та ліберальної ідеологем на антропоцентричній канві дає можливість розкрити у соціокультурному підході такий методологічний базис, який сприяє виявленню специфіки становлення та функціонування просвітництва, з урахуванням історико-педагогічних умов існуючої реальності. Ґрунтуючись на цьому принципі, можна виявити загальні та індивідуальні особливості вітчизняного просвітницького туризму з урахуванням особистісного фактору.

Соціокультурний підхід дав змогу презентувати просвітницький туризм з урахуванням територіальних, геополітичних, національних та культурних особливостей, які аргументують розуміння його історико-педагогічної багатоаспектності. Методологічний механізм соціокультурного підходу розкривається низкою принципів, серед яких особливо значущим є відрефлексування рівня активності особистості через переосмислення проблеми взаємопроникнення культури у соціум. Перший – розкриває людину як вихідну одиницю для проведення соціокультурного аналізу. При цьому індивід розглядається у біосоціокультурній єдності та взаємодії з іншими

суб'єктами. Принцип взаємопроникнення вивчає рівень впливу на людське буття певних явищ, які актуалізують проблему антропоцентризму.

Людиноцентрованість соціокультурного підходу дає можливість вивчати особистісно-поведінкові характеристики просвітників-туристів. Така подієвість обґрунтовує застосування біографічного принципу до вивчення досліджуваної проблематики, яка є глибоко персоніфікованою. Цей підхід репрезентує аналіз просвітника з погляду соціоментальних та культурно-історичних детермінант. Біографічні дані із життя подвижників слугують своєрідним історичним джерелом, уможливленим аналіз педагогічних реалій у певному обсязі. При цьому центром життєтворчості просвітників стає їх практична діяльність і теоретична спадщини.

Біографічна складова соціокультурного підходу тісно пов'язана з герменевтичною. Успадковані теоретичні напрацювання потребують сучасного багатоаспектного переосмислення з метою чіткого окреслення їх аксіологічної сутності. Таке дослідження зазвичай передбачає контрастування мотиваційного компонента діяльності особистості. Соціокультурність у цивілізаційному та аксіологічному вимірах уможливорює репрезентацію просвітницького туризму як однієї з форм волевиявлення. Усі ці завдання реалізуються шляхом залучення до наукового дослідження вихідних біографічних даних.

Розвиток просвітницького туризму в історико-педагогічному контексті має цивілізаційний базис, а тому вивчення досліджуваного феномена уможливорюється і у розрізі цивілізаційного підходу (рис. 1.8). Даний підхід розглядається рушійною силою історії педагогіки. Широке використання визначеного методологічного інструментарію на практиці дає можливість відстежувати динаміку історичних подій крізь призму зовнішніх протидій та взаємовиключень [157]. При цьому важливою класифікаційно-цивілізаційною ознакою в усіх підходах стає ціннісна орієнтація, відтворена на рівні соціальних відносин. Цивілізаційний підхід дає можливість досліджувати базисні соціально-педагогічні традиції як основне джерело розвитку

феномена. Визначений методологічний конструкт уможливорює відрефлексування загальної логіки розвитку світової історії просвітницького туризму шляхом переосмислення існуючої загальноцивілізаційної різнотипності [703]. У цьому контексті надзвичайно важливим є те, що факт використання цивілізаційного підходу сфокусувався не лише на екзогенних імпульсах розвитку, але й на індивідуальній об'єктивній обумовленості, яку вчені називають «цивілізаційним генотипом» [474, с. 117].

Відповідно до змістової наповненості цивілізаційного підходу дискретність сфери просвітницького туризму (зокрема, мінливість світоглядних позицій) пояснюється переходом від загальноприйнятого суспільного базису до індивідуальних світоглядних позицій, які увійшли в історію під назвою опозиційний розвиток (рис. 1.8) [474]. Таким чином, і сама парадигматика постала набагато ширшим утворенням, ніж закономірна зміна в історичній ретроспективі образів, норм, традицій, ідей, структур та подій. Її рівень дискретності відтворений у порушенні змістових та ціннісних орієнтирів конкретної сфери. Оскільки причиною порушення традиційного розвитку найчастіше є ситуація, яка зумовлена впливом низки політичних, соціально-економічних та інших факторів відповідно й зазначену форму слід розглядати у контексті «...національно-цивілізаційної самобутності» та «...інтерпретувати як тіньовий ефект відображення суперечливих можливостей...» [66, с. 8].

Про цивілізаційний аспект туризму писав свого часу В. Квартальнов. Учений вважав, що згаданий феномен є здобутком знаних усьому світу цивілізацій Далекого й Близького Сходу, Південної Азії та Заходу, які у тісному взаємозв'язку різних культур актуалізували необхідність збереження власної ідентичності та самобутності [288].

У сучасній методології дослідження просвітницького туризму можна виділити і синергетичний підхід (рис. 1.8). Він акцентує увагу на тому, що досліджувана категорія є процесом, який має свою внутрішню логіку розвитку постаючи складно організованим явищем. Зазначений підхід відкриває широкі

дослідницькі горизонти та різні рівні альтернативності процесів, формуючих цілісність науково-педагогічного знання [288].

Відрефлексування варіативності існуючих соціокультурних умов у історичній ретроспективі уможлиблює аналіз історико-педагогічного феномена в режимі швидкого реагування на сучасні виклики ендогенного та екзогенного походження на рівні самостійної дослідницької ініціативи.

Ґрунтуючись на положеннях синергетичного підходу, можемо стверджувати, що проблема просвітницького туризму постає у нашому дослідженні у вигляді складної динамічної системи, яка розвивалася у часопросторі за законами цивілізаційного розвитку (рис. 1.8).

Структурно-функціональна характеристика основного блоку досліджуваної моделі, сформована 3-х компонентною єдністю, презентованою ціннісним, змістово-інформаційним та діяльнісно-поведінковим елементами (рис. 1.8). Усі вони визначаються зважаючи на:

- 1) сутність категорії «просвітницький туризм» та її структурно-функціональних характеристик;
- 2) потреби наповнення педагогічних знань новим змістом;
- 3) необхідність актуалізації суб'єкт-суб'єктної взаємодії просвітника і суб'єкта пізнання, педагога і вихованця.

Ціннісний компонент передбачав практичне використання аксіологічного підходу до реалізації дослідницьких завдань шляхом здійснення рефлексивного самоаналізу та розроблення відповідних стратегій діяльності (рис. 1.8).

Змістовно-інформаційна складова дала змогу розкрити історію просвітницького туризму у формі описів, підкріплених даними архівних матеріалів, дослідницьких статей, монографічних видань (рис. 1.8).

Діяльнісно-поведінковий компонент сприяв окресленню в історичній ретроспективі соціальної активності особистості, спрямованої на удосконалення соціоприродного оточення відповідно до існуючих запитів (рис. 1.8). У центрі уваги дослідження опинилася проблема заснування нових

освітніх закладів, наукових напрямів, які сприяли відтворенню давніх освітніх традицій та поглибленню розвитку просвітницького туризму.

Гносеологічним базисом для розроблення періодизації розвитку вітчизняного просвітницького туризму як цілісної системи послуговували її ключові властивості – ієрархічність та керованість.

Історично усталено, що виділення основних етапів становлення та розвитку феномена є традиційним шляхом проведення ретроспективного наукового дослідження. У процесі розроблення авторської періодизації зазвичай відбувається врахування наступних критеріїв:

а) хронологічного (століття, його перша або друга частина, десятиліття тощо);

б) реформеного – зміни у суспільно-політичному житті (дореформений, післяреформений, хрестоматійний період тощо).

Періодизацію розвитку вітчизняного просвітницького туризму розроблено на основі врахування наступних критеріїв:

а) динаміки розвитку метацілісного потенціалу феномена, відтвореного у сутнісній перебудові тезаурусу, за умов збереження ідентичності у розрізі визначеного соціокультурного простору;

б) змін організаційно-функціонального характеру в сфері предметності завдяки структуруванню інститутів трансляції, окресленню формату зовнішньої взаємодії в послідовній практичній реалізації завдань під впливом історико-педагогічних умов означених епох.

Суспільно-історичними передумовами пропедевтики становлення просвітницького туризму на території України виявилися наступні міжнародні події: відкриття нових земель та морських шляхів; розгалуження мережі світової торгівлі; активізація обміну між різними країнами та народами; упорядкування характеру подорожей [636].

Хронологічно зіставлено нижню межу дослідження із: виникненням Київської Русі; появою первинної старослов'янської версії пам'ятки про життя Кирила, що констатує реалізацію ним просвітницького туризму на

вітчизняних теренах (південь – Таврія, північ – Київ) для поширення «премудрості» (християнських ідей та грамотності) [387; 569].

Розвиток вітчизняного просвітницького туризму представлено сукупністю основних етапів:

а) зародження (IX – XII ст.) – характеризувався формуванням об’ємного давньоруського просвітницького простору, органічно поєднаного із загальноєвропейськими культурно-цивілізаційними здобутками;

б) становлення (XIII – XVII ст.) – ґрунтувався на розгортанні діяльнісних починань у руслі місіонерських (релігійно-реформаторських) течій;

в) розвитку (XVIII – першої пол. XIX ст.) – репрезентувався піднесенням свідомо-особистісної просвітницької ініціативності за відсутності послідовно-стабільної освітньої політики;

г) розквіту (друга пол. XIX – 20-ті рр. XX ст.) – актуалізувався підвищенням рівня національної самосвідомості серед широких суспільних мас, позначене відродженням української держави;

ґ) занепаду (1927 – 30-ті рр. XX ст.) – відзначився посиленням репресивного тиску більшовицької монополії на свідоме українство, марковане інтелектуальним розоренням просвітницьких осередків (див. табл. 1.2.).

З табл. 1.2 видно, що нелінійний характер розвитку вітчизняного просвітницького туризму, який на історичній осі маркувався сукупною подієвістю, зумовлювався впливом низки соціокультурних детермінант.

Таблиця 1.2

Розвиток вітчизняного просвітницького туризму (IX – 30-ті рр. XX ст.)

<i>Етапи / метаісторичні підетапи</i>	<i>Просвітницький туризм</i>
	✓ <i>розвивався на основі:</i>
<i>I. Зародження (IX – XII ст.):</i> а) алфавітно-писемний (IX – до 988 р.); б) пріоритетно-візантійський (988 р. – XII ст.);	<ul style="list-style-type: none"> ➤ розгортання християнізації; ➤ світоглядного переосмислення змісту християнських догматів; ➤ діяльнісної практики зорієнтованої на пізнання внутрішнього світу особистості, самокорекцію, виховання відповідальності,

популяризацію ідей аскетизму та духовності;

Продовж. табл. 1.2.

II. Становлення (XIII – XVII ст.): а) трансконтинентально-кочовий (XIII ст. – до XVI ст.); б) релігійно-дифузний (XVI – XVII ст.);	➤ місіонерських (релігійно-реформаторських) течій; ➤ дуалістичної єдності релігійної та світської першооснов;		
III. Розвитку (XVIII – перша пол. XIX ст.): а) варіативно-інваріантний (XVIII ст.); б) ідеологемно-мінливий (пер. пол. XIX ст.)	➤ фундаментальної діяльності репрезентативних громадсько-педагогічних подвижників, спрямованих на поширення грамотності, розвиток освіти та науки в цілому;		
IV. Розквіту (друга пол. XIX – 20-ті рр. XX ст.): а) свідомо-сподвижний (друга пол. XIX ст.); б) нетривало-державний (1917 – 1920-ті рр.);	➤ пробудження національної свідомості, шляхом розроблення масових виїзних заходів, заснування нових освітніх, наукових та просвітницьких осередків;		
V. Занепаду (1927 – 30-ті рр. XX ст.): а) ідеологічно-утисковий (1927 – 1930-ті рр.); б) розширено-окупаційний (1939 р.);	<table border="1"> <tr> <td style="text-align: center;">✓ <i>занепадав під впливом:</i></td> </tr> <tr> <td> ➤ штучного згорання прогресивних національно зорієнтованих ініціатив; ➤ наростання внутрішньо-емігрантських протиріч на ґрунті ідеологічних настроїв; ➤ ліквідації ключового просвітницького осередку – товариства «Просвіта» (березень 1939 р.) [625]. </td> </tr> </table>	✓ <i>занепадав під впливом:</i>	➤ штучного згорання прогресивних національно зорієнтованих ініціатив; ➤ наростання внутрішньо-емігрантських протиріч на ґрунті ідеологічних настроїв; ➤ ліквідації ключового просвітницького осередку – товариства «Просвіта» (березень 1939 р.) [625].
✓ <i>занепадав під впливом:</i>			
➤ штучного згорання прогресивних національно зорієнтованих ініціатив; ➤ наростання внутрішньо-емігрантських протиріч на ґрунті ідеологічних настроїв; ➤ ліквідації ключового просвітницького осередку – товариства «Просвіта» (березень 1939 р.) [625].			

Переосмислення основних етапів розвитку просвітницького туризму актуалізувало необхідність аналізу діяльнісних починань просвітників, націлених на ліквідацію неосвіченості, розв'язання наболілих суспільних проблем та становлення національної ідентичності. Досліджуваний історико-педагогічний феномен послугував дієвим інструментом формування національної самосвідомості та руйнування стереотипу соціальної збитковості.

Сприйняття українством національних інтересів як «...вищого рангу становлення поліетнічної спільноти...» було продуктом дієвої реалізації просвітниками цілеспрямованих завдань на території різних регіонів [160, с. 62].

Наприкінці 30-х рр. XX ст. досліджуваний феномен під впливом ідеологічного тиску діючої влади поступово почав занепадати. Прогресивні

ідеї провідних представників громадсько-педагогічної еліти примусовим шляхом були викреслені з суспільного життя українства найрадикальнішими методами. Проте історичний факт тривалого функціонування вітчизняного феномена на території України уможливив збереження регіональної цілісності та посприяв націотворенню.

Метод компаративного аналізу уможливив екстраполювання розвитку просвітницького туризму на історичну канву досліджуваних епох шляхом переосмислення його на рівні:

- засобу поширення знань серед широких суспільних мас, коли самі просвітники ставали «...не лише уважними глядачами» історичних подій, але їх «...активними учасниками...» [443, с. 47 – 48];

- інструменту виховання підростаючого покоління шляхом залучення їх до практичної реалізації виїзних просвітницьких заходів, які у ХІХ ст. на території Західної України набули рис масового руху;

- проектора національних цінностей зорієнтованих на актуалізацію питання української окремішності;

- діяльнісного підходу до реформування соціокультурної сфери в цілому.

Висновки до першого розділу

У дослідженні розкрито теоретико-методологічну сутність просвітницького туризму шляхом аналізу ключових дефініцій, окреслення міждисциплінарного потенціалу предмету вивчення, систематизації методологічного інструментарію, розкриття проблеми розвитку феномена у вітчизняних умовах.

За посередництвом історіософського підходу відтворено функціональний потенціал просвітницького туризму на рівні зіставлення онтологічних та гносеологічних аспектів: реального – ідеального, народного – національного, індивідуального – соціального. Обґрунтовано вплив феномена на поступальний розвиток освіти, яка віддзеркалювала зорієнтованість

соціальних груп (ціннісні пріоритети, мету, ідейність, діяльнісні підходи). Історичне значення утвердження об'єкта дослідження у педагогічній практиці розкрито у послідовному виконанні просвітниками навчально-виховних функцій, заснованих на ціннісних орієнтирах системи соціальних інститутів.

Методологічний контекст дослідження просвітництва проектовано структурною єдністю компонентів (предметно-просторового, цілеспрямовано-діяльнісного, особистісно-соціального, безприбутково-продуктивного), актуалізуючих необхідність введення до наукового обігу нового поняття.

Відрефлексовано центральну категорію дослідження «просвітницький туризм» на основі врахування критеріїв: часового (тривалість перебування – не менше однієї доби), метацілісного (ключова мета – просвітництво), економічного (основне джерело – самофінансування), географічного (міжнародний і внутрішній). Це дає підстави визначити просвітницький туризм як цілеспрямоване тимчасове геопросторове переміщення особи з просвітницькою метою за межі постійного місця проживання, що не передбачає отримання прибутку.

На основі історико-генетичного аналізу розкрито багатогранність поняття «туризм» у розрізі дефінітивно-класифікаційних критеріїв: етимологічного (В. Хунцікер, К. Крапф, Е. Руссель, А. Сміт та ін.), аксіологічного (К. Маєр-Абіх, Е. Листвина, Д. Замятин та ін.), діяльнісного (Е. Суронд, Дж. Коллер, К. Пігров, Р. Голднер та ін.), педагогічного (І. Гревс, С. Лешуцькі, Е. Мерфі-Лежен, Я. Клементовічус, Ф. Франжіаллі та ін.), соціально-економічного (Д. МакКеннел, З. Бауман, Дж. Уррі, М. Гранг та ін.), рекреаційного (А. Герд, І. Енджейчик та ін.), культурологічного (Д. Кемпбелл, Дж. Кліффорд, У. Ханнерз, С. Вартон, Л. Харві та ін.), філософсько-антропологічного (Д. Боорстін, Д. Неш, М. Еліаде та ін.), психологічного (С. Плог, Дж. Голд, В. Папациба, А. Адлер, К. Роджек та ін.).

У процесі становлення і розвитку досліджуваного феномена відбувся перехід від стихійного до буттєвого одкровення, що супроводжувалося

побудовою просвітницького суб'єкт-суб'єктного діалогу заснованого на спеціальних інваріантних надбудовах.

Ретроспективний аналіз окресленого предмету дав змогу з'ясувати його міждисциплінарну сутність, яка фрагментарно простежується у таких різногалузевих дослідженнях: філософських (онтологічних – В. Павловський та ін., екзистенціальних – М. Попович та ін., феноменологічних – А. Білих та ін., герменевтичних – В. Пазенок та ін., антропологічних – Е. Блох та ін., аксіологічних – К. Апель та ін.), семасіологічних (Дж. Куллер, К. Роджек та ін.), соціологічних (Н. Грабурн, Дж. Уррі, З. Бауман та ін.), історичних (Д. Бурстин), культурологічних (Д. МакКенел, Д. Макфорд, У. Ханнерз), лінгвістичних (А. Франклін, М. Гранг), психологічних (А. Адлер, Ф. Пірс, А. Маслоу, С. Плог та ін.), релігієзнавчих та компаративно міфологічних (М. Еліаде, Д. Кемпбелл), етнографічних (А. Геннеп), географічних (Дж. Голд), економічних (І. Балабанов, В. Боголюбов, М. Мироненко, Г. Папирян та ін.).

Дослідження засвідчило, що в історіософському розрізі просвітницький туризм функціонував на рівні динамічної системи. З метою унаочнення та узагальнення особливостей феноменологічного функціонування цілісного механізму було розроблено модель просвітницького туризму, яка складалася з наступних функціональних блоків:

- ✓ методологічні підходи (синергетичний, цивілізаційний, соціокультурний, культурно-історичний, антропологічний);
- ✓ феноменологічні властивості (гомеостатичність, цілеспрямованість, керованість, ієрархічність, структурність, цілісність);
- ✓ триєдині компоненти мети (ціннісний, змістово-інформаційний та діяльнісно-поведінковий).

Розвиток вітчизняного просвітницького туризму вдалося репрезентувати сукупністю основних етапів та підетапів: 1) зародження (IX – XII ст.) – алфавітно-писемний (IX – до 988 р.) і пріоритетно-візантійський (988 р. – XII ст.); 2) становлення (XIII – XVII ст.) – трансконтинентально-кочовий

(XIII ст. – до XVI ст.) та релігійно-дифузний (XVI – XVII ст.); 3) розвитку (XVIII – першої пол. XIX ст.) – варіативно-інваріантний (XVIII ст.) і ідеологемно-мінливий (пер. пол. XIX ст.); 4) розквіту (друга пол. XIX – 20-ті рр. XX ст.) – свідомо-сподвижний (друга пол. XIX ст.) та нетривало-державний (1917 – 1920 рр.); 5) занепаду (1927 – 30-ті рр. XX ст.) – ідеологічно-утисковий (1927 – 1930 –ті рр.) і розширено-окупаційний (1939 р.).

Враховуючи історико-педагогічні умови епохи, проаналізовано динамічний розвиток просвітницького туризму на рівні: метацілісності – перебудова тезаурусу («просвіта», «просвітництво», «просвітник» та «просвітниця», «просвітній», «просвітити», «просвітитися», «просвітницька діяльність»), екстраполюючого внутрішню програму розвитку феномена, його визначеність та ідентичність; високоорганізованості – предметність діяльності просвітника на базі інституційних та позаінституційних осередків; цивілізаційності – сфера функціонування та зовнішнього співробітництва, диспозиційно узгоджена із завданнями внутрішнього розвитку.

Висвітлення ключових теоретико-методологічних першооснов розділу відображено на сторінках цілого ряду публікацій [168; 169; 170; 171; 173; 175; 177; 178; 179; 180; 198; 205].

РОЗДІЛ 2

ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ТУРИЗМ ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРИКО- ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ IX – XVIII ст.

2.1. Християнські витoki становлення просвітницького туризму в Київській Русі (IX – XIII ст.)

Впевнене входження християнства в основу вітчизняної соціокультурної традиції стало «родючим ґрунтом» для розгортання просвітницького туризму в умовах сприятливого клімату релігійних цінностей. Візантійська світоглядна система, торкнувшись усієї території Київської Русі, об'єднала цілісну спільноту східних слов'ян таїнством хрещення. Запровадження єдинобожжя наклало помітний відбиток на чуттєво-практичних відношеннях наших попередників до зовнішнього світу, чому сприяло декілька причин, головною серед яких була відсутність метафізичних протиріч між язичництвом і християнством [419].

Пропедевтичною подією становлення просвітницького туризму на території майбутньої Київської Русі була місіонерська діяльність Андрія Первозванного. Деталізуючи ключові точки апостольського маршруту, доцільно підкреслити, що він охопив територію «...узбережжя Чорного моря, північну частину Балканського півострова, Скіфію... Крим... та Київ» [480, с. 83].

У культурно-історичному та цивілізаційному розрізі проходження процедури християнізації відкрило перед східними слов'янами двері у світ міжнародного спілкування, зовнішньої торгівлі, дипломатичних зв'язків, міждержавного освітньо-культурного простору та сприяло формуванню

єдиного релігійно-європейського моноліту. Зокрема, Б. Греков підкреслював, що у X – XII ст. русичі підтримували досить тісні зв'язки (релігійного, дипломатичного, економічного, військового та культурного характеру) з багатьма народами Західної Європи та Середнього Сходу [136]. Така подієвість зумовлювалася їх мандрівництвом у складі купецьких караванів, військових дружин, релігійних і дипломатичних місій до багатьох держав (зокрема, Візантія, Польща, Угорщина, Франція, Німеччина, Палестина, Індія) [136].

Однією з передумов прийняття такого доленосного для Київської Русі рішення стало геополітичне прикордонне положення країни між Сходом та Заходом. Територіальне розташування давньої держави повсякчас зазнавало паралельного впливу різних цивілізацій та реальної загрози розчленування наявних земель. Важливим для давньоруських умов виявився показник психологічної комфортності християнства, оскільки характерними рисами більшості слов'ян була миролюбність, всепрощення, любов до ближнього.

Коріння християнського світогляду настільки глибоко проникло у свідомість представників новоствореної держави, що релігійна доктрина сприймалася у формі ідеального еталону, що не підлягав аналізу та коригуванню. Завдяки усім цим обставинам Київська Русь активізувала формування індивідуальної самобутньої культури, яка була результатом розвитку християнства, прогрес якого на слов'янській території досягнув ще вищого рівня, аніж у антично-традиційній Візантії.

Передумовами зародження просвітницького туризму на території Київської Русі були такі детермінанти:

- антропологічні (розвиток мови і мовлення, психіки, інтелекту, розумових, фізичних, трудових, моральних якостей тощо);
- історико-педагогічні (зародження основ вітчизняної педагогіки та закріплення ідей цілеспрямованого виховання; поява писемності; відкриття шкіл тощо);

➤ соціокультурні (поглиблення інваріантності культури у взаємозв'язку з еволюцією етнічних спільнот, розвитком усної народної творчості, звичаїв, традицій, характерних для даної спільноти тощо);

➤ етнологічні (етногенез, формування самобутньої культури тощо) [64].

У цьому контексті слов'янська азбука – спадщина Кирила і Мефодія, стала справжнім фундаментом для надбудови національної ідентичності та загальнодержавної окремішності, що презентувала давньоруську культуру на духовно-релігійній першооснові. Значний вплив на вищевикладені події мав просвітницький туризм, оскільки відомо, що географія маршруту обох братів охопила територію «...Константинополя, Сирії, Великої Моравії, Риму, Візантії та інших місць...» [389, с. 14 – 15].

Продовжуючи системний аналіз даної проблематики неможливо оминати увагою й історичну постать княгині Ольги, яка в 954 р. здійснила просвітницько-туристичну мандрівку до столиці Візантії. Матеріали давніх пам'яток так описували тогочасні події: «...в Константинополі Ольга навчалася віри християнської і сама навчала, щоденно з великим старанням приглядалася до унікальності богослужінь та інших сторін християнського життя» [616, с. 50 – 53]. У процесі розвитку історичної науки учені по-різному трактували мету подорожі Великої княгині, зокрема підкреслюючи, що «...Ольга прагнула бути християнкою, тому й вирушила до столиці імперії Віри Грецької, щоб почерпнути знання із самого джерела та розповісти про життя Русі...» [280, с. 24].

Пропедевтичні віхи заявленої феноменології у наявних соціокультурних умовах позначилися на розвитку освіти, яка набувала в своєму обліку метафізичних та духовно-антропологічних рис. Метою тогочасного просвітництва було духовне відродження особистості через поширення світла науки і знань, які наочно відображали тогочасні загальноцивілізаційні здобутки.

У руслі пошуково-бібліографічного методу дослідження, відстежено наступну різнополярність історико-педагогічних підходів до проблеми розвитку давньоруської освітньої системи IX – XVIII ст.:

✓ існування мережі церковних шкіл, де загальнообов'язковим було навчання грамотності [28];

✓ викладання енциклопедичних за характером дисциплін (дидактика, риторика, граматики), які були зорієнтовані на відтворення кращого педагогічного досвіду візантійських вищих духовних закладів [76];

✓ наслідування педагогічної майстерності еталонного іноземного духовенства, шляхом систематичного відвідування іноземних держав та опрацювання кращих світових здобутків культури, що дало змогу піднести давньоруські школи до рівня середньовічних європейських академій [563];

✓ функціонування при монастирях шкіл, які не займалися широкомасштабним просвітництвом, активізувало зростання рівня масової неграмотності [358];

✓ надання давньоруськими школами освітніх послуг високого рівня порівняно з тогочасною педагогічною практикою іноземних держав [396];

✓ здобуття грамотності відбувалося шляхом самопросвітництва, реалізованого за посередництвом читання книг [278].

Раціонально оцінюючи усю багатоаспектність авторських наукових підходів до визначеної тематики, зауважимо, що за часів Київської Русі закладалися лише первинні основи освітніх традицій, а тому гостра необхідність масового просвітництва увійшла у перелік завдань першої необхідності дещо пізніше.

Здобуття освіти у давньоруських умовах уможливлювалося на базі шкіл, які діяли при великокняжих й княжих дворах та місцевих духовних центрах [268]. У таких історичних умовах не лише Києво-Печерська святиня, але й провінційні монастирі виконували роль центрів поширення грамотності й елементарного духовного просвітництва.

Загалом протягом окресленого історичного періоду державної школи з чітко регламентованою навчальною програмою не існувало, а тому й забезпечити відповідним рівнем грамотності більшість населення не вдавалося. Ще однією особливістю цього часу було й те, що в основу традиційного виховання підростаючого покоління була покладена загальнохристиянська традиція та релігійний гуманізм.

Літературні пам'ятки другої пол. IX ст. фіксували функціонування у східних слов'ян шкіл грамоти, у яких визначені категорії вихованців отримували елементарну освіту [136]. Паралельне співіснування язичницьких та християнських осередків поширення грамотності було притаманним для перехідного візантійського періоду. Можемо припустити, що і Київська Русь на певному історичному етапі не була винятком. Безумовно, що ці загальносвітові процеси залишили свій відбиток на розвитку вітчизняного просвітницького туризму.

У давньоруській педагогічній термінології широкого поширення набував термін «книжне навчання», зміст якого окреслював перехід новоствореної держави від первинного опрацювання пам'яток до здобуття ґрунтовних книжних знань. У праці «Культура Київської Русі» так окреслено існуючу педагогічну ситуацію: «...цілком зрозумілим є той факт, що «навчання книжне» – це не просто навчання грамоти, а викладання наук у тогочасному візантійському розумінні... яке набувало дуже серйозних рис. Проста грамотність на Русі була відома задовго до Володимира, її здобували не в стінах шкіл, а в практичних умовах життя... тривалих подорожах...» [136, с. 27 – 32].

У контексті аналізу проблеми тогочасної грамотності, не слід забувати і про домашню форму навчання, реалізація якої підкріплювалася систематичним використанням досліджуваного феномена. У багатьох випадках дітей навчали грамоти батьки або старші члени сім'ї. Учений Л. Нідерле, характеризуючи давню освітню проблематику слов'ян, зазначав: «...батько-купець навчав сина своєму досвіду, в тривалих переїздах син

підростав настільки, що самостійно міг продовжити батьківську справу на раніш вивченій території...» [419, с. 11]. Ретроспективна оцінка подій минулого дає можливість припустити, що просвітницький туризм у досліджуваній період був одним із джерел поширення первинної грамотності.

Зауважимо, що прийняття нової віри та відкриття шкільної мережі на Русі відбувалося одночасно. Князь Володимир був переконаний, що поширення грамотності було своєрідним політичним інструментом зміцнення держави за допомогою освіченого адміністративного апарату. Такі описові характеристики про великокняжі школи черпаємо з літописних джерел.

Ранній період Київської Русі закарбувався на історичних сторінках минулого основними письмовими джерелами – літописами. У їх змістовому наповненні фіксувалися домінуючі моральні норми, простежувалася чітка діалектична зорієнтованість та практична відсутність інформаційних даних по освітній системі в цілому. Винятковими у цьому контексті були наступні літописи:

а) Лаврентіївський (копія літописного зведення 1305 р.) – містилися дані про «училище», відкрите князем у Києві (оскільки термін «школа» увійшов до широкого лексичного обігу лише з XIV ст.);

б) Софійський і Никонівський (літописне зведення XV та XVI ст.) – фіксувалися відомості про заснування школи у Новгороді [586, с. 118 – 119; 424, с. 61].

Давньоруські історико-літературні твори презентують нам такі просвітницькі реалії визначеної епохи: заснування великими київськими князями шкіл; поява грамотного прошарку населення; формування традицій просвітницького туризму [424; 489; 586].

У Лаврентіївському літописі зазначалося: «...Князь Великий Володимир, зібрав близько 300 дітей, доручив навчати їх грамоті», де окрім рідної мови вони освоювали основи «*pisma greckiego*» [489, с. 62]. Факт присутності у давній освітній системі іноземної мови засвідчує, що вихованці школи набували широкого практичного досвіду, який можна було використовувати

для читання візантійської літератури та подальшого розгортання просвітницького туризму.

Суттєвим у контексті досліджуваної проблематики було те, що до викладацької діяльності князь Володимир запрошував грецьких учителів з Візантії, які не лише широко практикували просвітницько-туристичну діяльність, але й володіли «...дієвими педагогічними засобами і методами, дотримуючись усталених правил викладання програми загальної освіти...» [28, с. 97].

У школах, відкритих з ініціативи князя Володимира, іноземні вчителі створювали унікальний клімат просвітництва, який поєднував у собі прогресивний педагогічний досвід наставника, що не лише зорієнтовувався на передання знань, але й формулювання цінних порад практичного змісту.

Освітня ініціатива князя Володимира була досить продуктивною, що засвідчує діяльність одного з випускників – митрополита Іларіона. У 1030-х рр. зазначений духовний учитель у праці «Слово про закон і благодать» такими словами охарактеризував своїх колег по навчанню: «...вони були насиченими ученням книжним...» [259, с. 21]. Поряд з митрополитом Іларіоном доцільно згадати ще деяких представників Володимирської школи – Климента Смолятича, Нестора Літописця, Феодосія Печерського. Зокрема, рідний брат останнього – Антоній Печерський активно практикував просвітницький туризм, свідченням чого слугує його неодноразове відвідування Єрусалима.

Осмислення проблеми ефективності функціонування Володимирської школи знайшло своє відображення у авторській праці історика В. Ламанського [343]. Дослідник акцентував увагу на тому, що «...цілком незрозумілим досі залишається той факт, як з п'яти-семилітніх хлопчаків, які були хрещені батьками по княжому наказу у 990-х роках, через 30 – 40 років могла сформуватися така яскрава плеяда відомих і невідомих діячів християнської культури та літератури...» [343, с. 166].

Час князювання Ярослава Володимировича у Києві увійшов в основу нашого дослідження як етап розвитку дитячого в'їзного просвітницького туризму. Свідченням цього слугує той факт, що при дворі Ярослава виховувалися діти ясновельмож: англійського короля Едмунда II Залізнобокого – Едуард і Едмундт; майбутні норвержські конунги – Гарольд і Рингольд; данський королевич Магнус Добрий; спадкоємці угорського престолу – Андраш I та його брат Леванте [720, с. 22]. Існують гіпотези, що у школі Ярослава Мудрого також навчався син короля Данії – Герман та претенденти на шведський престол – Анунд та Інгвар [74, с. 153 – 154; 720, с. 52]. Детальніше розглянемо, що ж було принадливим у освітній системі часів Ярослава.

Період князювання Я. Мудрого у Києві можна охарактеризувати як епоху активності молоді інтелігенції; розвитку літературного руху; фундаменталізації історичних та юридичних знань, літописання, образотворчого мистецтва [348]. Організаційні умови формування давньоруських шкіл передбачали добровільний характер навчання, повністю анулюючи усі примусові заходи.

Завдяки широкомасштабній підтримці Ярославом київських подвижників, вдалося з самого початку князювання закласти міцний фундамент освіти, забезпечуючи тим самим успіх у боротьбі давньоруської держави за політичну і культурну самостійність як відповідь на надмірну протекцію Візантії.

За зразком придворної школи Карла Великого, у княжому освітньому осередку навчалися діти Ярослава, придворні вельможі з-за кордону, місцева аристократія. Про цей факт, зокрема, засвідчує високий рівень освіченості князівського чада, для якого школа, по суті, була домашньою. Не випадково Володимир Мономах, пригадуючи рівень грамотності свого батька Всеволода Ярославовича, писав, що він «...дома сидя изумяше пять язык» [489, с. 58].

Обґрунтовуючи нагальну необхідність забезпечення давньоруського керівного апарату освіченими представниками, Ярослав працював над

перетворення придворної школи у навчальний заклад вищого типу, зробивши тим самим прогресивний крок у розвитку вітчизняної освіти. Цілком очевидним є і той факт, що якщо б Київська Русь не набула у досліджуваній період статусу міжнародного освітнього центру – вона ніколи б не стала привабливою для цілої плеяди майбутніх європейських правителів і вельмож.

Розглядаючи проблему забезпечення ступеневості освіти духовних центрів, як основних джерел поширення грамотності того часу, вважаємо недоречним ототожнювати їх із початковою, середньою чи вищою школою, оскільки тогочасна освітня парадигма була абсолютно неідентичною по відношенню до сучасної. У цьому контексті досить влучним виявився вислів сучасної дослідниці А. Масляної, яка підкреслила, що «...Київська Русь не славилася науковими винаходами, проте, у ній існувала традиція будівництва певної моделі знань, педагогіки внутрішньої дії та філософії християнства, яке слугувало витокom багатьох наукових першооснов. Просвітництво глибоке, не матеріальне, яке не ставило за мету примножити життєві зручності, але на сутнісному рівні було внутрішньо духовним, стартувало від моральних норм та непохитної віри» [386, с. 69].

Зважаючи на християнсько-педагогічну традицію, аналіз антропологічної проблематики дає змогу стверджувати, що духовні центри стали, насамперед, школою духовного зростання не лише для служителів церкви, але й окремих представників суспільних мас.

Повертаючись до проблеми вузькоспрямованості освіти духовних осередків, вітчизняний дослідник І. Маркусь підкреслив, що «...східнохристиянський вектор Київської Русі – не став витокom глибинного просвітительства і освіченості широких суспільних мас, він як «замкнуте коло» розчинився у монастирях та народній релігійності» [381, с. 22].

Проводячи паралель між західноєвропейськими та слов'янськими педагогічними досягненнями, А. Дніпров зауважив: «За часів Київської Русі недоступними виявилися твори Гомера, філософія Платона... в Парижі XII ст. розгорталася схоластична битва титанів науки та зароджувався перший

університет..., а в «Золотоверхому» Києві не було нічого, окрім подвижницьких надбань Печерських монахів, які писали літописи і патерики. Щоправда, такі духовні пам'ятки для Заходу були недосяжними...» [160, с. 14].

З тематикою монастирського просвітництва тісно пов'язана проблематика інформаційного вибуху книговидання, яке репрезентувалося у вигляді історичних (літописних), філософсько-педагогічних (поучення, життя), географічних (ходіння) надбань. Вивчаючи специфіку давньоруських джерел, зауважимо, що вони достатньо антропологізовані, зорієнтовані на зовнішнє пізнання світу (зокрема, ходіння), окреслення специфіки людського буття, осягнення законів моральності [575].

У контексті досліджуваної проблематики цінною в історико-педагогічному аспекті виявилася праця митрополита Іларіона «Слово про Закон і Благодать» (1049 р.) [259]. У ній автор чітко охарактеризував традицію пізнання оточуючого світу, який відкриває шлях до інтелектуального розвитку особистості. Враховуючи тогочасні прогресивні погляди митрополита, можна з упевненістю сьогодні стверджувати, що просвітницький туризм слугував своєрідним ключем до скарбниці розумового виховання.

Рефлексуєчи неординарне порівняння Іларіона, що «Київ – третій Єрусалим», стає зрозумілим, що симбіоз виховних досягнень західноєвропейських цивілізацій та слов'янських народів був продукований розвитком просвітницького туризму [259, с. 113].

В історіографічних джерелах ХІХ ст. популярною була версія провідної ролі монастирів у створенні перших шкіл та поширенні грамотності на Русі. Зокрема, С. Миропольский зазначив: «...кожен монастир сам по собі був училищем, центром поширення грамотності; кожен готував учителів і облаштовував школи» [396, с. 21].

Важливу роль у формуванні традицій просвітницького туризму відіграв Києво-Печерський монастир, який, по суті, був вищим навчальним закладом середньовічного типу. Згаданий освітній центр спеціалізувався на підготовці

місіонерів до просвітницької діяльності, яка забезпечувала реалізацію масової християнізації на усій території Давньоруської держави та за її межами. Випускники духовних закладів ставали ігуменами монастирів, єпископами, митрополитами. За період навчання для них викладали богословський курс, грецьку мову, церковну літературу, красномовство. Таким чином, Печерський монастир взяв на себе відповідальність за підготовку вищого духовенства для здійснення просвітницько-туристичних місій. Навчально-виховні функції окресленого духовного осередку стали досить важливою складовою їх загальної релігійної діяльності. Після закінчення навчання вітчизняним молодим випускникам, як і західним, пропонували продовжити здобуття освіти у Європі за богословським, медичним чи юридичним напрямками.

Надзвичайно цінним для пізнання особливостей розвитку просвітництва того часу був Києво-Печерський патерик – збірник розповідей та історій про подвиги печерських монахів XI – XII ст. [49, с. 34]. На сторінках давньої пам'ятки повідомлялося, що ігумен монастиря Феодосій дуже старанно і пильно підбирав із когорти молодих людей найбільш здібних до «книжного навчання» монахів [49]. Після завершення навчання грамоти, монастирські брати переходили до самостійної роботи з книгою, закінчуючи вивчення теми колективним обговоренням богословських тем у вигляді диспутів, які дослівно в Патерику називалися словом «пренія» [49]. Така форма організованого зіткнення думок мала схоластичний характер, обмежувалася богословськими і релігійно-етичними темами, на зразок європейсько-університетських еталонів. Такі форми співробітництва виражали вищу ступінь організованості навчання, оскільки проблематикою дискутування були не лише символи віри. Головним завданням колективної співпраці було дотримання загальних правил організації мистецтва полеміки. Керував такими диспутами сам Феодосій. З метою практичної підготовки, високоідейний ігумен відправляв своїх вихованців до іновірців, які жили на території Києва [3, с. 44]. Популярність «преній» була настільки високою, що їх відвідували навіть самі князі.

У навчальному процесі значну увагу приділяли веденню щоденних записів, що сприяло виробленню у вихованців навичок літописання.

Досить фундаментально у Печерському монастирі навчали хоровому співу, в цьому аспекті преподобний Феодосій наслідував Константинопольську патріаршу академію [634, с. 25].

На базі духовного центру працювала лікарня, яка була практичною базою для формування первинних знань та набуття практичних умінь і навичок лікарської справи. Зауважимо, що до XI ст. оздоровленням східних слов'ян займалися народні цілителі (знахарі та чаклуни), які природно були носіями язичництва, тому і ритуал зцілення не відрізнявся від інших магічних дій. На території Київської Русі монастирські лікарні почали функціонувати в XI ст. (єпископ Єфрем Переяславський, Микола Святоша) та увійшли у «...коло філантропічних обов'язків церкви по відношенню до зовнішнього світу... (за візантійським прототипом)» [49, с. 63].

Специфічною характеристикою змісту патерика Печерського монастиря була наявність у ¼ частині загального переліку таких розповідей, які сюжетно пов'язувалися із медициною. Системний аналіз зазначених оповідей показав, що зазвичай за допомогою до представників духовенства зверталися прихожани з нескладними захворюваннями, які лікувалися давніми методами – фіто- та гідротерапією [49, с. 67].

Можливість опрацювання джерелознавчих матеріалів існуючої епохи, вихованцям надавали монастирські бібліотеки, які містили значну кількість книг. Підтвердженням викладеного слугують дані патерика, в якому згадується літописець Никон та монах Іларіон, що писали пером в келії ігумена Феодосія, який у цей час «...під спів псалмів пряхв нитки, для прошивання...» [472, с. 32]. У таких історичних умовах не лише Києво-Печерська святиня, але й провінційні монастирі виконували роль центрів поширення грамотності й елементарного духовного просвітництва.

З метою налагодження справи церковного богослужіння, відповідно до уставу Студитів, у другій пол. XI ст. були засновані так звані школи

внутрішньомонастирського типу [510]. Цільовою виховною аудиторією зазначених освітніх осередків були ченці, яким надавали можливість здобуття елементарної грамотності. Короткий нарис історії засвідчив, що названий устав був запроваджений у 1070 р. з ініціативи Ф. Печерського, який повернувся на територію Русі після реалізації просвітницької місії у Константинополі [510, с. 84].

Самопросвітництво у монастирських умовах набуло такого розмаху, що навіть розкол християнського світу у 1054 р. спровокував продуктивну полеміку представників православ'я з католицьким духовенством. Аналіз змісту згаданої вище дискусії показав, що духовні пастирі у той час володіли високим рівнем книжного знання. Зокрема, прояв високого рівня ерудиції простежується у праці київського митрополита К. Смолятича «Послання, написане Климентом, митрополитом давньоруським, Фомі просвітнику, розтлумачено Афанасієм монахом», в якому наводяться посилання відомих представників Європи – Гомера, Арістотеля і Платона [396]. Вищеназваний факт дозволяє нам припустити, що зазначений єпископ у свій час також практикував досліджуваний феномен.

Історико-педагогічні факти свідчать, що XI століття, порівняно із наступним, характеризувалося підвищенням культурного та духовного рівнів міст, що було продуктом просвітницько-туристичної діяльності представників духовенства, яке спрямувало свої зусилля на відкриття нових шкіл, бібліотек з метою підвищення загальної грамотності населення.

Аналізуючи рівень розвитку освіченості у XII ст. на території Русі слід зауважити, що на цей процес вплинула продуктивна діяльність князів та представників духовенства [7]. У XI – XII ст. коли не існувало паростків середньої та вищої освіти православна школа фактично була справжнім навчально-виховним закладом, який був недоступним для широких верств населення [7].

Характеризуючи дану епоху, слід підкреслити, що вона була сповнена протиріч. У той час, як в інтелектуально-догматичному розрізі грецьке

православ'я було недоступним для місцевого населення, особливості трансцендентного буття, рефлексованого іконописцями у статистичному світі цінностей, репрезентувалися на широкий загал.

Утвердження християнства на Русі відбувалося поступово, у процесі розроблення нових принципів подальшого розвитку, з урахуванням духовних потреб народу [104]. З приходом наступних історичних періодів (особливо, в умовах монголо-татарської навали), саме християнство ототожнювалося з проблемою формування народної свідомості та ідеєю державної незалежності, оскільки зорієнтовувалося на збереження культурно-релігійної першооснови.

У школах підвищеного типу XII – поч. XIII ст. на першому місці була граматики, під якою розумілося вивчення слов'янської і староруської мов за однойменними правилами, які були основою усіх предметів. Окрім зазначеної дисципліни, паралельно викладалися основи поетики і риторики по трактату Георгія Хировоска «О образехъ», на сторінках якого презентувалися основні прийоми і засоби ораторського мистецтва [68, с. 147].

У богословському ракурсі вихованцям подавали елементи філософії, діалектики і логіки, які логічно «впліталися» у курс теології. Головним навчальним посібником була книга Іоанна Дамаскина «Джерело знань», перша частина якої увійшла до широкого обігу місцевих бібліотек ще в XI ст. за посередництвом просвітницького туризму [56; 68].

Для усього слов'янства збірник «Пчела» був ідейним проектором античної та візантійської педагогічної думки [698]. Історичні знання черпали з «Повісті минулих літ». Джерелами точних наук слугували Збірники 1073 та 1076 рр., на сторінках яких подавалися математичні фрагменти Арістотеля, профільні статті з граматики, філософії та інших дисциплін [576]. Фундаментом юридичних знань виступила «Руська правда» – основна пам'ятка правового законодавства того часу [400].

За посередництвом просвітницького туризму було досягнуто значних успіхів у методиці викладання математики. Цьому процесу значною мірою посприяло видання ієродияконом Антонієм Римлянином Кіріком праці

«Учение им же ведати человеку числа всех лет» (1136 р.) [565, с. 264]. В авторському задумі, у письмовій формі, було актуалізовано використання у викладанні точної науки одного із дидактичних принципів – зв'язку навчання з життям. Це розроблення фактично відкрило якісно новий етап розвитку методики навчання математики, заснованої не лише на наочно-образному («...побудованому на здоровому глузді»), а, передусім, словесно-логічному (абстрактному) мисленні вихованців [565, с. 267]. Якщо перші два рівні у розробці Кіріка (побутовий і образний) співвідносилися з середньовічною народною педагогікою, то третій (абстрактний) – поєднав у собі інноваційний щабель розвитку «книжного навчання» [565, с. 267].

У Києво-Печерському патерику зазначено, що у XII – XIII ст. на Русь прибуло чимало представників із Вірменії. Дослідниця Е. Яцкевич знайшла в архіві вірменських актів XIII – XIV ст. дані про існування у їхній спільноті давньої традиції збирати кошти на заснування шкіл [728, с. 121]. Їх національні колонії зосереджувалися не лише у Києві, але й на території Володимир-Волинського, Кам'янець-Подільського та Галича, де вони активно відкривали нові освітні осередки [728]. У цьому контексті простежувалася популяризація міжнародного просвітницького туризму.

Арабський педагог XII століття Абу Хамід аль-Гарнати, який широко практикував у своїй діяльності досліджуваний феномен, побувавши в Іспанії, Єгипті та інших країнах, не оминув своєю увагою і територію Київської Русі [65]. У своїх записах просвітник повідомляв про функціонування київської школи де він викладав основи мусульманського права: «І прибув я в місто слов'ян, яке називають «Гор[од] Куйав», а в ньому тисячі... тюрків, які спілкувалися між собою на тюркській мові... Я влаштував для цих мусульман... моління і навчав їх... у місцевих школах» [728, с. 221].

У досліджувану епоху, паралельно з в'їзним просвітницьким туризмом був поширений і виїзний. Зокрема, автори вищеназваного патерика, посилаючись на незбережене житло одного із засновників Печерського

монастиря – Антонія, зазначили, що він вивчав богослов'я спочатку у Візантії, а потім переїхав до Афонського монастиря [49].

Діти місцевої феодальної знаті також реалізовували просвітницький туризм на території Європи з метою відвідання найбільш змістовних уроків закордонних педагогів [386]. У давньоруській пам'ятці XIII ст. – «Моління» Данила Заточника знаходимо такі слова автора, які є досить дотичними до обраної проблематики: «...я не мандрував за моря з метою відвідання декількох уроків у філософів, але як бджілка, яка припадає до різних квітів, наповнюючи соти медом, так і я з багатьох книг черпав солодкість нашаровану на мудрість» [146, с. 37 – 38]. Наведена теза вкотре засвідчила, що у часи княжої доби був розвинений в'їзний та виїзний просвітницький туризм, який здебільшого реалізовувався з освітньою метою.

Письмовим підтвердженням християнської зорієнтованості феномена був літературний жанр давньоруських матеріалів IX – XV ст. У пам'ятках паломницької літератури (так звані «Ходіння») предмет дослідження детально описували у структурі діяльності представників духовенства з акцентом на конкретизацію відстаней, напрямів руху, особливостей місцевості і життя народів («Ходіння Данила, ігумена Руської землі», «Ходіння Ігнатія Смолянина у Царград», «Ходіння Зосими у Царград» та ін.) [388].

На початку XII ст. була написана праця «Життя и ходіння Данила, Руської землі ігумена до св. землі в рр. 1106 – 1107», яка стала відомою пам'яткою Київської Русі, оскільки до неї увійшли згадки про різнонаправлені мандрівки святими місцями Палестини, Сходу, Візантії та інших місць [220].

Аналіз матеріалів джерелознавчої бази показав, що детермінантами розвитку просвітницького туризму за часів Київської Русі були наступні:

1. Розгортання індивідуального навчання (з серед. IX ст.), яке набуло визначених форм. У школах елементарної грамоти викладалося грецьке письмо, що послугувало активізатором розвитку виїзного просвітницького туризму в західноєвропейському напрямі. Паралельно зі школами практикувалося і домашнє навчання.

2. Започаткування освітнього осередку при Києво-Печерському монастирі, де готували місіонерів для реалізації міжнародного просвітницького туризму.

3. Відкриття княжих та монастирських шкіл, у яких уможлиблювалося здобуття «книжної» освіти підвищеного типу.

4. Запровадження «книжного навчання», доступного привілейованому класу та вищому духовенству. Показовим фактом було залучення до навчально-виховного процесу знатних спадкоємців іноземних держав. Елементарна освіта здобувалася здебільшого представниками з купецьких та ремісничих сімей.

5. Налагодження тісного взаємозв'язку давньоруської освіти із соціокультурними запитами слов'янських народів. Зокрема, виникнення княжої держави призвело до зростання кількості міст, як центрів економічного і культурного життя, що значною мірою актуалізувало потребу організації шкільної «мережі». Усі наведені факти відобразили нові тенденції розвитку слов'янського суспільства, для якого і надалі залишалось актуальним питання відкриття шкіл, зорієнтованих на передання досить ґрунтовних знань за європейськими еталонами.

6. Культурне зростання, підкріплене дієвою загальнодержавною політикою планування і реалізації програм розвитку освіти.

7. Підвищення загального рівня грамотності місцевого населення позначилося на здобутті широкого визнання давньоруських педагогічних здобутків на міжнародній арені. Унаслідок цього, у придворних школах навчалися діти світової знаті, які згодом зайняли керівні посади у країнах Європи. Паралельно розвивався і виїзний просвітницький туризм, прикладом чого слугує постать Антонія Печерського.

8. Розквіт книжності (продукований розширенням навчально-теоретичної бази шкіл вищого типу, збагачених працями учених Греції і Візантії) послугував передумовою активізації давньоруського просвітництва.

Такий перебіг історичних подій забезпечив досягнення успіху в боротьбі Києва за політичну та культурну самостійність.

9. Активізація перекладу іноземної літератури вітчизняними книжниками XI ст., які у своїх працях продемонстрували високий рівень засвоєння складних філософських понять у школах підвищеного типу.

10. Реальна культурно-історична взаємодія християнського та язичницького елементів посприяла унікальному синтезу духовного досвіду, заснованому на відтворенні самобутнього характеру культурного мислення.

Враховуючи усе викладене, можемо зробити висновок, що активізація титульного феномена значною мірою позначилася на розвитку освіти, яка у досліджуваній період поглибила своє змістове наповнення. Первинне просвітництво націлювалося на поширення християнського вчення за посередництвом туристичного інструментарію.

Незважаючи на складні суспільно-політичні умови, князю Володимирі вдалося відкрити справжню високоорганізовану школу, засновану на кращих європейських педагогічних здобутках того часу, що частково віддзеркалилося у написанні давньоруських пам'яток.

Розвиток освіти при духовних осередках забарвлювався християнськими тонами, наповнювався народною мудрістю (фольклором, звичаями, обрядами, традиційними нормами тощо) та перетворювався у локалізатор популяризації просвітницького туризму. Педагогічне знання, як губка, увібрало у себе досить близькі до етнічних цінностей християнські норми – милосердя, любов, добро та інші.

Таким чином, історико-педагогічний аналіз засвідчив, що християнська першооснова стала фундаментальною для розбудови вітчизняного просвітницького туризму, який віддзеркалював тогочасний рівень суспільно-політичного розвитку Київської Русі. В окреслений історичний період визначений феномен спрямовувався на розв'язання двох основних соціальних завдань – поширення християнства та освіти, на які нашаровувалася ідея первинного розвитку духовної сфери особистості та поглиблення релігійності

й моральності в цілому. Окреслені детермінанти стали ключовими віхами у розгортанні християнсько зорієнтованого просвітницького туризму, який набув тенденційно-цивілізаційного характеру. З метою реалізації перелічених завдань давньоруська Церква презентувала на світовий загальний досить об'ємний педагогічний простір, у якому предмет дослідження гармонічно поєднувався з учительською книжністю, сакральним мистецтвом, проповідями та місіонерством.

2.2. Становлення та розвиток просвітницького туризму у формі місіонерства (XIII – сер. XVI ст.)

Комплексна проблема вибору стратегічних просвітницьких пріоритетів у структурі розвитку освіти не втрачала своєї актуальності протягом досліджуваного історичного періоду. Особливо яскраво аксіологічна наповненість феноменології віддзеркалилася на графіку вітчизняної історичної подієвості у той час, коли виразно простежувався сірий фон негативних суспільно-політичних деструкцій. У таких умовах лише просвітницький туризм ставав життєдайним джерелом підтримки давньоруської спільноти, зорієнтованої на збереження традиційної культурної самобутності та звичного життєвого укладу.

Завдяки жертвним просвітницьким ініціативам, досліджуваний феномен набрав усе більших обертів, які, з одного боку, спрямовувалися на особистісне становлення, а з іншого – сприяли духовній єдності наших попередників. Підтвердженням такої високої духовно-освітньої місії просвітницького туризму були його здобутки в епоху монгольського домінування.

В історичній ретроспективі період 1237 – 1459 рр. постав у вигляді симбіозу позитивного та негативного. Останній проявився у поширенні незнаного досі на території Київської Русі терору, методів приниження людської гідності та загальної тенденції знецінення людського життя.

Звернення до змістово-ціннісного континууму показало, що глибокі суспільно-політичні проблеми у давньоруській державі назріли задовго до монголо-татарського нападу. Їх загострення продукувалося внутрішніми детермінантами, які породжували соціальну пасивність, дрібні чвари правлячої еліти, загальний моральний занепад, що призвело, врешті-решт, Київську Русь до кризового стану. У цей час агресивні нападники просто і влучно скористалися слабкістю молодого держави. Наростання процесів дестабілізації та деградації не дало змоги потенційно сильній християнській країні повноцінною мірою реалізуватися на політичній карті світу.

Період монгольського знуцання став кризовим по відношенню до просвітництва в цілому. Цілеспрямовані удари іноземної навали призвели до руйнування мережі шкіл, на розбудову яких було витрачено три століття.

З огляду на політичну нестабільність авторитет очільника давньоруської держави поступово втрачав свою попередню могутність. Відповідно до цього, було небезпечним та недоречним подальше широкомасштабне розгортання просвітницького туризму. Педагогічний принцип систематичності й послідовності, який віддзеркалювався у практичній діяльності князів, зазнав девальвації. Літописні дані засвідчили, що рівень грамотності у цей час був настільки низьким, що тогочасна еліта відрізнялася від простолюду лише елементарною начитаністю [489].

Презентуючи ключові тенденції досліджуваної епохи зауважимо, що традиція просвітницького туризму вціліла і була передана прийдешнім поколінням лише завдяки подвижницькій діяльності місцевого духовенства. Основні причини, які посприяли збереженню традицій просвітницького туризму, передусім були приховані у глибинній сутності особистісного пізнання. Поширення ченцями серед широких суспільних мас прогресивних освітніх ідей за посередництвом досліджуваної дефініції, стало фінальною метою їхньої діяльності, зорієнтованою на удосконалення існуючого суспільного укладу. За словами І. Сірополка, навіть у період монгольського правління вітчизняна Церква не здала позицій потужного просвітницького

центру, який перейшов у контрнаступ внутрішньополітичного протиборства [569].

В умовах мінімальної кількості шкіл головними просвітницькими центрами залишалися монастирі, яких на той час на давньоруській території налічувалося понад тридцять [386]. Зіставляючи кількісні та якісні показники розвитку просвітницького туризму в умовах духовних центрів, зауважимо, що він не набував масового характеру. Продуктивність так званої «монастирської» педагогіки простежувалася у: фундаментальній науковій концептуальності; дієвості дидактичних принципів; адекватності сформульованих діючим керівництвом суспільних завдань.

Комплексність та цілісність навчально-виховного процесу всіх духовних центрів практично реалізовувалася завдяки єдності чотирьох першооснов – фізичної, інтелектуальної, емоційної та вольової (на прикладі розпорядку братств – богослужіння, трапеза, праця, відпочинок) [386]. Ретроспективний аналіз вітчизняної педагогічної думки засвідчив, що у домінуванні цього квартету сольну партію виконав особистісно зорієнтований підхід.

Порівняно з давньоруською масовою неграмотністю, дещо краща ситуація склалася з літописанням, оскільки традиційною навчальною літературою і надалі залишалися патерики та літописи.

Розглядаючи просвітницьку проблематику на генетичному полі тогочасних суспільно-політичних негараздів, стає зрозумілим, що якщо б монастирська школа монгольського періоду зосередила свою увагу виключно на інтелектуально-прикладних цілях, то вона б вичерпала себе як ідеологічний інститут, а її навчально-виховні функції зазнали б повного нівелювання.

Врахування вищевикладеного наводить автора на думку, що детермінанти універсальної сутності просвітницького туризму були представлені двома основними аспектами. По-перше, це втрата попереднього загальнодержавного масштабу і динамізму, який був характерний для досліджуваного феномена в домонгольський період. По-друге, давньоруський

просвітницький туризм мав на меті духовно-моральне становлення особистості, що актуалізувалося у період державної катастрофи.

Дослідження визначеної проблематики на засадах цивілізаційного підходу дало змогу нам стверджувати, що первинною доленосною організацією соціального життя став духовний почин, що розчинився у національно-психологічному характері вітчизняного суспільства. З цієї причини можна припустити, що монголо-татарська навала стала справжньою спартанською школою на шляху боротьби нашої Батьківщини за самостійність та незалежність.

З огляду на наявний історико-педагогічний досвід, можна з упевненістю сказати, що будь-яка політична дестабілізація, врешті-решт, привела б християнізоване суспільство до об'єднання, оскільки паростком нової життєздатної вітчизняної стратегії виступили стійкі релігійні цінності.

Історія становлення і розвитку на давньоруській території просвітницького туризму в формі місіонерства, відображала еталонний приклад апостольської діяльності ранньохристиянського періоду та простежувалася у подальшому виконанні проповідниками своїх функцій в умовах дискомфортного язичницького колективу. Такого плану безкорислива жертівність попередньо простежувалася і у християнських традиціях. На старозавітних сторінках Святого Письма минулих тисячоліть окреслювалася особлива місія Ізраїлю, народ якого був покликаний стати орієнтиром для всього людства. Виконання складних місій за допомогою просвітницького туризму покладалося, насамперед, на пророків, які популяризували свій практичний досвід у середовищі інших народів.

За умов відсутності у ранньохристиянський період відповідної духовної культури просвітницький туризм практично реалізовувався низкою окремих завдань, інструментарієм виконання яких ставали етичні проповіді християнської віри, на зразок діяльності перших апостолів. Відомі учителі та богослови – Климент Александрійський і його вихованець Ориген були натхненниками заснування еллінської культури та філософії.

Термін «місіонерство» походить від лат. «mission», що в перекладі означає направляю або зорієнтовую [215]. Широкого поширення дана дефініція набула у ХІХ ст., проте, їй не вдалося витіснити з лексичного обігу частовживані слова «благовісник», «проповідник» та «апостол». Поняття «благовісник» за біблійними даними окреслювало внутрішній зміст місіонерського служіння – проголошення Благої вістки [558]. У цей час, латинська «місіонер» та грецька «апостол» (посланник) категорії визначали передусім зовнішню форму християнізації, яка у просторово-часовому вимірі набула вигляду просвітницького туризму.

Сакральний елемент просвітницького туризму не витісняв зі свідомості культурно-однорідної давньоруської спільноти духовно-світоглядну установку, але й не сприяв значній активізації інтелектуального розвитку, який можна було досягти шляхом відкриття розгалуженої мережі шкіл.

Аналіз досліджуваної проблематики уможливив виділення чотирьох основних компонентів, які реалізовувалися за посередництвом християнськоцентрованого просвітницького туризму:

- використання рідної мови під час богослужінь;
- переклад основних біблійних положень на мову того народу, на який спрямована місіонерська діяльність;
- залучення до богослужінь місцевого населення;
- церковне самовизначення, яке виражалося в заснуванні нових духовних центрів [389].

Схематизуючи світоглядну сутність досліджуваної проблематики у післямонгольській період, слід підкреслити, що вона постала у вигляді стійкої релігійно зорієнтованої практики місіонерства, спрямованого на формування всебічно розвиненої особистості. У межах християнської традиції, просвітницький туризм спрямовувався на систематичне глибинно-духовне перетворення життя, відкинувши при цьому поверхнево-раціональне облаштування місцевого побуту. У такому змістовому ракурсі окреслена

дефініція поставала у вигляді виразника традиційної суспільної думки, призначеної для підтримки та збереження ціннісних орієнтацій.

У розвитку вітчизняного місіонерського просвітницького туризму виділено такі основні етапи:

I. Монастирський (XIII – XIV ст.). У структурі діяльності слов'янських місіонерів основний акцент було зроблено на християнізації угро-фінських племен [348; 388]. Характерною особливістю цього періоду була своєрідна організація виїзних заходів, яка відтворювалася в ініціативності окремих єпископів або цілих монастирів, проте, не контролювалася владними структурами.

II. Монастирсько-державний (XVI – XVII ст.). Ознаменувався появою перших спеціально організованих місій. Завдяки «ідентичній християнській зорієнтованості загальнодержавних і церковних інтересів на суспільні маси іновірців» у досліджуваній період досить важко виявилось розмежувати суто релігійні ідеї від загальнодержавної політики [580, с. 201].

Змістовна наповненість просвітницького туризму місіонерів характеризувалася певними особливостями. У перші століття після прийняття християнства місцеві духовні наставники вирушали з проповідями до язичників. Практично кожному міжнародному просвітницько-туристичному заходу передували особисті події у житті місіонера, які слугували переконуючим фактором для остаточного обрання життєстверджуючих позицій. Із літописів, археографічної літератури та інших історичних джерел дізнаємося, що у виняткових випадках майбутній місіонер сам виступав в ролі ініціатора проведення місії, здебільшого він діяв за закликом конкретних осіб або цілої групи [260, с. 74]. Саме тому давньоруські християнські місіонери вирушали у подорож не з метою підкорення місцевого населення своїй владі та звичаям, а для того, щоб здійснити обряд хрещення, який перетворювався у справжню національну традицію. Діючи відповідно до завітів рівноапостольних Кирила та Мефодія, місцеве духовенство прикладало усіх зусиль для того, щоб відвідати наявні неписьменні поселення, напрацювати

велику азбуку, розробити літературну мову, перекласти духовні пам'ятки. У такій послідовності дій повною мірою простежувалася аксіологічна сутність просвітницького туризму.

Підтвердженням усього викладеного слугує постать Стефана Пермського (1304 – 1396 рр.), який з метою поширення просвітницьких ідей «...на землях коми винайшов алфавіт... заснував школу дітей та дорослих у якій вчителював» [28, с. 95 – 96]. Найбільш здібним вихованцям Стефан рекомендував стати послідовниками його просвітницької справи, заснованої на духовно-педагогічних традиціях.

Проповідуючи в умовах різних територіальних спільнот, місіонери ставали першодослідниками місцевої культури. Характерологічні особливості феномена відтворювалися у широкій географічній протяжності їх маршрутів. Така подієвість віддзеркалювалася у тому, що сучасним дослідникам сьогодні досить важко розмежувати внутрішні та зовнішні місії. На думку М. Абрамова, у визначений історичний період кількість виїзних місій значною мірою перевищувала в'їзні [2].

Основними географічними напрямками виїзного просвітницького туризму були північноєвропейські регіони, потім – далекосхідні (азіатські), а ще пізніше – американські [348; 388].

У подальшому, більшу увагу духовні пастирі приділяли благоустрою території, на якій систематично проводили богослужіння. Ознайомлення місіонерів з побутом та культурними особливостями різних поселень, актуалізувало завдання оптимізації найбільш прийнятних способів просвітництва сусідніх народів.

У цьому контексті можна стверджувати, що «місія» і «просвітництво», як методи церковно-педагогічної діяльності, були досить однорідними поняттями, між якими усе ж існували деякі відмінності. На нашу думку, місія стала пропедевтичним етапом, складовою частиною просвітницького туризму духовенства. Налагодження первинних контактів з місцевим населенням, проповідування християнських учень на зрозумілій для іновірців мові (часто з

допомогою перекладачів), прийняття першого релігійного таїнства нехристиянським населенням – послугували основними компонентами мандрівної місіонерської діяльності. Наступні етапи їх духовної практики ми розглянули як локалізоване просвітництво, головною метою якого було настановити, навчити та виховати.

Отже, основними діяльними компонентами місіонерського просвітницького туризму виступили наступні:

- зразковий спосіб життя та діяльності;
- зорієнтованість трудової практики на налагодження співробітництва з місцевим населенням;
- вивчення мови, побуту та моральних звичаїв;
- навчання іновірців ремеслу, читанню, письму, християнським догмам;
- розроблення алфавіту, поширення писемності;
- переклад текстів Святого Письма та навчальної літератури на зрозумілу для населення мову;
- залучення до церковних богослужінь значної кількості місцевих жителів та ін.

У просвітницькому туризмі вітчизняного духовенства цього часу ми виділили наступні напрями їхньої діяльності: релігійне виховання дітей з перших років життя; забезпечення здобуття початкової освіти корінному населенню; необхідність розв'язання нагальних освітніх проблем та ін.

На шляху практичної реалізації зазначених діяльних напрямів місіонери зустрічалися з багатьма труднощами (див. рис. 2.1). Їх вирішення у просторово-часових координатах того часу потребувало наявності необхідного матеріально-технічного забезпечення. Найбільш проблематичними для духовних наставників виявилися наступні: високий рівень безграмотності населення, відсутність алфавіту й граматики та ін.

Рис. 2.1. Практичний контекст наявних труднощів діяльнїсної реалїзацїї вїтчїзнєяними мїсїонерами основних завдань просвїтнїцкєго турїзму

їснування усїх перєлїчених труднощїв значною мїрою ускладнювало дїяльнїсть мїсїонера, прїзводило до знїженнєя продуктивностї рївнєя жїттєя мїсцевого населєннєя. їнтегрування просвїтнїцкєго турїзму в побут нєдостатнєо розвїнутих територїї вїдкрївало перєд мїсцевїм населєннєям дєверї до здобуткїв свїтової спїльнєоти.

Основним завданнєям рєлїгїйного вїховання мїсїонерїв, у контекстї реалїзацїї просвїтнїцкєго турїзму, було створєннє спрїятливої атмосфєри для формування хрїстїянських чєснєт. У таких умєвах особїстїй прїклад наставнїка ставав для вїхованцєя найбїльш перєконлївим єталєном, їдеалєм для наслїдування.

Ключєві засади функцїонування педагогїчної систєми мїсїонерїв були дєтїчними до гуманїстїчної аксієлогїї. Прєповїдь вїконувала рєльє специфїчного методу просвїтнїцтвєя, глїбїнна сутнїсть якого розкрїваласєя у процесї налагоджєннєя мїсїонерєм дїалєгу з прєдставнїками рїзних народїв свїту. Звєртаючись до шїроких суспїльних мас, духовєнство прєбуджувало бєжаннєя розвївати розумєві силє, створєвали спрїятлївї умєви для того,

щоб суб'єкти пізнання зробили правильний життєвий вибір між добром та злом.

Врахування у процесі реалізації просвітницького туризму територіальних, природно-кліматичних та соціокультурних особливостей різних земель сприяло формуванню оптимальних ідей духовного виховання, яке досить органічно входило в систему функціонування соціальних інститутів.

В історії розвитку християнськоцентрованого просвітництва історичний період XVI ст. виявився досить напруженим, оскільки населення давньоруських земель привчалось жити в умовах конфесійної альтернативності. Поступальні тенденції суспільно-політичного розвитку призвели до того, що територія монолітної Київської Русі, спадкоємицею якої є Україна, розкололася на дві частини – західну та східну. Давньоруська територія, до складу якої входила Волинська, Галицька, Полоцька, Київська, Смоленська та Сіверська землі, зазнала впливу Литовського князівства, а згодом і польської шляхти (з 1569 р. – Річ Посполита) [24]. Давню державу фактично «затопили» протестантські хвилі, які дещо стримувалися впливом католицизму, для якого просвітницький туризм став незамінним засобом боротьби з ідеями Реформації. На території Львова (1597 р.), а згодом і Галичини, відкривалися безкоштовні християнські школи – «колегії», в яких навчалися діти католиків, протестантів і православних.

Цілком природно, що у педагогічному розрізі цього часу спостерігалось формування спектра виховних цінностей та практики навчання схоластичного типу, яка постала у формі своєрідного пропедевтичного базису до богослов'я [381; 421]. Посилене вивчення латинської граматики та стилістики «ізолювало» підкорення вершин з математики та історії [381; 421].

Усвідомлюючи гостру необхідність збереження релігійної цілісності, вітчизняна духовна спільнота за посередництвом просвітницького туризму актуалізувала відкриття нових обителів і шкіл. Першими були засновані Віленське (1584 р.) та Львівське (1585 р.) братства, згодом Київське, Луцьке та ін. [260]. Основним завданням духовних осередків була реалізація релігійно-

просвітницьких функцій не лише на вітчизняній, але й іноземній території (додаток А). Зокрема, представник Львівського братства монах Артемій, перебуваючи за межами рідного монастиря «...працював проти поширення аріанської і лютеранської ересі у Литві, зумів частково її відвернути і навернути слов'янський народ на шлях істини» [655, с. 129].

У складних соціокультурних умовах того часу представники духовенства використали усі можливості просвітницького туризму та розгорнули організацію безкоштовних освітньо-релігійних осередків, в основу яких була покладена «...модель богословських грецьких шкіл турецького періоду...» [158, с. 50].

Розглядаючи процес розвитку братських шкіл, зауважимо, що їх просвітницькою квінтесенцією стала нова модель освітньої підготовки змішаного типу – релігійно-світська [405]. Окрім традиційного західноєвропейського набору дисциплін (арифметика, граматики, геометрія, поезія, риторика, дидактика, філософія і богослов'я), досить цінною виявилася присутність трьох іноземних мов – грецької, латинської та польської. Така полілінгвістична зорієнтованість послугувала у подальшому поштовхом для розширення кордонів вітчизняного просвітницького туризму.

Змістове наповнення окремих Уставів братських шкіл (зокрема, Львівська та Луцька) підтвердило, що місцеве духовенство настільки продуктивно організувало навчально-виховний процес (зокрема, у розрізі способів викладання, методів, форм та принципів навчання), що предтечою класно-урочної системи «Великої дидактики» Я. Коменського були названі освітні осередки [307].

З метою розширення кордонів православ'я за посередництвом просвітницького туризму, педагоги братських шкіл почали розробляти граматику церковно-слов'янської мови. Зокрема, представником Львівського братства – Лаврентієм Зизанієм (близько 1570 – після 1633 рр.) – було видано наступні посібники: «Граматики доброслівної еллінословенської мови» (1591 р.) та «Граматики словенської мови» (1569 р.) [396]. Дияконом

І. Федоровим було представлено рукопис «Євангеліє Учительське» (XVI ст.) [396].

Досить цікавим є і той факт, що просвітницька діяльність братських шкіл будувалася на засадах тісної співпраці з сім'ями вихованців. Відповідно до даних Уставу Львівського братства, «...кожен учень у присутності батька, вчителя і свідків повинен був відзвітувати, чому його навчили..., з цією метою проводилися спеціальні бесіди на моральні теми по суботах, коли батьки та діти збиралися у школі» [673, с. 68 – 69].

Отже, за допомогою просвітницького туризму актуалізувалося завдання побудови нової парадигми християнсько зорієнтованої освіти. Завдяки мандрівній діяльності братств, при духовних осередках розгорнула свою діяльність ціла мережа шкіл, у навчально-виховному процесі яких спостерігалось поєднання світського та церковного елементів. Детально аналізуючи досліджуваний історико-педагогічний феномен, зауважимо, що педагогічна теорія і практика братських шкіл будувалася на зіставленні вітчизняного досвіду із західноєвропейським. Тому, конфесійне полотно сприймалося широкими суспільними масами українства як своєрідний символізм історичної епохи.

Надзвичайно важливим є і той факт, що навчальна практика освітньо-духовних осередків посприяла вихованню цілої плеяди духовних світочів – цілеспрямованих просвітників (зокрема, Йов Борецький, Єпіфаній Славинецький, Мелетій Смотрицький, Петро Могила, Симеон Полоцький та ін.), які у подальшому поглибили досліджувану педагогічну традицію.

Діяльність братств, які функціонували на давньоруській території, зазнавала значного впливу католицизму та протестантства. Досить влучну характеристику цьому процесу дав Ф. Корчмарик: «...присутність у загальному корінні генетичної спорідненості з ідейними та освітніми елементами латинських шкіл, не була сліпим копіюванням латинської системи» [311, с. 55 – 56].

Широке поширення названих християнських течій на визначеній території зумовлювалося і внутрішньопедагогічними протиріччями. Духовні центри забезпечували лише елементарну освіту, яка практикувалася у церковно-парафіяльних школах. Сакральність навчального курсу відображала релігійну зорієнтованість, а духовенство за таких умов взяло на себе виключно педагогічні функції. Такий перебіг подій негативно позначився на ідентичному рівні інтелектуальної освіченості духовних пастирів та мирян. Зважаючи на це, єдиним джерелом ліквідації існуючої деструкції виступила самоосвіта. Така вузька зорієнтованість освіченості представників Церкви яскраво простежувалася у період поширення католицизму та протестантських ідей.

Перед братськими спільнотами об'єктивно постала складна проблема – створити сприятливі умови для поповнення інтелектуального арсеналу кадрового потенціалу, і, водночас, не піддатися впливу західноєвропейських протестантських детермінант.

Заснування у західному регіоні братських центрів відбувалося в умовах широкого поширення католицизму та протестантства, які знайшли широку підтримку на території Речі Посполитої в XVI – XVII ст. [158]. Наслідуючи загальноєвропейську програму «*pietas litterata*» (просвітницького благочестя), новостворені духовні осередки почали засновувати школи. Дієвість просвітницького туризму фактично реалізовувалася у двох напрямках – місіонерському та загальноосвітньому. Яскравим прикладом цього, зокрема, слугує праця Еразма Роттердамського «*De civilitate morum puerilium*» [141].

Важливу роль у структурі діяльності католицьких спільнот відігравала проповідь, яка була націлена на відновлення релігійного життя. Проте на відміну від православних братств, акцент робився на спрощення обряду та домінування цінності особистої віри над церковним колективізмом.

У контексті аналізу проблеми поширення протестантизму сам просвітницький туризм посприяв охопленню ним частини суспільних мас українського населення. Первинним центром розгортання протестантизму в

середині XVI ст. стали галицькі землі. Прибуття з Європи на територію заходу кальвіністів призвело до того, що у 1562 р. вони відкрили першу школу, в якій навчалось близько 300 учнів [405]. Проте протестанти не обмежились лише західним регіоном. Рухаючись у східному напрямі, наприкінці XVI – на початку XVII ст. на волинських та київських землях спостерігалось відкриття перших протестантських освітніх центрів соцініан, які акцентували свою увагу на «...розумовому і моральному самовдосконаленні. Освіта вважалась головним базисом на шляху подолання гріховності людини...» [672, с. 13].

Конкуренцію протестантам складала місіонерська діяльність Ордену Ісуса, який був затверджений папською курією у 1540 р. [688]. Просвітницький туризм католицьких місій на території центральних регіонів спрямовувався на місцевих мирян. Свою першу дієву хвилю вони спрямували на територію Речі Посполитої, внаслідок чого вже у 1560-х рр. були поширені «...майже в усіх відомих на той час містах України... Ярославі, Замості, Львові, Луцьку, Несвіжі, Острозі, Володимирі, Кам'янці-Подільському, Новгороді-Сіверському, Перемишлі, Барі, Вінниці, Фастові...» [719, с. 59 – 64].

Поліконфесійність, підкріплена визначеною державною толерантністю по відношенню до цих об'єднань, перетворювала польські землі на ідеальний об'єкт діяльності різних місіонерів. Це віддзеркалювалось не лише у локальному просвітництві, за посередництвом проповідей, але й у заснуванні католицьких колегіумів, які орієнтувалися на модуль протестантських гімназій, наслідуючи принцип «*pietas litterata*» [143].

Успіх католицизму забезпечувався універсальністю освітньої доктрини, закріпленої у єдиному шкільному уставі («*Ratio Studiorum*»), який офіційно проголошував принцип терпимості до віросповідання вихованців інших конфесій [492]. У багатьох католицьких колегіях викладачами були представники різних національностей [492]. Відповідно до наказу генерала Ордену викладачі повинні були регулярно змінювати місце своєї педагогічної дислокації; будучи дуже мобільними, вони систематично переміщувались з

країни в країну [143]. Таким чином, досвід просвітницького туризму педагогів-католиків був досить фундаментальним.

Католицька шкільна система безкоштовно надавала хорошу освіту, блискучі знання латини та етикету правильної поведінки. Академік К. Харлампович зазначив, що саме латино-польські школи послуговували методичним джерелом для багатьох православних братств того часу [672; 673].

Навчально-виховні системи протестантських гімназій та католицьких колегіумів «...були відносно ідентичними: граматики, риторика і піїтика, діалектика, математика, віровчення і правочення» [672, с. 13]. Аналізуючи діяльність католицьких духовно-освітніх центрів неможливо оминати увагою єпископа Греко-Католицької Церкви Йосафата Кунцевича (1580 – 1623 рр.), який протягом усього свого життя широко практикував у своїй діяльності просвітницький туризм. Побувавши на території Литви і Білорусії він ініціював відкриття місцевого колегіуму [63].

У такому сприятливому освітньому середовищі за активну справу взялися і православні об'єднання братчиків, просвітництво яких характеризувалося певними особливостями. Вони проявили себе як окреме релігійне об'єднання мирян на території західного регіону, який входив у той час до складу Речі Посполитої. У період духовної кризи головними винуватцями поширення на давньоруських територіях протестантства західноукраїнські братства визнавали православних єпископів Московії [158, с. 53]. Аналізуючи причини такої духовної кризи, М. Дмитрієв зробив висновок, що її витoki сягали проблеми «православної конфесіоналізації» Київської метрополії, під якою розумілося «...усвідомлення віруючими чіткої міжконфесійної відмінності та існування прагнення російської влади переорієнтувати населення на православні релігійні норми» [158, с. 54 – 55].

І. Флеров зауважував, що первинно православні братства засновувалися не для захисту православної віри, а передусім для просвітництва [655, с. 151]. Потреба в обороні Православ'я, зазначає дослідник, назріла під впливом

католицизму та уніатів, які з'явилися на території поширення місцевих братств після прийняття Унії частиною вітчизняного населення [655]. Функціонування названих церковних осередків у період невизначеності внутрішніх канонів призвело до послаблення їхньої релігійної позиції. Такі обставини відображали особливості функціонування православних церковних братств у кінці XVI – на початку XVII ст.

Визначена подієвість змушувала представників православ'я проявляти активну цілетворчість пошукам норм, які б регламентували їх діяльність на достатньо високому рівні. Формування такої ситуації у Київській митрополії визначалося, насамперед, політичною і конфесійно-культурною географією руських земель, «...розташованих на перехресті посиленого впливу двох могутніх центрів притягіння – католицько-протестанського Заходу та греко-православної Московії» [223, с. 29].

Фізико-географічне положення нашої країни породжувало формування міжконфесійного симбіозу, який у поєднанні з соціокультурними особливостями, мотивував вироблення місцевим духовенством нових освітніх практик. По суті, у православних церковних братствах помітно простежувалася адаптація до існуючої канонічно православної традиції та зовнішніх умов впливу інших релігійних об'єднань. Дана обставина підштовхувала просвітників православного духовенства західного регіону до активного пошуку свого місця у новоутворених конфесійних і соціокультурних реаліях.

Широко використовувані дослідницькі й освітні практики включали у себе схоластичні інтерпретації, які відповідно розширювали можливості раціонального коментування священних текстів. Проте, не варто забувати, що унікальність освітніх практик братських шкіл, у тому числі й Києво-Могилянського колегіуму, полягала у тому, що вони не вступали у різке протиріччя з канонічністю католицької освітньої традиції. І лише у виняткових випадках розширення схоластичних прийомів інтерпретації

православних священних текстів фактично змушувало братчиків виходити за межі викладеної вище установки.

В умовах такої територіальності та полікультурності XVI ст. мандрівні духовні просвітники почали застосовувати методи латино-польських шкіл, які виявилися найбільш прийнятними для щоденного використання представниками західного православ'я.

У пошуках найоптимальніших шляхів для обґрунтованого розгортання діяльності братств були зроблені спроби підібрати цитати, які доводили духовну конфесійну близькість регіональних осередків Православної Церкви. Причому представники Львівського Успенського та Віленського Троїцького монастирів самі проявляли незначну активність у виробленні аргументів при поєднанні євангельських цитат [158, с. 52]. Оскільки єпископи та архієреї не приймали нових релігійно-дослідницьких практик, відповідно не актуалізували зустрічні обвинувачення зі сторони братчиків у контексті нетерпимості київської метрополії [158].

У 1586 р. з допомогою антиохійського патріарха Йоакима місцевим мирянам вдалося закріпити інноваційні положення уставу Львівського братства, фактично зосередивши владні повноваження в руках Церкви [655]. Такі дії призвели до того, що на офіційному рівні вдалося закріпити право мирян на «...самостійний пошук істини у книгах і в християнських традиціях» [158, с. 49].

Доцільно підкреслити і той факт, що у 1586 р. в Уставі Львівського Успенського братства вперше була зафіксована поява проповіді, яку здійснив місіонер на території сучасної Польської держави [719]. Для нашого дослідження ця подія є досить важливою, оскільки саме з цього часу просвітники, які подорожували самостійно фіксували тексти, використовуючи усі доступні підручні матеріали – латинські посібники з риторики і збірники проповідей.

«Післямонгольський» період (друга пол. XV – XVI ст.) позначився розгортанням просвітницького туризму мандрівними дяками та майстрами

грамоти. Причиною цього була територіальна віддаленість населених пунктів (периферія), відсутність духовних центрів та шкіл [569].

Отже, православні церковні братства виникли в умовах розширення спектру осмислення православної традиції, до якої підштовхували міжконфесійні та соціокультурні реалії західного регіону XVI ст. Зауважимо, що до прийняття Унії православні, католицькі та протестантські осередки достатньо мирно співіснували в єдиному конфесійному просторі.

Місцеві братства відчували на собі вплив католицьких і протестантських шкіл, які значною мірою випереджали перших у питанні раціональної організації освітнього процесу. Унаслідок цього православні об'єднання мирян почали інтерпретувати канонічні тексти, використовуючи латино-польські схоластичні методи. Вперше у православній церковній практиці з'являється проповідь і власні богословські доробки.

Просвітницький туризм у структурі діяльності братств ґрунтувався на дотриманні таких дидактичних та виховних принципів:

- зв'язок виховання з життям;
- індивідуальний підхід до кожного вихованця;
- єдність виховних впливів сім'ї та педагогів;
- урахування вікових та індивідуальних особливостей;
- неперервність виховного процесу та ін.

У контексті дослідження багатоаспектності просвітницького туризму представників духовенства можна стверджувати, що їхній вплив на різні аспекти буття українського народу був одним із визначальних. Завдяки активній діяльності релігійних осередків, цілеспрямованість духовного виховання значною мірою позначалася на підвищенні рівня освіченості.

Змістовність і, водночас, складність аналізу досліджуваної проблематики дають змогу нам зробити висновок, що саме братства зробили неоціненний внесок у загальнодержавну програму народного просвітництва: духовенство взяло на себе функції педагогічних кадрів, а їхні монастирі у таких умовах перетворилися на справжні школи.

Відрефлексовуючи розвиток просвітницького туризму загалом, слід зазначити, що, незважаючи на значний занепад у період монгольського панування, його ідейні основи постали у більш насиченому різнобарв'ї діяльності місцевих братств. Це посприяло моральному відродженню давньоруського суспільства, закріпленню культурної та політичної ідентичності, яке дещо занепало у домонгольський період через князівський розбрат і чвари.

З упевненістю можна стверджувати, що релігійна поляризація свідомості монголів та слов'ян стала орієнтиром для підвищення рівня духовності давньоруського народу, що відобразилося на закріпленні суспільних позицій просвітницького туризму.

Незважаючи на те, що монгольський період дещо ускладнив та диференціював характер просвітництва, а системна освітня політика зазнала краху, досліджуваний феномен посприяв відродженню давніх освітніх традицій, за посередництвом сподвижництва релігійної еліти. Духовенство спрямувало свою діяльність на актуалізацію особистісного самопізнання та самокорекції, інструментарієм аскетизму та місіонерства. Загалом під впливом татаро-монгольської централізації викристалізувалася ключова характеристика просвітницького туризму – відновлення національно-освітньої самобутності, незважаючи на протидію нелінійності та нестабільності соціокультурного середовища. Заявлений педагогічний феномен відродився завдяки присутності в його основі міцного аксіологічно-християнського стержня.

Аналізуючи розвиток вітчизняного просвітницького туризму у період XV –XVI ст., зауважимо, що в умовах прозелітизму Речі Посполитої місцеві братства продемонстрували еталонний приклад розвитку системи освіти, яка поєднала у собі світські та церковні елементи виховання.

2.3. Місце просвітницького туризму в діяльності представників Києво-Могилянської Академії

Розпад православного моноліту позначився сукупністю кризових явищ, які сприймалися широкими народними масами як стихійний відголосок попередньо зруйнованої соборності. У контексті цивілізаційного підходу передумовами наростання кризи стали суспільно-політичні, економічні та культурні детермінанти. Верхній шабель досліджуваного історичного періоду привніс на давньоруську територію неоднорідний метаморфізм, що проявився у різнополярності впливів зовнішнього соціокультурного прогресу Заходу та внутрішнього секуляризаційного розколу.

Аналізуючи внутрішньоконтинентальні тенденції розвитку досліджуваної території, зауважимо, що об'єктивно існуючі полілінгвістичні та віросповідальні бар'єри у жодному разі не позначилися на порушенні міцних зв'язків східної Європи із західною. На давньоруській території спостерігалася одночасна дія трьох християнських течій – православ'я, католицизму та протестантизму. Зокрема, остання іноземна експансія позначилася на активізації православним та католицьким духовенством просвітницької діяльності. На противагу посиленню релігійно-культурного прозелітизму, представники братських шкіл і надалі використовували просвітницький туризм як головний інструментарій.

Підписання у грудні 1596 р. Брестської унії актуалізувало утвердження католицизму на вітчизняній території, що віддзеркалювало підтримку тогочасної влади ордену єзуїтів. Проте навіть у таких складних умовах православне просвітництво не дезорганізувалося і надалі продовжувало своє функціонування на Галицькій, Холмській, Волинській, Києво-Переяславській землях [569]. Дещо формальна легалізація згаданої християнської течії у 1632 р. відкрила для розвитку просвітницького туризму нові перспективи. Окреслена дата в історичному контексті стала відліком секуляризації, яка увібрала у себе риси форм звільнення від релігійних і церковних інститутів.

Розвиток просвітницького туризму в дещо модернізованішому західноєвропейському ключі був пов'язаний з діяльністю Київського

митрополита Петра Могили. У поглядах духовного пастиря домінували «...західноєвропейські переконання, смаки та звички...», під впливом чого і очолювана ним Київська Академія «...відіграла важливу роль у становленні вітчизняної системи духовної освіти...» [676, с. 49 – 63]. Відкриття згаданою особою на базі братських шкіл Києво-Могилянської Академії – дало поштовх до використання педагогічних прийомів середньовічних єзуїтських шкіл [291, с. 22].

Досить негативно про історичну постать П. Могили відгукнулися окремі східні учені. Зокрема, А. Бутов досить зухвало зазначив, що «...син молдавського господаря, який здобув митрополиче звання у Києві, був швидше господарем, а не духовним провідником...» [76, с. 81]. Продовжуючи розгляд критики, доцільно навести і цитату І. Флерова: «...латинумудрий митрополит завдав російській освіті болючого удару...» [655, с. 118].

Причину такої негативної оцінки російськими представниками київського просвітника вбачаємо передусім у тому, що митрополит не хотів «консервувати» вітчизняну освіту під куполом московських царів, для яких православ'я було інструментом впливу на широкі суспільні маси.

Відкриття П. Могилою у 1631 р. Київської братської школи (при Богоявленському монастирі Київської колегії), пізніше – Київської духовної академії стало новою сторінкою в історії вітчизняного просвітницького туризму. Представники Києво-Могилянської Академії активно використовували у своїй діяльності досліджуваний феномен з метою пізнання, вивчення, відтворення прогресивного світового досвіду, який частково інтерпретували зі східнослов'янським духовним відродженням. У праці «Історія Києво-Могилянської академії» автор зазначає, що представники названого вищого навчального закладу: «... з кафедр Болоньї, Падуї і Відня... коментували античних поетів. Гуманісти українського походження... розвивали свою діяльність у самій Польщі й на Заході. Вони поклали свої цеглини до підвалин величної будови польського і європейського гуманізму епохи Відродження» (додаток Б) [676, с. 10]. Наведена теза засвідчує, що

просвітницький туризм став основою для налагодження представниками Академії міжкультурної комунікації, шляхом ознайомлення їх із досягненнями західноєвропейської науково-педагогічної еліти (додаток Б).

Видатні викладачі і випускники Академії – С. Полоцький, С. Яворський, М. Смотрицький продовжили розвиток педагогічних прийомів Слов'яно-Греко-Латинської академії, широко практикуючи просвітницький туризм на різних територіях. Сам П. Могила писав: «... не бійтеся вести своїх учнів на віддалені території... у будинки, де живуть селяни... до робітничих і ... народних умільців... покажуйте їм там усе, як обробляються багатства землі, як їх готують для споживання і користі людей...» [405, с. 28].

Аналізуючи поширення у XVII ст. просвітницького туризму представниками духовенства, архімандрит З. Копистенський підкреслював його картографічне розпоширення від Кольського півострову до венеціансько-римсько-грецьких просторів «...у сусідстві і братстві... поблизу Чорного моря до Персії притягається...» [676, с. 13]. Такі географічні паралелі, проведені духовним наставником, ще раз наочно підтвердили могутність просвітницького туризму в контексті формування тісної братерської співпраці педагогічної еліти різних країн світу. Чітко усвідомлюючи необхідність залучення до кадрового потенціалу духовно-освітніх центрів кращих представників братніх народів, митрополит віддавав перевагу претендентам з наявним досвідом просвітницького туризму. Проведення кадрового відбору передбачало актуалізацію західноєвропейського напрямку виїзних мандрівок. Свідченням викладеного слугують дані таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

**Вплив просвітницького туризму на формування педагогічних поглядів ректорів Київської братської школи,
Києво-Могилянського колегіуму, Києво-Могилянської Академії [8; 291; 655; 677]**

<i>№ з/п</i>	<i>Прізвище, ім'я</i>	<i>Перебування на посаді ректора (роки)</i>	<i>Географія міжнародного просвітницького туризму *</i>	<i>Вплив просвітницького туризму на домінування у педагогічній діяльності наступних дидактичних та виховних принципів</i>
Київська школа				
1.	Борецький Йов	(1615 – 1619)	Польща, Ізраїль	- доступності; - систематичності та послідовності; - індивідуально-особистісного виховання
2.	Смотрицький Мелетій	(1619 – 1620)	Польща (Віленськ), Палестина Італія (Константинополь), Литва (Єв'є, Вевіс), Німеччина (Лейпциг, Віттенберг, Нюрнберг, Кельн), Єгипет	- спрямованості навчання на реалізацію мети освіти; - свідомості й активності; - природовідповідності; - комплексності
3.	Сакович Касіян	(1620 – 1624)	Польща (Замойськ, Краків), Єрусалим	- зв'язку теорії з практикою; - наочності; - культуровідповідності
4.	Соболь Сильвестр	(1626 – 1628)	Білорусь, Молдова (Волощина)	- систематичності та послідовності; - діалогічності (полісуб'єктності)
5.	Томаш Євлевич	(1628 – 1632)	Польща (Замойськ, Краків)	- науковості; - ціннісно-сислової спрямованості
Києво-Могилянський колегіум				
6.	Трофимович-Козловський Ісайя	(1632 – 1638)	Польща, Австрія (Відень), Литва	- наочності; - включення особистості в діяльність
7.	Почаський Софроній	(1638 – 1640)	Італія (Константинополь), Молдова	- свідомості й активності; - комплексності
8.	Оксенович-Старушин Ігнатій	(1640 – 1642)	Білорусь	- міцності знань, умінь і навичок; - наступності та безперервності

* подано сучасні назви країн, а в окремих країнах культурно-освітні центри

Продовж. табл. 2.1

9.	Кононович-Горбацький Йосиф	(1642 – 1646)	Білорусь	- систематичності та послідовності; - індивідуально-творчого підходу
10.	Гізель Інокентій	(1646 – 1650)	Німеччина (Пруссія), Польща (Замойськ), Англія	- проблемності (задачності); - безперервного загального розвитку особистості
11.	Баранович Лазар	(1650 – 1657)	Білорусь, Польща (Віленськ)	
Києво-Могилянська академія				
12.	Мещерський Йосиф	(1657 – 1658)	Польща (Варшава), Румунія (Трансільванія)	- спрямованості навчання на реалізацію мети освіти; - культуровідповідності
13.	Галятовський Йоаникій	(1658 – 1663)	Польща (Краків), Литва	
14.	Дзик Мелетій	(1655 – 1657; 1662 – 1665)	Італія (Падуа)	- доступності; - природовідповідності
15.	Ясинський Варлаам	(1665 – 1673)	Польща (Краків, Ельбінг), Чехія (Оломоуц)	- наочності; - ціннісно-сміслової спрямованості
16.	Кроковський Олександр	(1689 – 1690; 1693 – 1697)	Іспанія, Німеччина, Італія, Польща, Італія (Константинополь)	- систематичності та послідовності; - природовідповідності
17.	Калачинський Прокопій	(1697 – 1701)	Німеччина (Лейпциг, Віттенберг, Нюрнберг, Кельн)	- свідомості й активності; - індивідуально-особистісного виховання
18.	Одорський Гедеон	(1701 – 1704)	Польща, Чехія (Оломоуц), Білорусь	- зв'язку теорії з практикою;
19.	Поповський Інокентій	(1704 – 1706)	Польща	- наочності; - ціннісно-сміслової спрямованості
20.	Прокопович Теофан	(1711 – 1716)	Рим, Німеччина, Велика Британія, Франція, Швеція	- міцності знань, умінь та навичок; - наступності та безперервності
21.	Кониський Георгій	(1752 – 1755)	Білорусь, Польща, Литва	- наочності;
22.	Максимович Манасія	(1755 – 1758)	Німеччина (Лейпциг, Віттенберг, Нюрнберг), Італія, Італія (Константинополь)	- комплексності; - безперервного загального розвитку особистості
23.	Нащинський Давид	(1758 – 1761)	Німеччина (Галле, Кенігсберг), Польща (Вроцлав)	- науковості; - свідомості й активності;
24.	Миславський Самуїл	(1761 – 1768)	Білорусь, Польща	- діалогічності (полісуб'єктності)
25.	Лехницький Касіян	(1775 – 1784)	Велика Британія (Лондон), Німеччина (Лейпциг)	- міцності знань, умінь і навичок; - наочності;
26.	Миславський Варлаам	(1784 – 1791)	Польща, Франція, Німеччина	- індивідуально-особистісного виховання

Аналіз змістового наповнення таблиці показав, що найбільш активно досліджуваний феномен розвивали такі очільники київського духовно-освітнього центру, як Мелетій Смотрицький (1619 – 1620 рр.), Ісайя Трофимович-Козловський (1632 – 1638 рр.), Олександр Кроковський (1689 – 1690 рр.), Прокопій Калачинський (1697 – 1701 рр.), Теофан Прокопович (1711 – 1716 рр.), Манасія Максимович (1755 – 1758 рр.), Давид Нащинський (1758 – 1761 рр.), Варлаам Миславський (1784 – 1791 рр.) та інші (табл. 2.1). Наочні дані показують, що просвітницький туризм вплинув на формування педагогічних поглядів ректорів окреслених духовних закладів освіти, що яскраво простежується у широкому кооперуванні ними основними виховними та дидактичними принципами. Зокрема, найбільшою популярністю серед них користувалися наступні: систематичності та послідовності, зв'язку теорії з практикою, доступності, наочності, свідомості й активності тощо.

Ректори досліджуваного вищого навчального закладу широко практикували традиції просвітницького туризму. За словами української дослідниці, «...учителі, їх підготовка... були особливою турботою ректорів Академії. До Братської школи й колегіуму... запрошували тих, хто побував за кордоном... слухав лекції в університетах Польщі, Чехії, Італії, Франції, Німеччини. Це: Йов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, Ісайя Трофимович-Козловський, Сильвестр Косов, Тарасій Земка, Ігнатій Оксенович-Старушин побували у Кракові, Вільнюсі, Вроцлаві, Любліні; Інокентій Гізель – в Польщі й Англії; Йоасаф Кроковський, Теофан Прокопович – у Римі...» [676, с. 61]. Науково-педагогічною колискою зростання багатьох представників Академії були західноєвропейські країни, які відкривали перед молодим духовенством цілий спектр культурно-історичних та релігійних надбань. Аналізуючи погляди вихованців на тогочасну педагогічну еліту 1780-х років, І. Тимківський зауважив: «...ми росли серед голів, навчених не тільки в Києві, але й поіменно – в Кенігсберзі, Лейпцизі, Лейдені, Геттінгемі, Оксфорді й Едінбурзі...» [676, с. 62].

Розкриття значущості просвітницького туризму для розумового виховання знаходимо у висловах ректора Києво-Могилянського колегіуму Софронія Почаського (1638 р.) [677]. Він писав «Той, хто прагне таємний сувій розгорнути... в Азії, Європі й Африці побути... усе це розум у глибинах... чинить...» [677, с. 55].

У досліджуваний період просвітницький туризм посів вагоме місце в структурі діяльності не лише керівників та викладачів Академії, але й її випускників. Зокрема, «...першим вітчизняним сходознавцем, засновником греко-латинської граматики, вважається Василь Григорович-Барський», який провів у мандрівках 24 роки свого життя [676, с. 152]. Географія його міжнародних маршрутів сягнула земель «...Болгарії, Румунії, Словаччини, Угорщини, Австрії, Болоньї, Венеції, Неаполю, Риму, Каїру, Яффи, Єрусалима, Єгипту, Бейруту, Дамаску, Тріполі, Алеппо, Стамбулу, Греції – в Солоніках та Константинополі; на Афоні, островах Кіпру, Корфу, Кеффілінії, Закінфу, Хіосу, Летосу, Сіму, Патмосу і Криту» [676, с. 152 – 153].

У царині вітчизняної історії педагогіки ідентифіковано поліфункціональність просвітницького туризму – своєрідної рушійної сили соціокультурного поступу, відтвореного в: заснуванні нових освітніх осередків, утвердженні у виховній парадигмі ціннісних орієнтирів, популяризації соціальних ідеалів та ідей гуманізму тощо. Такі узагальнення аргументовано показовими фактами з авторської праці ідейного просвітника В. Григоровича-Барського [676]. Дидактичну ілюстрацію контент-аналізу історико-педагогічної значущості феномена виконано на основі джерельного фактажу й представлено у додатку В (категорія аналізу – зорієнтованість реалізації просвітницького туризму; кількісні показники – поширення грамоти і «закону Божого»; відкриття нових шкіл; утвердження гетерогенних мовних традицій; розширення переліку навчальних предметів; формування наукового світогляду) [676].

Фундаментальним підтвердженням того, що Григорович-Барський широко практикував у своїй діяльності просвітницький туризм підтверджує

наступна теза: «...пішов до головного міста, що зветься Левкосія, до нововисвяченого тоді архієпископа Філофея... довідавшись, що я знаю латину, почав мене вмовляти, щоб я на якийсь час тут залишився і навчив тутешніх учнів латинської граматики... я приставав на його прохання і лишився у дворі кіпрського єпископа і став навчати доручених мені учнів латинської мови та граматики...» [139, с. 379].

Незважаючи на невтомну реалізацію просвітницьких функцій, випускник Академії досить скромно описував свої завдання: «Ми... не прості мандрівники, а студенти, вивчаємо латинську мову та іншу шкільну премудрість... багато розмовляємо з людьми, які зустрічаються на нашому шляху... заради утвердження та поширення... віри...» [139, с. 44]. Такі слова київського монаха дають нам можливість чітко усвідомити, що фактично у контексті міжкультурної комунікації відбувалося подвійне навчання – ознайомлення з європейськими здобутками та поширення вітчизняного просвітництва, за посередництвом туризму.

Цінним в історико-педагогічному ракурсі нам видається опис В. Григоровича-Барського рівня розвитку освіченості різних країн світу, яке автор презентував у наступному вигляді:

I. Кошице (11 – 12 травня 1724 р.). За словами вченого, у цьому місті «...студенти з колегії або учні дуже добре навчені співу, вранці при сході сонця і ввечері при його заході співають чудових пісень, які самі складають...» [139, с. 24]. Ця теза дає змогу зробити припущення, що у той час на досліджуваній території акцент у навчально-виховному процесі робився передусім на мистецькому циклі дисциплін.

II. Венеція (1724 р.). Саме у цьому місті, в придворній частині храму, монахові зустрілися «...грецькі діти, які вивчали латину... Потім прийшли їхні вчителі, освічені люди, які продовжили... розмову...» [139, с. 39]. Дана теза відображає не лише високий рівень освіченості тогочасних учителів, але й фіксує присутність у цій країні феномена педагогічного наставництва, яке

проявилось у тому, що вихователі супроводжували своїх вихованців під час відвідування духовної святині.

III. Сенігалія – Анкона (7 – 8 липня 1724 р.). Відвідавши останнє з названих місць, у представника духовенства залишилися такі враження: «...цілий день спостерігали за мудрістю в поведінці та щирою відвагою анконських дітей, ми дуже чудувалися... наскільки добре вони виховані...» [139, с. 42]. Узагальнюючи наведену цитату, можна припустити, що у навчально-виховних закладах Анкони значна увага приділялася розумовому вихованню.

IV. Рим (2 – 18 вересня 1724 р.). Педагогічна система італійців не залишила байдужим пішохідця, про що засвідчує детальний опис місцевої освітньої мережі: «...тут різні школи, де навчають різних мов, музики, анатомії (тобто медицини), астрономії (тобто звідарства), риторського красномовства, філософії та богослов'я, граматики, чужих мов, усіляких мистецтв і ремесл, які є на цьому світі... Є в Римі багато шкіл, де навчають різних наук, умінь і мов. Головна школа називається Колегіум Romanus, і в ньому люди з усіх християнських країн латинською мовою навчаються граматики, філософії, астрономії та богослов'я» [139, с. 74 – 81]. Ці слова зорієнтовані на розкриття багатоаспектності навчальних дисциплін італійських освітніх закладів, які спрямовувалися на формування високоосвіченої особистості у розрізі мінливих соціокультурних умов.

V. Венеція (13 жовтня 1724 р. – 28 лютого 1725 р.). Цього разу, повертаючись до раніш відвіданого «міста на воді», монах представив опис місцевого духовно-освітнього центру. Названий осередок вразив його настільки, що він описав його такими словами: «Є тут семінарія, тобто грецька школа, в якій грецькі діти, які прибули з інших країв, вивчають італійську та латинську мови, і навіть риторику... Трапилося в грецькій семінарії (на усе воля Божа) говорити з одним із учнів про мандри, пригоди... він був розумний, знав усі ближні морські острови... та грецьку землю» [139, с. 90 – 97].

З огляду на це зробимо наступні висновки. По-перше, у Венеції функціонувала безкоштовна школа-семінарія, двері якої були відчинені перед грецькими емігрантами і не тільки (зокрема, історична постать автора-монаха). По-друге, вона функціонувала завдяки інституту меценатства, який контролював ефективність здійснення освітнім закладом своїх навчально-виховних функцій. По-третє, спілкування з пересічним учнем підтвердило присутність у навчальній програмі дисциплін природничого циклу, на зразок географії.

VI. Солунь (5 лютого – 1 вересня 1726 р.). Відвідуючи острівну країну, Григорович-Барський дав повноцінний опис ступеневої системи освіти, яка у той час мала такий вигляд: «Гебрейських шкіл тут понад шістдесят... У науках вони досягають успіхів і вчених мають багато. Є в них й універсальна академія, в якій опановують різні науки, зокрема й філософію; я її відвідував і бачив диспути філософів, як це буває й у інших народів» [139, с. 143]. Такі короткі, але досить зрозуміло сформульовані тези показують нам, що, незважаючи на незначні обсяги території, освітньо-наукова справа тут була досить добре налагоджена, а проблематика філософських диспутів наштовхує на думку, що місцева освічена еліта того часу була ознайомлена зі світовими філософськими шедеврами.

VII. Монастир святого Сави (Єрусалим) (2 – 6 листопада 1726 р.). На відміну від аналізу попередніх освітніх й наукових здобутків, у стінах монастиря давньоруський мандрівник зіткнувся з такою ситуацією: «...ченці... не читають... і не тільки книжного писання не розуміють, а й багато є таких, котрі не знають грецької мови, а лише турецьку; усі вони з Анатолії, усі говорять турецькою і не знають іншої мови, хоч і читають у церкві грецькі книги та не розуміють їх; вони навчаються церковного читання, щоб тільки не зникла християнська віра...» [139, с. 191]. Такий монотонний характер освітнього процесу, що підсилювався відсутністю у ченців-емігрантів бажання до самоосвіти та самовдосконалення, актуалізує припущення відсутності там масового характеру феномена просвітництва.

VIII. Сайда (Азія) (30 червня – 14 липня 1728 р.). У названому місці увагу молодого туриста привернув досить високий рівень знань різних мов місцевим католицьким населенням: «...у Сидоні... католики, вони ж уніати... читають двома мовами, грецькою та арабською...» [139, с. 267]. Таке формулювання дає нам змогу припустити, що у цій частині Азії функціонувала католицька школа.

IX. Бейрут (30 липня – 6 серпня 1728 р.). Підтримуючи ідейну лінію утвердження гетерогенних мовних традицій, випускник Академії підкреслював, що місцеві учні у той час мали змогу вивчати «...латину та італійську мову... в елліно-грецькій школі при патріаршому дидаскалі» [139, с. 273].

X. Дамаск (13 вересня – 2 жовтня 1728 р.). Мандруючи по названому населеному пункті, ініціативного монаха вразила значна кількість національних меншин та рівень їхньої освіченості. Аналізуючи побачене, автор підкреслює: «...в Дамаску мешкають... магометани, римляни, уніати, вірмени, сирійці, мароніти, гебреї, греки та араби... вони досить розумні, знають італійську, іспанську, турецьку та арабську... багато читають... діти навчаються там у школі за арабськими та грецькими книгами, завдяки піклуванню патріарха» [139, с. 294 – 296]. Ключовою ідеєю у цій тезі є те, що церковна обитель, так само як і вітчизняні братські школи, була відчинена перед представниками різних національностей.

XI. Триполі (31 липня – червня 1730 р.). Ознайомлення з історією заснування та функціонування на названій території освітньої системи, стало знаковою для В. Григоровича-Барського, оскільки дало змогу йому провести міжособистісну паралель між просвітницькою діяльністю антиохійського патріарха Сильвестра Кіпрського та київського – Петра Могили. Ось якими словами учений описав іноземного духовного пастиря: «Найсвятіший патріарх антиохійський Сильвестр Кіпрський з перших днів свого патріаршества запросив дидаскала з острова Патмосу в нову школу Іверії, тобто в Халєбі, яку заснував, вклавши значні кошти. Згодом у 1725 році, коли

патріарх і вся православна антиохійська церква... зазнали гонінь... школу разом з учнями він перевів у Триполі і заснував другу школу, куди змогли вільно приходити учні з навколишніх і дальніх країв, безкоштовно здобуваючи знання; а як сироти і вбогі, які хочуть учитися, приходять під патріарший покров, його блаженство не тільки велить безкоштовно їх навчати, а й дає їм одяг та харчі, як батько дітям...» [139, с. 327].

XII. Кос (червень – жовтень 1731 р.). Повний занепад освіченості на названому острові вдалося зафіксувати монаху такими словами: «Кос – це назва міста з пристанню і прилеглими островами. Освічених людей тут немає; на той час тут таких лише двоє – чернець, ієродиякон, а другий мирянин, усі ж інші люди такі прості, що навіть звичайної церковної грамоти добре не навчилися; їхнє постійне заняття – торгівля» [139, с. 337 – 339]. Можемо припустити, що на даній території не функціонувало мережі духовно-освітніх центрів, а місцева влада не приділяла значної уваги розвитку просвітництва.

XIII. Лерос (червень – жовтень 1731 р.). Описуючи названий острів, дослідник підкреслював значущість просвітницького туризму, підсиленого невтомною працею представників духовенства, які власними силами розширювали мережу навчальних закладів. Ось який вигляд, у теоретичному розрізі, мав цей процес: «Острів Лерос... він називається Лерні... або Лернія... На той час тут мешкав зі своїми учнями лише один дидаскал, знавець філософії та богослов'я, родом з цього острова... він самостійно заснував еллінську школу... у якій тепер навчається понад двадцять учнів... одним передав знання еллінської граматики, іншим – філософії та богослів'я... школярі віддалилися від світу заради кращого засвоєння наук...» [139, с. 340].

XIV. Патмос (червень – жовтень 1731 р.). Логічно підтримуючи лінію значущості просвітницького туризму у житті населення, Григорович-Барський подав настільки деталізований опис подвижницької діяльності місцевого населення, який змусить задуматися не одне прийдешнє покоління

над питанням, яка сутність людського призначення? Ось яку розгорнуту характеристику знаходимо у його доробку: «Патмос... Патм – це острів... населення якого дуже добре розмовляє різними мовами... Є тут багато стародавніх рукописних книг..., з яких навчаються при монастирі... освічені, побожні і добродішні ченці» [139, с. 342 – 345].

Описуючи місцевого педагога, автор зазначив: «...ієродиякон Макарій... у Константинополі..., досконало засвоївши еллінську та латинську мудрість... багатьох навчав філософської науки і заснував школу, і зібралось до нього багато учнів не тільки з Патмосу, а й з навколишніх країн, і викладав він граматику, риторику, філософію та богослов'я еллінською та латинською мовами, і з багатьох рибалок і землеробів виховав філософів та богословів... хоча раніше тут жили тільки прості люди, які навіть не вміли читати... З 1729 року у школі навчалися діти вбогих, і діти багатих людей із Царгороду, Солуня, Кіркіри, Криту, Кіпру та інших країн... Патмос став новими Афінами...» [139, с. 347 – 348]. У такому багатослівному описі освітньої системи чітко простежується ідея розвитку освіти дорослого населення, міжнародного освітнього туризму та багатоаспектності просвітницької діяльності.

XV. Самос (червень – жовтень 1731 р.). Відвідування цього острова залишило у пам'яті мандрівника яскравий образ поведінкового еталону місцевих жителів. Свідченням цього слугують наступні слова автора: «...на острові Самос жив колись уславлений філософ Піфагор..., який залишив нащадкам багато мудрих слів, що їх і досі філософи навчають у школі» [139, с. 349].

XVI. Хіос (листопад 1731 р. – квітень 1732 р.). Досить високий рівень освітнього розвитку був відзначений монахом-просвітником на даній території. Автор підкреслив, що «...на острові Хіос є мудрі вчителі... присутні дві школи, де викладають граматику та філософію. Живуть тут мудрі люди, астрономи та землеміри, які добре знають латину та італійську мову...» [139, с. 357]. З вищенаведених цитат, стає зрозумілим, що

правильно налагоджений навчально-виховний процес, у якому поєднувалися різні навчальні дисципліни, послуговував базисом для подальшого суспільного поділу праці та диференціації її за конкретними напрямками.

XVII. Солея (10 квітня – грудень 1735 р.). Названий острів для українського монаха став фінальним акордом у проведенні детального історико-педагогічного аналізу. У зазначеній характеристиці подано такий опис: «Солея... найгарніша частина острова Кіпру..., люди тут розважні, меткі, швидкі розумом і мають схильність до... читання й співу» [139, с. 391]. Симбіоз розумового виховання та мистецької зорієнтованості дисциплін засвідчив ефективність функціонування місцевого навчально-виховного процесу.

Активно практикував у своїй діяльності просвітницький туризм ще один випускник Києво-Могилянської Академії – Г. Сковорода. Добре освоївши у вищому навчальному закладі латинську, грецьку, польську, німецьку та інші мови, він побував за кордоном у Словаччині, Токаї, Угорщині, Австрії, Воронежі; за непідтвердженими даними в Італії, Німеччині та Польщі [771].

Просвітницький маршрут відомого аскета на теренах України простежувався у Полтаві, Харкові, Катеринославі, Чернігові, Луцьку, Кременці, Ніжині та інших містах [503].

У другій половині XVIII ст. студенти Києво-Могилянської академії широко практикували у своїй діяльності внутрішній просвітницький туризм. Свідченням цього слугують наступні дані: «...під час канікул декотрі студенти отримували пашпорт і йшли на петиції в різні кінці України – на Київщину, Полтавщину, Чернігівщину, Слобожанщину... Мандрували студенти місяць, два, іноді рік, а то й більше. Ходили невеликими гуртами, мали з собою вертепи, заготовки для вітальних промов, ноти, співали в церквах, на різних урочистостях...» [676, с. 132 – 133].

Дослідник А. Бичко у своїй праці «Феномен української інтелігенції: спроба екзистенціального дослідження» зазначив, що Академія була «...відкрита для усіх бажаючих..., що сприяло налагодженню її контактів з

цілим світом» [53, с. 61]. Зокрема, просвітницький туризм академівців А. Італінського та П. Кос-Кулябки сягнув Риму та Італії [53].

У 1733 р., за взаємною згодою двох митрополитів – Рафаїла Заборовського (очільника Київської єпархії) та Вікентія Йовановича (голови Белградсько-Карлівецької єпархії), молодих представників Академії було запрошено обійняти викладацькі посади у новостворених школах Сербії. За п'ять років перебування у згаданій країні, вітчизняному педагогічному колективу вдалося відкрити ще декілька освітніх осередків. Достеменно відомо, що географія просвітницького туризму українських випускників сягнула території «...Белграду, Осеке, Далє, Вуковарі, Нового Саді... та Хорватії» [676, с. 149].

Досліджуваний феномен у структурі діяльності представників Академії зорієнтовувався на відкриття та реформування семінарій на східних територіях, зокрема: «...Холмогорській та Архангельській (1731 р.); Псковській, Казанській та В'ятській (1733 р.); Олександро-Невській і Вологодській (1736 р.); Тверській, Новгородській й Устюзькій (1738 р.); Ростовській, Коломенській, Тобольській (1739 р.); Нижньогородській і Рязанській (1740 р.); Севській (1741 р.); Троїце-Сергіївській і Воронежській (1742 р.); Костромській (1747 р.); Володимиро-Клязьменській (1749 р.)» [676, с. 161].

Рідний брат Теофана Прокоповича – Теофан Леонтович (випускник Академії) реалізовував просвітницький туризм на території Риму, Франції та багатьох західноєвропейських країн [423, с. 38].

Випускники Києво-Могилянської Академії водночас практикували внутрішній та міжнародний просвітницький туризм. Зокрема, показовим є факт підтримання тісної творчої співпраці випускників з Харківським колегіумом. Завдяки ініціативності могилянців, зазначений Колегіум у 1729 р. направив на навчання до Німеччини 2-х студентів [124]. В іноземних закладах освіти академівці освоювали цілий цикл начальних дисциплін, проте, детальний список вихованців нам не відомий. Одним зі студентів був

Кирило Флорінський, який «...протягом 1729 – 1732 рр. був викладачем поетики та філософії, а у 1736 р. його призначено префектом Харківського колегіуму» [503, с. 57].

З метою узагальнення та конкретизації теоретичного матеріалу, досить доречно згадати слова В. Павловського, який підкреслив, що «...період XVIII ст. характеризувався посиленням значущості самого просвітництва» [465, с. 101].

Стає зрозумілим, що у досліджуваний період Києво-Могилянська Академія стала вищим духовно-освітнім центром на давньоруській території. Присутність у викладацькому складі високоосвічених очільників та випускників дала поштовх до подальшого розквіту вітчизняного просвітницького туризму на території руської держави та за її межами.

Розвій цілеспрямованої системи просвітництва позначився на послідовному та складному процесі пошуку необхідного формату соціокультурно розвитку вітчизняного суспільства у наступні століття.

2.4. Ціннісні орієнтири міжнародного просвітництва у вітчизняній теорії та практиці (XVIII ст.)

У вітчизняних умовах XVIII ст. важливе значення для подальшого розвитку досліджуваного феномена мала міжнародна співпраця з іноземними країнами. Вона відіграла дуже важливу роль у поширенні на імперських теренах прогресивних світових ідей, які відповідно позначилися на піднесенні рівня освіти та науки, утвердженні ціннісних орієнтирів.

У рамках системно-структурного методу дослідження, зосередимо увагу на розгляді сутнісного тлумачення терміна «просвітник», який уможливить розуміння основної мети приїзду на окреслену територію високоідейної інтелігенції з Європи.

На сторінках Великого тлумачного словника сучасної української мови (2004) зазначено, що просвітником вважається особа, яка займається освітою,

працює над піднесенням рівня навчання і поширює прогресивні ідеї та знання [85].

Міжнародне в'їзне просвітництво цієї епохи розглядаємо як один з чинників розвитку окресленої феноменології та в жодному разі не ототожнюємо з просвітницьким туризмом. Такий шлях аналізу історичних подій дає змогу рельєфно вибудувати логарифм дослідження, враховуючи вплив на вітчизняне суспільство як внутрішніх, так і зовнішніх детермінант.

Реалізація міжнародного просвітництва у просторі та часі будувалася на аксіологічних ідеях світочів світової філософії (зокрема, Сократа, Демокріта, Платона, Арістотеля та ін.). Як свідчать матеріали джерелознавчої бази, європейська інтелігенція того часу на вітчизняній території своїм прикладом утверджувала домінування таких пріоритетних цінностей, як: мудрість, добро, щастя, здоров'я, краса, справедливість.

Заснування на просторах досліджуваних імперії наукових та освітніх осередків супроводжувалося актуалізацією кадрового питання. Традиція запрошення кращих представників професорсько-викладацького складу із Західної Європи значною мірою закріпилася у практиці вітчизняних академічних установ ще з попередніх років.

У XVIII ст. на території Російської імперії була заснована Академія наук та мистецтв (1724 р.) [232]. За задумом прогресивних кіл того часу, на дану структуру покладалося завдання освітнього та наукового центру цілої імперії. Така масштабність функціонального охоплення території зумовлена тим, що у досліджуваний період вітчизняних класичних університетів не існувало. Письмове підтвердження того, що вищеназвана академічна установа повинна була виконати просвітницькі функції знаходимо у матеріалах джерелознавчої бази. У відповідному наказі Петра I зазначалося, що основним завданням діяльності Академії є «...вивчення мов... різних наук і відомих мистецтв, а також переклад книг...» [232, с. 27].

З метою практичної реалізації імперського наказу на порядку денному актуалізувалося кадрове питання. Враховуючи той факт, що відповідного

кваліфікованого персоналу у той час в Росії не вистачало, керівництво змушене було перейти до кардинальних дій. Унаслідок цього на шпальтах європейської наукової періодики з'явилося оголошення відповідного змісту.

Слід підкреслити, що організаційно-кадрові питання у той час вирішувалися досить оперативно. У вересні 1724 р. для представників професорського складу інших держав був розроблений спеціальний контракт. У цій особливій формі трудового договору фігурували чотири ключові частини: чітко визначений термін співпраці з установою; щоденна норма лекцій, яку потрібно вчитати; визначений перелік навчально-методичних матеріалів з дисциплін, які необхідно розробити; необхідність підготовки одного-двох кандидатів на вчене звання «професор» [90, с. 117].

Підписання контрактів з представниками Європи розпочалося у 1725 р. За один рік функціонування кількість бажаючих працювати в Академії перевищувала 35 осіб (див. табл. 2.2) [642, с. 72]. Дані табл. 2.2 показують, що у XVIII ст. на територію імперії з просвітницькою метою прибули представники чотирьох західноєвропейських країн – Німеччини, Швейцарії, Данії, Франції. Вони презентували світові науково-освітні центри у розрізі різних напрямів (табл. 2.2) [642, с. 74].

Таблиця 2.2

**Міжнародна практика просвітницького туризму на території
Російської імперії у XVIII ст. [242; 642]**

<i>№ з/п</i>	<i>ПІБ</i>	<i>Громадянство</i>	<i>Посада в Академії наук та мистецтв (роки)</i>
НАУКОВІ НАПРЯМИ			
➤ <i>фізико-математичний</i>			
✓ <i>професори</i>			
1.	Якоб Герман	швейцарське	професор вищої математики (1725 – 1730)
2.	Крістіан Гольдбах	Німецьке	професор вищої математики (1725 – 1742)
3.	Даниїл Бернуллі	швейцарське	професор математики (1725 – 1733)
4.	Фрідріх Майер	Німецьке	професор математики (1725 – ?)
5.	Георг Крафт	Німецьке	професор математики (1727 – 1731), професор фізики (1731 – 1744)

Продовж. табл. 2.2

6.	Георгій Бюльфіnger	німецьке	професор логіки та метафізики, експериментальної та теоретичної фізики (1725 – 1730)
7.	Крістіан Мартіні	?	професор фізики, логіки та метафізики (1725 – 1729)
8.	Леонард Ейлер	німецьке	професор фізики (1726 – 1731); професор вищої математики (1731 – 1741)
9.	Франц Епікус	німецьке	професор фізики
10.	Крістіан Кратценштейн	данське	професор механіки (1748 – ?)
11.	Йоганн Цейгер	німецьке	професор механіки (1756 – 1764)
12.	Жозеф Деліль (Де Ліль)	французьке	професор астрономії (1725 – 1747)
13.	Готфрід Гейнанус	німецьке	екстраординарний професор астрономії (1738 – 1744)
✓ <i>ад'юнкти-професори</i>			
14.	Георг Рихман	?	ад'юнкт з фізики (1740 – 1741), професор з фізики (1741 – ?)
✓ <i>ад'юнкти</i>			
15.	Фредерік Мула	швейцарське	ад'юнкт з вищої математики (1736 – 1744)
➤ <i>природничий</i>			
✓ <i>професори</i>			
1.	Йоганн Дювернуа	німецьке	професор анатомії, хірургії і зоології (1725 – 1741)
2.	Йоганн Амман	швейцарське	професор ботаніки та натуральної історії (1733 – 1741)
3.	Йоганн Снґезбек	німецьке	професор ботаніки та натуральної історії (1742 – 1747)
4.	Йоганн Леманн	німецьке	професор хімії (1761 – ?)
✓ <i>ад'юнкти-професори</i>			
5.	Йоганн Гмелін	німецьке	ад'юнкт з хімії (? – 1727), професор хімії та природничої історії (1727 – 1748)
6.	Йоганн Вільде	німецьке	ад'юнкт з анатомії (1736 – 1738), екстраординарний професор з анатомії (1738 – 1744)
7.	Йосиф Вейтбрехт	німецьке	ад'юнкт з фізіології (1725 – ?), професор з фізіології (1731 – ?)
✓ <i>ад'юнкти</i>			
8.	Крістіан Геллерт	німецьке	ад'юнкт з хімії (1736 – 1744)
9.	Ульрік Сальков	німецьке	ад'юнкт з хімії (1755 – 1760)
➤ <i>гуманітарний</i>			
✓ <i>професори</i>			
1.	Йоганн (Юхан) Фальк	швейцарське	професор красномовства і церковної історії (1725 – 1727)
2.	Готліб Байер	німецьке	професор греко-римської історії (1725 – ?)

Продовж. табл. 2.2

3.	П'єр Леруа	французьке	екстраординарний професор з нової історії, з (1735 – 1739), екстраординарний професор з французької мови (1739 – 1748)
4.	Йосиф Браун	?	професор філософії (1748 – ?)
5.	Йоганн Бекенштейн	німецьке	професор юриспруденції (1725 – 1735)
6.	Фрідріх Штрубе де Пирмонт	німецьке	професор юриспруденції (1738 – 1741; 1746 – 1757)
✓ <i>ад'юнкти - професори</i>			
7.	Якоб (Яків) Штелин	німецьке	ад'юнкт з красномовства і поезії (1735 – 1737), професор з красномовства і поезії (1737 – ?)
8.	Герхард Міллер (Мюллер)	німецьке	ад'юнкт історії, професор історії (1725 – ?)
9.	Карл (Фрідріх) Модерах	німецьке	ад'юнкт з історії (1749 – 1755), професор з історії (1755 – ?)
10.	Йоганн Фішер	німецьке	ад'юнкт з історії (1732 – ?); професор історії (1747 – ?)
11.	Август Шлецер	німецьке	ад'юнкт з історії (1762 – 1765), професор історії і статистики (1765 – 1769)
12.	Христофор Гросс (Крістіан Фрідріх)	німецьке	ад'юнкт філософії, професор філософії (1725 – 1731)
✓ <i>ад'юнкти</i>			
13.	Крістіан Крузіус	німецьке	ад'юнкт з історії (1740 – 1749)

З метою унаочнення та конкретизації, кількісні параметри наявних наукових ступенів іноземних представників зазначеної академічної установи представлено на наступному рисунку (див. рис. 2.2).

Аналізуючи дані рисунка 2.2, бачимо, що кількісна посадова структура, яка була презентована представниками зарубіжних країн мала наступний вигляд: 62 % – професори; 27 % – ад'юнкти – професори; 11 % – ад'юнкти [642].

Обґрунтування того, що зумовило іноземних представників професорсько-викладацького складу прийняти рішення покинути свою Батьківщину з метою просвітництва, на наш погляд, приховується в очевидних людських цінностях – добрі та мудрості.

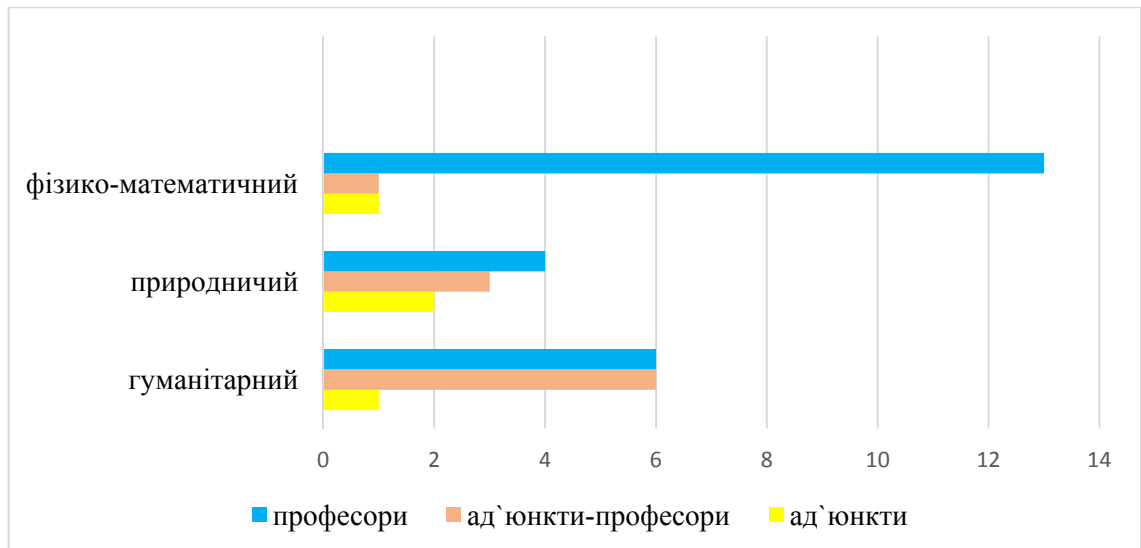

Рис. 2.2. Кількісні показники наукових ступенів іноземних педагогів Академії наук та мистецтв на території Російської імперії (XVIII ст.) [642]

Наявність ще одного ціннісного орієнтира міжнародного просвітництва – справедливості, простежується у підготовці іноземними професорами 10 вітчизняних професорів (27 % від загальної чисельності працівників Академії) (рис. 2.2).

Багаторічний досвід просвітницького туризму (Італія, Німеччина, Франція) та тривалий період навчання у західноєвропейських університетах (Берлін, Геттінген, Кенігсберг, Страсбург) гетьмана К. Розумовського актуалізували його призначення на посаду Президента Імператорської академії наук та мистецтв (1746 р.) [242; 642]. Особливо цінним для нашого дослідження слугує факт заснування ним на базі наукової установи університету (1747 р.) [242; 642].

Зауважимо, що міжнародна практика просвітництва простежувалася не лише на проросійській території, але й на проавстрійській. Яскравим прикладом цього слугує кадровий потенціал Львівської Академії (див. табл. 2.3).

Дані табл. 2.3 засвідчують, що іноземні учені презентували у Львівській Академії такі галузі наук, як: астрономія, географія, хімія, біологія, математика, теологія [354]. Доцільно підкреслити, що протягом досліджуваного періоду у складі освітнього закладу функціонувало два відділи (факультети) – богословський та філософський [354].

Іноземні лектори Львівської Академії XVII – XVIII ст. [354; 804]

<i>№ з/п</i>	<i>Прізвище та ім'я викладача</i>	<i>Роки життя</i>	<i>Галузь знань</i>
1.	Гродзіцький Фаустин	1709 – 1773	Математика
2.	Каспер Несецький	1682 – 1744	теологія
3.	Бетанський Антін	1715 – 1786	
4.	Фінзігер Ян	?	
5.	Гакет Бальзатар	1739 – 1815	географія, біологія
6.	Гюсман Франц	1741 – 1806	астрономія
7.	Шіверек Свіберг	1742 – 1806	хімія

Гострий дефіцит навчальної літератури активізував представників іноземної інтелігенції до прийняття рішучих дій. Активний розвиток природничих наук у досліджуваній період загострив необхідність розроблення відповідних навчальних матеріалів, які стали б справжнім джерелом знань для тогочасних студентів. З цією метою у другій пол. XVIII ст. професор Львівської Академії Б. Гакет активно досліджував територію Карпатського регіону [570, с. 41]. Можемо припустити, що власним прикладом учений прагнув продемонструвати своїм вихованцям пріоритетність у своїй діяльності таких цінностей, як: мудрість, здоров'я та краса.

Сучасний учений М. Вальо у своїй праці «Подорож в Українські Карпати» зазначає, що професор Гакет «...свої мандрівки розпочав з Покуття і Гуцульщини, присвятивши окрему подорож вивченню молдавських Карпат, що увійшло в окремий опублікований том праці про Молдавію; ще одну мандрівку провів на Гуцульщині та Буковині, дослідивши будову і флору цієї частини Карпат..., захоплювався Чорногорою. Він залишив цікаві спостереження про побут покутян і гуцулів, їх мову, одяг, народну архітектуру, зокрема церкви, описав весільний обряд та гуцульські танці... розмовляв... та навчав місцеве населення» [488, с. 6 – 9]. Наведена теза засвідчує, що вчений займався просвітництвом не лише у стінах навчально-виховного закладу, але й за його межами.

Результат його мандрівки увійшов в основу авторського чотиритомного доробку «Dacisehen und Sarmatieheno der Norollichen Karpathen», який був опублікований у Нюрнберзі та переданий до бібліотеки названої Академії [570, с. 43]. Аналізуючи змістову наповненість зазначеної праці, слід підкреслити, що практично професору вдалося поєднати просвітництво з науковим дослідженням гірської території у етнографічному, фізико-географічному, біологічному, мінералогічному та історичному розрізах.

Віддзеркалення обсягів дослідження Б. Гакетом території гірського масиву Карпат знаходимо на листі авторської топографічної карти, яка «...охоплює Сколівщину та прилеглі до неї території від Новоселиці й Бубнища на сході до Підбужа і Сприні на заході, залучаючи Гребенів, Сколе, Підгородці, Урич, Східницю, Крушельницю тощо. Мандри сягали і далі на захід – до Дрогобича, Добромиля, Перемишля, Дуклі» [570, с. 48]. Учений не обмежився названими місцевостями, наступним етапом його подорожей стали польські і чеські Татри [570, с. 48 – 49].

Розроблена професором топографічна карта відіграла надзвичайно важливу роль у розвитку досліджуваного феномена. Свідченням цього слугує той факт, що прогресивна вітчизняна інтелігенція вибудовувала свої просвітницькі маршрути на території Галичини, ґрунтуючись на використанні згаданого наочного матеріалу.

Багатоаспектність міжнародної просвітницької практики простежувалася і у побудові перспективних теоретичних проєктів. Прогресивний досвід діяльності західноєвропейського представника Веніаміна Генша закордоном та перебування його на теренах Російської імперії уможливили розробку ним інноваційного міжнародного просвітницького плану, заснованого на урахуванні світових тенденцій соціокультурного поступу країн (зокрема, Німеччина, Швейцарія, Італія, Франція, Англія та Голландія) [141].

Теоретико-методологічні здобутки ученого були настільки фундаментальні, що у 1777 р. він опублікував власний творчий доробок під

назвою: «План проведення подорожі на чужоземних територіях розроблений за вимогами деяких осіб Веніаміном Геншем» (1777 р.) [141]. Формулювання назви даної праці підтверджує, що її написання було здійснене «...за вимогами...» зацікавлених представників аристократичних кіл [141, с. 162].

У даній праці автор акцентував увагу батьків на необхідності «...дітям своїм дати досконале виховання і спрямувати їх на шлях щастя...» [141, с. 162]. Педагог був переконаний, що «...не достатньо того, щоб дитячий розум займався лише науками, потрібно привчати їхні серця до корисних мандрівок... здійснити... просвітництво, щоб у чужих краях вони мали вигляд пристойний, пам'ятаючи про свою Батьківщину» [141, с. 162]. Шлях реалізації такого спектру завдань, за словами ученого, залежав від «...цілеспрямованого керівника... благородного... розумного...» [141, с. 162].

Відповідно до «Плану» Генша молоді аристократи повинні були володіти «...деякими знаннями мов і наук», рухатися «...шукаючи добрих якостей...» та «...удосконалюватися» [141, с. 165]. За словами В. Генша, досягнення такого прогресивного результату уможлиблювалося шляхом їх навчання в європейських університетах. Педагог рекомендував молоді окрім освоєння мов (італійської, німецької, французької) зосередити свою увагу на математиці, історії, географії, філософії, юриспруденції, малюванні [141]. Чітке дотримання послідовності вивчення навчальних дисциплін, за словами Генша, створило б сприятливі умови для «...пізнання усього того, що потрібно молодій людині для самовдосконалення...» [141, с. 165].

На сторінках названого «Плану» зазначалося, що після завершення навчання в університеті випускник повинен був «...залишок часу (за бажанням батьків) провести у далеких мандрівках по території Швейцарії, Італії і Франції з метою глибшого пізнання творів художнього мистецтва... відвідування пам'яток» [141, с. 166]. За задумом ученого, мандрівники повинні були «зафіксувати» усе побачене, щоб потім переказати своїм нащадкам. Для такої мандрівки Геншем була запропонована відповідна

чисельність учасників «...не більше трьох осіб... не враховуючи керівника і двох прислуг» [141, с. 167].

Підсумовуючи змістову наповненість згаданої вище авторської праці, доцільно підкреслити домінування у ній таких вічних цінностей, як мудрість, добро, щастя, здоров'я, краса.

Узагальнюючи викладене, бачимо, що європейські просвітники не лише активно займалися впровадженням у вітчизняну теорію та практику світових педагогічних здобутків, але й будували тогочасну освітню парадигму на гуманістичних, аксіологічних та акмеологічних засадах.

У розрізі досліджуваної проблематики, аксіологічна сутність міжнародної практики просвітництва простежувалася у формуванні прогресивних новаторських науково-педагогічних конструктів, які у подальшому були покладені в основу діяльності цілої мережі вітчизняних освітніх закладів.

Висновки до другого розділу

У ході дослідження з'ясовано, що пропедевтичним етапом на шляху подальшого становлення давньоруського просвітницького туризму була місіонерська діяльність Андрія Первозванного, яка охопила узбережжя Чорного моря, Балканський півострів, Скіфію, Крим і територію сучасної Київщини.

З'ясовано, що прийняття християнства стало точкою відліку на графіку розвитку вітчизняного просвітницького туризму, що значною мірою посилювалося геополітичним прикордонним положенням держави між Сходом та Заходом.

Проаналізувавши діяльність давньоруських просвітників Кирила та Мефодія, можемо припустити, що семіотика слов'янської азбуки була продуктом просвітницького туризму, оскільки попередньо брати побували у Константинополі, Сирії, Великій Моравії, Римі, Візантії та інших містах.

Виняткову цінність у розрізі даного дослідження становлять факти запрошення князем Володимиром для викладання у давньоруських школах грецьких учителів з Візантії, педагогічний арсенал яких презентували цінні методи та засоби навчання, зорієнтовані на освоєння вихованцями теоретичного та практичного компонентів освіти. Матеріали досліджень дали змогу встановити, що феноменологія просвітницького туризму досліджуваного періоду будувалася на симбіозі двох першооснов – християнської традиції та релігійного гуманізму.

На основі персоніфікованого підходу вдалося визначити, що відкриття у другій половині XI ст. внутрішньомонастирських шкіл для ченців було ініційовано Ф. Печерським, який, повернувшись з Константинополя, розробив основні положення до Уставу Студитів, де чітко прописувалися умови їх функціонування.

Відстежується стійкий зв'язок розвитку вітчизняного просвітницького туризму з проблематикою інформаційного вибуху давньоруського книговидання у вигляді історичних (літописних), філософсько-педагогічних (поучення, житія), географічних (ходіння) надбань. Найбільш показовими давньоруськими пам'ятками у розрізі досліджуваної проблематики є («Ходіння Данила, ігумена Руської землі», «Ходіння Ігнатія Смолянина у Царград», «Ходіння Зосими у Царград» тощо) [386]. Інформаційний базис став фундаментом розвитку книжного навчання, яке у давньоруський період охопило територію великих культурних центрів – Києва, Чернігова, Галича.

Виокремлені передумови становлення і розвитку просвітницького туризму на території Київської Русі у IX – XIII ст.:

а) антропологічні (розвиток мовленнєвих, психічних, розумових, інтелектуальних, фізичних, трудових, моральних та інших складових вищої форми життєдіяльності);

б) історико-педагогічні (закріплення на практиці ідей цілеспрямованого виховання, поява писемності, відкриття первинних освітніх осередків тощо);

в) етнологічні (етногенез, збереження етнічної самобутності тощо);

г) соціокультурні (поглиблення інваріантності культури у зв'язку з еволюцією етнічних спільнот тощо).

Досліджено, що в період функціонування шкіл, де учні отримували елементарну освіту широко практикувалася домашня форма навчання, зокрема у середовищі купців та ремісників, де за посередництвом просвітницького туризму батьки навчали своїх дітей у процесі тривалих робочих мандрівок.

Узагальнено, що прогресивним кроком на шляху розвитку феномена досліджуваного періоду стало відкриття Києво-Печерського монастиря (1051 р.). Духовний осередок перетворився в освітній центр підготовки місіонерів до міжнародного просвітницького туризму, оскільки випускникам надавалася можливість продовжити навчання на території Європи за богословським, медичним чи юридичним напрямками.

Доведено, що у період правління Ярослава Мудрого актуалізувався розвиток дитячого в'їзного просвітницького туризму, про що засвідчують факти навчання при княжому дворі дітей англійського короля Едмунда II Залізобокого, сина короля Данії, майбутніх норвержських конунгів, малолітнього датського королевича, юних спадкоємців угорського престолу та ін.

З'ясовано, що активний розвиток в'їзного просвітницького туризму в XII – XIII ст. представників із Вірменії актуалізував відкриття мережі національних шкіл на території Києва, Володимир-Волинського, Кам'янець-Подільського, Галича та інших міст в яких широко пропагувалися мусульманські традиції на тюркській мові.

Встановлено, що розвиток просвітницького туризму за часів Київської Русі зумовлювався впливом наступних детермінант:

1. Розгортання індивідуального навчання (з серед. IX ст.), яке набуло визначених форм. У школах елементарної грамоти викладалося грецьке письмо, що послугувало активізатором розвитку в'їзного просвітницького

туризму в західноєвропейському напрямі. Паралельно зі школами практикувалося і домашнє навчання.

2. Започаткування освітнього осередку при Києво-Печерському монастирі, де готували місіонерів для реалізації міжнародного просвітницького туризму.

3. Відкриття княжих та монастирських шкіл, у яких уможлиблювалося здобуття «книжної» освіти підвищеного типу.

4. Запровадження «книжного навчання», доступного привілейованому класу та вищому духовенству. Показовим фактом було залучення до навчально-виховного процесу знатних спадкоємців іноземних держав. Елементарну освіту здобували здебільшого представники з купецьких та ремісничих сімей.

5. Налагодження тісного взаємозв'язку давньоруської освіти із соціокультурними запитами слов'янських народів. Зокрема, виникнення княжої держави призвело до зростання кількості міст, як центрів економічного і культурного життя, що значною мірою актуалізувало потребу організації освітньої «мережі». Усі наведені факти відобразили нові тенденції розвитку слов'янського суспільства, для якого і надалі залишалося актуальним питання відкриття шкіл, зорієнтованих на передання вихованцям досить ґрунтовних знань, дотичних до існуючих європейських здобутків.

6. Культурне зростання, підкріплене дієвою загальнодержавною політикою планування і реалізації програм розвитку освіти.

7. Підвищення загального рівня грамотності місцевого населення позначилося на здобутті широкого визнання давньоруських педагогічних здобутків на міжнародній арені. З огляду на це у придворних школах досліджуваного періоду навчалися діти світової знаті, які згодом зайняли керівні посади у країнах Європи. Паралельно розвивався і виїзний просвітницький туризм, прикладом чого слугує діяльність Антонія Печерського.

8. Розквіт книжності шкіл вищого типу, продукований розширенням навчально-теоретичної бази шляхом збагачення її працями учених Греції і Візантії, у підсумку послугував передумовою активізації давньоруського просвітництва. Такий перебіг історичних подій уможливив досягнення успіху у боротьбі Києва за політичну та культурну самостійність.

9. Активізація перекладу іноземної літератури вітчизняними книжниками XI ст., які у своїх напрацюваннях продемонстрували високий рівень засвоєння складних філософських понять у школах підвищеного типу.

10. Реальна культурно-історична взаємодія християнського та язичницького елементів посприяли унікальному синтезу духовного досвіду, заснованому на відтворенні самобутнього характеру культурного мислення.

Історико-генетичний аналіз показав, що сукупність дестабілізаційних та деградаційних процесів часів монголо-татарської навали послугувала деструктивним базисом на шляху розвитку досліджуваного феномена. Руйнація попередньо напрацьованого протягом трьох століть принципу систематичності та послідовності позначилася на зниженні рівня грамотності населення та своєрідному занепаді вітчизняного навчально-виховного процесу. Оскільки монастирські школи стали виконувати функції поширення елементарної грамотності, відповідно й розгортання просвітницького туризму відбувалося у формі духовних місій.

Історико-системний та хронологічний методи уможливили виокремлення наступних етапів розвитку місіонерського просвітницького туризму XIII – середини XVI ст.:

а) монастирський (XIII – XIV ст.) – характеризувався особистісною ініціативністю окремих духовних пастирів, або цілих монастирів;

б) монастирсько-державний (XVI – XVII ст.) – ознаменувався впливом на феномен релігійних місій та окремих політичних діячів.

У ході дослідження окреслено діяльнісні компоненти просвітницького туризму місіонера, серед яких: зразковий спосіб життя, налагодження співробітництва з місцевим населенням, виконання педагогічних функцій,

розроблення алфавіту (за умов необхідності), переклад джерелознавчої бази, залучення до богослужінь місцевого населення та ін.

Обґрунтовано практичний аспект наявних труднощів у контексті реалізації місіонерами основних завдань просвітницького туризму, до яких можна віднести наступні:

- 1) великий та малозаселений простір, нерозвинена інфраструктура;
- 2) відсутність алфавіту і граматики, невелика кількість перекладачів;
- 3) недостатня кількість храмів та місіонерів на одиниці площі території;
- 4) безграмотність населення;
- 5) відсутність достатньої кількості місіонерських шкіл;
- 6) низький рівень матеріально-технічного забезпечення процесу організації просвітництва.

Проблематизовано, що завдяки активному розвитку просвітницького туризму досліджуваного історичного періоду, представники православного духовенства запровадили у вітчизняну освітню практику досвід організації безкоштовних навчально-виховних закладів за зразком богословських грецьких шкіл турецького періоду. Ці події стали справжньою просвітницькою квінтесенцією на шляху становлення нової моделі освітньої підготовки змішаного типу – релігійно-світської. Лінгвістично-культурна зорієнтованість шкіл нового типу, яка простежувалася у вивченні чотирьох мов (слов'янської, грецької, латинської та польської) стала активізатором подальшого розвитку просвітницького туризму.

Встановлено, що завдяки сподвижницькій діяльності ініціативних представників духовенства, було ініційовано розгортання міжнародного просвітницького туризму очільниками Київської братської школи, Києво-Могилянського колегіуму, Києво-Могилянської Академії (М. Смотрицький, І. Трофимович-Козловський, О. Кроковський, П. Калачинський, Т. Прокопович, М. Максимович, Д. Нащинський, В. Миславський та ін.). Географія їх просвітницького туризму охопила територію Європи (Велика Британія, Італія, Іспанія, Німеччина, Чехія, Румунія тощо) та Азії (Палестина,

Ізраїль тощо). Просвітницькі мандрівки значною мірою вплинули на педагогічні погляди духовних наставників, які у навчально-виховному процесі широко використовували наступні дидактичні принципи: систематичності та послідовності, зв'язку теорії з практикою, доступності, наочності, свідомості й активності тощо.

У розрізі порівняльного аналізу вдалося виявити вплив педагогічного наставництва викладачів Академії на випускників (зокрема, С. Полоцького, С. Яворського, М. Смотрицького), які, розвиваючи педагогічні прийоми Слов'яно-Греко-Латинської академії, широко практикували внутрішній просвітницький туризм.

У дослідженні відображено внесок випускника Києво-Могилянської Академії В. Григоровича-Барського у розвиток міжнародного просвітницького туризму, який охопив територію Євразії. Найбільш вагомим у цьому контексті виявився історико-педагогічний опис місцевих закладів освіти та аналіз рівня освіченості населення, які були складені мандрівником у процесі відвідування різних міст.

Дискурсивність історико-педагогічної реальності XV – XVI ст. тематизовано посиленням ідеологічних суперечностей, всупереч яким представники братських шкіл актуалізували необхідність реформування освіти шляхом: внесення окремих змін до організації навчально-виховного процесу; урізноманітнення переліку навчальних дисциплін; налагодження власної видавничої справи (заснування перших друкарень і, як наслідок, розширення переліку навчальної літератури); періодичної реалізації просвітницького туризму викладацьким складом для «підвищення кваліфікації». Такий комплексний підхід до вдосконалення шкільництва сприяв формуванню атмосфери духовності й освіченості; активізації особистісного зростання, відтвореного у синтезованому змісті взаємообумовлених процесів навчання, виховання та розвитку.

У ході аналізу письмових джерел досліджено, що на розвиток заявленого феномена в XVI ст. значною мірою вплинула діяльність

протестантських та католицький осередків, для яких просвітницький туризм став незамінним засобом поширення ідей Реформації. Зростання напруженості в умовах конфесійної альтернативи, актуалізувало заснування Віленського (1584 р.), Львівського (1585 р.) та інших братств, які практично реалізовували релігійно-просвітницькі функції на давньоруській території та за її межами. Зокрема, підтвердженням останнього слугує реалізація феномена представником Львівського братства монаха Артемія, який тривалий час перебував у Литві з метою відвернення слов'ян від аріанства та лютеранства.

Дослідженням доведено, що однією з причин розгортання у другій пол. XVIII ст. внутрішнього просвітницького туризму студентами Києво-Могилянської академії – стало погіршення матеріального становища. Скрутна фінансова ситуація актуалізувала питання «академічної відпустки». За умов наявності паспорта студентство вирушало у просвітницьку мандрівку, тривалість якої складала від 1 місяця до 1,5 роки. Ключовими точками їх маршруту була територія Київщини, Полтавщини, Чернігівщини та Слобожанщини. Мандрівна молодь організовувала проведення масових соціокультурних та релігійних заходів (вертепів, урочистостей тощо), влаштовувалася працювати домашніми вчителями.

Виняткову наукову цінність становить факт ініціативності очільника Київської єпархії митрополита Р. Заборовського та його духовного колеги В. Йовановича щодо відкриття мережі шкіл на території Сербії, до викладання в яких були залучені молоді академівці на чолі з професором М. Козачинським. Історико-педагогічна значущість цієї події простежується у розгортанні представниками зазначеного закладу просвітницького туризму на території Балканського півострова.

Відтворено безпосередній вплив зростання кількісних показників в'їзного просвітницького туризму на вдосконалення вітчизняного навчально-виховного процесу XVIII ст. на проукраїнській території, що супроводжувалося освоєнням місцевими теоретиками та практиками

іноземного досвіду світської освіти. Доведено, як відкриття перших вітчизняних академічних установ (зокрема, Львівської академії й Академії наук та мистецтв) актуалізувало зростання чисельності представників професорсько-викладацького складу, котрі прибули з Європи. Цілеспрямованість педагогічної діяльності іноземців простежено у: презентації ними кращих світових здобутків того часу, вихованні нової вітчизняної педагогічної та наукової генерації, розширенні переліку навчально-методичних матеріалів, утвердженні пріоритетності ціннісних орієнтирів.

Багатоаспектну фактажність другого розділу проблематизовано низкою публікацій [174; 190; 193; 194; 195; 196; 199; 204].

РОЗДІЛ 3

ВНУТРІШНІЙ ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ТУРИЗМ В ІСТОРИЧНИХ УМОВАХ ХІХ ст.

3.1. Внутрішньодержавні просвітницькі орієнтири у розрізі імперського лібералізму та консерватизму (перша пол. ХІХ ст.)

Ретроспективний аналіз соціокультурних детермінант першої половини ХІХ ст. показав, що це була «...епоха повнопланового соціального розмежування та відчуження» [75, с. 139]. У досліджуваній історичний період наша держава була штучно «розрізана» імперськими ножицями на підросійську (Правобережжя, Лівобережжя й Південь) та підавстрійську (Закарпаття, Східна Галичина та Північна Буковина) частини [569; 589]. Проте територіально-політична строкатість устрою вітчизняної території була не єдиною тогочасною характеристикою.

Протягом 1800 – 1825 рр. на території нашої держави відбувалися складні соціокультурні процеси. Вони проявилися у тому, що гуманістичні виміри європейського Просвітництва, торкнувшись тогочасного суспільства, активізувала зростання соціальної ініціативності у другій половині даного століття. Незважаючи на домінування у той час визначеної політичної ідеології та циклічності реформ, свідомі представники інтелігенції активно взялися за розв'язання проблем народної грамотності, що описано у двох наступних параграфах.

Перше п'ятдесятиріччя ХІХ ст., на проросійській частині вітчизняної території позначилося «...конфронтацією двох ідеологічних підходів: консервативного та ліберально-реформістського», що накладало відбиток на розвиток просвітницького туризму та освіти в цілому [474, с. 127; 826].

Системний аналіз окресленої вище «конфронтації» показав, що вона мала як позитивне, так і негативне значення. Зокрема, перше проявилось у тому, що у цей час були засновані нові освітні та наукові осередки, які були справжніми «продуцентами» просвітницького туризму. Негативні аспекти реформування віддзеркалилися передусім у тому, що вони не були зорієнтовані на вдосконалення діючої системи освіти, а лише віддзеркалювали культурні переваги правлячих кіл [826; 827; 847].

Протягом першої половини XIX ст. система освіти на проросійській частині вітчизняної території двічі підпадала під докорінну перебудову таких реформ: ліберальної Олександра I (1808 – 1814 рр.) та консервативної Миколи I (1839 року).

В основу ліберальної реформи була покладена «...французька ідея-принцип суспільного розвитку і культурного зростання» [474, с. 94]. Освітня політика цього часу зорієнтувалася на «...формування енциклопедично-освіченої, критично мислячої, високорозвинутої особистості, здатної до різних видів інтелектуальної та практичної діяльності» [75, с. 167]. Ідеалом цього часу була мандрівна особистість, «...її домівкою були різні міста Європи та імперії...» [75, с. 167 – 168].

Цивілізаційний підхід до вивчення історико-педагогічних явищ актуалізував необхідність окреслення причин, які б уможливили обґрунтування різнополярності освітніх реформ вищеназваних російських царів.

Перші десятиліття XIX ст. були досить складними у соціософському розрізі. З одного боку, в ці роки спостерігалось «...творче напруження», а з іншого – піднесення просвітницьких ідей [70, с. 117]. Підтвердженням останнього слугують слова С. Гессена «...феномен просвітництва, як лакмусовий папір, сприйнятливо увібрав у себе різні західноєвропейські ідеї та соціокультурні рухи... це була епоха лібералізму та універсалізму...» [115, с. 20 – 24]. У досліджуваний історичний період до наукового обігу увійшли різнонаправлені філософські доктрини, які базувалися на

світоглядній першооснові. Така подієвість, за словами П. Гречко, зумовлювалася синтезом схоластики та раціоналізму [137]. У вітчизняний освітній процес цього часу залучалися творчі доробки німецьких метафізиків – К. Юнга, Ф. Шеллінга та інших [137].

Аналізуючи розвиток досліджуваного феномена, зазначимо, що іноземні соціософські детермінанти цього часу виявилися досить співзвучними з особистісною зорієнтованістю вітчизняного просвітницького туризму. Таке глибинне взаємопроникнення, з практичного погляду, позитивно позначилося на налагодженні міжнародного культурно-гуманітарного співробітництва на політичній карті світу.

Чітке усвідомлення недоцільності ізоляції освіти від творчих надбань світової думки, актуалізувало шлях міжнародного суб'єкт-суб'єктного діалогу, що віддзеркалювалося і в пошуках співзвучних тенденцій соціокультурного розвитку. У розрізі досліджуваної проблематики досить важливим було й те, що в Європі просвітницький туризм користувався широкою популярністю ще з попередніх століть, слугуючи: незамінним джерелом здобуття знань, формування вмінь та навичок; способом пізнання навколишнього світу, одним із основних джерел отримання даних про різні країни світу. Британська дослідниця Л. МакРейнольдс зауважила, що «...протягом XVIII ст. молоді знатні європейці вирушали у мандрівки з метою просвітництва... пізнання свого власного «Я» у складному та багатогранному світі...» [754, с. 154].

Обґрунтовуючи причини, які пробуджували у європейців бажання мандрувати світом з метою просвітництва, учений Е. Тулуз зауважував: «...для епохи, яка прийшла на зміну Середньовіччю... у європейському розумінні подорожі стали важливими інструментом для реалізації просвітницької мети, яка виконувала функції створення власного, завдяки відображення у чужому; культурної самоінтеграції індивідуального «Я» у європейський простір культури та пам'яті» [617, с. 186].

Матеріали джерелознавчої бази засвідчили, що європейські традиції просвітницького туризму імпонували поглядам лібераліста Олександра І. Побувавши за кордоном, російський імператор продемонстрував прихильне ставлення до педагогічних творів французького педагога Ж.-Ж.Руссо, навіть незважаючи на те, що його консервативна попередниця – Катерина II висловлювала гострий спротив ідеям вільного виховання. Свідченням вищевикладеного слугує уривок тексту розпорядження імператриці: «Чутно, що в Академії наук продають такі книги, які проти закону діючої моралі, проти нашої російської нації, які в усьому світі заборонені, як, наприклад, Емілій Руссов..., такі книги руйнують наші моральні принципи..., якщо знайдеться переступник у продажі якого такі книги, то конфіскувати у нього усе, навіть житло...» [75, с. 73].

Гуманістичні витoki ідеї рівності усіх людей, які поширювалися на території Європи, були прийнятними для Олександра І. Саме тому діючий правитель вважав недоцільним ізолювати населення держави від надбань світової науки, тим паче, що частина вітчизняного суспільства, яка багато часу проводила у мандрівках по Європі, була ознайоmlена з працями французького гуманіста.

Водночас, матеріали джерельної бази засвідчують, що не усі представники тогочасної вітчизняної еліти, у міру своєї завзятої обережності, поділяли думки Олександра І. Свідченням цього слугують інформаційні матеріали листа княгині Є. Воронцової (м. Одеса) до свого друга В.Орлова (м. Лейпциг). Епістолярні дані відобразили наступні погляди княжної: «...він приймав усі софізми Ж.-Ж. Руссо за силогізми, і в повному обсязі сприймав усі роздуми цього небезпечного письменника» [251, с. 66].

У контексті такої різнополярної неоднозначності поглядів знаних історичних постатей на педагогічні ідеї Руссо, доцільно розглянути, у чому полягала їх високозмістовна прогресивність та який вплив це мало на розвиток досліджуваного феномена.

У своїй знаменитій праці «Еміль, або Про виховання» (1762 р.) педагог у пафосній формі висловлювань відкрив перед усіма ідею чистоти відносин учителя та учня, вихователя й вихованця, при цьому самі мандрівки він забарвив глибоко педагогічним змістом [592, с. 55]. Учений підкреслював, що ще із первинної дитячої свідомості проростало осмислене бажання мандрувати з метою пізнання, яке слугувало потужним активізатором просвітництва і, як наслідок, формування всебічно розвинутої особистості [592].

Дитинство засноване на «бездумстві», на думку вченого, ніколи б не привело суспільство на шлях ідеального. Руссо зауважує, що «...цілком природно, щоб діти були дітьми, перш ніж стати дорослими..., щоб вони багато часу проводили у грі, тривалих прогулянках на свіжому повітрі... Якщо ми хочемо порушити цей порядок, ми виростимо скороспілі плоди, які не будуть мати ні зрілості, ні смаку і скоро псуватимуться: у нас будуть юні вчені і старі діти...» [551, с. 25].

Наголосивши на абсолютній необхідності використання у навчально-виховному процесі різних форм туристичної роботи, учений досить чітко вказав на вагомість впливу оточуючого середовища на особистісний розвиток, як зовнішнього подразника, що увійшов в основу триєдиної моделі вільного виховання. Така подієвість, на нашу думку, була неприйнятна для Катерини II та імпонувала Олександрю I, паралельно сприяючи розвитку досліджуваного феномена

Таким чином, у першій чверті XIX ст. на розвиток просвітницького туризму впливало функціонування одночасно двох соціокультурних детермінант:

- по-перше, усвідомлення необхідності освоєння прогресивного досвіду західної цивілізації;
- по-друге, перспективність звернення до вітчизняних традицій – ідентифікаторів національної самобутності.

Характерною особливістю даної ліберальної реформи порівняно з попередніми було те, що освітня система не була жорстко концентричною – передбачала дотримання ступеневого принципу (отримання одного освітньо-кваліфікаційного рівня – запорука для поглиблення наступного).

Безумовно, що такі погляди Олександра І активізували формування «...нової системи освітніх установок, приписів і підходів, які стали базисними на шляху становлення світської класичної освіти, заснованої на логічному мисленні та ерудиції особистості» [75, с. 157].

В історико-педагогічному розрізі освітні реформи 1808 – 1814 рр. тлумачаться ученими у двох діаметрально протилежних контекстах:

- ✓ революційний прогрес на шляху вдосконалення системи науки, освіти та видавничої діяльності [254; 410];

- ✓ декларативна обмеженість розвитку, зумовлена владним прагненням підпорядкувати під свій контроль науку та освіту, «витісняючи» тим самим права й свободи професорсько-викладацького і студентського складу [53; 625].

Цілком погоджуємося з думкою української вченої Л. Вовк, що палітра навчальних дисциплін, яку презентували у навчальних програмах досліджуваного періоду, давала можливість вихованцям інтелектуально розвиватися та виявляти свої схильності до тієї чи іншої науки [94; 95].

Ліберальна хвиля, яка торкнулася Наддніпрянщини реформами 1808 – 1814 рр., прокотилася територією західноукраїнського регіону революцією 1848 р. та в історичному обігу отримала назву «весна народів» [261; 83; 595].

Ще одним наслідком ліберальної політики діючого керівництва – було піднесення серед широких мас населення національної самосвідомості. Даний процес супроводжувався формуванням цілісного відчуття суспільно-національної та соціоментальної єдності, яка на протигагу існуючим кордонам, детермінувала та активізувала розвиток досліджуваного феномена.

Посилення жорсткості політичного режиму призвело до згорання реформ Олександра I. Демократично налаштоване дворянство відмовилося від реалізації гуманістичних проектів, а для окремих представників вищих класів настав «період історичного песимізму» [592, с. 53].

Становлення консерватизму на самодержавно-монархічному рівні, актуалізувало переконання, що здобутки західної цивілізації є небезпечною зброєю проти «усталених традицій» [62, с. 299]. На найвищому рівні проголошувалася необхідність «...проведення... лише у виняткових випадках, обмежених політичних реформ, які сприяли оздоровленню діючого устрою та його закріпленню, проте, в жодному разі не зміні» [76, с. 81 – 82].

У суспільно-політичному аспекті період правління Миколи I (1825 – 1855 рр.) характеризувався посиленням військового порядку та дисципліни. Освітня сфера підпадала під нормативно-правову дію цілої низки актів – заборон. Зокрема, на рівні навчальних закладів закріплювалася: посилена централізація; ліквідація колегіальної форми правління та автономних утворень; уніфікація уставів діяльності закладів освіти (зокрема, прийняття нового Статуту Імператорського Університету св. Володимира (1842 р.); повна ізоляція гуманістичного особистісно-зорієнтованого виховання та ін.

Підміна виховних ідеалів привела до того, що на офіційному рівні місце всебічно розвинутої особистості – гуманіста зайняв законослухняний і дисциплінований працівник. Досить влучно описав суспільно-політичну ситуацію того часу учений В. Кінілев: «...бюрократична система не потребувала ні яскраво вираженої особистості, з проявами індивідуальної свідомості, ні критичного мислення, ні універсалізації освіти... Чиновник повинен був бути грамотним виконавцем, а не ініціатором з «широким» поглядом на проблеми суспільного життя» [90, с. 171]. Відбулася повна офіційна девальвація принципу саморозвитку особистості, який у системі координат консервативно-політичного графіку вважався небезпечним і безкорисним. Домінуючою першоосновою «нових» поглядів влади було

«...надання вихованцям необхідних знань для безпомилкового виконання ними у подальшому службової та професійної діяльності» [156, с. 74].

Офіційне керівництво акцентувало свою увагу не на ліквідації існуючих освітніх проблем (зокрема, пов'язаних з масовим характером народної неграмотності), а на посиленні жорсткої дисципліни. Директивні механізми виховного впливу на суспільну свідомість передбачали повне нівелювання почуття поваги до особистості. Такий деструктивний характер навчально-виховного процесу приводив до посиленої радикалізації суспільних настроїв широких мас. У жорстких реаліях консервативно зорієнтованої влади наростала суспільна тенденційність панславізму та слов'янофільства.

В умовах консервативного періоду розвиток просвітницького туризму підтримувався завдяки високому рівню соціальної ініціативності молоді та зрілої інтелігенції, яка продемонструвала високий рівень особистісної самоорганізації.

Синкретичний та інтегративний характер досліджуваного феномена посприяв побудові цілісної просвітницької конструкції, яка, на протидію існуючим формалізаціям, не втратила своєї змістовної сутності.

Діюча влада доклала чималих зусиль для того, щоб переформатувати тогочасну освіту та науку відповідно до поточних політичних інтересів та економічних потреб; звузити навчально-виховні завдання до обмеженого переліку знань, умінь і навичок, які були прийнятними для правлячих кіл.

Проте окреслення царським урядом консервативних кордонів не стало перешкодою на шляху розвитку просвітницького туризму в тогочасних реаліях. Існуюча політична ситуація, навпаки, спровокувала підвищення інтересу громадсько-педагогічної еліти вийти за межі «критичного» режиму функціонування, знайти нові можливості реалізації цілісного проекту просвітництва.

З вищевикладеного можемо зробити висновок: перша половина XIX століття позначилася в історії чергуванням ліберальних та консервативних реформ, що посилювало актуальність національного питання. Для розвитку

досліджуваного феномена даного історичного періоду характерною була стійка поступальна тенденція, яка вибудовувалася на основі національних традицій і цінностей та орієнтувалася на реалізацію ідеї особистісного саморозвитку.

3.2. Традиції внутрішнього просвітницького туризму в діяльності вітчизняних освітніх і наукових осередків

Завдяки тому, що українське суспільство успадкувало багаті традиції просвітницького туризму від попередніх поколінь, у них віддзеркалювалися соціоментальні риси української духовності та глибоке прагнення до національної консолідації на загальнодержавному рівні. На наш погляд, особливо важливим було те, що бурхливий розвиток досліджуваного феномена другої половини XIX ст. був результатом плідної діяльності громадсько-педагогічної еліти у попередні десятиліття.

Пригадуючи соціально-політичні події початку XIX ст. на території Російської імперії, доцільно підкреслити, що могутній поштовх у поглибленні традицій просвітницького туризму дало проведення освітньої реформи. Ці нормативно-правові перетворення відкрили нову сторінку в розвитку не лише вітчизняних навчально-виховних закладів та наукових осередків, але й досліджуваного феномена.

Новостворені центри у різних регіонах не лише оберігали, але й примножували багатство традицій просвітницького туризму, навіть всупереч діючим заборонам.

Загалом імперська влада «...будувала устрій університетів на буквализмі офіційної ідеології», який повністю виключав ідею національної самостійності [232, с. 382]. Саме тому українознавчо зорієнтовані просвітницькі традиції діючий уряд розглядав, як велику небезпеку, що може призвести до руйнації імперської конструкції. Цим пояснюється і той факт,

що українознавчих кафедр, по суті, у чистій формі на проросійській території не існувало. Відомим є факт заснування у Львівському університеті кафедри всесвітньої історії, яка особливу увагу акцентувала на вивченні Східної Європи [144].

Можемо припустити, що завдяки глибинним традиціям досліджуваного феномена імперські задуми щодо переформатування університетів у центри русифікації та австрофікації не вдалося втілити у життя. Прогресивність освітніх і наукових осередків, які стали справжніми центрами українського просвітницького туризму, забезпечувалася потужним кадровим потенціалом.

Представники професорсько-викладацького складу вітчизняних університетів володіли достатньо прогресивним багажем знань, а тому їхня тісна співпраця зі студентством пробуджувала в останніх значний інтерес до традицій просвітницького туризму.

З огляду на неможливість вільно висловлювати свої думки та судження у стінах аудиторії, на неформально-організаційному рівні було прийнято рішення про заснування наукових товариств. За межами державних інституцій ці осередки відкривали перед педагогічною елітою того часу широкі можливості для просвітництва, зорієнтованого на розв'язання наболілих питань. Феномен наукових товариств був знаковим в історії вітчизняного внутрішнього просвітницького туризму, оскільки географічно зорієнтовувався на українців різних регіонів.

Зокрема, на території Слобожанщини традиції просвітницького туризму примножувало Товариство наук при Харківському університеті. В історичному розрізі їх функціонування було тісно пов'язане з ім'ям В. Каразіна, який попередньо актуалізував питання просвітництва у даному регіоні. Василь Назарович зазначав: «...тривалі подорожі слід здійснювати у надрах вітчизни нашої... спілкуватися з кожним мешканцем..., навчати та розповідати про звичаї та історію народу...» [318, с. 19 – 25]. Такі рекомендації Каразін формулював із власного досвіду, оскільки географія його просвітницьких мандрівок була досить показовою, про що засвідчує

назва авторської праці «Про давності Слобідсько-Української губернії» [318, с. 22]. За сімнадцять років існування (1812 – 1829 рр.) харківського Товариства, Слобожанщина перетворилася у добре розвинутий регіон на карті вітчизняного просвітницького туризму.

У 20-х роках ХІХ ст. підтримати розвиток традицій просвітницького туризму прагнули освітні та наукові осередки Київщини. Проте офіційні намагання педагогів М. Берлінського та єпископа Є. Болховітіна не знайшли належної підтримки у колі владних структур [492]. Саме тому втілити бажане в життя у цей час не вдалося. Навіть відкриття у 1834 р. Університету св. Володимира не розв'язало згаданої проблеми.

Низка історичних подій (зокрема, утворення Одеського навчального округу (1830 р.), реорганізація Рішельєвського ліцею у Новоросійський університет (1864 р.)), значною мірою вплинула на розгортання традицій просвітницького туризму на території південного регіону. З метою поширення прогресивних ідей у квітні 1839 р. при вищеназваному університеті було засноване наукове Товариство історії та старожитностей. Про те, яким чином цей осередок вплинув на розвиток досліджуваного феномена, дізнаємося з матеріалів джерельної бази.

На сторінках діючого у той час Статуту Товариства, увага зосереджувалася на «...тісній співпраці з мешканцями різних населених пунктів... поширенні... відомостей про Південну Росію... серед представників Новоросійського краю... » [261, с. 53 – 57]. Незважаючи на чіткість окреслених кордонів, просвітницький туризм представників цього Товариства у географічному ракурсі охопив територію Новоросійська, Бессарабії, Запоріжжя та Криму [261, с. 53 – 57]. Результативність просвітництва їх цілеспрямованих мандрівок зумовлена передусім тим, що до складу Товариства була залучена не лише місцева науково-педагогічна еліта, але й їхні колеги зі столиці України, Львова та Західної Європи.

Продовжуючи незавершену місію М. Берлінського та Є. Болховітінова, за справу заснування наукового осередку у Києві взялися очільники місцевих

вищих шкіл (М. Максимович – Університет св. Володимира та І. Борисов – Духовна академія) [376]. Вони неодноразово зверталися до попечителя Київського навчального округу з проханням розглянути їхню петицію [376, с. 114 – 118]. Тогочасний генерал-губернатор Д. Бібіков не поспішав вирішити це питання, про що засвідчує факт його трирічного очікування перед тим, як відповідні документи, врешті-решт, потрапили до рук міністра внутрішніх справ Л. Перовського.

У грудні 1843 р. відбулося довгоочікуване відкриття новоствореного осередку просвітницького туризму – Археографічної комісії. Не зволікаючи, представники професорсько-викладацького складу (М. Максимович, В. Домбровський, М. Іванішев, А. Ставровський та ін.) одразу прийняли рішення спрямувати діяльність комісії на поглиблення традицій просвітництва у різних куточках України [221]. Туристичні маршрути названих педагогічних постатей охопили територію Правобережної та частину Лівобережної України [221]. Український дослідник О. Журба так охарактеризував прогресивну просвітницьку діяльність комісії: «...вона набула громадського звучання, вливаючись у загальний процес українського національного відродження... пробуджувала історичну пам'ять та національну свідомість, знайомила і виховувала суспільство...» [221, с. 149 – 150].

Органічно поширювала традиції просвітницького туризму і «Комісія для опису губерній Київського навчального округу» (1850 – 1864 рр.). За чотирнадцять років свого існування, членам Комісії вдалося залучити до спільної діяльності представників усіх навчальних закладів визначеної адміністративно-територіальної одиниці. Їхні маршрути охопили територію Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської та Полтавської губерній. На сторінках часопису «Наша Батьківщина» (1937 р.) знаходимо наступні дані: «...шлях опису губерній округу не був суто документальним... проводився у живій атмосфері... шляхом спілкування з групою мешканців

окремих сіл, що виявилось значно ефективнішим аніж проведення часу серед фоліантів...» [13, с. 44 – 45].

Підвалини традицій просвітницького туризму, які були закладені у попередні роки представниками прогресивного українства, у подальшому послуговували своєрідним фундаментом для розбудови нових соціально орієнтованих проектів. Таку фактажність підтверджують слова І. Франка: «... у другій половині XIX ст. закладалася в Києві громадка людей, українців... з немалими першорядними талантами, високоосвічених, оживлених найкращими ідеями свого часу..., вони внесли... запал і енергію в діло двигання українського народу» [665, с. 309]. До складу такої київської «громадки», які таємно заснували «Стару громаду» увійшли із заслання з: «...Архангелівської губернії – П. Чубинський; Поділля – П. Житецький; Німеччини – М. Лисенко... із Златопільської прогімназії до Києво-Подільської перевівся О. Русов», а також М. Драгоманов, В. Антонович, М. Старицький та М. Зібер [679, с. 37; 784; 785].

В умовах діючого проросійського політичного режиму, прогресивні представники громадсько-педагогічної еліти змушені були завуалювати домінуючу мету просвітницького туризму в наукову. Зокрема, члени названої «громадки» (М. Драгоманов, В. Антонович, П. Чубинський, О. Русов, М. Лисенко та ін.), у рамках здійснення першої комплексної експедиції по території Російської імперії, неофіційно займалися просвітництвом місцевого населення. Аналіз архівних даних засвідчив, що для реалізації цього масштабного просвітницько-наукового проекту було залучено представників навчально-виховних закладів з різних губерній. Зрілій українській інтелігенції не лише вдалося приховати справжню мету експедиції, але й залучити до просвітницької справи дипломованих фахівців – педагогів.

У листі до міністра народної освіти Д. Толстого віце-президент Російського Географічного Товариства П. Семенов-Тянь-Шанський писав: «...у важкій і непосильній праці по зборі матеріалів..., якщо ваша графська милість розгляне наше прохання та дозволить на підтримку експедиції

вислати директорів гімназій, вчителів сільських... відповідальних..., які за відомством вашого поважного міністерства перебувають на службі...» [788, арк. 79].

З метою недопущення конфліктних ситуацій з владними структурами того часу учена громада підтримала рішення доручити проведення згаданого просвітницького заходу П. Чубинському. Ось якими словами описав Павло Платонович свої особисті враження від тогочасних подій у листі до В. Антоновича (1869 р.): «...випала мені честь очолити першу організовану експедицію по нашій території..., разом з товаришами збиратиму етнографічні та статистичні відомості..., тим більше, що досвід тісного спілкування з народом маю... зумію навчати та навчатися...» [690, с. 54]. Вищеназвана теза вкотре підтверджує, що метою експедиції було не лише збирання матеріалів у контексті узагальнення етнографічно-статистичного обліку території, а передусім живе спілкування з народом з метою просвітництва.

Аналізуючи розроблений маршрут експедиції в адміністративно-територіальному розрізі, зазначимо, що він охопив такі території: «...Київщину, Поділля, Полтавщину, Волинь, Одещину...» [345, с. 34 – 35]. Згаданий просвітницький захід проводився у три етапи: 1) літо 1869 року; 2) зима 1870 р.; 3) літо 1870 р. Такий посезонний розподіл зумовлений значною площею об'єктів дослідження, погодно-кліматичними умовами та рівнем матеріально-технічного забезпечення учасників заходу.

Просвітницька мандрівка 1869 р. простягалася вздовж рукавів трьох річок – Дніпра, Рось та Случ. У такому фізико-географічному розрізі педагогічній еліті вдалося охопити певні ключові точки маршруту: Київ – Канів – Бердичів – Житомир – Кам'янець-Подільський – Одесу – Хотин – Старокостянтинів – Кременчук – Володимир-Волинський... – Ковель – Луцьк... [338, с. 79]. Можемо припустити, що у рамках проведення цього заходу громадсько-педагогічній еліті вдалося просвітити населення «...близько півсотні повітів» [338, с. 79].

Зимовий просвітницький захід 1870 р., на відміну від попереднього, був не тривалим (у зв'язку із погодно-кліматичними факторами) та охопив Українське Полісся з прилеглими областями [338, с. 79].

Завершальним акордом просвітницького циклу туристичних мандрівок була літня подорож 1870 р. по території «...Вінниці... Переяслава... Умані, Черкас...» [338, с. 79].

Матеріали дворічних експедицій, які були зібрані здебільшого представниками «Старої громади», вдалося опублікувати редакторам Географічного Товариства – М. Костомарову та П. Гільдебрандту [338, с. 81]. Редакторська версія обробки не сподобалася світочу української педагогіки – М. Драгоманову, який разом зі своїми колегами приклав чимало зусиль для того, щоб зібраний фактаж став просвітницьким матеріалом для широкого загалу. Уривок із рецензії вченого розкриває перед нами наступні факти: «...величезний, дуже багатий і неоціненний збірник... зшитий абияк..., не систематизований і дуже погано редагований...» [97, с. 59].

Згодом, задум Михайла Петровича вдалося втілити в життя. Семитомна розробка під назвою «Праці етнографічно-статистичної експедиції в західноруський край, організованої Імператорським Російським Географічним Товариством», увійшла в навчально-виховний процес університетів, де отримала «...позитивні відгуки та хвальбу молодіжі...» [788, арк. 1].

Примноження вітчизняних традицій внутрішнього просвітницького туризму відбувалося за підтримки окремих представників місцевої влади. Зокрема, неможливо оминати увагою князя О. Дондукова-Корсакова – генерал-губернатора Київського, Подільського та Волинського. У колі прогресивної педагогічної громади, державний службовець одразу «...здобув до себе симпатію... завдяки своїй тактовності, привітності та вмінні триматися» [97, с. 47].

Ліберальний характер згаданого генерала, посприяв заснуванню на Наддніпрянщині Південного Відділу Російського Географічного Товариства

[781; 782]. Функціонування цього осередку на території України, загалом, дуже непокоїло консервативних представників вищих урядових структур. Свідченням цього слугують наступні слова: «...на ґрунті етнографічних особливостей... відокремленість місцевого населення... може призвести до багатьох незручностей...» [218, с. 34].

Левову частку у кількісній структурі новоствореного наукового осередку займали просвітницько налаштовані представники вітчизняних закладів освіти. Підтвердженням вищевикладеного слугують дані по категорійній приналежності дійсних членів Відділу (див. рис. 3.1).

Аналіз рис. 3.1 засвідчує, що відсотковий склад дійсних членів Відділу, мав наступний вигляд: 34 % – вчителі; 19,5 % – представники професорсько-викладацького складу; 12 % – студенти; 7 % – інспектори народних училищ; 5 % – директори училищ; 5 % – статські радники; 5 % – мирові судді; 5 % – землевласники; 2,5 % – духовенство; 2,5 % – військові генерали; 2,5 % – представники сфери культури [218; 781, арк. 9 – 11; 783].

Рис. 3.1. Категорійна приналежність дійсних членів Південно-Західного Відділу Російського географічного Товариства (від 6 березня 1873 року) [218; 781, арк. 9 – 11]

Окреслемо формулювання основної мети діяльності Відділу наступною тезою: «...посеред ряду наших щоденних завдань, прикликаних нас попрацювати на нашому давньому, рідному ґрунті – а тому роботи маємо чимало..., головне вишукувати тільки істину... повернутися обличчям до народу... коли потрібно врозумити, показати, навчити» [218, с. 34]. Змістовне наповнення наведеного вище тексту засвідчує, що вітчизняні традиції просвітницького туризму, які закладалися на «...давньому, рідному ґрунті...», у подальшому дали зрілі плоди національного відродження української державності [218, с. 34].

Цілком раціонально, що така прогресивна мета позначилася на результативності діяльності Відділу. Підтвердженням цього слугують такі слова відомої української ученої С. Русової: «...здавалося б, якою силою володіють тривалі... мандрівки та спілкування з народом..., вони розбуркали національну свідомість навіть млявих, пригнічених українців... Наче величезна національна хвиля пробігла по Україні..., з'явилися перші бруньки національної свідомості» [533, с. 155].

На глибоких коріннях традицій просвітницького туризму, які сягали ментальності українця, наголошувала названа учена. Українка переконувала, що «...по-правді наш народ... вихований... на мандрівках... козакування і чумакування...» [532, с. 18]. Теза С. Русової засвідчує, що авторка дотримувалася позиції комплексного передання з покоління в покоління кращих зразків досвіду досліджуваного феномена.

Реалізація ключових тез просвітницької мети діяльності Відділу «...повернутися обличчям до народу... врозумити, показати, навчити» простежувалася і в прагненні відкрити новий культурно-освітній заклад – музей [218, с. 34]. Відкриття такого освітнього інституту, за посередництвом просвітницького туризму, повинно було позначитися на всебічному особистісному розвитку відвідувачів.

З метою практичної реалізації вищевикладених завдань, передбачалося здійснювати внутрішні туристичні мандрівки систематично, періодично та

одноразово (для виконання окремих завдань) [552]. За задумом організаторів, усі зібрані матеріали повинні були увійти до складу експонатів музею, який планувалося відкрити дещо пізніше [552].

Практична реалізація таких планів потребувала відповідного матеріально-технічного забезпечення. З цією метою представники Відділу (випускники Університету св. Володимира – В. Антонович, Н. Тумасов, С. Пономарьов та професор Київської духовної академії – І. Малишевський) надіслали листа до генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова з проханням підтримати цей проект. У відповідь вони отримали позитивний відгук державного службовця [350].

Розуміючи фінансові проблеми Відділу, діючий генерал-губернатор оперативно розіслав потенційним меценатам листа такого змісту: «...Відділ поставив перед собою завдання створити ...етнографічний музей, ... є задум його використовувати і у виховних цілях...» [218, с. 31 – 36]. Місцевому керівнику вдалося залучити тринадцять меценатів (зокрема, Г. Галагана, Я. Тарновського, М. Терещенка, Ф. Терещенка та ін.), які внесли по 300 карбованців [218]. Частина суми, якої не вистачало, М. Дондуков-Корсаков зумів покрити за рахунок отримання щорічної державної субсидії [218].

За задумом організаторів, двері музею повинні були бути відчиненими для усіх бажаючих. При цьому, особлива увага акцентувалася на студентській та учнівській молоді з різних губерній [218]. Цілком зрозуміло, що така ідея передбачала поглиблений розвиток традицій просвітницького туризму, шляхом поширення ініціативності серед представників навчальних закладів різного рівня.

Дванадцятого квітня 1873 р. відбулося засідання Відділу, на якому було окреслено три шляхи збирання експонатів для музею:

- 1) членами Відділу на території усіх губерній;
- 2) приватними особами (у вигляді добровільних безкоштовних подарунків);

3) добровольцями (тих, які не входили до складу організаційної структури Відділу) [437, с. 1 – 2].

З метою раціонального збирання експонатів членами Відділу, керівництво осередку організувало проведення низки туристичних заходів, окремі з яких представлені у таблиці (див. табл. 3.1).

Матеріали таблиці 3.1 засвідчують, що з метою передання кращих традицій просвітницького туризму – педагоги активно залучали до справи своїх вихованців (зокрема, П. Куклярський, Ф. Вовк та ін.). Даний історичний факт є показовим ще й тому, що фактично він відобразив продуктивність викладацької праці, засвідчену ініціативністю їхніх вихованців.

Восени 1873 р., колекція музею була повністю сформована. Перші хвили бажаних відвідати експозицію «хлинули» з університетських осередків «...Харкова, Новоросійська, Львова, Чернівців...» для того, щоб «...якнайкраще зрозуміти мету даного запровадження...» [250, с. 2].

Таблиця 3.1

Туристичні маршрути окремих представників Південно-Західного Відділу з метою збору експонатів для етнографічного музею (квітень – серпень 1873 р.) [218, с. 33; 229, с. 2; 437, с. 1 - 2; 552, с. 21]

<i>№</i>	<i>Організатор-керівник (посада)</i>	<i>Тривалість (дні місяця)</i>	<i>Територія</i>	<i>Збирання експонатів</i>
1.	П. Чубинський (заступник голови Відділу)	22 – 27 квітня	Полісся	Вишитих рушників, картин та одягу
2.	О. Русов (учитель Києво-Подільської гімназії)	14 – 20 травня	Чернігівська губернія, Городнянський повіт, селища Олешня та Олександрівка	Орнаментних матеріалів, понад 70 фігурних статуєток
3.	П. Rogovich (професор Університету св. Володимира, директор Ботанічного саду)	18 – 22 червня	Черкаський повіт та містечко Опочин	Предметів гончарства та зразків трипільського шовку селянських виробів
		3 – 7 серпня	Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська та Полтавська губернії	Гербарію
4.	П. Куклярський (студент)	3 – 7 липня	Містечко Яготин	Весільних шишок, зразків коноплі

	Університету св.Володимира)			
5.	Ф. Вовк (студент Університету св. Володимира)	18 – 24 липня	Полтавська губернія	Веретен і кужіль
6.	В. Антонович (дійсний член Відділу)	2 – 16 серпня	Таращанський повіт, містечко Кошевате	Прикрас; одягу; російських, польських і шведських монет
7.	О. Кістяківський (професор Університету св. Володимира)	6 – 11 серпня	Подільська губернія	Моделей вітряка, ткацького верстату, саней
8.	Н. Тумасов (учитель Київської 2-ї гімназії)	23 – 27 серпня	Волинська губернія	Колекції чобіт

З огляду на підвищення авторитетності Відділу серед широкої громадськості, йому було надано право проводити засідання на території Університету св. Володимира (листопад 1875 р.) [632]. Зауважимо, що це було цілком раціональне рішення, оскільки левову частку членів Відділу становили представники-професорсько-викладацького складу названого університету.

Просвітницькі вектори діяльності Відділу не обмежувалися лише виїзною роботою. Систематична публікація україномовних видань для навчально-виховного процесу, організація культурно-масових заходів та багато інших проектів входили до переліку їх просвітницьких функцій. Такі успіхи прогресивних українців не залишилися поза увагою владних структур.

У липні 1876 р. міністр внутрішніх справ О. Тимашев підготував відповідне подання про термінову необхідність закриття Відділу. У цьому документі наводилися такі аргументи «...з'явився особливий рід пропагандистів..., вони поширювали серед народу підручники на малоросійській мові..., тому прийнято рішення зупинити... розвиток шкідливої українофільської пропаганди...» [47, с. 160].

Прогресивність традицій просвітницького туризму попередніх десятиліть стала еталоном для представників громадсько-педагогічної спільноти окресленого історичного періоду. На сторінках періодичного

видання «Киянин» відомий просвітник того часу І. Новицький зазначив: «...прямим обов'язком нашим є питання відновлення... мандрівок з метою вивчення південно-західного краю..., це завдання..., як і справа просвітництва..., лежить на нашій вченій верстві – професорах університету, які були першими фундаторами і діячами» [425, с. 510 – 511]. Прогресивні представники української інтелігенції взяли за справу «...будівництва розсипаної храмини... розбитої, зруйнованої довгими часами... заборон» [145, с. 179].

Прогресивний досвід зарубіжної педагогіки, ліберальні віхи історії, громадсько-педагогічне подвижництво на теренах України – усе це сприяло започаткуванню діяльності товариства «Просвіта» (1868 – 1939 рр.). Яскраво виражена присутність загально-суспільного відчуття «...суворих умов побуту», які підкріплювалися масовою неграмотністю, посилювалися «...існуючою суспільною розокремленістю, ворогуванням й апатією», актуалізували необхідність заснування названого осередку [119, с. 3 – 4].

З огляду на широке об'єднання територіальних громад різних регіонів на національному ґрунті не вистачало достатньої кількості просвітницького зерна. Знаковою у цьому ракурсі є наступна теза: «...не вистачало того, без чого в наш час не можемо розпочинати... мандрівок – досконалої підготовки, вичерпного вивчення того... що розповідатимемо» [287, с. 251].

У процесі реалізації просвітницьких завдань названого осередку, актуалізувалася необхідність доопрацювання у 1870 р. змістовної наповненості Статуту Товариства попередніх років (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Порівняльна характеристика нормативного наповнення Статутів Товариства «Просвіта за 1868 р. та 1870 р. [107; 258; 334]

Статуту Товариства «Просвіта»	
1868 р.	1870 р.
1) напрям діяльності організації	
- науково-освітня	- освітня
2) домінуюча роль в структурі діяльності	

- «...усіх українських інтелігентів, учителів, священників, урядовців і поважних громадян» [107, с. 50]	- «...юнаків і дівчат, жінок і чоловіків, багатих й бідних, селян та інтелігенції» [107, с. 51 – 52]
<i>3) основне завдання організації</i>	
- збір і публікація науково-популярних праць, вивчення історичних подій;	- реалізація просвітницького туризму з метою поширення «...просвіти між українським народом...» [258, с. 72]
<i>4) територія охоплення</i>	
- місто Львів та приміські території	- повітові відділи різних адміністративно-територіальних одиниць України

Дані табл. 3.2 засвідчили, що відмінність нормативного наповнення обох статутів «Просвіти» простежувалася в чотирьох головних критеріях – напрям діяльності, домінуюча роль у загальній структурі, основне завдання та географія поширення. На наш погляд, найбільш суттєві переформатування Товариства у 1870 р. відображалися у чіткому нормативному закріпленні реалізації завдання просвітницької зорієнтованості місцевих та виїзних заходів повітових відділів (табл. 3.2).

У контексті коригування існуючих прогалин діяльність осередку зорієнтовувалася на:

- підготовку та публікацію літератури;
- поширення джерельної бази в колі широких суспільних мас;
- розгортання сітки читалень, друкарень, книгарень, театрів, музеїв;
- заснування проукраїнських гімназій, семінарій, кафедр [710].

Суб'єктивну характеристику прогресивності просвітництва західноукраїнського регіону подав у своїх доробках М. Драгоманов. Педагог наголошував місцевим Наддніпрянським громадам: «...не забувайте, що перші читальні позакладались в Галичині ще коли... про нас не було чуть ...» [163, с. 25]. Такими словами учений заохочував тогочасну інтелігенцію до рішучих дій та практичної реалізації просвітництва у різних регіонах України.

Відомий український подвижник І. Франко так описав умови функціонування зазначених просвітницьких осередків: «...читальні... народжуються тепер під тиском тяжких обставин з одного боку, а під

впливом газетної і усної пропаганди з другого боку» [353, с. 62 – 65]. З поданого фактажу, стає зрозумілим, що реалізація досліджуваного феномена на території Західної України прогресувала в умовах посиленої «пропаганди» діючої влади [353, с. 65].

Випускник Львівського університету і співзасновник Товариства «Просвіта» – А. Січинський охарактеризував ключові завдання свідомої інтелігенції наступним чином: «...кожний нарід, що хоче добитися самостійності, мусить передусім дбати про те, щоб нижчі верстви суспільності, народні маси піднести до тої ступені просвіти, щоби ця маса почула себе членом національного організму, відчула своє громадське і національне достоїнство й узнала потребу існування нації, як окремішої народної індивідуальності» [258, с. 91 – 92].

Головна мета просвітницької діяльності, на думку Драгоманова, полягала у тому, щоб: «...школа і... книжка пробудила охоту «обійняти»... і навчити... найменшого брата» [163, с. 37]. Учений був переконаний, що освоєння традицій просвітництва відбувалося шляхом особистісного розвитку та глибинної самоосвіти.

У цьому контексті педагог значну увагу приділяв використанню у навчально-виховному процесі «правильної» літератури. Зокрема, гострої критики Михайла Петровича зазнала «Книга для чтения в школах Киевского учебного округа» князя П. Ширинського-Шихматова [163, с. 47 – 48]. Учений підкреслював, що наочний посібник «...непридатний для... українських шкіл...» [163, с. 47]. Свою позицію Драгоманов обґрунтовував наступним чином: «...вона починалася... російською офіційною мовою, а потім – ... українською. Я пропонував починати з українського елемента і виходити поступово до... іншого...» [163, с. 48]. Як бачимо, педагог не був прихильником повноцінної ізоляції з навчально-виховного процесу «іншого» елемента, він наполегливо переконував спочатку розпочинати освоєння національних здобутків, а потім – поступово переходити до міжнародних.

Надзвичайно цінною для навчально-виховного процесу шкіл досліджуваного періоду була така авторська література: М. Мукалов «География Киевской губернии: Учебное пособие по родиноведению» (1883 р.), О. Косткевич «Карта Галичини, Буковини й Угорської Русі» (1887 р.), Г. Величко «Народописна карта українсько-руського народу» (1896 р.) та ін. [258]. Широкою популярністю у колі народних мас користувалися наступні видання – читанка «Зоря», часопис «Письмо з Просвіти», «Календарі Просвіти» та інші [258]. Загальне народне враження від доступної джерельної бази було таким: «...з великим інтересом народ читає... з цікавим зображенням подій, їхніх причин та результатів...» [258, с. 117].

Досить фундаментально реалізовував окреслену феноменологію на території Галичини представник вищеназваного осередку «Просвіти» – професор В. Шухевич. Просвітницьку скарбницю знатного українського педагога, випускника Львівської альма-матері, неможливо переоцінити. Володимир Осипович увійшов в історію як співзасновник таких знакових для українства того часу осередків – «Просвіта», «Руського Педагогічного Товариства», «Руської Бесіди», «Бояну» та інші [287]. У 1887 р. з метою просвітництва, учений побував у населених пунктах території Українських Карпат [287].

У 1894 р., з ініціативи Шухевича, на території Львівщини розгорнув свою діяльність прототип скансену, у рамках якого усі відвідувачі мали змогу ознайомитися з колекцією літератури, опублікованої «Просвітою» [22]. Зауважимо, що видання зазначеного осередку були розраховані на різновікову цільову аудиторію. Найбільшою популярністю серед відвідувачів користувалася наступна періодика: дитяча – журнал «Дзвіночок»; доросла – часописи «Діло», «Зоря», «Руська читанка»; педагогічна – газета «Учитель» тощо [22].

Починаючи з 1873 р., на території західної України розпочало свою діяльність «Наукове Товариство імені Шевченка», члени якого широко

практикували просвітницький туризм. Активні зв'язки з цим осередком підтримували такі київські педагоги, як В. Іконников, М. Довнар-Запольський, В. Перетц та ін. За період своєї діяльності, Товариство організувало чимало просвітницьких заходів на територіях Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, а зібрані ними матеріали увійшли в основу експозиції новоствореного музею (1893 р.), який відвідували учнівські та студентські колективи Львівського, Чернівецького, Краківського та Варшавського університетів [116; 338].

Аналізуючи розвиток просвітницького туризму в структурі діяльності наукового Товариства, неможливо оминати увагою педагога В. Гнатюка. Випускник Станіславської гімназії та Львівського університету практично реалізовував досліджуваний феномен на території Західної України – Галичини та Закарпаття. Протягом 1894 – 1899 рр. учений займався просвітництвом на території таких адміністративно-територіальних одиниць: «...у селах Григорові, Коропці, Пужниках, Ходачкові Великому, містечку Бучачі на Тернопільщині, Мшанці, Хітарі на Львівщині...» [727, с. 123 – 124].

Упродовж 1895-1899 рр. досить продуктивним був просвітницький туризм Гнатюка на теренах Південної Угорщини і Східної Словаччини [727]. Досліджувані маршрути Володимира Михайловича були досить тернистими, про що свідчать історичні факти його неодноразових арештів на Угорських просторах [727].

Особливої уваги заслуговують методичні вказівки Гнатюка, як правильно втілювати у життя виїзні просвітницькі проекти. Учений рекомендував: «...по приході до хати, по привітанню і звичайних чемностях слід розпочати розмову... та поволі звести її на ціль приходу. Опісля... перейти до пояснень і навчання... усіх присутніх...» [118, с. 53]. Важливим для нас є той факт, що любов до досліджуваного феномена молодому Володимиру привили його педагогічні наставники – І. Франко та М. Грушевський.

Прогресивний розвиток окресленого феномена відтворився у заснуванні професором Львівського університету І. Шараневичем на базі Ставропігійського інституту музею [692]. Колекція експонатів названого осередку була зібрана у процесі тривалих мандрівок студентами зазначеної вищої школи, під керівництвом досвідченого педагога.

Туристичні традиції просвітництва поглиблювалися і в освітніх закладах Тернополя та Львова. Директор місцевих гімназій і голова Руського педагогічного товариства В. Ільницький систематично піклувався про організацію для учнів та львівських студентів літніх тривалих мандрівок [692, с. 8]. Метою проведення виїзних заходів було ознайомлення молоді з давніми українськими звичаями, які увійшли в основу соціокультурного буття нашого народу. Ось якими словами заохочував до реалізації просвітницького туризму вихованець педагога В. Ільницького – студент І. Гавришкевич: «...я вас заведу в недалеку сторону, де тут ось під самим Львовом царствує природа... де зустрине вас привітність нашого народу, щоби відкрити усі незбагненні таємниці ... заховані у скарбницю мудрості та глибинних знань...» [693, с. 64 – 67].

Підсумовуючи рівень розвитку досліджуваного феномена на території Галичини, відомий український історик І. Крип'якевич зауважив: «У першу добу нашого відродження розвинулося сильно мандрівництво, метою якого було... спілкування з народом...» [327, с. 35]

У 1877 р. розгорнув свою діяльність ще один авторитетний осередок просвітницького туризму – Харківське історико-філологічне товариство. Підтвердження дотичності діяльності останнього до досліджуваної проблематики знаходимо у праці О. Потебні «Автобіографія» [509, с. 409 – 412]. Учений писав: «...на карті Лівобережжя і Слобожанщини не було жодного населеного пункту де б не ступала нога представника історико-філологічного Товариства..., не лише інтерес до вивчення питань, пов'язаних з культурною історією місцевості у широкому розумінні цього слова..., але й головна ціль наукових інтересів і запитів просвітити народні

голови... поселити у їх серці запал до української ідеї...» [509, с. 409]. Така цілеспрямованість представників Товариства сприяла тому, що «...під зовнішньою російською формою снувалася міцна нитка українознавства...» [97, с. 45]. Презентативними представниками цього просвітницько-туристичного осередку були – О. Потебня, М. Сумцов, Є. Редін, В. Надлер, М. Дринов та ін.

На території Чернігова широкі просвітницькі функції виконував Чернігівський губернський статистичний комітет, діяльність якого тривалий час підтримував О. Лазаревський [273]. Проте після його реорганізації в 70-х рр. XIX ст. його справу продовжило статистичне відділення губернської земської управи [273].

Не менш вагомий внесок у розвиток просвітницького туризму на території України привнесли губернські вчені архівні комісії Києва, Полтави, Чернігова, Херсону та Катеринославщини. Неможливо оминати увагою досить плідну діяльність Таврійської комісії, яка систематично організовувала просвітницькі заходи на території Кримського півострова, що було заслугою українського представника О. Маркевича [96; 564].

Поглиблення давніх традицій просвітницького туризму віддзеркалювалося у відкритті нових осередків різної організаційної структури (комісій, товариств, відділів). Їхня діяльність на вітчизняній території різних регіонів відкрила нові горизонти для відродження української державності. З метою просвітництва представники цих осередків здійснили численні туристичні мандрівки, провели цінні наукові дослідження, ініціювали відкриття музеїв, взяли участь у міжнародних заходах, налагодили співпрацю з прогресивними науково-педагогічними колами різних країн тощо. Тримаючи в полі зору просвітницькі завдання, сподвижники української освітньої ниви повсякчас дбали про поширення проукраїнських ідей.

3.3. Прояви соціальної ініціативності у контексті розв'язання проблем народної грамотності (друга пол. XIX ст.)

Початок другої половини XIX ст. був досить складним для українського суспільства у соціально-політичному, економічному та культурному аспектах. У розрізі життєвих труднощів, на похмуро-песимістичні народні настрої нашаровувалася проблема масової неграмотності. Невтішна освітня ситуація спостерігалася і на території Києва, про що засвідчують дані табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Показники грамотності населення Києва другої пол. XIX ст. [289; 290]

Грамотні	Напівграмотні	Неписемні
➤ у загальній структурі населення міста Києва		
37 %	7 %	56 %
з них: православні – 31 %; євреї – 34 %; католики – 58 %; протестанти – 70 %		
➤ частка киян		
25 %	6,3 %	68,7 %
➤ частка не корінних киян		
41 %	7 %	52 %

Аналізуючи показники таблиці, бачимо, що загальна кількість освіченого населення не корінних жителів майже у два рази перевищувала частку киян. Проте цей факт не був особливо показовим з огляду на те, що показник неписемності перевищував сумарні показники грамотних і напівграмотних серед жителів Києва. Можна тільки припустити, що у інших губерніях соціокультурна ситуація була ще критичнішою.

Доцільно підкреслити, що завдяки своєчасній продуктивній діяльності українського просвітника Г. Галагана, наведені статистичні матеріали стали доступними для прийдешніх наукових розвідок. Ось яку характеристику педагога знаходимо на сторінках періодичного видання (1874 р.): «...він відзначився... ревним оборонцем народної освіти... на території країни»

[222, с. 69 – 70]. Підтвердженням викладеного слугують наступні архівні дані.

За ініціативи Григорія Павловича було доручено «...запросити учителів шкіл губернії та студентів...» з метою проведення перепису населення Києва [105, с. 1]. Оцінюючи організаційні особливості проведення такого масового заходу, слід підкреслити, що завдяки соціальній небайдужості вдалося залучити дев'яносто дев'ять наддніпрянських студентів, серед яких були представники різних спеціальностей (медичних – 54 особи, юридичних – 30 осіб, філологічних – 11 осіб, фізико-математичних – 4 особи) [290]. Окрім студентства, педагог призначив «головнокомандуючими» по районах Києва таких представників громадсько-педагогічної еліти, як: «...В. Антонович – Либідська; П. Чубинський та І. Новицький – Лук'янівка; С. Завойко – Печерськ; В. Рубінштейн – Золотоворітська частина; О. Клосовський – Протасів яр та Солом'янка; Г. Цветковський – Куренівка» [105, с. 1].

Такий прояв соціальної ініціативності того часу засвідчив про актуальність дослідження проблем народної грамотності. Прогресивні українці організували збирання кількісних даних на території для того, щоб розробити чіткий алгоритм дій, спрямованих на вирішення нагальних суспільних проблем.

Хвиля просвітницько зорієнтованих заходів прокотилася і в молодіжному середовищі. Унаслідок цього, небайдуже українське студентство розпочало впроваджувати у життя низку соціально направлених проектів.

У середині XIX ст. молодий студент В. Антонович вирішив самотужки дослідити питання народної грамотності. З цією метою він здійснив багатоденну мандрівку по території Київської губернії, зокрема, відвідавши такі сільські населені пункти – Журбинка та Прушинка [774, арк. 3]. Можна припустити, що побачене настільки сильно вразило молодого Володимира, що він вирішив діяти більш рішуче, виступивши у ролі основоположника хлопоманства на території названої губернії [293]. Продуктивність реалізації

заходу також віддзеркалилася у подальшій підготовці Антоновичем доробку «Матеріали для історико-географічного словника» [775].

За період діяльності гуртка, його представники пройшли чимало маршрутів з метою проведення просвітницьких заходів серед широких суспільних мас. У період з 1858 по 1860 рр. гуртківці широко практикували просвітницький туризм на території Наддніпрянщини [94; 95].

У цьому контексті цілком раціонально постає запитання, якими рисами характеру повинен був володіти організатор просвітницьких заходів, який здійснював тривалі туристичні мандрівки по території заселеної країни? Відповідь на це запитання знаходимо в архівних матеріалах, в яких О. Кістяківський такими словами охарактеризував українського просвітника Володимира Боніфатійовича: «...знає величну таємницю подобатися і володіти; таємниця ця можливо приховується в його вольовій натурі, а яку характеристику дає зовнішність, він завжди рівний, не дозволяє собі когось обмовляти, вміє знайти з кожним спільну мову...» [293, с. 118].

Зрозумілим для нас є і той факт, що формування такої всебічно розвинутої особистості – справа не одного дня, вона є продуктом тривалого навчально-виховного процесу та спільної діяльності соціальних інститутів.

Аналізуючи біографічні дані, бачимо, що глибокий інтерес Антоновича до просвітницького туризму простежувався ще зі студентських років, з його прихильного ставлення до гуртка «пуристів», члени якого сповідували поважне ставлення до народної освіти [293]. Навчаючись в університеті, молодий Володимир ніколи не був натхненником ідей радикалізму, натомість у сферу його інтересів входило живе спілкування з простолюдом.

Згадуючи черговий просвітницький захід у колі народних мас, за тисячі кілометрів від рідної домівки, Володимир Боніфатійович писав: «...досить важко без знань взятися за справу і, не вмючи спілкуватися, знайти спільну мову з селянами... навчати... і самому навчатися» [774, арк. 28]. Ідейною серцевиною гуртка «хлопомани», який представляв В. Антонович, було ідеологічне начало, яке звучало наступним чином «...підемо туди, куди піде

наш народ, а той наш народ – український...» [293, с. 98]. Просвітницька діяльність вченого у різних губерніях була настільки високоорганізованою та масштабною, що педагогу довелося зізнатися на широкий загал, «...я одкрив сам собою українство» [16, с. 40].

До питання розроблення просвітницьких маршрутів Володимир Боніфатійович ставився дуже відповідально, шляхом «...уважного аналізу і синкретичної критики...» [114, с. 31]. Такий комплексний підхід до справи, за словами ученого, актуалізувався наступною фактажністю: «...тут проживає рідне серцю українство... до якого потрібно торкнутися словом... та вивчать повсякчас» [16, с. 48].

Характеризуючи просвітницько-туристичний досвід свого чоловіка, К. Мельник-Антонович зазначала: «...за 20 з лишком літ невтомних подорожей по території рідної землі..., часто у несприятливі погодні умови..., зібрано й систематизовано таку силу матеріалу до усіх українських губерній, повітів, округів і комітатів..., що навіть важко уявити..., що усі вони поєднувалися з просвітництвом...» [227, с. 29].

Загалом цільові виїзні заходи відкривали перед ініціативними мандрівниками природний вигляд народного обліку «...не в шляхетському освітленні, а таким, яким він є...» [284, с. 87].

У процесі джерелознавчого аналізу, стає зрозумілим, що з допомогою просвітницького туризму соціально-ініціативні представники української інтелігенції виявили поточний рівень грамотності населення різних регіонів України, після чого вжили усіх необхідних заходів для того, щоб покращити існуючу ситуацію. Цьому посприяла політична мінливість 60-х рр. XIX ст., яка дала поштовх до відкриття в різних регіонах України недільних шкіл і народних читалень, публікації україномовних підручників. Зауважимо, що на території Львівщини у 80-х рр. XX ст. також актуалізувалося питання введення в освітній процес місцевих шкіл нововиданих навчальних матеріалів, що тенденційно відстежено і в наступному столітті [817; 818].

Соціальне усвідомлення необхідності використання комплексного підходу до розв'язання окресленої проблематики призвело до наступних подій. У другій пол. XIX ст. актуалізувалися такі історико-педагогічні феномени, як: «народна освіта», «народна педагогіка», «недільна школа». Це тріо одразу ж стало сферою перетину думок та інтересів представників державних кіл та прогресивної інтелігенції. На порядку денному постало завдання пошуку раціональних шляхів організації системи народної освіти, адже, неписемна пандемія охопила практично усю територію України [94; 95]. Зокрема, дані 1856 р. засвідчують, що середній показник освіченості по Київщині у цей час становив 0,5 чол. на 1000 жителів [95, с. 15].

У ході консолідації соціальних сил, на канві народної освіти почали з'являтися унікальні орнаменти – неперевершена навчальна література П. Куліша (1857 р. і 1861 р.), Т. Шевченка (1861 р.), М. Гатцука (1861 р.), О. Кониського (1862 – 1863 рр.) та інших [55; 95].

Багатоаспектність досліджуваного феномена відобразилася також у заснуванні цілої низки регіональних просвітницьких осередків та укомплектуванні їх «колекцією» засобів навчання. У творчому доробку В. Білана «Мережа недільних шкіл в Україні (1859 – 1862 рр.)» зазначено, що «...лише за три роки було відкрито 316 недільних шкіл на території Російської імперії..., з них в Україні близько 81...» [55, с. 33]. У багаточисельному списку недільних шкіл помітною прогресивністю виділялася Новостроєнська (В. Антонович і громадівці Правобережної України) та Подільська (М. Драгоманов й громадівці Лівобережжя) [55].

На кожному історичному етапі складних соціокультурних перетворень просвітницький туризм демонстрував свою дієвість у просторі та часі. Зокрема, це зумовлювалося комплексним підходом соціально зорієнтованих представників до справи народного просвітництва (наприклад, географія громадівського руху охопила територію Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Одещини, Харківщини та східних регіонів України) [48].

В історії розвитку досліджуваного феномена, 60-ті рр. XIX ст. позначилися злиттям гуртка «хлопоманів» та Київської громади, які у той час працювали в недільних школах Київської губернії [285]. Це рішення було прийнято для того, щоб об'єднати розосереджені на місцях соціальні сили і актуалізувати спільне вирішення складних завдань [285].

Оцінюючи кроки на зустріч об'єднання, відомий український діяч М. Рильський (1861 р.) так охарактеризував соціальну мету просвітництва: «...дійшовши до розуміння своєї національної солідарності з місцевою українською людністю, вважали їх інтереси найближчими для себе. За найголовнішу річ у своїй громадській діяльності вони приймали просвіту народну на її різних основах, розвиток громадського життя, і в цьому напрямі працювали, роблячи це сумлінно і систематично... на Лівобережжі та Правобережжі..., їхня праця відповідала місцевим простонародним інтересам, які взяли за вихідну точку в усіх своїх поглядах» [284, с. 99].

З фізико-географічної точки зору, просвітницький туризм об'єднаних громад охопив територію Київщини, Волині, Поділля, Холмщини, Катеринославщини та Херсонщини [294, с. 41]. У одній з перших згадок (1861 р.) про діяльність столичної громади повідомлялося наступне: «...заснувалося незвичне товариство малоросів, насичене патріотичним духом... цих палких та молодих вільнодумців не покидає мрія про свободу Малоросії..., вони вживають усіх зусиль, щоб зблизитися з народом... з метою навчання грамотності... вселяють простолюду думки про... самостійність і славу Малоросії...» [783, арк. 41].

Така прогресивність територіального охоплення молодих громадівців, підсилена дією нагнітаючих акцентів національно-визвольних рухів у Європі та січневого польського повстання 1863 р., не залишилася поза увагою проросійської влади [500]. У зв'язку з цим, царський уряд прийняв рішення опублікувати спеціальне розпорядження (під грифом «секретно»), в якому зазначалося: «...пропуск книг навчального змісту... малоросійською мовою..., особливо призначених для початкового читання народу, негайно

зупинити...» [786, арк. 28]. Такі консервативні віхи історії, ще більшою мірою актуалізували питання народної грамотності.

На песимістично-похмурому ландшафті проросійських заборон розгорнули свою діяльність земства Наддніпрянщини. За їхнього сприяння історико-педагогічний феномен просвітництва реалізовувався у розрізі: діяльності мережі недільних шкіл, бібліотек та музеїв (у т.ч. мандрівних); опублікування навчальної літератури для класного та позакласного опрацювання; читання лекцій для широких суспільних мас тощо [94; 95]. Показовим є факт урегулюванням порядку фінансових виплат сільським та мандрівним вчителям за рахунок введення податку «грамотності» з суб'єктів господарської діяльності (Валківське, Куп'янське, Старобільське земства) [689].

Значний внесок у практичну реалізацію вищевказаних завдань був зроблений М. Пироговим, М. Корфом, Х. Алчевською, Т. Лубенцем, С. Русовою та іншими. На сторінках сучасних історико-педагогічних нарисів зазначається, що сподвижницькі ініціативи свідомих громад Франції, Фінляндії, Німеччини та Бельгії залишили значний відбиток у реалізації просвітницьких проектів представниками вітчизняних земств [94; 95].

Про просвітницьку прогресивність діяльності земств писав М. Драгоманов. Педагог зауважував: «З краєвих земств російських далеко не послідніми показали себе наші українські. А надто чернігівське й херсонське, так що маємо резон дивитись на земства, як на наші симпатичні національні порядки, з котрих мусить вийти ліпша доля нашої нації» [164, с. 100]. Таким формулюванням учений прагнув підкреслити, що за справу національного просвітництва взялися і представники вищеназваних інституцій, що підсилило справу загальнодержавного українського відродження.

Досить високо оцінив Михайло Петрович і діяльність на ниві просвітництва полтавчан. Позитивне враження залишилося у педагога від того, що «...Полтавське земство...задачею своєю ставить: обняти якомога

ширше руський народ... і скільки то можливо пильнувати його над розвитком... поширювати освіту та культуру...» [353, с. 104 – 105].

Реалізація місцевими земствами завдання заснування музеїв передбачала розвиток просвітницького туризму на території України. Зокрема, Херсонське губернське земство посприяло відкриттю міського музею старожитностей (1890 р.) [86]. Підвалини багатой колекції попередньо були закладені учителем з Єлизаветграда – В. Ястребовим [86]. Протягом декількох років поспіль педагог зі своїми підопічними під час мандрівок зібрав необхідні матеріали, які увійшли в основу майбутньої експозиції.

За ініціативи Полтавського земства у 1891 р. було відкрито новий культурно-освітній заклад [58]. Колекцію експонатів для новоствореного музею, протягом трьох років поспіль, примножували представники Товариства дослідників природи, поєднуючи наукові завдання з місцевим просвітництвом [58].

Про важливий внесок Наддніпрянських земств у справу музейництва розповідала і С. Русова. Учена зазначила, що «...ще про одну справу позашкільної освіти дбали різні земства... – про організацію музеїв» [534, с. 25]. Дослідниця підкреслювала, що фактично місцеві інституції налагодили діяльність культурно-освітніх установ таким чином, що вони відрізнялися один від одного за типологією та сукупністю виконуваних завдань. Як приклад, Софія Федорівна приводила наступні різновиди вітчизняних музеїв із:

- наочними експонатами для шкіл, які були «...центральними, районними, мандрівничими, що обслуговували звичайні школи і вечірні класи» [534, с. 25];

- збірками «...природничих, економічних, кустарних, історичних та інших...» здобутків, для «...загальної освіти людности...» [534, с. 25 – 26];

- «...сільськогосподарськими і періодичними виставками...», зорієнтованими на «...підняття фахової освіти селянства...» [534, с. 26].

З наведеного переліку найбільш близьким до досліджуваної проблематики був «...педагогічний мандрівничий музей» [534, с. 70]. Учена зауважила, що до переліку його експонатів входили «...різні наочні прилади, картини, мапи, зразки ґрунту та інші», які перевозив просвітник у різні школи [534]. Посилаючись на європейський педагогічний досвід, С. Русова зосереджувала увагу на важливих просвітницьких функціях музеїв, які у досліджуваній період були «...найширше розповсюджені в Англії та Америці» [531, с. 96]. З метою зіставлення організаційної практики згаданих освітньо-культурних осередків у різних містах, учена окреслила провідні напрями їх діяльності (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

**Порівняльна характеристика місцевих американських музеїв
другої пол. XIX ст. (за матеріалами С. Русової) [531]**

<i>Місцеві культурно-освітні установи Сполучених Штатів Америки (друга пол. XIX ст.)</i>	
Бруктон (штат Массачусетс)	Вашингтон (не входить до жодного штату)
1) наявність дитячого і шкільного відділів	
2) річна відвідуваність дитячими і шкільними групами 340 тис.	понад 380 тис.
3) систематична публікація музеєм власних дитячих періодичних видань журналу, в якому представлено «...багато цікавого про життя природи...» [531, с. 96]	«живої» газети, у якій «...самі діти пишуть різні самостійні твори, описи побуту улюблених тварин і птахів» [531, с. 96]
4) наявність у складі музею бібліотеки - «... книгозбірні...» [531, с. 96] відсутня	присутня у обсязі понад «...3000 томів...» [531, с. 96]

Загалом детальну порівняльну характеристику американських музеїв Софія Федорівна зробила для того, щоб інноваційні елементи прогресивного іноземного досвіду вдалося втілити у вітчизняну практику (табл. 3.4). Окрім цього, наведений факт вкотре підтверджує надзвичайну цінність для досліджуваного періоду просвітницького туризму.

Не менш продуктивною у цьому ключі, у досліджуваній період була діяльність Чернігівського земства. Тісну співпрацю з цим осередком підтримував В. Тарновський-молодший. Зазначеному дуету вдалося зберегти надзвичайно цінний народознавчий матеріал шевченкіани і презентувати

його у місцевому музеї імені В. Тарновського (1897 р.). Ключовими експонатами експозиції були: «...особисті речі (сорочка, мольберт, муштабель, палітра, малярське та гравіювальне приладдя), мистецькі твори, рукописи поезій та листів» українського Кобзаря [608, с. 7]. Наведені дані засвідчують, що робота земств та свідомих представників українства продукувала .

Опис прогресивності просвітницької діяльності названого музею знаходимо у статті, яка була опублікована через декілька десятиліть В. Гнатюком на сторінках львівської періодики. Український учений так описав свої враження від побаченого: «...ледве один... музей ім. Тарновського у Чернігові має виразно український характер, інші (в Києві, Полтаві, Катеринославі, Харкові) – це звичайні російські музеї, в яких лише заступлена місцева... українська культура...» [119, с. 3 – 4].

Протягом багатьох років поспіль, окремі зразки народних цінностей концентрувала у себе відома у вітчизняній історії династія Тарновських. У праці «Каталог української давньої колекції» (1898 р.) зазначалося, що сім'я прагнула «...зібрати якомога повнішу колекцію предметів... які були в особистому користуванні історичних діячів» [608, с. 7].

За дорученням названого земства опис неоціненної колекції здійснив відомий український педагог Б. Грінченко. Характеризуючи свої особисті почуття під час клопіткої роботи, Борис Дмитрович підкреслив: «...одчинив вперше шаховку з Шевченковими речами, узяв у руки його сорочку і почув, що мене обіймає гіркий сум, і плач...» [487, с. 195 – 196].

Досить схвально відгукувався М. Драгоманов щодо відновлення у народній пам'яті кращих українських просвітників: «...я радий бачити, що тепер українці повертаються в Шевченківщину, в передостатні часи занедбану формальним націоналізмом» [163, с. 21]. Дані слова наштовхують нас на думку, що консервативні кола російського царизму прикладали чималих зусиль для того, щоб викреслити зі сторінок вітчизняної історії справжніх українських світочів.

Глибинну значущість опрацювання життєвих віх Т. Шевченка для особистісного розвитку усього покоління українства розкрив у своїх творчих доробках Михайло Петрович Драгоманов був переконаний, що «...таке досліджування розбиває ідоли... та зате дає не тільки правдивий погляд...» на життєдіяльність свідомих світочів українства, а й запобігає особистісно-часовим хибам та утверджує «...істинну думку» [127, с. 134]. Такими напутніми словами педагог зосереджував увагу широкої громадськості на необхідності збереження у пам'яті прийдешніх поколінь об'єктивних історичних подій та визначних представників з метою недопущення помилок у майбутньому.

На необхідності проведення персоніфікованих досліджень М. Драгоманов наголосив таким формулюванням: «...кожного чоловіка... тільки тоді можна оцінити як слід, коли роздивимося на нього власне історичним, об'єктивним поглядом та ще й на ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював. Таке досліджування продуктивно популяризує «...всецілих виразників народу...» з метою історично-пам'ятного закарбування безцінного [127, с. 133]. Наведені слова наштовхують нас на думку, що неможливо проводити персоніфіковані дослідження ізольовано від впливу зовнішніх та внутрішніх детермінант, які розкривають усю багатоколірність системного просвітництва.

З метою продовження попередньо розпочатого Г. Галаганом зачину, щодо вивчення мережі вітчизняних закладів освіти, до справи взявся педагог М. Константинович (1874 р.) [309]. Просвітницький туризм останнього охопив територію Київської, Подільської та Волинської губерній. Результати статистичного дослідження Константиновичу вдалося опублікувати на сторінках періодичного видання «Київський телеграф» [309, с. 1].

Зауважимо, що у досліджуваний період друкарня і часопис «Київський телеграф» були власністю А. Гогоцької (дружини професора С. Гогоцького) [715]. У складі редакційної колегії названого видання у той час працювали такі знакові просвітники, як: В. Антонович, М. Драгоманов, Ф. Вовк, О.

Русов, П. Чубинський, П. Житецький, М. Зібер та інші [715, с. 99]. Матеріали джерелознавчої бази засвідчують, що ініціатива заснування у Києві самостійного проукраїнського видання, яке б виконувало просвітницькі функції, виникла у М. Старицького [715]. Про це дізнаємося з його листа до М. Драгоманова, у якому він писав: «...нам потрібно мати газету... яка б жила виключно місцевими інтересами: і дослідженням, і зображенням його життя..., щоб результати наших досліджень переповідалися місцевим громадам не лише з наших уст..., а з достовірного джерела потижднево...» [285, с. 96 – 110]. Про суспільну значущість цієї періодики дуже влучно висловився В. Міяковський. У своїй статті «Звільнення М. Драгоманова з Київського університету» він зазначив: «... «Киевский телеграф» став оплотом українофільствуючої інтелігенції, розквітає і оволодіває громадською думкою...» [403, с. 93].

Оскільки вищеназване періодичне видання виконувало значні суспільно-просвітницькі функції, доцільно повернутися до аналізу матеріалів М. Константиновича, які він напрацював у процесі тривалих мандрівок. На сторінках статистичної праці «Деякі питання про народну освіту в Південно-Західному краю до 1 січня 1873 року» окреслено питання народних училищ, загальна чисельність яких у той час становила 305 одиниць [308]. З метою узагальнення та конкретизації статистичних даних по народних училищах, поданих в авторському доробку вченого, ми умовно узагальнили їх за ключовою ознакою дослідження колективу:

- ❖ учнівського, який подавався у розрізі складу:
 - ✓ статевого (чоловічі – 30; жіночі – 19; змішані – 256);
 - ✓ релігійного (православні – 94,9 %; католики – 3,93 %; євреї – 0,95 %; лютерани – 0,20 %; магометани – 0,02 %);
 - ✓ станового (представники з родин: дворян – 1,55 %; духовенства – 2,28 %; міщанства – 7,56 %; селян – 88,48 %; іноземців – 0,13 %);
- ❖ викладацького, що диференціювався за показником:
 - стану (духовенство – 46 %; купці та міщани – 16 %; дворяни – 9 %);

➤ освітнього рівня (випускники: духовних семінарій – 32,5 %; повітових, дворянських і двокласних міських училищ – 16,5 %; учительських семінарій – 14,5 %; гімназій і прогімназій – 13,5 %);

➤ територіального походження (Волинь – 37 %; Поділля – 33 %; Київщина – 30 %) [308, с. 151 – 175].

Проте дослідження актуальних освітніх питань на цьому етапі не завершувалося. Через рік М. Константинович опублікував свою наступну працю під назвою «Список навчальних закладів Південно-Західного краю підвідомчих Міністерству Народної Освіти» (1874 р.) [309]. За підрахунками дослідника, на території окреслених губерній функціонувала така кількість навчальних закладів: 38 двокласних училищ (київських – 15; подільських – 12; волинських – 11); 5 класичних гімназій та 4 прогімназії [309, с. 1].

Вивчаючи географію розміщення народних училищ (за матеріалами названої вище праці дослідника), ми умовно класифікували їх за:

→ територіальною ознакою:

➤ Київщина – 76;

➤ Поділля – 93;

➤ Волинь – 144;

→ джерелами фінансування:

а) прості – мали єдине джерело утримання за рахунок:

▪ одноосібного збору із заможних «колишніх державних» селян – 83 одиниці (Волинь – 27; Поділля – 21; Київщина – 35);

▪ товариств, які діяли на території сіл – 37 осередків (Волинь – 31; Поділля – 5; Київщина – 1);

б) складні – працювали за фінансової підтримки Міністерства Народної Освіти та ще однієї структури:

✓ місцевих товариств, які співпрацювали з профільним Міністерством – 149 одиниць (Волинь – 61; Поділля – 62; Київщина – 26);

✓ фінансово самостійних товариств – 44 осередки (Волинь – 25; Київщина – 15; Поділля – 4) [309, с. 1].

Зібрані в процесі реалізації внутрішнього просвітницького туризму М. Константиновичем матеріали засвідчують, що влітку 1874 р. на території Поділля, Волині та Київщини функціонувало 313 народних училищ, проте, на утримання закладів Київської губернії Міністерством Народної Освіти виділялося найменше коштів.

Розкриваючи питання народних училищ, дослідник підкреслив, що за півтора роки (січень 1873 р. – липень 1874 р.) кількість закладів на території досліджуваних губерній збільшилася на 8 одиниць (305 та відповідно 313) [308; 309].

Об'єднання соціальних ініціатив з метою розв'язання проблем народної грамотності позначилося на: піднятті рівня національної самосвідомості, консолідації української нації, розгортанні громадівського руху. Безумовно, що такі прояви соціальної активності були аргументованою відповіддю самовпевненим представникам імперської влади, намагаючим приховати наявні соціокультурні деструкції визначеної епохи.

У 60-70-х рр. XIX ст. освітня ситуація на Галичині була невтішною. Вона характеризувалася певними негативними тенденціями, які зумовлювалися соціально-виробничими негараздами та політичним становищем українців у регіоні (див. табл. 3.5).

Незадовільний стан розвитку виробництва спровокував негаразди у сфері послуг, що в свою чергу позначилося на показнику низького рівня освіченості на території Галичини. Така ситуація активізувала прояви місцевої соціальної ініціативності у вирішенні наболілих суспільних проблем. Досить показовою у цьому контексті була промова духовного учителя М. Устияновича, яку він виголосив на З'їзді українських інтелігентів в середині XIX ст. У авторській інтерпретації її уривок звучав наступним чином: «...завдання освіти... і... науки у справі... національного відродження українського народу... та широкого просвітництва» [128, с. 87 – 88].

Таблиця 3.5

Вплив на освітню ситуацію Галичини негативних тенденцій

кін. 60 – поч. 70-х рр. XIX ст. [364; 595]

<i>Негативна тенденція</i>	<i>Прояв негативних тенденцій</i>
- соціально-виробничі негаразди	- низький рівень розвитку промисловості та сільського господарства
- політичне становище українців	- усі ключові посади у державних органах обіймали поляки, які проводили шовіністичну політику по відношенню до українців
Н А С Л І Д К И	
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Галичина – одна з найвідсталіших провінцій Австро-Угорщини за рівнем розвитку виробничої сфери; ✓ рівень неписьменності населення – 63,8 %; ✓ невисокий показник культурного розвитку місцевого населення 	

У досліджуваній історичній період на території західноукраїнських земель просвітницькі ініціативи забарвлювалися в яскравий національний колорит. У цьому контексті практично реалізовувався задум М. Устияновича, – поєднати завдання просвітництва з національним відродженням [128].

У 1861 р. було засноване «...перше у західному регіоні студентське товариство «Січ»...», до складу якого увійшла ініціативна українська молодь, для якої просвітницький туризм був частиною життя [262, с. 6]. У праці «Історичний огляд життя в студентських українських організаціях» (1908 р.) подається опис зовнішніх прикмет представників цього осередку: «...у 1862 році... у Львівському університеті студенти з «Січі» ходили на заняття в козацьких шапках, високих чоботях, вишитих сорочках, гуцульських сардаках і синіх шароварах... Такий зовнішній вигляд молодіжці знаходив схвальні відгуки серед народних мас... закликав до роздумів...» [262, с. 7]. Патріотично налаштована молодь не обмежувалася показовими акціями у стінах університету, вона широко практикувала просвітницький туризм серед широких суспільних кіл, яким імпонувала національна зорієнтованість.

Окрім Львівського університету, осередком студентської «Січі» була і місцева духовна семінарія. Один із викладачів цього духовного закладу –

Ю. Охримович так описав своїх вихованців: «...семінаристи-українці ходили в козацькій одежі, співали вівчарські пісні і нагадували скоріше курінь давньої «Січі», ніж духовний заклад...» [262, с. 8].

Просвітницькі маршрути організованого львівського студентства охопили територію Бойківщини, Лемківщини та Гуцульщини. Кожен представник товариства «...був пройнятий переживанням за покращення долі простого народу...», саме тому «...вони мандрували по території Галичини та передавали набуті знання місцевим жителям, багато розповідали їм про рідну мову, національний стрій... співали українські пісні» [262, с. 7].

Продуктивність просвітницького туризму львівського студентства з «Січі», віддзеркалювалася у підвищенні рівня соціальної ініціативності підростаючого покоління, що проявилось у заснуванні нових молодіжних осередків на базі:

- ✓ Віденського університету однойменного товариства (1868 р.);
- ✓ Львівського університету двох нових товариств – «Дружній лихвар» (з 1882 р. «Академічне братство») та «Академічний Гурток» [262; 819, арк. 9 – 10].

Розгортання діяльності одразу трьох студентських товариств у Львівському університеті було не випадковим, як і той факт, що відрізнялися вони один від одного не лише назвами. Систематичні суперечки у молодіжних осередках зумовлювалися впливом на них «...трьох ідейних течій – москвофільства, полонофільства та австрофільства...» [262, с. 38 – 39].

Розбрат у стінах альма-матері дуже непокоїв відомого українського просвітника, педагога М. Грушевського. Михайло Сергійович прагнув покласти край студентському розбрату та намагався переорієнтувати їх на вирішення більш нагальних проблем. З цієї причини він прийняв рішення звернутися до студентської молоді з такими напутніми словами: «...покиньте розбрат, згуртуйтеся для виховання у собі високих моральних якостей, загартування волі, розвитку енергії, здобуття освіти, бо тільки від цього

залежить успіх у боротьбі за волю України» [262, с. 40]. Учений був переконаний, що розв'язання проблем народної грамотності уможливиться лише завдяки активним та рішучим діям молодого покоління, яке зможе об'єднатися під егідою спільної просвітницької мети. Ці пророчі слова Грушевського не залишилися поза увагою національно свідомого студентства.

Яскравим прикладом викладеного слугує історична постать засновника масового студентського просвітницького туризму на території Галичини – І. Франка. «Завдяки своїм організаторським якостям, – зазначає Я. Луцький, –Іван Якович зумів активізувати ...туристичний рух у західноукраїнському регіоні» [364, с. 62].

Свої первинні просвітницькі задуми Іван Франко так описав М. Драгоманову: «...ми думали наразі закласти товариство... де би могли належати люди місцеві і заміцеві, попи, учителі, студенти і мужики. Сам Статут такого товариства вимагав би розроблення екскурсій по краю...» [663, с. 278]. Доцільно підкреслити, що Михайлу Петровичу була не байдужою проблема просвітництва на території Галичини. Ось якими словами учений охарактеризував свої враження після спілкування з місцевими жителями у 1874 і 1875 рр.: «Галичани – рід людей, які про свою батьківщину знають якнайменше...» [662, с. 116 – 117]. Етимологічні матеріали дають нам можливість припустити, що М. Драгоманов був духовним натхненником І. Франка у справі розвитку просвітницького туризму на території заходу.

Основне завдання просвітництва Іван Якович охарактеризував наступним чином: «...потрібно... студіювати... народ... Нехай люди хоч пізнають... не на одно їм отворяться очі, на що досі дивилися, а не бачили...» [353, с. 55]. Глибоко змістовні слова педагога наштовхують на думку, що через важкі умови життя жителі західного регіону не мали змоги зосередитися на реально існуючому, у зв'язку з чим актуалізувалася об'єктивна просвітницька необхідність «отворити» їм очі [353, с. 55].

Свідченням викладеного слугує така характеристика галичан: «...народ наш... виключно бідний, зайнятий тяжкою працею, на здобуття хліба, що вчитися їм так як треба ніколи і ні звідки...» [353, с. 80 – 81].

Про прихований зміст просвітницького туризму у листі до М. Драгоманова написав І. Франко. Останній зазначив: «...надумав здійснити... мандрівку... аж до верхів'я Тиси, а відтак через Гуцульщину... маю виразну ціль... а не поблукати... сюди й туди так... Усі ми вирушили... тією дорогою з легітимаціями... буцім то в зоологічних та геологічних цілях» [353, с. 50 – 51]. Ця теза засвідчує, що у той час була необхідна потреба приховувати справжню мету просвітництва, яка була флагманом для подальших національних звершень.

Пропедевтичним заходом до розгортання «масштабного» руху стала літня просвітницька мандрівка 1876 р. Разом з представниками «Академічного Гуртка», Франко обійшов 19 населених пунктів: «...Львів – Стрий – Побук – Бубнище – Поляниця – Тисів – Церковна – Кальна – Мізунь – Вигода – Шевченкове – Лолин – Людвіківка – Вишків – Сенечів – Гошів – Болехів – Моршин – Стрий», сіючи зерна просвітництва у серцях небайдужих [99, с. 501].

З радістю у серці І. Франко ділився з М. Драгомановим своїми враженнями про перетворення просвітницького туризму у справжній молодіжний рух. Зокрема, перший зазначав: «Ви певно читали в «Ділі»... що «Кружок» серед тутешньої молодіжі зробив досить живий рух і навіть завзяті скептики, такі, що до недавна ще говорили: по що ви й зачинаєте, коли сяк чи так нічого не зробите! І ті починають наvertатися» [353, с. 58]. Дієвість просвітницького туризму поширювалася широкими суспільними масами і заохочувала до рішучих подвижницьких дій навіть пасивних спостерігачів.

Франко піклувався про те, щоб студентська молодь, яка практикувала просвітницький туризм, була знайома із європейськими надбаннями. У своєму прохальному листі педагог звертався до свого побратима з надією: «Чи не можна б дістати хоч у відписах статей французьких і англійських...

Будьте ласкаві, напишіть... де б можна дістати найважливіші збірники... італійські... для нашої місцевої молодіжі...» [353, с. 58]. Дані слова засвідчують, що український учений займав позицію прогресивного просвітника, зорієнтованого на європейський освітній простір. Ще одним підтверджуючим фактом викладеного слугує наступна теза Франка: «...я настоюю на тому, щоб Кружок проштудировав Мена й Ф. Маурера...» [353, с. 82].

Масовий студентський просвітницький туризм на Галичині набрав досить серйозних обертів на поч. 80-х рр. XIX ст., про що дізнаємося зі сторінок часопису «Туристика і краєзнавство» (1925 рік) [326]. Протягом п'яти років поспіль, студентам вдалося здійснити шість багатоденних мандрівок з метою просвітництва (1883 – 1889 рр.) (див. табл. 3.6 та 3.7) [326].

Для зручності історико-педагогічного аналізу досліджуваного феномена, перелік проведених заходів ми умовно розподілили на дві хвилі – перша (1883 – 1887 рр.) та друга (1889 – 1892 рр.). Особливістю першої хвилі було те, що названі студентські заходи очолювали відомі в українській історії постаті – І. Франко, К. Левицький, О. Барвінський та ін.

Друга хвиля була ініційована виключно студентами, які входили до складу «Кружка для устроювання мандрівок по ріднім краю», який реорганізувався із етнографічно-статистичного гуртка [166; 691].

Дані табл. 3.6 засвідчили, що точкою відліку заходів студентського просвітницького туризму на території Галичини став 1883 рік. Аналізуючи проведення виїзного заходу в зазначений період, нам вдалося з'ясувати, що у ньому взяло участь більше двадцяти молодих представників із Галичини та Наддніпрянщини [333]. Метою їхньої мандрівки було бажання пізнати Гуцульщину та пробудити національну самосвідомість місцевого населення інструментарієм просвітництва [333]. Загалом маршрут подорожі охопив 8 населених пунктів, детальний опис яких подано у табл. 3.6.

Наступного року кількість бажаючих взяти участь у черговому аналогічному заході зросла більше ніж у чотири рази (порівняно з 1883 р.) та становила понад 80 осіб (табл. 3.6) [262].

Можна припустити, що збільшення кількості учасників вдалося досягти завдяки наполегливій ініціативності новообраного голови організаційного комітету І. Грабовича. Він самостійно розробив просвітницьку програму туристичного проекту, яку розіслав усім регіонам. До участі у виїзному заході запрошувалися представники молодіжних студентських осередків (зокрема, «...«Академічного Братства», «Академічного Гуртка», «Січі», «Буковини»...») та загальноосвітніх навчальних закладів [262, с. 28].

Детальне вивчення змісту вищеназваної програми уможливило умовне диференціювання запланованих організаційно-просвітницьких заходів на чотири частини:

а) робота з місцевим населенням у кожній ключовій точці розробленого маршруту;

б) проведення студентського віча, предметом обговорення на якому повинні були стати питання пов'язані з народною грамотністю;

в) колективне спілкування у рамках проблемно-тематичного семінару наступних питань: «Про права руської мови в середніх та вищих школах Східної Галичини», «О конституції», «О початках нашого народного відродження аж до року 1848»;

г) проведення тематичного вечора, програма якого передбачала декламацію поетичних творів та презентацію музичних номерів (спів та гра на музичних інструментах) [262; 333; 595].

Таблиця 3.6

Перша хвиля масового студентського просвітницького туризму по території Галичини 1883-1887 рр. [262; 407]

Дата	Кількість учасників, (прізвища найвідоміших)	Ключові маршрутні точки показу	Мета подорожі
04.08.1883 р.	<p align="center"><u>близько 20</u></p> <p>О. Барвінський, І. Врецьона, Є. Гушалевич, В. Коцовський, А. Крушельницький, В. Левицький, К. Левицький, Є.Олесницький, І. Панкевич, М.Рудницький, К. Трильовський, І. Франко, Г. Шмигельський, М. Шухевич та ін.</p>	<p>«...Львівщина, Стрийщина ...» та «...Станіславів, Богородчани, Манявський скит, Надвірна, Делятин, Коломия...» [262, с. 29; 407, с. 87];</p>	<ul style="list-style-type: none"> - просвітництво місцевого населення; - ознайомлення з гуцульським краєм; - збір етнографічного і фольклористичного матеріалу тощо;
27.07.1884 р.	<p align="center"><u>понад 80</u></p> <p>О. Барвінський, Ю. Бачинський, О. Бобикевич, Я. Бурачинський, С.Воцупскі, Г. Врецьона, І. Герасимович, І. Гриневецький, А. Гумніцкі, Є. Гушалевич, К. Дем'ян, В. Кобринський, В. Коцовський, А. Крушельницький, Я. Кулачковський, Р. Купчинський, В. Левицький, К.Левицький, В. Лопатинський, Є. Озаркевич, Є. Олесницький, І. Пакевич, Є. Петрушевич, В. Полянський, М. Рудницький, В.Сіменович, А. Стрільбицький, К. Трильовський, К.Устиянович, І. Франко, В.Шмигельський, М. Шухевич, В. Яворівський, Т. Яців та ін.</p>	<p>«...Дрогобич, Борислав, Поляниця, Болехів, Гошів, Долина, Калуш, Станіславів, Коломия, Делятин, Микуличин, Ворохта (г. Говерла, г. Шпиці, г. Піп Іван), Буркут, Жаб'є, Устеріки, річка Черемош (сплав на плотах), Кут...» [262, с. 29; 407, с. 87];</p>	<ul style="list-style-type: none"> - просвітництво місцевого населення; - проведення студентського віча в Коломійі; - колективне обговорення проблемно-тематичного семінару в польових умовах; - участь у тематичному вечорі; - збір коштів на будівництво училища та народного дому тощо;

Продовж. табл. 3.6

01.08.1885 р.	<p><u>понад 25</u> О. Барвінський, Є. Гушалевиц, М. Івасюк, К. Кахникович, В. Коцовський, Я. Кулачковський, В. Левицький (В. Лукич), О. Нижанківський, Є. Олесницький, Ю. Панкевич, К. Устиянович, І. Франко, М. Шухевич та ін.</p>	<p>Львів, Тернопіль («...Микулинці, Теребовля, Хоростків, Копичинці, Гусятин, Чортків, Заліщики»), Буковина (Кіцмань), Миколаївщина (Більче) [262, с. 29; 407, с. 87]</p>	<ul style="list-style-type: none"> - просвітництво місцевого населення; - налагодження тісної співпраці з педагогічним товариством (45 членів), місцевим комітетом «Руська бесіда», поетом Юрієм Федьковичем (Чернівці); - проведення вечора пам'яті М. Костомарова (Тернопіль)
03.08.1886 р.	<p><u>близько 30</u> члени «Кружка для устроювання мандрівок по ріднім краю» та такі відомі політичні діячі, як: Є. Гушалевиц, В. Коцовський, Є. Петрушевиц, К. Трильовський та ін.</p>	<p>«...Перемишль (Польща), Добромиль, Устеріки, Турку, Дрогобич...» [262, с. 29; 407, с. 87];</p>	<ul style="list-style-type: none"> - просвітництво місцевого населення; - ознайомлення з місцевими культурно-історичними пам'ятками; - проведення народознавчих досліджень; - вивчення особливостей ландшафту Галичини тощо;
25.07.1887 р.	<p><u>близько 56 (з яких 38 студентів)</u> члени «Кружка для устроювання мандрівок по ріднім краю», «Видавничий комітет» та О. Волянський, Л. Гарматій, І. Герасимовиц, Є. Гушалевиц, В. Коцовський, В. Крохмалюк, А. Крушельницький, Р. Купчинський, В. Лопатинський, І. Нижанківський, М. Рудницький та ін.</p>	<p>«...Золочів, Сокальщина, Станіславів, Коломия, Печеніжин, Яблунів, Косів, Криворівня, Жаб'є, Снятин...» [262, с. 29; 407, с. 87].</p>	<ul style="list-style-type: none"> - просвітництво широких суспільних мас; - проведення тематичних вечорів для населення; - збір історичного та етнографічного матеріалу для навчально-виховного процесу тощо.

Аналізуючи тематику віча та проблемно-тематичного семінару, бачимо, що вони спрямовувалися на розв'язання проблем народної грамотності, пробудження у самосвідомості широких суспільних мас патріотичних почуттів, які активізували процес українського національного відродження.

З метою недопущення помилок при проведенні перелічених заходів, за ініціативою І. Грабовича, «...були створені спеціальні організаційні комітети української інтелігенції, до складу яких увійшли вчителі, лікарі та священники... вони відповідали за наявність та готовність залів для виступу, харчових продуктів та місць нічлігу» [262, с. 30]. Усі виручені кошти передбачалося передати на будівництво «...училища у Дрогобичі та народного дому в Калуші...» [262, с. 29].

Хвиля молодіжних просвітницько зорієнтованих проявів соціальної ініціативності прокотилася по території Галичини. Підтвердженням цього слугує така теза: «...молодь наша взялася за думку організувати мандрівки... щоб, з одного боку, самій ознайомитися з життям та економічним побутом... з красою і природними скарбами... історичними пам'ятками... Мандрівки молоді дуже прийнятно сприйняті нашою інтелігенцією...» [666, с. 251].

У дослідженнях львівського ученого О. Мороза знаходимо наступну характеристику просвітницько-туристичного заходу 1884 р.: «...це був найбільш масовий похід по теренах Галичини в XIX ст.» [407, с. 84].

На початку серпня 1885 р. реалізували черговий просвітницький проект, який об'єднав понад 25 учасників та охопив 12 населених пунктів (протяжність маршруту – понад 250 км) [407]. У рамках цього заходу в «...Тернополі... було проведено вечір пам'яті М. Костомарова...», а «...в Микулинцях... відбулося засідання з членами педагогічного гуртка шкільної допомоги» [407, с. 86]. Передусім, ці виїзні проекти спрямовувалися на привернення уваги широкої громадськості до вирішення наболілих освітніх та політичних проблем.

Ініціаторами проведення наступних просвітницьких заходів (1886 і 1887 рр.) були члени «Гуртка для організації мандрівок по ріднім краю» [691].

З метою обґрунтування об'єктивних причин, які пробуджували у молодіжних осередках просвітницьку ініціативність до рішучих дій, доцільно звернутися до таких слів відомого українського історика: «...молодь хоче пізнати одну з найпоетичніших сторін нашого краю, хоче зійтися з нашим народом і з нашою інтелігенцією, щоб обмінятися своїми думками, набратися сил до дальшої праці» [326, с. 3 – 4]. Розкриття глибинної аксіологічної сутності досліджуваного феномена знаходимо у тезі «...це був... один із кращих проявів академічного життя: на них пізнавала студентська молодіж свій... народ і, що, певно... запізнавалася між собою» [326, с. 4].

Дослідження першої хвилі студентського просвітницького туризму (1883 – 1887 рр.) доло змогу нам виявити низку спільних закономірностей, зокрема:

- 1) публічні виступи студентської молоді у кожному населеному пункті;
- 2) формулювання учасниками практичних рекомендацій щодо налагодження тісної співпраці українських товариств з освітніми закладами;
- 3) здійснення географічних, фольклористичних, етнографічних та народознавчих розвідок;
- 4) узагальнення та систематизація проведених розвідок з метою залучення їх результатів до навчально-виховного процесу освітніх закладів;
- 5) організація у пунктах маршруту творчих зустрічей та вечорів з представниками української еліти.

Друга хвиля масового студентського просвітницького туризму на Галичині охопила 1889 – 1892 рр. та була ініційована виключно студентством. До мандрівки 1889 р., яка охопила 6 населених пунктів, був запрошений представник Віденського університету – Й. Партицький (див. табл. 3.7) [691].

Таблиця 3.7

Друга хвиля масового студентського просвітницького туризму по території Галичини 1889 – 1892 рр. [691]

<i>Дата</i>	<i>Кількість учасників, (прізвища найвідоміших)</i>	<i>Ключові маршрутні точки показу</i>	<i>Мета подорожі</i>
02.08. 1889 р.	<u>близько 20</u> В. Гумецький, З. Кирилович, Є. Купчинський, А. Крушельницький, І. Левицький, Й. Партицький, В. Садовський, К. Студинський та ін.	«...Львівщина (Стрий, Жидачів, Перемишляни, Золочів, Броди), Тернопільщина...» [691, с.227-228];	- просвітництво місцевого населення; - збір етнографічного матеріалу; - проведення концертів (хоровий спів, декламація патріотичних творів, вокальні та інструментальні номери); - збір коштів на спорудження пам'ятника Т. Шевченку.
02.09. 1890 р.	<u>понад 25</u> О. Венгринович, В. Гумецький, З. Кирилович, О. Кормош, П. Кудрик, Ю. Левицький, В. Садовський, Є. Сінкевич, Є. Січинський, К. Штоль, Й. Яросевич та ін.	Львівщина (Самбірсько-Дрогобицько- Стрийська маршрутна лінія), Тернопільщина (Бережано-Підгайсько- Монастирсько-Бучацько-Чортково- Заліщицька маршрутна лінія), Станіславівщина (Городенківсько- Снятинсько-Коломийська маршрутна лінія) [691];	
06.09. 1891 р.	<u>понад 32</u> М. Герасимович, І. Гринецький, В. Гумецький, Д. Гура, Н. Дмитрів, І. Дрималик, В. Клиш, П. Кудрик, Б. Курп'яка, В. Левицький, Ю. Левицький, О. Липецький, Й. Максимович, О. Нижанківський, І. Ольшанський, Й. Партицький, П. Петриця, Є. Січинський, І. Туркевич, Й. Шиманський, Й. Яросевич та ін.	Лемківщина (Сянок), Львівщина (Самбірсько-Стрийсько-Дрогобицька маршрутна лінія), Станіславівщина (Коломисько-Рогатинська маршрутна лінія), Тернопільщина (Заліщицько- Борщівсько-Копичинецько- Теребовлянсько-Бережанська маршрутна лінія), «...Волинь (Підгайці)» [691, с. 232];	
05.09. 1892 р.	<u>понад 28</u> О. Венгринович, К. Герус, В. Гумецький, З. Кирилович, Б. Круп'як, П. Кудрик, С. Крушельницька, А. Кулачковський, Ю. Левицький, О. Нижанківський, Й. Партицький, В. Садовський, Є. Сінкевич та ін.	Львівщина (Стрийсько- Трускавецько-Дрогобицько-Комарно- Жовківсько-Сокальсько-Золочівська лінія), Тернопільщина (Зборівсько- Теребовлянсько-Чортківська лінія), Станіславщина (Коломия) [691]	

На основі викладеного можемо зробити висновок, що у другій пол. XIX ст. на території України активізувалися прояви соціальної ініціативності, які були спрямовані на розв'язання проблем народної грамотності. У складних соціально-політичних умовах ініціативні почини свідомих представників українства протиставлялися офіційній імперській політиці та стали справжньою панацеєю від «захворювань» масової неграмотності.

Ідентифіковано вплив галицького студентства на масовий характер розвитку феномена, який у кількісних вимірах набув ознак руху (заручившись спільною підтримкою університетської молоді Наддніпрянщини), а в хронологічному розрізі виокремився двома хвилями (1883 – 1887 рр. та 1889 – 1892 рр.).

Висновки до третього розділу

В умовах широкомасштабного чергування лібералізму та консерватизму імперської політики XIX ст. прояви соціальної ініціативності інтелігенції були досить помітними. Успадкування давніх традицій просвітницького туризму від попередніх поколінь знайшло своє відображення у діяльності вітчизняних освітніх та наукових осередків досліджуваної епохи.

У цей історичний період увага широкого кола патріотично налаштованих представників українства спрямовувалася на розв'язання проблем масової неграмотності, які були досить актуальними. Амбівалентність сутнісного наповнення діючих нормативів (з одного боку – на європейську модернізацію, з іншого – на збереження діючого суспільно-політичного устрою) досить деструктивно відобразилася на характері та змісті тогочасної освіти.

В умовах яскраво вираженої політичної деструкції роль просвітницького туризму для українського суспільства була неоціненною. Зорієнтованість досліджуваного феномена на підняття рівня грамотності широких суспільних

мас привнесла нове бачення у вирішення проблеми здобуття самостійності та незалежності Української держави.

Основним завданням просвітницького туризму була необхідність поєднати особистісний розвиток з національними ідеалами. Практично реалізувати таке багатоаспектне завдання вдавалося лише завдяки високому рівню професійної компетентності громадсько-педагогічних сподвижників. Цьому сприяв і динамічний характер розвитку досліджуваного феномена, який віддзеркалював наявність існуючих внутрішньополітичних протиріч та нестабільних історичних процесів. Всупереч існуючим деструкціям просвітницький туризм самостійно вибудовував власну подієву траєкторію у вигляді прямого діалогу із зовнішнім досвідом, використовуючи для цього виключно ціннісні орієнтири.

На джерелознавчому рівні засвідчено, що завдяки функціонуванню внутрішнього просвітницького туризму цілеспрямованим громадам вдалося порушити цілісність структури уявного імперського моноліту. Продуктивність їх діяльності відрефлексовано географією маршрутів співпраці з широкими суспільними масами північних (Чернігівщина), центральних (Київщина, Полтавщина, Катеринославщина), східних (Харківщина) та південних (Одещина) регіонів України. Філігранність практичної реалізації виїзних заходів продемонстрували знатні представники Київської громади В. Антонович, М. Драгоманов, О. Русов, П. Чубинський та ін. Реалізація століттями стратегії об'єднання розосереджених на місцях національно-патріотичних сил успішно втілювалося в життя за посередництвом функціонування історико-педагогічного феномена.

Осучаснено внесок молоді вітчизняних вищих шкіл у практичну реалізацію завдань внутрішнього просвітницького туризму, націленого на подолання міжрегіональних монологічних бар'єрів, зумовлених мінливістю історичної епохи. Ідентифіковано вплив галицького студентства на масовий характер розвитку феномена, який у кількісних вимірах набув ознак руху (заручившись спільною підтримкою університетської молоді

Наддніпрянщини), а в хронологічному розрізі виокремився двома хвилями (1883 – 1887 рр. та 1889 – 1892 рр.).

Шляхом зіставлення мінливості освітніх реформ стабільним успіхам внутрішнього просвітницького туризму рельєфно окреслено продуктивність протидії громадсько-педагогічної спільноти масовій неграмотності й національній апатії. Неформально-організаційний рівень співпраці осередків, широко практикуючих просвітницький туризм на території України, спостережено на прикладі прогресивної діяльності розгалуженої мережі товариства «Просвіта». Підкреслено чітку соціальну зорієнтованість мандрівних музеїв Львівщини – своєрідних предтеч українських скансенів, зорієнтованих на тісну співпрацю з різновіковою цільовою аудиторією.

З'ясовано, що всупереч консервативно-інституційному порядку авторитетність впливу внутрішнього просвітницького туризму на широкі суспільні кола віддзеркалилася у зростанні інтелектуального потенціалу освічених верств українства – рушійної сили подальшого державотворення. Така подієвість на міжособистісному рівні продукувалася підтриманням конструктивних міжрегіонально-педагогічних взаємодій структурних одиниць наукових та освітніх осередків. Неформальний аспект діяльності товариств сприяв широкій популяризації українознавчих ідей, офіційно завуальованих у пошуково-розвідувальні роботи на відкритій місцевості (зокрема, Південно-Західний Відділ Імператорського Російського географічного товариства).

Простежено, що продукування у суспільних колах національної високоідейності супроводжувалося розквітом внутрішнього просвітницького туризму, зорієнтованого на девальвацію консервативної ідеологемі. Громадсько-педагогічні намагання свідомого українства нейтралізувати загальну неграмотність, суспільну відчуженість та національну безініціативність були досить продуктивними в історико-педагогічному розрізі епохи.

Форсоване розгортання низки просвітницьких заходів, за попередньо розробленими маршрутами, актуалізувало послідовний відступ масової неписьменності та посилювало суспільну значущість проблеми виховання підростаючого покоління. Позаінституційна складова реалізації просвітницьких проектів регіонального розвитку за участю знаної професури, студентства та небайдужої громадськості уможлилювала поступове відродження української державності.

Основоположні результати опрацювання матеріалів третього розділу оприлюднено у змістовій наповненості визначених авторських праць [183; 185; 187; 193; 197; 199; 201; 202; 203].

РОЗДІЛ 4

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРОСВІТНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ В ХІХ ст.

4.1. Вплив суспільно-організаційних тенденцій на умови розвитку вітчизняного міжнародного просвітницького туризму

Соціокультурний ракурс дослідження окресленої феноменології актуалізував необхідність синтезованого осмислення впливу загальносвітових суспільно-організаційних тенденцій на канву української минувшини. У безмежній сфері наукових уявлень сутнісний потенціал вищеназваних тенденцій обґрунтовувався «...життєво стійкими можливостями та подіями, пов'язаними з глибинними аспектами суспільного розвитку в усіх його контекстах» [45, с. 37].

Реконструкція історико-педагогічної значущості впливу визначених тенденцій на умови розвитку досліджуваного феномена здійснювалася у двох основних напрямках – соціально-політичному та науково-педагогічному (див. табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Загальносвітові суспільно-організаційні тенденції, які вплинули на умови розвитку вітчизняного міжнародного просвітницького туризму

[366; 588]

<i>Соціально-політичні</i>	<i>Науково-педагогічні</i>
<ul style="list-style-type: none"> - технічний прогрес; - розвиток інфраструктури; - переформатування міжнародного співробітництва (після проведення Віденського конгресу в 1815 р.); - підписання договорів про співпрацю між країнами; - заснування міжнародних організацій. 	<ul style="list-style-type: none"> - розширення кордонів наукового космополітизму; - інтернаціоналізація міжнародної науково-освітньої практики; - поступальний рух до колективної науково-дослідницької практики на міжнародному рівні; - стандартизація наукового понятійно-категоріального апарату.

Перший – відображав досягнення технічної революції, рівень розвитку інфраструктури, міжнародних відносин; другий – віддзеркалювався у колективному характері міждержавної науково-освітньої практики, стандартизації понятійно-категоріального апарату та ін. (табл. 4.1). Побутування загальносвітових суспільно-організаційних тенденцій у часопросторі частково позначилося на географічних векторах міжнародного просвітницького туризму представників різних країн світу (табл. 4.1). Якщо вітчизняний професорсько-викладацький склад здебільшого надавав перевагу внутрішньоімперським та західним переміщенням, то європейці освоювали ландшафти Америки, Азії та Африки (див. рис. 4.1) [366, с. 89].

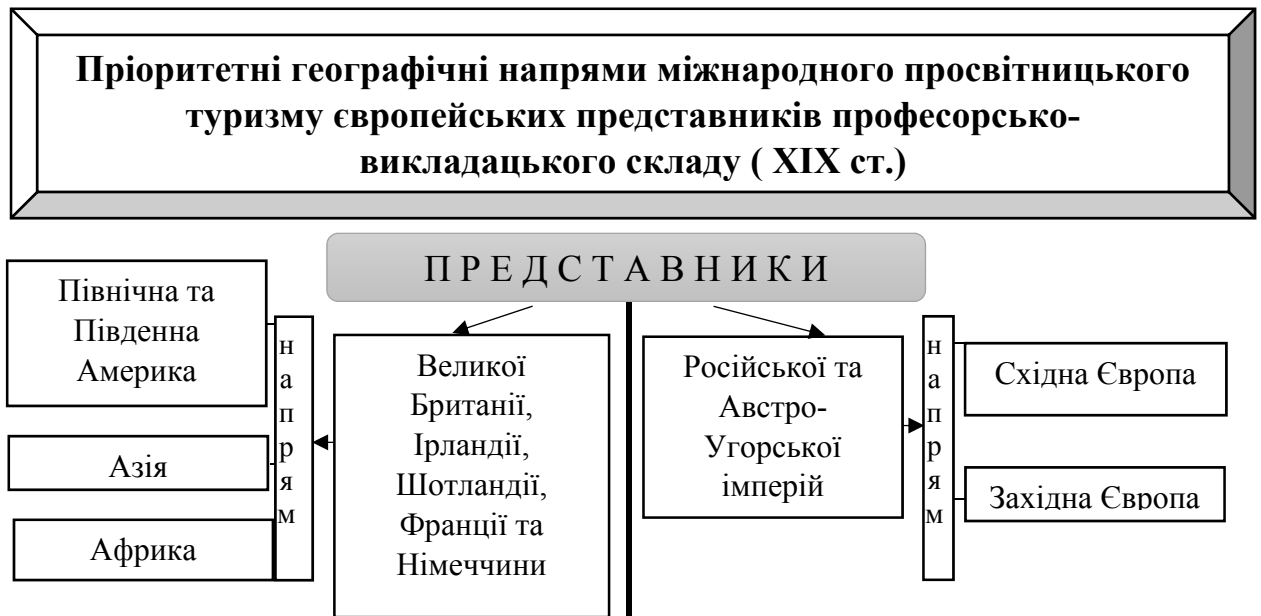

Рис. 4.1. Основні напрями міжнародного просвітницького туризму професорсько-викладацького складу європейських держав (XIX ст.)

У пошуках виявлення іманентності пріоритетних географічних напрямів міжнародного просвітницького туризму (від стислої описовості до синтезованої інтерпретації), які увійшли в основу рис. 4.1, доцільно перелічити популярні тогочасні «...науково-освітні центри» наступних країн:

→ «...Ірландія, Шотландія, Велика Британія, (Ірландський, Единбурзький, Глазго, Св. Ендрю, Оксфордський, Кембриджський, Лондонський, Манчестерський університети)»;

→ «...Франція (Інститут де Франс, Коледж де Франс, Школа східних мов, Вища нормальна школа, Школа Хартій, Практична школа вищих знань)»;

→ «...Німеччина (університети Галле, Гейдельбергу, Гессену, Єни, Грайфсвальду, Мюнхену, Лейпцигу, Марбургу, Фрайбург, Геттінгену, Берліну)...» [366, с. 89; 367, с. 23; 729, с. 35; 764, с. 97].

Абстрагування від детального аналізу пріоритетних географічних векторів з метою конкретизації досліджуваної тематики актуалізувало необхідність переходу до заявленої проблематики.

Утвердження та поглиблення вітчизняних традицій міжнародного просвітницького туризму в XIX ст., уможлиблювалося завдяки переформатуванню міжнародного співробітництва, шляхом проведення Віденського конгресу в 1815 р. Об'єктивна зумовленість реалізації названого заходу була продиктована необхідністю пошуку оптимальних шляхів для повернення миру і благополуччя на геополітичну карту Європи, після повалення «наполеонівської Франції» [251, с. 117]. Досягнення узгодженості між керівниками європейських країн відобразилося у підписанні низки договорів про співпрацю, налагодженні партнерських відносин тощо.

Наочне відображення впливу певних суспільно-організаційних тенденцій (зокрема, розвитку інфраструктури, розширення кордонів наукового космополітизму, стандартизації наукового понятійно-категоріального апарату) на умови розвитку досліджуваного феномена знаходимо у наступних матеріалах. Майбутній професор Університету св. Володимира – П. Ардашев, побувавши в архівних установах та культурно-освітніх закладах Франції, зазначав: «...відділ стародруків Національної бібліотеки, Національний архів Парижу, Архів Міністерства закордонних справ та архіви провінцій Шалону, Діжоні, Марселю, Монпельє, Тугузи,

Рену, Сен-Брію, Тарбі, По, Бурзі, Маконі, Фуа та Мон-де-Марсані... на перший погляд здавалися такі важкодоступні... Мої дослідження нерідко супроводжувалися знайомством з місцевими науковцями... ми працювали з ними на одній ниві, а тому були єдині у своїх намірах... розуміли один одного без довгого славослів'я...» [776, арк. 27].

Загалом, архівні дані засвідчують, що завдяки сумарному впливу окреслених тенденцій, українські педагоги почували себе досить комфортно в іноземних умовах, а іноземні – у вітчизняних [776; 777; 778; 779; 787; 788; 805; 807; 808; 810; 811; 851; 852; 853; 854; 855; 856; 861; 877].

Прикладом дієвості тенденції інтернаціоналізації міжнародної науково-освітньої практики досліджуваного періоду слугують слова київського викладача В. Бузескула. Перебуваючи на території Німеччини, учений так прокоментував свій щоденний графік «...вранці з 9 до 12 години самостійно вивчаю зібрані мною попередньо матеріали... з 1 до 3 – у бібліотеці; з 5 – 8 і з 9 – 12 працюю вдома над власним дослідженням. Лише один вечір у тиждень я витрачаю на відвідування музеїв, галерей, театру чи концерту. Щоденно працюю у таких умовах, що для мене кожна година є наче діамантовий карат...» [485, с. 163]. Узагальнюючи викладене, бачимо, що описаний шлях інтернаціоналізації був досить тернистим і трудомістким для української інтелігенції досліджуваного періоду. Проте наявні труднощі не стали перепоною у досягненні поставленої мети, а навпаки – відобразилися у подальшому на результативності вітчизняного міжнародного просвітницького туризму.

З метою ідентифікації впливу на умови розвитку досліджуваного феномена дуалістичної єдності суспільно-організаційних тенденцій (зокрема, технічного прогресу та поступального руху до колективної міжнародної науково-дослідницької практики), слід зосередитися на наступних фактах. В етимологічних спогадах представника Харківського університету А. Вязигіна знаходимо наступний опис: «...відвідую бібліотеки та багато читаю..., з колегами домовився видати спільну статтю у місцевому журналі... тому

прикладаю усіх зусиль, щоб у найбільш доступній формі подати факти, наповнивши їх новим звучанням сьогодення. Одним словом, я дуже-дуже заклопотаний. Термін мого перебування у Європі добігає свого кінця, а тому найбільшим моїм прагненням є бажання завершити рукописний варіант дослідження, щоб після мого приїзду до Росії негайно роздрукувати матеріал за умов незначного редакторського коригування...» [410, с. 64 – 67]. Як бачимо, розвиток друкарських засобів значною мірою полегшив діяльність вітчизняних науковців ХІХ ст. Працюючи над дослідженням актуальних проблем того часу, вони публікували свої одноосібні та колективні творчі доробки не лише на території Батьківщини, але й за кордоном.

Під впливом заявлених суспільно-організаційних тенденцій, вітчизняний міжнародний просвітницький туризм ХІХ ст. розвивався в умовах:

1. Розширення комунікаційних зв'язків між вітчизняними та європейськими педагогами. Архівні матеріали свідчать, що українські представники професорсько-викладацького складу без особливих зусиль знаходили спільну мову з іноземними ученими. Прикладом цього слугує етимологічна спадщина представника Новоросійського та Київського університетів П. Ардашева [776; 777; 778; 779; 780]. Описуючи свою творчу співпрацю з французькими колегами, педагог зазначав: «Арманд Бретт дуже добра і великодушна людина..., скільки разів він допомагав мені знайти істину у фоліанті архівних справ... Його люб'язність мені дозволила познайомитися з його дружною та родиною..., яка перетворила моє перебування в Європі на щасливі дні, коли у вечірні години я мав змогу побути у сімейному колі добре вихованих осіб – це «справжній» душевний відпочинок після рутинної кабінетної праці та архівно-бібліотечної самотності... З професором Леже зустрічаюся часто, щопонеділка приходжу до нього на квартиру (це його приймальний день), перетинаємося з ним і на засіданнях Історичного Товариства, «Гуртку Сен-Сімон»... Завдяки добродушності професора Леже я маю змогу у вільний від роботи вечірній час бувати у дуже прогресивній бібліотеці «Гуртка»...» [780, арк. 2].

Очевидно, що дружня творча співпраця вітчизняних педагогів з європейськими не завершувалася їхнім від'їздом на Батьківщину. Таку подієвість засвідчує листування Ардашева зі своїм іноземним колегою наприкінці XIX ст. Ось якими словами він описав свою подорож до Франції: «...зараз перебуваю за кордоном... вдалося отримати дозвіл на літо та осінь. Улітку побував... у Берліні, а тепер вирушаю до Парижу, попрацюю в архівах, відвідаю своїх добрих друзів професорів, буду там до кінця осені, після чого вирушаю до Києва» [32, с. 40].

2. Налагодження творчої співпраці педагогів з представниками різних науково-освітніх центрів світу. Досить активно практикував міжнародний просвітницький туризм у своїй діяльності чоловік відомої української ученої Софії Русової – О. Русов. Про це дізнаємося із листування останнього зі своїми колегами, в якому зазначалося: «...вирушаю у подорож за кордон для того, щоб побачитися з ...етнографами і філологами... Гатталом, Міклошичем, Бучинським та іншими, попрохаю їх взяти участь у наших працях в галузі етнографії або філології...» [286, с. 35].

Представник київської філологічної школи Університету св. Володимира Ф. Кнауер, перебуваючи на «...VIII Міжнародному форумі орієталістів...», налагодив контакт з представниками індійської наукової школи. Архівні матеріали засвідчують, що український педагог отримав від «...індійського професора Dhuv листа...», в якому зазначалося, що він «...спеціально до Стокгольму привезе віднайдені ним рукописи та передасть їх мені персонально» [811, арк. 2].

3. Присутності на українській території відомих іноземних представників науково-освітніх шкіл світу. Свідченням цього слугує, зокрема, факт обрання в університетах почесними членами вищої школи провідних представників науково-педагогічної еліти різних країн світу. Дана традиція вперше фіксувалася у Статуті Харківського університету (1804 р.) на декларативному рівні. Вона передбачала проходження таких нормативних приписів:

а) розгляд на загальних засіданнях Ради університету:

- рівня успішності претендента у науковій сфері: наявність винаходів, відкриттів, налагоджених зв'язків з науково-освітніми центрами світу;
- показника фінансової платоспроможності претендентів у контексті надання ним допомоги університету для посилення матеріально-технічної бази установи;

б) отримання кандидатом підтверджуючої документальної підтримки від загальної Ради університету, що засвідчило про його перемогу у виборах [30, с. 117].

За період свого функціонування, Рада Університету св. Володимира обрала почесними докторами понад шістдесят п'ять представників науково-освітніх центрів Німеччини, Італії, Франції, Великої Британії, Іспанії, Польщі, Чехії та інших країн [605].

У досліджуваний період почесними членами українських університетів були: Харківського – Ф. Баузе (1804 р.), Ф. Біберштейн (1807-1808 рр.) та ін.; Київського – Е. Траутфеттер (1859 р.) та багато інших.

4. Широкого використання письмових форм отримання інформації. У матеріалах джерельної бази знаходимо, що докторант Університету св. Володимира Ф. Кнауер реферував два іноземні доробки «Überdie Betonung der Compositamit aprivatiumim Sanskrit» та «Das Jobhilagrhyasutra» [27]. Після опублікування, вищеназвані праці увійшли до обігу вітчизняних університетів [27].

5. Організації масштабних наукових проектів за міжнародною участю. Досить знаковою подією у цьому ракурсі було проведення III Всеросійського Археологічного з'їзду (Київ, 1874 р.). Про масштаби цього заходу засвідчує кількість іноземних делегацій, серед яких були:

- французька (А. Рамбо – міністр Народної освіти Франції; Л. Леже – викладач коледжу де Франс);
- німецька (Бляв – німецький консул; В. Ягіч – професор Берлінського університету);

- сербська (С. Новакович – міністр освіти в Белгороді);
- хорватська (Б. Дудник – доктор, депутат вченого товариства м. Брюн);
- словенська (Е. Коста – президент «Словенської матиці»);
- польська (С. Тарновський – професор Краківського університету; Д. Самоквасов та І. Скимборович – представники Варшавського університету) [250, с. 2; 552, с. 21].

У рамках заходу для гостей було організовано відвідування Слов'янської археологічної виставки та проведено дві тематичних екскурсії [809].

Окрім іноземців, на з'їзді були присутні представники сусідньої імперії. Відомо, що галицьку делегацію представляли такі педагоги, як Е. Калужняцький (Львівська академічна гімназія), Е. Павловський (Народний Інститут імені Оссолінських у Львові) та інші [809].

Про глибокі просвітницькі зерна змістовної наповненості заходу писав свого часу К. Студинський: «...дуже близьке знайомство учених-гостей як великоруських, так і французьких з Києвом... Реферати про нашу землю і народ..., пісні і декламації кобзаря О. Вересая – дали немало цікавого матеріалу для гостей...» [594, с. 37 – 38].

Підтвердження результативності проведення вищеназваного заходу знаходимо у наступних матеріалах. У листуванні В. Антоновича з М. Драгомановим зазначалося: «...з'їзд став блискучою маніфестацією наукових засобів і аргументів українства, роздрознивши тим самим своїх ворогів, яких пхнув до нових засобів боротьби...» [349, с. 103 – 106].

Найціннішим у педагогічному контексті організованого заходу було те, що він не лише привніс «...у київське життя велике оживлення..., здобув загальносвітове визнання», а передусім те, що завдяки йому вдалося налагодити міжкультурну комунікацію європейської науково-педагогічної еліти із вітчизняною [48, с. 37 – 38].

6. Активної співпраці в контексті реалізації міжнародних заходів та спільних проектів. Підтвердженням викладеного слугують наступні історіографічні дані. У вересні 1874 р. на адресу П. Чубинського надійшов пересланий із Петербургу лист, за вихідним німецьким адресатом. В аркушному варіанті зазначалося, що наукова спільнота Академії наук С. Глазеналя ініціює можливості подальшого наукового співробітництва з прогресивною українською інтелігенцією для виконання спільних проектів [783, арк. 41].

Показовим фактом також слугує запрошення української делегації педагогів до Парижу (зокрема, М. Драгоманова, М. Тумасова, П. Роговича, О. Клосовського та ін.) для участі у географічній виставці (1875 р.) [783, арк. 41; 295]. У письмовому описі проведеного заходу професора О. Клосовського знаходимо такі слова: «...закордонні гості були у захваті від солідності наших робіт..., їх технічного виконання...» [295, с. 3].

Детальна характеристика французької виставки представлена також на сторінках періодичного видання «Киянин»: «...вона простягнулася на 40 залів Тюільрійського палацу, флігель... Тюільрійський сад..., недоліком виставки було нерівномірне позиціонування експонатів країн. Вітчизняний відділ розміщувався у кімнаті номер 1 палацу..., педагогічному музеї..., в павільйоні саду. Сусідами... на виставці були... Швеція і Норвегія..., наші експонати викликали особливий інтерес у Австро-Угорщини, Данії і Нідерландів...» [717, с. 3].

Черговим прикладом активної вітчизняної участі у реалізації міжнародних заходів слугує факт відвідування українськими педагогами – І. Лучицьким, П. Аландським та В. Іконниковим «...у 1875 р. I Міжнародного конгресу американістів у Франції (м. Нанс)» [732, с. 33 – 34].

Підсумовуючи багатоманіть викладених описів, доцільно підкреслити, що у другій половині XIX ст. у країнах Західної Європи спостерігалось різке зростання кількості наукових заходів (див. рис. 4.2).

У контексті проведеного аналізу дані рис. 4.2 засвідчили про розширення кордонів наукового космополітизму; інтернаціоналізацію міжнародної науково-освітньої практики; поступальний рух до колективної міжнародної співпраці (табл. 4.1 та рис. 4.2).

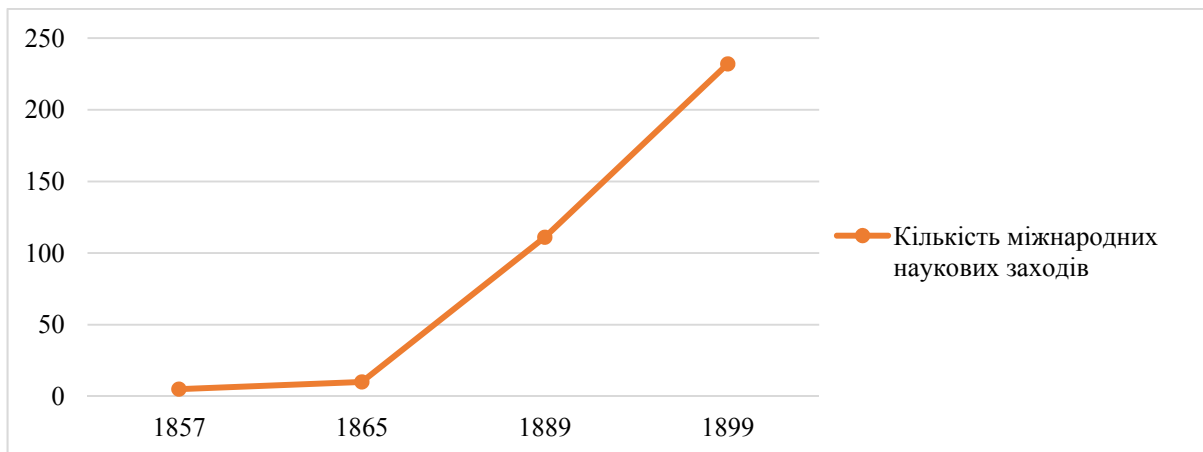

Рис. 4.2. Кількість міжнародних наукових заходів з вітчизняною участю (друга пол. XIX ст.) [366; 741; 812; 813; 814; 815]

Аналізуючи матеріали рис. 4.2, бачимо, що за 24 роки (1865 – 1889 рр.) кількість міжнародних наукових заходів, на які запрошували вітчизняну інтелігенцію, зросла у десять разів; масштаб такого ж різкого збільшення спостерігається і в наступне десятиліття (1889 – 1899 рр.) [366; 741; 812; 813; 814; 815].

Персоніфіковано цілеспрямованість освоєння європейського досвіду реформування освітньої сфери на проросійській території. Таку фактажність деталізовано, зокрема, ліберально налаштованими профільними урядовцями (В. Норов, О. Головнін) та представниками свідомої інтелігенції на місцях (М. Пирогов, О. Дондуков-Корсаков та ін.), які працювали над розробкою чітких стратегічних орієнтирів розвитку освіти й цінували високоідейність принципу доступності [2; 484; 782].

Даними архівних матеріалів підтверджено, що розширення географічних кордонів функціонування вітчизняного міжнародного просвітницького туризму значною мірою забезпечувалося ефективною зовнішньою

співпрацею місцевої інтелігенції з іноземними колегами (додаток Г). Актуалізовано дотичність до визначеної проблематики факту заснування в Європі спеціальних осередків розвитку міжнародного просвітницького туризму, конкретизованих на прикладі французького товариства «Fabre – line», яке залучало до виїзних міжнародних заходів іноземну та вітчизняну еліту – знаних професорів та академіків (зокрема, тур Середземним морем до Єгипту, Сирії та Палестини) [833].

На основі викладеного можемо зробити висновки, що у ХІХ ст. під впливом заявлених суспільно-організаційних тенденцій вітчизняний міжнародний просвітницький туризм розвивався в умовах: широкого використання письмових форм отримання інформації; міждержавного розширення комунікаційних зв'язків та налагодження творчої співпраці; присутності на українській території відомих іноземних представників науково-освітніх центрів світу; організації масштабних наукових проектів за міжнародною участю; активної реалізації міжнародних заходів та спільних проектів.

4.2. Нормативно-правовий імператив вітчизняного міжнародного просвітницького туризму

У ХІХ ст. на території України спостерігалось утвердження традицій міжнародного просвітницького туризму. Характерологічними особливостями його у цей час було урядове закріплення основних завдань на нормативно-правовому рівні та контроль за їх реалізацією на кожному етапі.

Феноменологічна сутність міжнародного просвітницького туризму віддзеркалювалася у тому, що працівники вітчизняних освітніх закладів за рахунок самофінансування вирушали за кордон:

- здобувати необхідні знання для подальшої практичної реалізації функцій просвітництва, (враховуючи тогочасні внутрішньодержавні проблеми народної грамотності);

- не більше ніж на шість місяців (за потреби продовження терміну перебування – поверталися на Батьківщину та підписували відповідні документи на певний проміжок часу, який не перевищував попередній);

- як правило, в канікулярний період для завершення раніш розпочатого наукового дослідження;

- для участі у міжнародних наукових заходах.

Доцільно підкреслити, що у змістове наповнення поняття «просвітницький туризм» не входили наукові відрядження, які передбачали фінансування діяльнісних суб'єктів з державного бюджету.

З огляду на відкриття на імперській території у досліджуваний період мережі класичних університетів актуалізувалася проблема підготовки вітчизняного професорсько-викладацького складу. На порядку денному актуалізувалося кадрове питання, оскільки нетривала співпраця іноземних педагогів з вітчизняними закладами освіти призводила до виникнення низки деструктивних наслідків. Опрацювання джерелознавчого змісту історичної праці профільно-урядової центрованості уможливило ідентифікацію такої точочасної проблематики: «...у російських університетах... професори-іноземці погано володіють мовою, не розуміють студентів, а останні, в свою чергу, викладачів. Ця прірва поглиблюється відмінністю між поглядами професорів і місцевих студентів... – це бар'єр для налагодження щирих стосунків, необхідних для успішної спільної діяльності...» [523, с. 62]. На фоні цього складного процесу, kwestія масової неграмотності тогочасного українського суспільства набувала ще ширших розмахів.

Налагодження процесу ефективної підготовки висококваліфікованих науково-педагогічних кадрів на базі єдиної вітчизняної вищої школи у той час унеможливлювалося, через відсутність необхідного матеріально-технічного забезпечення. Така подієвість актуалізувала розгляд на міждержавному рівні питання щодо можливості проведення окремих вітчизняних наукових досліджень у провідних освітньо-наукових центрах світу. Зауважимо, що отримання дозволу на виїзд закордон було

обов'язковою офіційною процедурою, яку проходили усі претенденти незалежно від джерел фінансування виїзного заходу.

У 1816 р. владні структури документально окреслили для вітчизняних викладачів міжнародну траєкторію розв'язання наукових завдань – архівні установи та культурно-освітні заклади на території Західної Європи [452].

Завершення дослідження маркувалося складанням іспитів на Батьківщині. За умов позитивного результату, спеціально створені «...комісії присвоювали здобувачам ступінь: доктора... екстраординарного й ординарного професорів і перерозподіляли по університетах, ліцеях або інститутах» [429, с. 8 – 9].

Спочатку дозвіл на тимчасове перебування (до 6 місяців) отримали представники лише трьох імперських університетів – Московського, Санкт-Петербурзького та Казанського [409, с. 261]. Обґрунтування того, чому Харківський університет не включили до цього переліку, знаходимо у наступних матеріалах.

20 лютого 1828 року очільник Міністерства Народної Освіти, готуючи звітну резолюцію для Миколи I, досить різко охарактеризував слобожанську вищу школу, зазначаючи, що «...соромно визнавати, але в Харківському університеті не знайшлося жодного кандидата на підготовку професора... на період літніх канікул їх вакантні місця можуть зайняти представники Віленського університету... за рахунок самофінансування» [428, с. 131].

У грудні 1842 р. міністром народної освіти було передано імператору письмову циркулярну пропозицію: «...дозволити виїхати у чужі краї для вдосконалення в науках з різних частин університетського викладання в період канікул... за рахунок особистої економічної суми» [685, с. 2]. Офіційне затвердження цього документа надавало право здійснювати міжнародну туристичну мандрівку за кордон лише діючим викладачам «...які тривалий час мали пряме відношення до університету...» [685, с. 2 – 3]. Міністерство Народної освіти доручало Університетським Радам

попередньо «...скласти план мандрівки і подальшої діяльності їх за кордоном...» для того, щоб урядовим структурам «...чітко розрахувати кількість професорів, яких не вистачає за певними спеціальностями...» [685, с. 2 – 4].

15 березня 1844 р. було підписано постанову Міністерства Народної Освіти «Про безкоштовну видачу закордонних паспортів особам, які вирушають у чужі краї для вдосконалення в науках», у якому зазначалося: «...з осіб, які виїхали за кордон... з академій та університетів для вдосконалення себе в науці і мистецтві по поверненню на займані учені посади, недоцільно вираховувати кошти за закордонні паспорти» [427, с. 4].

У зв'язку із цим, 3 січня 1846 р. на нормативно-правовому рівні були закріплені права осіб, які вирушали на тимчасове перебування за кордон з науковою метою. Зміст названих приписів звучав наступним чином:

1) «...особи, які завершили навчання у Росії, здобули вчені ступені, перебували на службі та виявили бажання закордоном вдосконалитися в науках мають право виїхати в чужі краї на короткий період за власний кошт, з правом надання їм безкоштовного паспорту» [455, с. 5];

2) «...особи, які працювали закордоном над вдосконаленням в науках, повернувшись мають право претендувати на ступінь доктора, екстраординарного та ординарного професорів» [455, с. 5 – 6].

У 1843 р. міністр народної освіти С. Уваров зазначив: «...навіть короткострокові учені мандрівки слугують неперервним і живим зв'язком між вітчизняною освітою та розвитком наук у Європі, оскільки дозволяють систематично підтримувати російське учене товариство та університети на висоті знань народів, які випередили нас у справі освіти...» [523, с. 251].

Революційні події в Європі вплинули на те, що 14 серпня 1851 р. у світ вийшла постанова Міністерства Народної Освіти, в якій рекомендувалося «...повідомити Попечителя кожного навчального округу, що його Імператорська Величність має високу думку про Дерптський Університет, щоб взяти під сумнів можливості його функціонування без надання ним

виписки в чужі краї, вважаючи, що серед осіб, які підготовлені, можна без особливих труднощів знайти таких, які будуть допущені до викладання вищих наук... на честь Університету і для задоволення діючих потреб займуть вакантні посади на кафедрах...» [447, с. 11 – 14]. Виходячи із змістовного наповнення даного документа, стає зрозумілим, що у досліджуваній період Дерптському університету надавалися повноваження видавати виписки ученим, які бажали вирушити за кордон. Проте ця заборона втратила чинність з 1862 р. [451, с. 7 – 8].

Ліберальна політика 50 – 70-х рр. позначилася насамперед на відновленні тісних контактів з європейськими науково-педагогічними колами. Така ситуація зумовлювалася необхідністю «...поповнення університетів новими викладацькими силами», оскільки «...інтенсивно проходив процес природної заміни кадрів на професорських і викладацьких посадах...» [509, с. 409; 591, с. 5]. З огляду на це, Міністерство Народної освіти 01.09.1862 р. оприлюднило дані, в яких серед п'яти університетів Російської імперії (зокрема, Харківського та Київського св. Володимира), вакантною була 31 кафедра [591, с. 7 – 8].

Через три роки (01.05.1865 р.) чисельність вакансій у названих структурних підрозділах зросла на 51 одиницю і була рівна 82 [591, с. 9]. Таке різке підвищення кількісного показника відбулося і через відкриття Новоросійського університету. Джерельні матеріали засвідчують, що початок другої половини ХІХ ст. став періодом «...нетривалого затишшя... викладання...» та часом «...запустіння кафедр...» [342, с. 342; 404, с. 77].

Протягом 1862 – 1863 рр. до Європи з науковою метою виїхало 46 освітян з Російської імперії, частина з яких – представники українських губернських гімназій. Найвідомішими серед них були: М. Стефанович, В. Гер'є, А. Миротворцев, В. Хорошевський, М. Михайлов, А. Копилов, Й. Шиховський та інші [276, с. 37 – 38]. Для представників визначених освітніх закладів процедура отримання дозволу на туристичну мандрівку з науковою метою була наступною:

а) претенденти подавали відповідного змісту заяву на розгляд Ради того закладу, де вони працювали;

б) у заяві чітко прописували мету, термін перебування та власні фінансові можливості;

в) за умов її позитивного схвалення, відповідні матеріали з гімназії передавали на розгляд факультету, спеціалізація якого відповідала предмету викладання претендента;

г) у разі схвального рішення Вчена Рада факультету надсилала прохальний лист на розгляд профільного Міністерства;

г) про рішення вищого органу виконавчої влади у сфері освіти інформувався Попечитель навчального округу.

Протягом 19 років поспіль (1871 – 1890 рр.) з Києва за кордон на короткострокове перебування вирушили представники Київської військової гімназії та Києво-Печерської гімназії (див. табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Представники вітчизняних губернських гімназій, які перебували з науковою метою на території Європи протягом 1871 – 1890 рр.

[789; 790; 791; 792; 793]

<i>№ з/п</i>	<i>Місце роботи</i>	<i>Предмет викладання</i>	<i>Представник (рік перебування за кордоном)</i>
1.	Київська військова гімназія	теорія та історія мистецтв	Г. Цвітковський (1871)
2.	Києво-Печерська гімназія	давні мови	Є. Безсмертний (1892)
3.		?	М. Брунекель (1900)
4.		давні мови	В. Фохть (1890)

Дані табл. 4.2. засвідчили, що у міжнародному плані найбільшу активність проявляли педагоги давніх мов Києво-Печерської гімназії – Є. Безсмертний та В. Фохть.

На працівників освітніх закладів, які отримували дозвіл на виїзд за кордон накладалися певні зобов'язання. За період перебування на території Європи вони мали підготувати у письмовій формі науково-аналітичний звіт, з детальним описом опрацьованого закордонного науково-педагогічного досвіду [813, арк. 68]. Після приїзду, матеріали звіту розглядалися на Раді факультету та розроблялися для подальшого перспективного плану роботи на наступний навчальний рік.

Необхідність складання звітної документації підкріплювалася відповідним міністерським розпорядженням (від 15 жовтня 1866 року). У названому нормативно-правовому акті зазначалося: «...маючи на увазі, що ці звіти слугують єдиним засобом контролю за науковими заняттями цих людей, я визнаю необхідним, щоб вони розглядалися на Вченому Комітеті ... факультетів тих університетів, до яких вони належать. Покірно звертаючись до Вашої імператорської Величності, пропоную Раді університету розглядати ці звіти на факультетах... Бажано, щоб разом з цим факультети надавали свої пропозиції щодо того, які звіти заслуговують бути опублікованими у Журналі Міністерства Народної Освіти» [686, с. 3 – 5].

Аналізуючи організаційні аспекти реалізації нашими співвітчизниками міжнародного просвітницького туризму, доцільно звернути увагу на певних його особливостях. Санкціоноване перебування вітчизняних представників за кордоном будувалося на реалізації завдань педагогічного наставництва. У визначених країнах Західної Європи до відповідальних від Міністерства осіб можна було звернутися за:

а) наданням консультацій щодо вибору архівних установ та культурно-освітніх закладів;

б) допомогою у вирішенні організаційно-побутових проблем, пов'язаних із розміщенням та харчуванням [276, с. 37 – 38].

Протягом 1862 – 1865 рр. Міністерство Народної освіти надало дозвіл на виїзд закордон 84 особам [523, с. 423]. Найбільш пріоритетними для

українських учених стали університети Берліна, Гейдельберга та Бонни [685, с. 2 – 4].

Почерговість отримання представниками вітчизняних університетів дозволу на реалізацію міжнародного просвітницького туризму в межах Європи ґрунтувалася на наданні переваг «...переважно тим університетським кафедрам на яких найгострішою залишалася кадрова проблема...» [696, с. 117].

Розуміючи, що значні матеріальні витрати через самофінансування міжнародного просвітницького туризму були своєрідною перешкодою на шляху до реалізації наукових цілей, ініціативним ученим вітчизняних університетів було запропоновано продовжити наукові пошуки у невіддалених освітньо-наукових центрах – Варшавському та Дерптському університетах [632, с. 178].

На цю пропозицію відгукнулося чимало бажаючих, оскільки самофінансування такого перебування не потребувало значних матеріальних витрат. Факультетний розподіл викладачів вітчизняних університетів, які завершували свої дослідження у вказаних університетах, представлені на рис. 4.3.

Рис. 4.3. Факультетний розподіл представників професорсько-викладацького складу, які завершували наукові дослідження на базі Варшавського та Дерптського університетів (за рахунок самофінансування) (1876 р.) [632]

Дані рис. 4.3 показують, що у відсотковому відношенні кількість здобувачів Варшавського та Дерптського університетів у досліджуваній історичний період поповнили вітчизняні представники професорсько-викладацького складу, які презентували чотири наукові напрями відповідних факультетів – юридичного, фізико-математичного, історико-філологічного та медичного. Причому відсоткова частка двох останніх була найменшою 22 % та 14 % [632, с.131 – 178].

Єдині організаційні вимоги щодо самофінансованого перебування за кордоном представників вищої школи були опубліковані у постанові Міністерства Народної Освіти від 27 березня 1867 року. У названому документі прописувалося наступне:

«... 1. Від Міністерства Народної Освіти отримують дозвіл виїхати за кордон люди з метою підготовки до професорського звання, переважно тих університетських кафедр, які особливо потребують викладачів, причому виключно за рішенням рад університетів.

2. Дозвіл на виїзд за кордон з визначеною метою можуть отримати кандидати, які своїми науковими працями з дисципліни прагнуть стати професорами.

3. З переліку обраних Університетом кандидатів для підготовки у професори Міністерство Народної Освіти, насамперед, надає дозвіл на виїзд тим особам, які мають задовільні фінансові можливості.

4. Рада Університету, обираючи кандидатів для підготовки до професорського звання, разом із супроводжуючим листом на отримання відповідного дозволу зобов'язана окреслити термін перебування за кордоном, який не повинен перевищувати шести місяців» [523, с. 294 – 295].

На подальший розвиток феномена вплинули міністерські кадрові зміни, які ознаменували прихід до влади Д. Толстого. В умовах послабленого впливу на університетські центри країни, прогресивна інтелігенція розробила новий проект, який регулював сферу міжнародного просвітницького туризму. Назване напрацювання за умов незначного коригування увійшло в

основу прийняття спеціальної постанови, яка набрала юридичної сили з 27 березня 1867 року [147]. У даному нормативно-правовому акті прописувалася можливість здійснення повторної міжнародної подорожі тривалістю до шести місяців особам, які є претендентами на присудження вченого звання «професор», за умов їх повернення на Батьківщину та переоформлення необхідних документів [587, с. 291]. Така норма дала змогу окремим викладачам українських університетів побувати за кордоном двічі (зокрема, Ф. Успенський, І. Лучицький, В. Гер'є, М. Кондаков, В. Макушев, Ф. Соколов та ін.).

Аналіз статистичних даних показав, що у розрізі п'яти років (1862 – 1867 рр.) кількість претендентів на здобуття вченого звання «професор» становила близько 110 осіб [587, с. 283 – 292; 850].

Продуктивність міжнародного туризму професорів віддзеркалювалася в подальшому у виконанні ними функцій просвітництва. На сторінках праці А. Пучкова знаходимо такі описи: «...підготовка до прочитання лекцій з того чи іншого предмету у вітчизняних університетах другої половини XIX ст. перетворювалася на справжню традицію педагогічної майстерності... Перед науковцями, які побували в Європі, поставало завдання не лише орієнтуватися у предметі викладання, досконало володіти методикою викладання, але й попередньо опрацювати великий спектр навчальної та допоміжної літератури іноземною мовою... У цей час в університетах Російської імперії другої половини XIX ст. викладачі, які не відвідали іноземних країн, зіткнулися з серйозною джерелознавчо-науковою проблемою. Ніяких підручників з готовими курсами не існувало» [513, с. 65].

Аналіз стародруків засвідчив, що окрім вище охарактеризованих постанов та розпоряджень спеціалізованого органу виконавчої влади у 1866 р. та 1871 р. Міністерство народної освіти оприлюднило два циркуляри, які торкалися питання оплачуваних міжнародних відряджень та адресувалися попечителям навчальних округів та керівникам освітніх закладів. У них акцентовано увагу на необхідності надання першочергового дозволу на

тимчасове перебування за кордоном учених тих кафедр, де працюють особи, які найближчим часом досягнуть пенсійного віку [684]. Мовою оригіналу нормативне формулювання звучало наступним чином: «...для розгляду звіту Міністерства Народної Освіти за 1869 р., усвідомлюючи усю вагомість виїздів професорів з науковою метою за кордон і розглядаючи питання щодо оплачуваних подорожей заслужених професорів, до таких мандрівок слід залучати більшою мірою молодих професорів, від діяльності яких університети очікують корисних результатів у майбутньому... Тим не менше, за університетом залишається право визначати перелік заслужених професорів, яким надається дозвіл на тимчасове перебування за кордоном, оскільки такі мандрівки фінансуються... корисним є перебування за кордоном не лише молоді, але й професорів похилого віку...» [684, с. 14].

Порівняльний аналіз змістового наповнення обидвох міністерських циркулярів (1866 та 1871 рр.) уможливив окреслення їх сутнісних відмінностей, які подані у табл. 4.3 [684; 686]. Водночас підкреслимо, що оплачувані відрядження у поняття міжнародний просвітницький туризм не входять, тому детально зупинятися на їх характеристиці не будемо.

Таблиця 4.3

Порівняльна характеристика циркулярів Міністерства народної освіти від 1866 та 1871 рр. у сфері оплачуваних міжнародних відряджень представників навчально-виховних закладів [684; 686]

<i>РОКИ</i>	
1866	1871
✓ <i>географія іноземного відрядження</i>	
1) Німеччина; 2) Франція	
3) країни Західної Європи	3) Італія
✓ <i>варіанти можливих освітньо-наукових центрів у структурі відрядження</i>	
Берлінський, Лейпцігський, Боннський та Єнський університети, Школа Хартій та Школа Вищих наук (Франція)	
Галленський університет, Історичні Семінарії Німецьких університетів	Практична школа вищих знань (Франція), Геттінгенський університет
✓ <i>обов'язкові завдання</i>	

<ul style="list-style-type: none"> - ознайомлення з методикою викладання фахових дисциплін; - відвідування лекцій провідних професорів Європи; - підготовка щодакданого звіту 	
- самостійне проведення під керівництвом досвідченого професора циклу занять для європейських студентів	- відвідання допоміжних установ (лабораторій, обсерваторій, бібліотек, архівів тощо)
✓ <i>структура робочого навчального плану</i>	
- наявність нормативного та варіативного циклу навчальних дисциплін	- відсутність варіативного циклу навчальних дисциплін

21 травня 1884 року Олександром III була підписана постанова, яка регулювала подальший розвиток міжнародного просвітницького туризму. У документі зазначалося:

- залишити два джерела фінансування міжнародних мандрівок – самофінансування та державні стипендіальні фонди;

- першочергово надавати дозвіл на тимчасове перебування за кордоном передусім тим претендентам, які досконало володіють німецькою і французькою мовами, двома давніми мовами (зокрема, латинською та грецькою) та працюють на малокомплектних кафедрах;

- посилити увагу на професійному володінні методикою викладання фахових дисциплін претендентів на присудження вченого звання «професор»;

- відібрати «найдостойніших» з-поміж претендентів, які володіють ораторською майстерністю, високим рівнем моральності, вмінням логічно, чітко та аргументовано висловлювати власні думки;

- перевірити присутність у претендентів відмінних фізичних показників стану здоров'я [696, с. 102 – 123; 453, с. 961 – 966; 246, с. 15; 247, с. 114].

Офіційне оприлюднення даної постанови фактично розширило спектр вимог до кандидатів, які претендували реалізувати міжнародний просвітницький туризм. Найбільш жорсткими, на наш погляд, були приписи щодо володіння чотирма різними мовами та відмінною фізичною підготовкою.

Реалізація міжнародного просвітницького туризму віддзеркалювалася і в активній участі вітчизняного професорсько-викладацького складу в

загальнонаукових заходах світового рівня (конференціях, конгресах, семінарах тощо) [773; 790; 791; 792; 793; 794; 795; 796; 797; 863]. У досліджуваний період представники вітчизняної педагогічної інтелігенції брали участь у роботі Міжнародного медичного конгресу (Берлін, 1890), Археологічного з'їзду (Вільно, 1893), математичної виставки (Мюнхен, 1893), Міжнародного геологічного конгресу (Цюріх, 1893), Міжнародного медичного конгресу лікарів (Рим, 1893) та інших заходах (див. табл. 4.4).

Аналіз архівних матеріалів дав змогу нам узагальнити кількісні показники реалізації міжнародного просвітницького туризму викладачами вищих шкіл Київського навчального округу, у розрізі 1886 – 1897 рр. (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Реалізація міжнародного просвітницького туризму представниками професорсько-викладацького складу Київського навчального округу (1886-1897 рр.) [790; 791; 792; 793; 795; 796; 797]

№ з/п	Факультет (відділення)	Посада – представник	Мета подорожі
→ розпорядження Управління Київського навчального округу:			
<u>Історико-філологічний інститут князя Безбородька (Ніжин)</u>			
- №249 від 08.03.1886 р.			
1.	Історичне відділення	екстраординарний професор – М. Соколов	завершення наукового дослідження
<u>Університет св. Володимира</u>			
- №1002 від 19.05.1887 р.			
2.	Фізико-математичний	екстраординарний професор – П. Армашевський	завершення наукового дослідження
- 16545 від 05.12.1887 р.			
3.	Медичний	екстраординарний професор – О. Коротнєв	завершення наукового дослідження
- №327 від 03.03.1889 р.			
4.	Історико-філологічний	ординарні професори – Ю. Кулаковський, А. Прахов	завершення наукового дослідження
5.		екстраординарний професор – Ф. Кнауер	
6.	Фізико-математичний	заслужені ординарні професори – І. Рахманінов, М. Хандриков; приват-доцент – С. Богданов	завершення наукового дослідження
7.	Медичний	заслужений професор – Ф. Ергардт; ординарні професори – Ф. Борнгаупт, М. Стуковенков, О. Коротнєв	завершення наукового

8.	Юридичний	ординарний професор – О. Ейхельман	дослідження
- №385 від 10.03.1889 р.			
9.	Фізико- математичний	ординарний професор – О. Гарнич-Гарницький	завершення наукового дослідження
- №774 від 28.04.1889 р.			
10.	Медичний	ординарний професор – С. Чир'єв	завершення наукового дослідження
- №796 від 10.05.1889 р.			
11.	Медичний	ординарний професор – К. Тритшель	завершення наукового дослідження
- №1161 від 08.06.1889 р.			
12.	Медичний	ординарний професор – І. Сікорський	завершення наукового дослідження

Продовж. табл. 4.4

- №1930 від 16.09.1889 р.			
13.	Медичний	приват-доцент – М. Рогович	завершення наукового дослідження
- 2558 від 28.11.1889 р.			
14.	Медичний	ординарний професор – Г. Минх	завершення наукового дослідження
- №517 від 23.02.1890 р.			
15.	Історико- філологічний	приват-доцент – Є. Аничков	завершення наукового дослідження
- №549 від 16.03.1890 р.			
16.	Медичний	ординарні професори – Ф. Ергардт, В. Субботін, С. Чирбетов, К. Тритшель, М. Стуковенков, М. Обболонський; приват-доценти – І. Троїцький, М. Волкович	участь в Міжнародному медичному конгресі (м. Берлін)
- №481 від 27.02.1892 р.			
17.	Історико- філологічний	екстраординарний професор – Ф. Кнауер	завершення наукового дослідження
18.	Фізико- математичний	заслужений ординарний професор – М. Хандриков; ординарний професор – П. Броунов	завершення наукового дослідження
19.	Юридичний	екстраординарний професор – П. Лашкарев; заслужений ординарний професор – В. Демченко	
- № 383 від 12.03.1893 р.			
20.	Історико- філологічний	екстраординарні професори – М. Бубнов, О. Гіляров	завершення наукового дослідження
21.		екстраординарний професор – С. Голубєв; ординарні професори – Т. Флоринський, В. Іконников, В. Антонович, Ю. Кулаковський	участь в Археологічному з'їзді (м. Вільно)
22.		заслужений ординарний професор – О. Романович-Славатинський ординарний професор – Л. Білогриць-Котляревський	
23.	Історико- філологічний	приват-доценти – Г. Челпанов, Г. Павлуцький	завершення наукового дослідження
24.		ординарний професор – Г. Суслов	участь в математичній виставці

	Фізико-математичний		(м. Мюнхен)
25.		екстраординарний професор – П. Армашевський; ординарний професор – П. Венюков, П. Броунов	участь в Міжнародному геологічному конгресі (м. Цюріх)
26.	Юридичний	ординарний професор – Л. Казинцев, О. Ейхельман	ознайомлення з методами викладання Римського права у Французькому університеті
27.	Медичний	позаштатний професор – В. Бец; екстраординарні професори – В. Підвисоцький, В. Чернов, А.Павловський; ординарні професори – С. Чир'єв, І. Сікорський, Ф. Лешу; доктор медицини – А. Ігнатовський	завершення наукового дослідження

Продовж. табл. 4.4

28.		ординарні професори – Г. Рейнь, О. Коротнєв	участь в Міжнародному медичному конгресі лікарів (м. Рим)
29.		ординарний професор – М. Стуковенков	участь в XI Міжнародному медичному з'їзді (Німеччина)
- №446 від 11.03.1897 р.			
30.	Історико-філологічний	екстраординарні професори – А. Сонні, С. Голубєв; ординарний професор – М. Бубнов	завершення наукового дослідження
31.	Фізико-математичний	ординарні професори – М. Шиллер, Г. Де-Метц, Г. Суслов, П. Покровський, І. Косоногов	
32.	Медичний	ординарні професори – Ф. Борнгаупт, В. Чернов, Л. Малиновський	
- №533 від 22.04.1897 р.			
33.	Медичний	екстраординарний професор – В. Високович	завершення наукового дослідження та підвищення кваліфікації

Матеріали таблиці засвідчили, що зорієнтованість міжнародного просвітницького туризму на завершення наукового дослідження була поширеною у діяльній практиці представників Університету св. Володимира (табл. 4.4).

З метою розв'язання існуючих освітніх негараздів, офіційним урядом на нормативно-правовому рівні було прийнято низку документів. У них окреслювалося два джерела фінансування виїзних наукових мандрівок – за рахунок коштів державного бюджету та самофінансування (міжнародний просвітницький туризм). Останній варіант фінансового забезпечення став

єдиним в обґрунтуванні змістовної сутності досліджуваного феномену, поряд з іншими характерологічними особливостями.

У розрізі досліджуваної епохи простежено зростання організаційних вимог до претендентів з числа професорсько-викладацького складу, які виявили бажання самостійно профінансувати своє тимчасове перебування закордоном із науковою метою. Зокрема, до їх переліку входили наступні: необхідність складання науково-аналітичного звіту, досконале володіння методикою викладання фахових дисциплін і чотирма іноземними мовами та ін. Дані факти засвідчують, що популярність міжнародного просвітницького туризму у досліджуваний період неухильно зростала.

4.3. Реформування класичних університетів за посередництвом вітчизняного міжнародного просвітницького туризму (друга половина XIX ст.)

Розквіт міжнародного просвітницького туризму в досліджуваний період позначився на реформуванні вітчизняної вищої школи другої пол. XIX ст. Актуалізація проведення інституціональних перетворень зумовлювалася наявністю певних освітніх негараздів, які набували системного характеру. Зокрема, проблематичність кадрового питання, яка у роки правління Олександра II досягла свого апогею, простежувалася у наступних фактах.

Керівництво вітчизняних вищих шкіл призначало на посади екстраординарних професорів молодих магістрів, що було значним правопорушенням за світовими нормами [578]. Жорсткий тотальний контроль та цензурні лещата вплинули на зменшення чисельності абітурієнтів, як наслідок – дипломованих фахівців. На початку 60-х рр. кількість випускників Університету св. Володимира становила 112 осіб, а Харківського – 44 [442, с. 174 – 175].

Відсутність належної кількості молодих фахівців провокувала поглиблення проблем масової неграмотності. У цих умовах імперський уряд

був змушений зосередити свою увагу на реформуванні вищої освіти з метою підготовки вітчизняних висококваліфікованих науково-педагогічних кадрів.

Підписання діючим урядом Загального Статуту імператорських російських університетів (1863 р.) позначилося на розвитку досліджуваного феномена [442]. Однією із функцій факультетних зборів стало «...надання дозволу на мандрівку в чужі краї для вдосконалення в науках та підготовки до професорського звання...» [442, с. 177]. Мовою оригіналу затверджена доповідь міністра (від 27 вересня 1865 року) звучала наступним чином: «...доручити факультетам наших університетів, кожному у своїй частині, розглядати питання тимчасового перебування закордоном професорських кандидатів... після повернення їх з чужих країв... приймати вирішальні рішення по звітах рекомендованих до опублікування в Міністерстві...» [432, с. 5 – 6].

Зміни регламентованого Статуту торкалися і посадової структури професорсько-викладацького складу, в якій з'явилося два нових поняття – «штатний» та «позаштатний» працівник [432]. Проте прийняття низки нововведень не вирішувало належним чином кадрових деструкцій. Зокрема, лише у Новоросійському університеті вакантними залишалися 129 професорських посад [851].

Усвідомлення діючим очільником Міністерства Народної Освіти багатоаспектності цієї проблеми призвело до необхідності термінового погодження з Олександром II шляхів вирішення даного питання. Досягнення консенсусу представників керівного імперського апарату, позначилося у подальшому на зростанні кількісних і якісних показників міжнародного просвітницького туризму (табл. 4.2 та 4.4) та як наслідок – сприяло реформуванню вітчизняної системи освіти за міжнародними еталонами. Зокрема, опублікування кращих науково-аналітичних звітів професорських кандидатів, в яких описувався прогресивний освітній досвід іноземних країн, значною мірою вплинуло на затвердження нових нормативів університетського устрою.

Міжнародний просвітницький туризм у досліджуваний період набував широкої популярності і в колі державних чиновників. Представники керівного апарату все частіше зверталися за консультаціями до провідних західноєвропейських фахівців з найбільш актуальних питань розвитку вітчизняної освіти. Яскравим прикладом цього слугує факт розроблення у 1870-х рр. проекту університетського Статуту, до участі в якому були запрошені провідні фахівці з освітніх центрів Західної Європи [788].

У 1874 році був опублікований новий університетський Статут, який будувався на двох європейській платформах:

- французькій, яка проявилася у загальнообов'язковому виконанні студентами плану викладання;
- німецькій, що передбачала «...перехід професорсько-викладацького складу в автономний режим корпорацій» [320, с. 137; 90; 394].

В авторській інтерпретації сучасного ученого П. Мілюкова, Статут характеризувався наступним чином: «...особливість організаційної структури проросійських університетів передбачала... навчальний устрій за німецьким еталоном, заснованим на принципі свободи викладання і навчання, а управління – за французьким, базуючись на адміністративній централізації» [394, с. 315].

Для того щоб зрозуміти, яким чином європейські детермінанти за посередництвом міжнародного просвітницького туризму відобразилися у змістовій наповненості університетського Статуту 1874 р., доцільно дослідити їх змістову сутність.

В історіософському контексті над оздобленням університетської канви Німеччини попрацювала ціла плеяда світових учених, найбільш знаковими серед яких є: І. Кант, Ф. Шеллінг, Й. Фіхте, Ф. Шлейєрмахер та ін. [755, с. 67].

Завдяки фундаментальній праці В. Гумбольдта, концептуальні доробки вищеназваних учених були апробовані на базі Берлінського університету [11, с. 54 – 55]. Ключові аспекти концепції класичного університету

«германо-протестанського» типу, які частково увійшли у вітчизняну реформу досліджуваного періоду, представлені на рис. 4.4.

Змістова наповненість даної концепції дає можливість нам зробити висновок, що історіософські витoki духу свободи, за словами В. Гумбольдта, слугували джерелом розкриття особистісного таланту, який віддзеркалювався в усіх аспектах діяльності, підкріпленої енциклопедичними знаннями з природничих та гуманітарних галузей (рис. 4.4.).

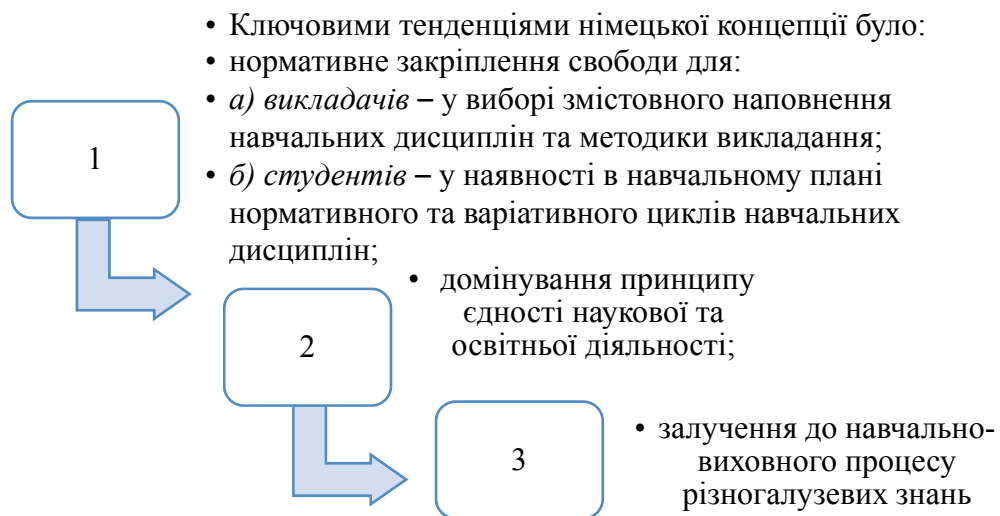

Рис. 4.4. Історико-педагогічні виміри німецької концепції класичного університету «германо-протестанського» типу (за В. Гумбольдтом) [11, с. 54 – 55]

Дослідження французької детермінанти, яка в джерельних матеріалах синонімізувалася з «романо-католицькою», показало її суттєві відмінності порівняно з німецькою [729]. Досить бюрократично і, водночас, не голосливо її сутність у свій час розкрив відомий науковець Л. Фонтен. Учений підкреслював, що «...університет покликаний виховати... для імператора вірних і відданих підданих...» [764, с. 80]. Триєдину французьку модель концепції класичного університету «романо-католицького» типу, яка частково увійшла в основу реформування вітчизняної вищої школи, представлено на рис. 4.5.

Аналізуючи дані рис. 4.5, стає зрозумілим, що у досліджуваний період простежувався тісний взаємозв'язок усіх компонентів окресленої моделі, структура якої передбачала чітку впорядкованість університетської системи в організаційному контексті. Найбільш цікавим нам видається так званий французький розподіл факультетів на «самостійні» (гуманітарний і природничий) та «об'єднані» (юридичний, медичний, теологічний) [764, с. 80].

Рис. 4.5. Історико-педагогічні виміри французької концепції класичного університету «романо-католицького» типу [12; 729; 764]

Наочне відображення концептуальних структур класичного університету обидвох типів дало змогу встановити ключові положення, які увійшли в основу реформування перших вітчизняних вищих шкіл. Зокрема, «романо-католицький» тип віддзеркалювався у посиленні державного контролю, обмеженні автономії освітньо-наукових центрів на території України та ін. Проте це були лише перші штрихи реконструкції вітчизняної системи освіти, за посередництвом досліджуваного феномена.

Кадрові зміни у владних структурах – прихід до влади нового російського імператора Олександра III (1881 – 1894 рр.) та міністра освіти – І.

Делянова (1882 – 1897 рр.), позначилися на підписанні чергового університетського Статуту 1884 р.

Дослідження зазначеного різновиду установчих документів за 1863 р. та 1884 р. показало, що останній був дещо консервативнішим порівняно з вказаним попередником. З метою унаочнення поданої тези слід проаналізувати позитивні та негативні аспекти фінального варіанту другого Статуту (див. табл. 4.5).

Таблиця 4.5

**Основні характерологічні особливості змістової наповненості
університетського Статуту 1884 р. [147; 482; 502; 696]**

<i>Позитивні</i>	<i>Негативні</i>
аспекти	
<ul style="list-style-type: none"> - збереження попереднього «факультетного квартету»; - відкриття новостворених кафедр природничого спрямування – географії та етнографії; - запровадження гонорарної системи оплати праці приват-доцентів, яка діяла до 1902 р.; - внесення до навчального плану циклу варіативних дисциплін; - можливість відвідування лекцій за власним вибором студентів на інших факультетах. 	<ul style="list-style-type: none"> - нівелювання чинності колегіальних рішень університетських структур (рад, зборів); - розширення спектру повноважень попечителів навчальних округів; - жорсткий контроль та повна регламентація навчально-виховного процесу; - наявність у складі підсумкових державних екзаменаційних комісій представників з Міністерства; - призначення на посаду професора – доктора наук, досвід роботи якого приват-доцентом становив не менше 3-х років.

Підсумовуючи усе викладене, слід підкреслити, що основні положення Статуту 1884 р. ґрунтувалися на концепції «германо-протестанського» типу, яка відтворювалася у:

- ✓ вибіркового відвідуванні студентами лекцій на інших факультетах;
- ✓ запровадженні нового циклу варіативних дисциплін;
- ✓ формуванні випускової екзаменаційної комісії;
- ✓ функціонуванні гонорарної системи оплати праці приват-доцентів;
- ✓ відкритті природничих кафедр;

✓ утвердженні факультетної структури та ін. (табл. 4.5) [147; 482; 502; 696].

Новий документ 1884 р. розширював повноваження очільника Вченої Ради та утверджував структуру «факультетного квартету» – історико-філологічного, фізико-математичного, медичного та юридичного. У Статуті чітко прописувалося зростання кількості кафедр імперії з 34 до 53 відповідно, за умов наявності 57 професорів [436]. Отже, сумарний показник усіх вітчизняних кафедр того часу наближено дорівнював наявному професорському складу. Винятковим у цьому розрізі був лише Новоросійський університет, що поєднав у своїй структурі 36 кафедр та 38 професорів [435; 632]. Наведені факти засвідчують, що за посередництвом міжнародного просвітницького туризму вдалося врегулювати проблемні питання кадрового забезпечення вітчизняних закладів освіти, і як наслідок – підвищити загальний рівень освіченості широких суспільних мас наприкінці XIX ст.

У другій пол. XIX ст. досліджуваний феномен посприяв реформуванню класичних університетів, що практично позначилося на діяльності представників професорсько-викладацького складу та удосконаленні навчально-виховного процесу в цілому.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. з концепції «германо-протестанського» типу була запозичена нова форма організації навчання – самостійна робота [410, с. 65]. За задумом представників німецької школи (зокрема, Г. Бруннера, Л. фон Ранке, Г. Вуттке, Т. Моммзена, Г. Вайца та інших), така самоорганізаційна діяльність повинна була сприяти освоєнню вихованцями різних наукових методів дослідження – аналізу, синтезу, індукції, дедукції тощо [410; 590].

Широко практикував у роботі зі студентами наведену вище організаційну форму (запозичену з «германістики») вихованець Л. фон Ранке та Й. Дройзена – професор Новоросійського університету О. Брікнер. Після 50-х рр. XIX ст. учений мав змогу побувати у Гайдельберзькому,

Берлінському та Ієнському університетах, де практично ознайомився з особливостями її використання [265, с. 114].

Проте «не призвичаїлася» у навчально-виховному обігу того часу самостійна робота. Її девальвація була продиктована практичною несумісністю із жорстким імперським контролем (закладеним французькою концепцією) та демократичними нотами змістового наповнення університетського Статуту 1874 р.

Зазначена вище форма була екстрапольована у звичні семінари. Характеристику практичної реалізації тогочасних занять знаходимо на сторінках мемуарів педагога К. Роммеля, який підкреслював: «...на підготовку філологічних семінарів потрібно було витратити досить багато часу..., бо викладалися основні розділи вищої граматики, критики, герменевтики...» [525, с. 116].

Завдяки міжнародному просвітницькому туризму широкого практичного досвіду проведення семінарів набули і вітчизняні професори Університету св.Володимира – І. Лучицький та Ф. Фортинський [281, с. 155 – 174].

Досить розгорнуту характеристику обом педагогам у свій час дав професор Московського університету «...тим особам, які навчалися під пильним педагогічним наставництвом Ф. Я. Лучинського та І. В. Фортинського, нічого робити у європейських школах та університетах...» [590, с. 7].

Особливо цінним для І. Лучинського стало вивчення методики навчання німецького професора Г. Вуттке. Підійшовши досить критично до аналізу проведеного педагогом циклу занять, Лучинському вдалося дати їм розгорнуту характеристику. У цьому аспекті позитивним виявилось те, що при вивченні однієї теми іноземець пропонував своїм вихованцям широкий спектр літературних джерел. Такий підхід посприяв розкриттю студентами багатоаспектності наукових поглядів на одну і ту ж проблематику. Негативна тенденція занять Вуттке, на думку Лучинського, простежувалася у тому, що він часто не залишав досліджуване питання для роздумів, а прагнув

переконати своїх підопічних у логічності та змістовності власних суб'єктивних суджень.

Порівнюючи здобутки французької та німецької педагогіки, Лучинський надавав перевагу останній. Найбільш привабливим, на думку вченого, у ній було те, що вона давала можливість розкрити перед вихованцями світ літературних джерел, з якими вони мали змогу попрацювати під час підготовки до семінарських занять. Кращі риси іноземної методики проведення аудиторних занять увійшли в широкий обіг вітчизняних університетів.

Міжнародний просвітницький туризм значною мірою вплинув на формування професійної компетентності педагогічного складу українських університетів. Свіченням цього слугує фундаментальна діяльність професора Ф. Фортинського. Під час перебування ученого у Геттінгенському університеті, французьких школах хартії та вищих наук, йому вдалося налагодити творчу співпрацю з таким професорами, як: «...Паулі, Вайц, Фреддорф...» [281, с. 170].

Ф. Фортинський ознайомився з методикою викладання фахових дисциплін багатьох представників вищеокреслених освітньо-наукових центрів Європи, найбільш оптимальною з яких йому видалася аудиторна інтерпретація практичного заняття професора Г. Вайца (див. рис. 4.6 та додаток Г) [281, с. 170].

Узагальнюючи матеріали рис. 4.6, бачимо, що український просвітник відтворив бажаний шлях опрацювання студентами пропонованої професором Вайцом теми, опанування якої проходило шість основних сходинок [659]. Поступальний перехід із рівня на рівень передбачав ускладнення змісту завдань, шляхом залучення аналітичного мислення, здійснення функцій систематизації, узагальнення з метою розв'язання поставленої задачі.

Професор Фортинський не відкидав і французької освітньої концепції. Пригадуючи своє перебування у вищих школах Франції, педагог зазначав: «...у Парижі студенти навчаються читати і розуміти первинні оригінальні

матеріали..., поступово переходять до ознайомлення з критикою..., завдяки тому, що поділені на три курси, навчальні завдання ускладнюються з року в рік..., це досить раціонально в умовах вищої освіти...» [659, с. 79]. У даній тезі наскрізною ниткою відстежено дотримання французькими педагогами дидактичного принципу систематичності та послідовності, який не втратив своєї актуальності і в наші дні.

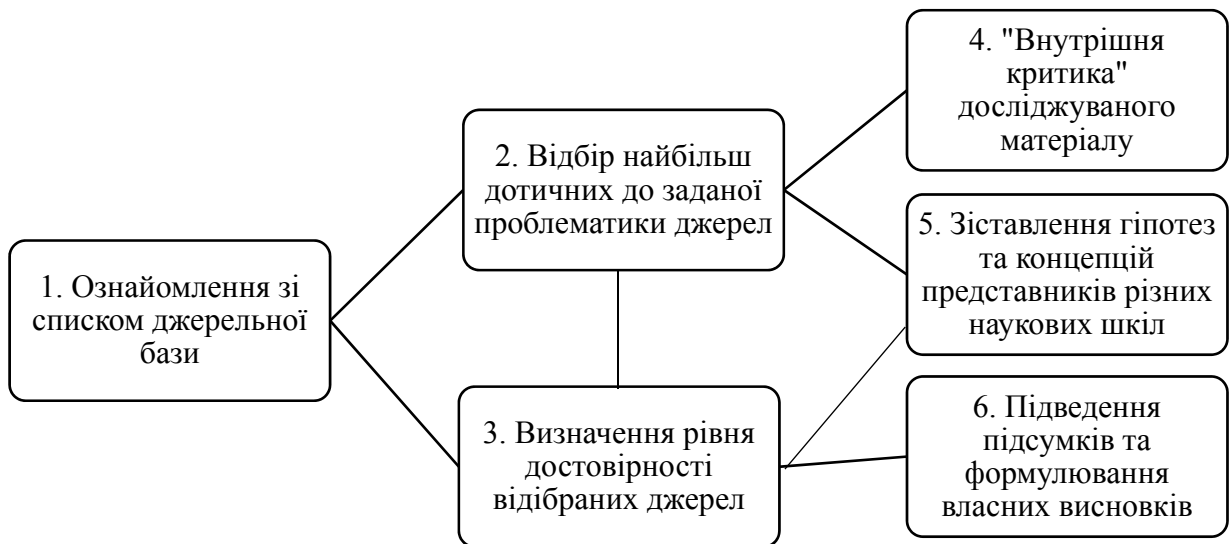

Рис. 4.6. Методика організації практичного заняття з фахових дисциплін професора Геттінгенського університету Г. Вайца (за матеріалами Ф. Фортинського, 1875 р.) [659, с. 78 – 90]

Узагальнюючи викладене, бачимо, що педагог Університету св. Володимира Ф. Фортинський у своїй діяльності прагнув синтезувати освітні концепції німецької та французької школи, впроваджуючи їх щоденно у практику навчально-виховного процесу.

Цілком зрозуміло, що поширення прогресивних методів навчання та виховання у вітчизняній освітній практиці було продуктом розвитку міжнародного просвітницького туризму, чому сприяло реформування університетів досліджуваного періоду.

Згадуючи свого педагогічного наставника – І. Лучинського, всевітньо відомий учений Є. Тарле зауважував: «...у професора Лучинського усі

семінари були різними..., ми працювали з копіями французьких документів, німецьких грамот..., це сприяло розширенню пізнавального простору та пробуджувало бажання до самостійних досліджень..., а роль професора у цьому процесі була виключно спрямовуючою...» [607, с. 5 – 9].

Узагальнюючи проаналізований матеріал, бачимо, що педагог Університету св. Володимира Ф. Фортинський у своїй діяльності прагнув синтезувати освітні концепції німецької та французької школи, запроваджуючи їх щоденно у практику педагогічної діяльності.

Зауважимо, що на території Галичини місцева педагогічна еліта також систематично використовувала міжнародний просвітницький туризм з метою освоєння методики викладання фахових дисциплін знаних докторів наук (зокрема, викладач А. Бічльський та професор Е. Ріхтер) (додаток Г) [866; 879].

Вихованцем доктора наук Ф. Фортинського був майбутній професор Казанського університету В. Піскорський. Доцільно підкреслити, що останньому також пощастило побувати з просвітницькою метою на території Європи. Аналізуючи з професійної точки зору аудиторні заняття свого наставника, педагог зауважив: «...французька та німецька школи залишили свій відбиток у методиці роботи Федора Яковича з аудиторією..., надаючи на заняттях повну самостійність учасникам, він вимагав прояву сумлінності у дослідженні матеріалів... Він був досить суворим і упевненим у своїх вироках, не допускав навіть найменших недоліків..., ця суворість нікого не ображала і не доводила до розпачу; усі завжди дякували професору за критичне і часто різке висловлювання до реферату, бо знали, що після колективного обговорення кожна наступна праця не міститиме недоліків порівняно з попередньою...» [281, с. 170].

Ще одним вихованцем професора, і водночас випускником Університету св. Володимира, був український учений А. Ясинський. Ось якими словами останній описав свого викладача: «...перебуваючи в Європі Ф. Фортинському вдалося здобути такі наукові знання..., які він чітко, ясно,

коротко та вміло на лекціях передавав своїм учням..., його лекції не були монотонним перечитуванням старих записів часів його молодості, а навпаки... свіжим струмочком нових знань, які повсякчас височіли на горі сучасної науки... Професорські лекції не мерехтіли пафосними ефектами красномовства, натомість були пройняті високим рівнем ерудиції, яка спочатку навіть дещо розосереджувала непідготовлених та недосвідчених молодих студентів вражаючими науковими фактами...» [726, с. 60].

З метою більш глибокого пізнання того, який «відбиток» у педагогічній діяльності професора Фортинського залишили європейські педагогічні здобутки, доцільно детально проаналізувати його авторську методику викладання дисциплін (рис. 4.7) [659, с. 78 – 90].

Рис. 4.7. Методика проведення семінарських занять професора Університету св. Володимира Ф. Фортинського (друга пол. XIX ст.) [659, с. 78 – 90]

Рефлексуючи наочно зображену методику проведення семінарських занять педагога Фортинського, бачимо, що вона містила єдину рису подібності з методикою Г. Вайца – надання широкого переліку матеріалів джерельної бази (рис. 4.7 та 4.6). Формулювання вузької дослідницької теми повинно було зосередити увагу студентів на виборі найбільш оптимального

переліку методологічної основи дослідження. І хоча у Вайца окремим пунктом винесена «внутрішня критика», цілком зрозуміло, що, виходячи із методичної структури Фортинського, вона присутня і в останньому випадку [659].

Використання міжнародного просвітницького туризму професором Університету св. Володимира В. Шульгіним уможливило його відвідання на території Європи занять представників професорсько-викладацького складу німецьких університетів (зокрема, Берлінського – Л. фон Ранке, Мюнхенського – Г. Зібеля) та французької Вищої нормальної школи [718]. Після завершення подорожі учений актуалізував використання у стінах рідної альма-матері нової форми аудиторної роботи – практичного заняття [718].

Характеризуючи свої враження від відвідання освітніх центрів Європи, В. Шульгін зазначав: «...з методологічної точки зору найкраще я здобув у Мюнхенському та Берлінському університеті..., вони навчили мене, як правильно потрібно працювати, і якщо я не одразу засвоїв це велике педагогічне мистецтво, то це можна пояснити моєю молодістю та недосвідченістю...» [718, с. 24].

За задумом ученого Шульгіна, практичне заняття повинно було складатися з двох частин:

1) перша – за самостійною ініціативою викладача, студенти опрацьовували основні методи роботи з джерелознавчою базою, деталізований перелік якої попередньо надавався у повному обсязі;

2) друга – студенти озвучували присутній аудиторії слухачів розроблені проекти, розгляд яких передбачав урахування висловлених викладачем рекомендацій [718, с. 21 – 25].

Основною умовою забезпечення якості та ефективності проведення практичного заняття, на думку Шульгіна, була педагогічна майстерність викладача, поєднана з високою ініціативністю студентів [718]. З метою раціоналізації оцінки плану побудови згаданого різновиду навчального

заняття українського професора, доцільно презентувати його історико-педагогічну сутність та аксіологічний потенціал крізь призму наступних складових:

→ широкий діапазон дії інституту педагогічного наставництва по відношенню до цільової аудиторії вихованців (поєднання функцій лектора та наставника);

→ можливість опрацювання тематичних наукових розробок, з подальшим винесенням на обговорення ключових питань досліджуваної проблематики;

→ цілеспрямована підготовка студентами різних наукових проектів;

→ тісна навчально-виховна співпраця вихователя з вихованцями [319, с. 320].

Отже, міжнародний просвітницький туризм сприяв поглибленню реформування навчально-виховного процесу вітчизняних вищих шкіл за зразком європейських еталонів. Цілком зрозуміло, що пропедевтичним етапом до запровадження нововведень була його систематична реалізація представниками професорсько-викладацького складу, за посередництвом якого відбулося збагачення скарбниці методики навчання фахових дисциплін.

Повертаючись до аналізу педагога В. Піскорського, неможливо оминати увагою його авторську характеристику європейської аудиторної роботи: «...будучи у Франції... у ході практичних занять... з подивом спостерігав за подібністю прийомів викладання, формулюванням питань, методом їх розроблення..., вони були дуже схожі з вітчизняними...» [590, с. 3 – 9].

Представник Новоросійського університету Б. Фармаковський свої враження від відвідування занять Берлінського університету описав такими словами: «...серед студентської молоді багато позитивних відгуків про лекції Річля, Курциуса, Бруннера..., мої спостереження підтвердили неординарність проведення ними занять..., велику користь приносять індивідуальні консультації у формі бесід, на яких можна віч-на-віч

поспілкуватися з педагогічним маестро... та отримати цінні рекомендації щодо бібліотечної літератури...» [591, с. 5 – 7].

Представника Харківського університету П. Буцинського вразили лекції відомого вченого Т. Момзена, які він охарактеризував такими словами «...усі озвучені Момзеном наукові концепції торкнулися сучасних проблем наукової практики..., це не сухі факти перемішані невпорядкованими ідеями... Ознайомлюючись у бібліотечних колах з його нарисами, мене проймає здивування та повага..., як одній людині так блискуче вдається бути в аудиторії величним оратором і, одночасно, неперевершеним науковим ерудитом...» [588, с. 69].

Ще одним представником Харківського університету, який побував у Європі, був М. Ковалевський. У своєму нарисі «Мое життя: Спогади» автор так охарактеризував рівень педагогічного розвитку Франції: «...жодне місто Європи, в якому я побував, не є таким розвинутим в освітній справі як Париж» [298, с. 271]. «Найціннішим для мене, – пише учений, – виявилось перебування у Школі хартій. Як правильно працювати з літературою мене не навчили ні у Харкові, ні у Відні, ні в Берліні, ні у вищих школах Парижу. Вперше це мистецтво відкрив для мене професор Бутарик. Прослухавши декілька його лекцій я самостійно вирішив попрацювати у... архіві» [298, с. 272 – 273].

Професор В. Шульгін, згадуючи Мюнхенський університет, зазначав: «...на семінарському занятті Зібель навчив студентів проявляти активність..., спочатку він показав епіграф не зовсім відомого автора Віселя, але його майстерність перевершила мої сподівання, цей епіграф йому вдалося перетворити на справжній науковий мікроскоп, під яким він з колективом розглянув усі спеціальні питання...» [591, с. 8 – 10].

Майбутній професор Університету св. Володимира П. Ардашев, перебуваючи у Франції (1898 р.) зазначав, «...найбільше вразили мене своєю змістовністю лекції професора Олара та професора Лавіса на словесному

факультеті університету. Досить прогресивною для мене виявилася методика професора Сореля у Вільній школі політичних наук...» [778, арк. 10 – 11].

Протягом 1881 – 1882 рр. практичні заняття у стінах Університету св. Володимира проводили такі відомі педагоги, як: П. Аландський (грецька література), Ф. Міщенко (грецька історіографія), В. Антонович (російська історія) та ін. [431, с. 168].

Реформування вітчизняних університетів позначилося і на запровадженні до навчальних планів спеціальних курсів. Ось якими словами охарактеризував спецкурси Ф. Фортинський «...загальні курси стали ембріоном, з якого вироста ціла низка спеціальних дисциплін, які викладалися студентам на старших семестрах...» [659, с. 90]. В основу таких курсів увійшов проблемний підхід, який дав змогу повною мірою досліджувати окреслену проблематику [659, с. 90]. Зокрема, спецкурси проводили у таких університетах:

- 1) Харківському – Д. Багалій «Російська історіографія» та ін.;
- 2) київському св. Володимира – В. Іконников «Джерелознавство», «Нарис обробки російської історії у XVIII – XIX ст.»; В. Ключевський «Історія Сходу»; М. Любавський «Історична географія»; Є. Замисловський «Візантинознавство» та ін.;
- 3) Новоросійському – П. Біциллі «Історія історіографії»; Є. Щепкін «Методологія історії» та ін. [498; 697].

За посередництвом міжнародного просвітницького туризму в досліджуваний період реформування вітчизняних класичних університетів простежували у таких діяльнісних показниках:

- ❖ оновленні змісту нормативно-правових актів, що регулювали функціонування освітніх установ;
- ❖ розширенні спектру міжнародних комунікативних зв'язків вітчизняних університетів з європейськими;
- ❖ підвищенні рівня професійної компетентності майбутніх фахівців вищої школи;

- ❖ удосконаленні методики викладання фахових дисциплін;
- ❖ запровадженні до навчальних планів нових дисциплін – спецкурсів;
- ❖ використанні у навчально-виховному процесі самостійної роботи зі студентами та двох різновидів аудиторних занять – семінарських і практичних.

4.4. Репрезентація європейських педагогічних традицій у поступальному розвитку вітчизняного міжнародного просвітницького туризму

Вигідне фізико-географічне положення вітчизняної території на політичній карті світу спровокувало поглиблення розвитку міжнародного просвітницького туризму, який реалізовувався у загальносвітових координатах «...між впливами і взаємовпливами...» [602, с. 49 – 50]. У таких умовах фактично простежувалася дієвість афористичного вислову французького імператора Наполеона, що географічне положення держави на політичній карті світу – це свого роду доля [527].

Соціокультурні взаємовпливи на загальнодержавному рівні позначилися на тому, що «...українська педагогічна думка – стала частиною європейської традиції, своєрідним «культурним ядром» у певних географічних межах» [602, с. 27]. Даний процес був значною мірою підсилений функціонуванням досліджуваного феномена, поступальний розвиток якого репрезентував нові віхи європейських навчально-виховних традицій. Необхідність звернення вітчизняної громадськості до світових педагогічних здобутків була продиктована багатьма причинами.

Паралельно із поглибленням освітніх негараздів на території України досліджуваного періоду спостерігалася значна демографічна криза. Така ситуативність була зумовлена: вживанням алкоголю, тютюнопалінням, недоїданням, виснажливою фізичною працею, неналежним рівнем фізичного виховання у школах [9]. За даними проросійського перепису населення

другої пол. XIX ст., плодами демографічної деструкції була наявність $\frac{1}{4}$ мільйона сліпих дітей на території Російської імперії [714].

У таких важких умовах існування українського суспільства реалізація актуальних виховних завдань не була першочерговою на порядку денному провладних структур [714]. Низка урядових кроків на шляху вирішення існуючих негараздів не торкалася виховних прогалин, що продукувало розгортання демографічної кризи.

Усвідомлюючи високий рівень відповідальності перед українським суспільством та враховуючи нагальну потребу перегляду виховних орієнтирів, вітчизняні педагоги активно взяли за справу.

У пошуках шляхів виходу із існуючої кризи представники вітчизняної інтелігенції практично реалізовували міжнародний просвітницький туризм, який відкривав їм усю повноту прогресивних освітніх надбань того часу (додаток Г та додаток Г).

Знаковою подією другої пол. XIX ст. було переосмислення наукового статусу педагогіки у результаті чого «...наукової виваженості й обґрунтованості набув процес виховання» [602, с. 28]. Цьому посприяло досить уважне опрацювання вітчизняною громадсько-педагогічною елітою зарубіжного педагогічного досвіду, шляхом його систематичного вивчення, відрефлексування та використання на практиці. Реалізація вищевказаної традиції простежувалася і в практичній діяльності К. Ушинського.

У 1860 р., реформуючи структуру «Журналу Міністерства народної освіти», учений включив до його змісту новий розділ – педагогічний досвід закордонних шкіл [593]. За задумом українського просвітника змістова наповненість статей даного розділу повинна була містити:

- «...ретроспективний опис вітчизняних та іноземних навчально-виховних закладів;
- аналіз педагогічних нарисів, навчальних та дитячих книг;

- характеристику наукових праць за усіма розділами науки, якщо вони якимось чином можуть вплинути на педагогічну діяльність...» [593, с. 104 – 105].

З метою реформування вітчизняної виховної системи, з урахуванням європейських еталонів, у 1862 р. Костянтин Дмитрович вирушив до Європи. За допомогою міжнародного просвітницького туризму Ушинському вдалося розкрити перед широким вітчизняним загалом особливості організації народної освіти на території Західної Європи.

Ключовою точкою його маршруту стала Швейцарія. Ось якими словами педагог описав названу країну: «...тут не пройдеш і півверстви, як побачиш навчальний заклад: то початкові школи..., семінарії для вчителів, заклади для глухонімих..., сліпих..., робоча школа, сільськогосподарське училище, сільська бібліотека..., загалом просвітницьких та виховних закладів більше, ніж у нас барів...» [638, с. 122].

Враження від побаченого і почутого на території названої держави український просвітник вмістив у праці «Педагогічна мандрівка до Швейцарії». Зі структурного погляду, згаданий нарис побудований на внутрішньому діалозі закордонної та вітчизняної педагогіки. Порівняльний аналіз французької та англійської системи освіти засвідчив посилену централізацію та адміністративну одноманітність першої.

Не оминув увагою учений і навчально-виховні заклади Німеччини, Бельгії, Австрії, Франції та інших країн. В іноземних умовах Ушинському вдалося написати всесвітньо відому «Педагогічну антропологію» («Людина як предмет виховання») та інші педагогічні нариси.

У своїй праці К. Ушинський вперше вжив термін «педагогічна антропологія» з метою обґрунтування особливої науки про виховання та освіту [641]. Шлях осягнення змістовної сутності означеної дефініції, на думку педагога, уможлилювався завдяки кооперуванню системою педагогічних принципів, зорієнтованих на удосконалення людини. Методологічний інструментарій новаторської дефініції тісно переплітався з

філософською антропологією. Відмінною рисою між обома антропологіями було те, що остання «...поєднувала у собі філософське тлумачення сутності існування...»; а перша – «...позиціонувалася як вище мистецтво, здатне спрямовувати людину і все людство на шлях удосконалення» [637, с. 6 – 7].

Посилаючись на «критичний» досвід Канта, вітчизняний педагог вбачав у глибинному аналізі справжню «метафізичну» сферу, незамінне багатство пізнання, яке з часом перетворюється на продукт знань та інстинктів [641].

Вродженою особливістю людини К. Ушинський вважав прагнення до свободи, яке проходило складний інтеграційний шлях в ході реалізації самостійної діяльності. Актуалізований вітчизняним просвітником діалектичний принцип самодіяльності, або «самостійності», відрізнявся на українській освітній канві не лише теоретичною цінністю, але й практичною значущістю [641].

Охопивши освітні простори Західної Європи, український педагог акцентував увагу на актуальній проблемі формування особистості. Шляхи її вирішення передбачали повноцінну перебудову вітчизняної педагогічної системи, зорієнтованої на реалізацію мети морального виховання. Змістовна сутність останньої тези вкотре перепліталася з кантівською філософією.

З феноменологічного погляду, писав І. Кант, виховання надбудовувалося на філософські переконання та морально-релігійні підвалини; спрямовувалося на підготовку індивідів до самопізнання й боротьби; сприяло розвитку духовності, гармонізації природного і суспільного у людині.

Спільною для досліджень І. Канта та К. Ушинського була проблема розвитку активності діючого суб'єкта, якого розглядали у ролі ключової постаті на шляху розгортання заявленого феномена в часопросторі. Учені були переконані, що у системі моральних координат людина повинна була протягом усього життя здобувати знання та ініціювати формування практичних умінь і навичок. Головна мета людського існування, на думку Ушинського, приховувалася у моральному удосконаленні особистості. На

противагу І. Канту, вчений підкреслював, що підвищувати рівень моральності індивіда за допомогою однієї цілеспрямованості розуму неефективно. Важливе місце у незмінній структурі окреслених компонентів даної системи повинні були посісти умови адекватного сприймання (зокрема, спостережливість).

Історико-педагогічний аналіз вітчизняної теорії та практики досліджуваного періоду дав змогу проаналізувати ідеал виховної системи Ушинського крізь призму прогресивних європейських традицій. Доцільно підкреслити, що екстраполяція світового досвіду на вітчизняну педагогічну практику фактично відбувалася у двох основних напрямках: теоретичному (розроблення концепції виховання нової людини) та практично зорієнтованому (реалізація певної системи поглядів у соціальних інститутах). Міжнародний просвітницький туризм у досліджуваний період посприяв утвердженню на території України нової освітньо-виховної парадигми, яка поєднала у собі:

- ✓ поняття «народність»;
- ✓ загальнолюдські цінності;
- ✓ ідею гуманізму;
- ✓ національні ідеали;
- ✓ принцип природовідповідності [337].

Поняття «народність». Особливе місце ідея народності посіла у педагогічній концепції Ушинського. Неодноразово учений підкреслював, що «...є лише один ідеал досконалості, перед яким схиляються усі народності..., він дає життя і вказує на найвищу ціль виховання... Це негаснучий світоч..., його повинні прагнути усі народності і будь-яке справжнє виховання відбувається разом із народністю» [639, с. 128]. Ідею народності Костянтин Дмитрович тісно пов'язував з розумовим, трудовим, морально-естетичним та фізичним вихованням. Особлива цінність усіх перелічених різновидів виховання простежувалася у контексті боротьби з вітчизняною демографічною кризою.

Багатоаспектність ідей народності віддзеркалювалася не лише на теоретичному, але й практичному рівнях реалізації просвітництва. У розрізі досліджуваної проблематики, показовим був і той факт, що фактично Ушинський відрефлексував мрію українського філософа Г. Сковороди мандрувати та навчати народ [573]. Прихильниками ідеї народності у вихованні були наступні педагоги – Я. Коменський, М. Духнович, Ю.Федькович, Х. Алчевська, С. Русова та ін.

Загальнолюдські цінності. Прогресивні представники вітчизняної інтелігенції другої пол. ХІХ ст. широко популяризували західноєвропейські виховні акценти – поваги до особистості дитини, визнання її самоцінності, що проявлялося у прагненні створити сприятливі умови для її подальшого утвердження в соціумі.

Педагогічним паростком досліджуваного періоду була і гуманістична зорієнтованість, яка позначилася на орієнтації аксіологічних векторів суспільних координат. Виховними орієнтирами цього часу були: сім'я (Ж. – Ж. Руссо, Е. Кей, К. Ушинський та ін.), духовність (Й. Герbart, А. Шептицький та ін.), праця (Дж. Дьюї, І. Франко та ін.), патріотизм (Дж. Локк, М. Драгоманов та ін.).

Особливо знаковою для нашого дослідження стала історична постать М. Драгоманова. Ось який особистісний опис Михайла Петровича знаходимо у джерелознавчих матеріалах: «Він був... правдивим компасом для... поколінь..., які зростали у рабських традиціях нашого глухого кута..., наводив нас... на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації» [127, с. 4 – 5]. Даний вислів засвідчив, що наш співвітчизник прагнув переорієнтувати регресивну закритість вітчизняного навчально-виховного процесу на відкритий світовий освітній прогрес.

Ідея гуманізму. У процесі поширення на території України європейських виховних ідеалів цього часу значною мірою активізувалися дослідницькі пошуки гуманістичної зорієнтованості. Це послугувало основою теоретичного обґрунтування необхідності вироблення комплексного підходу

до проблеми раціоналізації співпраці педагога з вихованцем, не лише як з об'єктом зовнішнього впливу, але, передусім, як з саморозвиваючою особистістю.

Швидке зростання науково-технічних перетворень та глобальні соціальні потрясіння посприяли актуалізації ідей європейського гуманізму. У зв'язку із цим, назріла явна протидія двох векторів педагогічної думки, яку презентували прихильники консервативно-офіційного та гуманістично зорієнтованого напрямів. Характерологічними рисами останнього були наступні:

- а) віра у потенційні можливості самореалізації індивіда;
- б) уміння враховувати і визначати психофізіологічні особливості дитини;
- в) індивідуальний підхід до інтересів та потреб вихованців;
- г) обґрунтування навчально-виховного процесу як багатоаспектної системи розвитку особистості – суб'єкта творчої діяльності, спілкування та відносин.

Системний аналіз досліджень М. Гоголя, М. Пирогова, Б. Грінченка показав присутність в їхніх творчих доробках гуманістичних цінностей [120, 484, 487].

Національні ідеали. У досліджуваний період процес національної ідентифікації українського суспільства був нерозривно пов'язаний з міжнародним просвітницьким туризмом. Утвердження патріотичних ідеалів відбувалося паралельно з освоєнням прогресивного педагогічного досвіду іноземних країн, шляхом зіставлення існуючого з бажаним. Надзвичайно важливу роль у розвитку національної педагогічної думки у цей час відіграли такі українські просвітники, як Б. Грінченко, О. Русов, М. Грушевський, І. Франко та інші.

Принцип природовідповідності. Переосмислення багатогранності природи особистості на ґрунті анатомо-фізіологічних, індивідуально-вікових, національно-психологічних особливостей актуалізувало необхідність

використання у вітчизняній виховній практиці досліджуваного періоду принципу природовідповідності. Практична реалізація названого вище принципу була абсолютно співзвучною з наявними суспільно-політичними негараздами, які залишали свій відбиток на фізичному і психічному здоров'ї дітей [167; 712]. Принцип природовідповідності широко заявлений у європейських педагогічних доробках (зокрема, Й. Песталоцці, Ж. – Ж. Руссо, Ф. Фребеля та ін.), відтворювався і у вітчизняній педагогічній практиці.

Золотими літерами у літопис української педагогічної думки вкарбовані такі слова К. Ушинського: «Скільки дітей... вважалися маленькими геніями..., стали потім людьми ні до чого не здібними... причина саме та, що нервовий організм таких дітей справді дуже складний, багатий і чутливий..., а необережний вихователь... у боротьбі з її нервовим організмом, ще більш роздратовував цей організм» [641, с. 64].

З метою практичної реалізації тези: «Здорові діти – здорова нація», вітчизняна громадсько-педагогічна еліта досліджуваного періоду акцентувала увагу широких суспільних кіл на ключових завданнях фізичного виховання [257, с. 151]. Проблемним у цьому ракурсі залишалось те, що у середині XIX ст. дисципліна фізичне виховання в навчальному плані не фігурувала. І лише після того, як Костянтин Дмитрович актуалізував питання суспільної значущості фізичних вправ для виховання особистості, у реальних училищах Російської імперії обов'язковим предметом була введена гімнастика (1872 р.) [858].

Дещо випередила Наддніпрянщину у цьому аспекті Галичина. У 1871 р. Крайовою шкільною Радою було внесено пропозицію включити до переліку навчальних предметів нову дисципліну фізичне виховання [257]. Проте дане розпорядження виявилось недієвим через відсутність:

- 1) профільних кваліфікованих педагогічних кадрів;
- 2) належної матеріально-технічної бази;
- 3) навчально-методичної літератури [408].

Неефективні кроки тогочасної влади на шляху розв'язання існуючих негараздів віддзеркалилася у від'ємних демографічних показниках досліджуваного періоду. Статистичні дані засвідчили, що починаючи з 1881 р., на території Східної Галичини щороку помирало близько третини дітей та підлітків [9].

З метою вирішення наявної проблеми, наприкінці ХІХ ст. випускник Львівського університету – І. Боберський, вирушив у Західну Європу (Францію, Швецію, Чехію, Німеччину) з метою вивчення досвіду фізичного виховання. Зауважимо, що у другій пол. ХІХ ст. в багатьох країнах Західної Європи місцеві педагоги виступали співзасновниками самодіяльних туристичних організацій, де активно пропагувалися ідеї фізичного виховання (зокрема, Велика Британія – 1847 р., Австрія – 1862 р., Італія та Швейцарія – 1863 р., Німеччина – 1869 р.) [704].

Повернувшись на Батьківщину, І. Боберський заснував для учнівської молоді гурток спортивного туризму, де особлива увага акцентувалася на фізичному вихованні. У педагогічному ракурсі молодий просвітник був справді кваліфікованим фахівцем, оскільки «...закінчив курси учителів «руханки» при Грацькому університеті та отримав диплом учителя фізичного виховання» [60, с. 8].

Педагог був переконаний, що зазначений різновид виховання «...є фундаментом для будівлі здорової нації, яку потрібно тренувати... фізично та духовно» [60, с. 9 – 10]. Неодноразово І. Боберський підкреслював, що «...тривалі руханкові походи підносять красу народу, принаду його рухів і постави, спонукують до ліпшого відживлювання й уникання алкоголю і нікотину, виховують сміливість і упевненість у собі» [60, с. 4]. Учений наголошував, що «...найголовнішим чинником підготовки молодого покоління у Європі вважається спорт, він дає людині здоров'я, а коли люди здорові – здорова вся нація...» [60, с. 3].

Підвищення суспільної зацікавленості до природничих знань послугувало фундаментом для розбудови у досліджуваний період

педагогічного натуралізму. Бурхливий розвиток наук про людину позначився на формуванні цілісного антропологічного світогляду, який вплинув на якісне вирішення актуальних проблем того часу. Історіософські корені названої вище проблематики закладалися ще у філософії І. Канта та віддзеркалювалися в науково-педагогічному світогляді К. Ушинського. У своїх дослідженнях український просвітник перевершив чимало ідей неокантіанської філософії, яку наприкінці XIX ст. успішно розвивали самобутні мислителі. Зокрема, чітке розмежування Ушинським навчального плану на два види наук про: природу (природознавство) і дух (історія, педагогіка), було притаманне для баденської школи [641].

Важливий внесок у розвиток заявленого феномена зробила українська просвітниця К. Скаржинська. Побувавши у 70-х рр. на території Швейцарії, Катерина Миколаївна пройнялася рівнем розвитку грамотності місцевого населення, так само, як і К. Ушинський [562]. Повернувшись на Батьківщину, полтавчанка заснувала народну школу, бібліотеку, аматорський академічний театр та приватний музей [562]. Доцільно підкреслити і той факт, що прогресивна українка товаришувала з родиною Тарновських, які були у той час відомими збирачами цінної шевченкіани [608, с. 7]. Загалом просвітницька діяльність Скаржинської була настільки багатоаспектна, що її важко переоцінити та доцільно поглиблено відрефлексувати як самостійне історико-педагогічне дослідження.

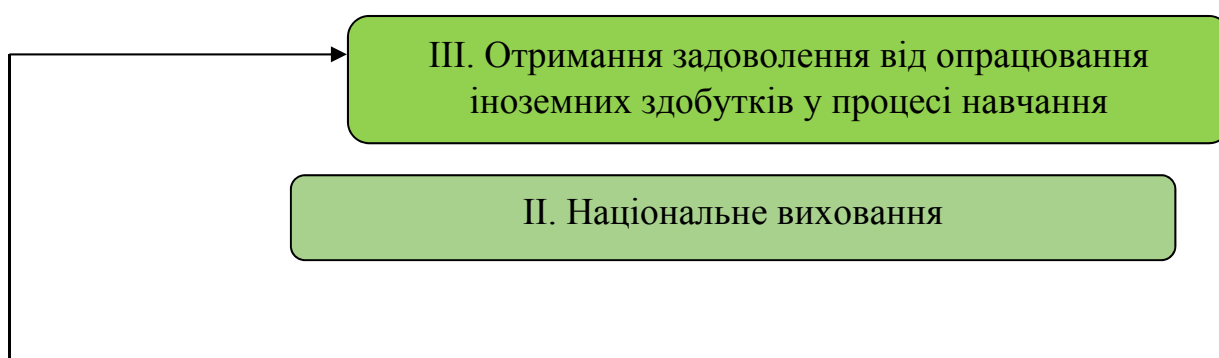
У 80-х рр. XIX ст. Драгоманов подав розгорнуту характеристику Швейцарії, у якій особисто досліджував місцеву педагогічну систему. Своє враження від побаченого він описав наступним чином: «...це спілкова всенародна держава, тобто спілка малих країн..., де усі... школи порядкуються краєвим урядам. Від того там... в кождім місті місцеві люди беруть... у свої руки... науку в школах» [164, с. 11]. Ця теза засвідчує, що розвинуте місцеве самоврядування, засноване на загальнолюдських цінностях демократизму та гуманізму, віддзеркалилося у педагогічних успіхах названої європейської країни. Повертаючись обличчям до

міжнародних освітніх надбань, учений наголошував: «Треба шукати всесвітньої правди, котра б була спільною усім національностям» [164, с. 14]. У такій авторській інтерпретації педагог прагнув звернути увагу на те, що не варто у вітчизняній практиці чітко відмежовувати своє і чуже, потрібно рухатися раціональним шляхом, використовуючи найбільш прогресивні здобутки у побудові національної освітньої-виховної парадигми.

Педагогічною потребою першої суспільної необхідності Михайло Петрович вважав об'єктивне опрацювання світових надбань. Ось якими словами учений описував тогочасну освітню ситуацію: «Од браку... серйозної школи й виходять усі помилки... Тут треба радикальної зміни методу, треба вивчити основи, перш ніж починати про щось говорити, вибрати певні джерела ... наші і європейські...» [353, с. 98].

М. Драгоманов переконував, що відвідування українськими просвітниками іноземних країн сприяло: «...набрання ними тієї моральної, розумової і матеріальної сили», яка практично давала змогу «...відстояти свою національність» [353, с. 104 – 105]. Таким шляхом, черпаючи знання зі скарбниці світових здобутків, українці самостійно вибудовували захисний бар'єр ціннісних орієнтирів, який підтримував їх у подальшому відстоюванні національних інтересів.

Учений зазначав, що з допомогою просвітницького туризму співвітчизники «озброювали себе та інших зброєю освіти і розповсюдженням ідей, пануючих в науці інших європейських народів...», і у цьому педагог вбачав «...найвищу мету...» [353, с. 105]. Наведені слова уможливають формулювання виважених узагальнень, що спочатку просвітник повинен був належно освоїти усі наявні у теорії знання, а лише потім – активізувати поширення освіти серед широких суспільних мас (див. рис. 4.8)

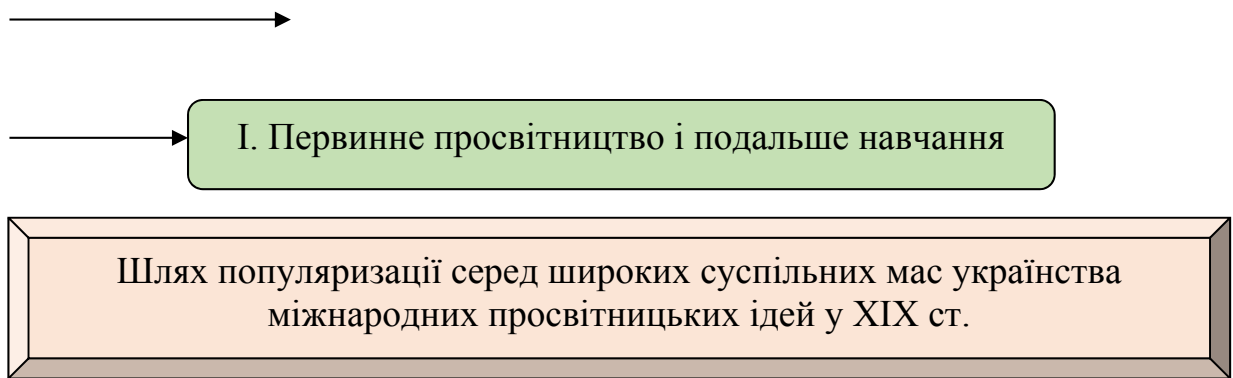

Рис. 4.8. Послідовність освоєння українством міжнародних просвітницьких ідей (за матеріалами М. Драгоманова, друга пол. ХІХ ст.) [163; 164; 353; 464]

М. Драгоманов переконував, що популяризацію міжнародних прогресивних ідей, на ґрунті просвітництва, слід реалізовувати наступним чином: «...перш усього чоловік бажає усього навчитися..., потім вдовольнити своє національне почуття..., і через це він буде охотно читати чужі видання, коли вони будуть його навчати...» (рис. 4.8) [353, с. 107].

Змістовне наповнення рис. 4.8 засвідчило, що прогресивність педагогічних поглядів Драгоманова передбачала спочатку налагодження співпраці з місцевим населенням у вигляді первинного просвітництва, а потім – перехід до національно зорієнтованого навчально-виховного процесу, збагаченого всебічним опрацюванням міжнародних здобутків (рис. 4.8).

Систематично освоювати європейські педагогічні традиції закликав представник Галичини І. Франко. Учений підкреслював: «...як відізвилися Франконія у... вдачі Гете, Саксонія у Гелерта, Швабія у Шіллера... неважливо... чи... сидів весь вік у своїм ріднім краї, чи подорожував часом... описуючи хід розвою... ми... за нитками унаслідування, пізнаємо... стан освіти» [664, с. 10 – 11].

Глибокі знання давньогрецької філософії та минулих просвітницьких традицій демонстрував і М. Драгоманов. Як еталонний приклад учений наводив такі слова: «Про грецького філософа Сократа розказується, що коли

його питали, де його батьківщина, то він відповідав: уся земля, даючи тим знати, що він себе вважав горожанином усякого міста, де тільки є люди» [164, с.14]. Педагог наголошував, що для справжнього просвітника немає адміністративно-територіальних кордонів, він рухається по освітній траєкторії, пересікаючи різні місцеві поселення. Зауважимо, що в основу вищенаведеної авторської тези були покладені ідейні принципи німецької педагогічної школи (XVIII ст. – перша чверть XIX ст.), обґрунтовуючої необхідність виховання особистості – «громадянина світу».

У контексті опрацювання світових здобутків, Іван Якович Франко окреслив такий шлях розвитку національної освітньо-виховної парадигми: «...перший ступінь, перша прикмета раціональної освіти... відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму» [662, с.116].

У 1885 р., М. Драгоманов порекомендував І. Франку заснувати на Галичині періодичне видання під назвою «Нова Наука», за зразком журналу К. Ушинського [353]. За задумом першого педагога, загальна структура такого часопису повинна була складатися з двох частин:

- 1) «...наукове вистудійовування місцевого життя...» [353, с. 119];
- 2) «перенесення в нашу країну наукових здобутків Європи...» [353, с.119].

На хвилі суспільного інтересу до закордонного педагогічного досвіду, у вітчизняній практиці досліджуваного періоду закладалися основи компаративної (порівняльної) педагогіки. Засновником даного напрямку вважається французький педагог М.-А. Жульєн Парижський (1775 – 1848 рр.), який вперше актуалізував питання про необхідність вивчення міжнародного педагогічного досвіду, як особливого напрямку наукових досліджень. На його думку, «...завдання порівняльної педагогіки полягало у зіставленні найбільш раціональної освітньої парадигми з існуючою із метою удосконалення останньої... для того, щоб педагогіка перетворилася у позитивну науку, шляхом впорядкування збору різноманітних фактів та

визначення способів їх систематизації, оскільки педагогічна діяльність та її результати залишалися залежними від суб'єктивності тих осіб, які займалися її вивченням» [75, с. 94 – 95].

Прихильно ставився до порівняльної педагогіки і М. Драгоманова. Учений зазначав, що використання в освітній сфері «...всесвітнього порівняльного методу...» дає змогу уникнути помилок від «...скорих і поверхових виводів...» [164, с. 41]. Дані слова наводять на думку, що лише шляхом порівняння та зіставлення європейського досвіду із вітчизняним отримуємо справжнє раціональне зерно, яке можна використати на ниві української освіти.

Наприкінці ХІХ ст. освоєння прогресивного педагогічного досвіду, за посередництвом досліджуваного феномена, набуло масового характеру. Відтворюючи даний процес «крізь призму» історичної ретроспективи, читаємо наступний опис: «...вже багато років ми вивчаємо освітню справу, мандруємо за кордон зі спеціальною метою, відвідуємо германські, австрійські, швейцарські, бельгійські, французькі, англійські, шведські, навіть північноамериканські школи..., спілкуємося з відомими закордонними педагогами, публікуємо у вітчизняних періодичних виданнях результати своїх закордонних спостережень. Саме тому в наших виданнях зібралось чимало педагогічних творів, перекладених та оригінальних...» [240, с. 187].

Аксіологічна сутність європейських виховних традицій не залишилася поза увагою українських педагогів досліджуваного періоду. Вони прагнули пізнати та дослідити іноземний досвід освітньої справи крізь призму міжнародного просвітницького туризму. Свідченням цього слугує відвідування прогресивною українською елітою багатьох країн Західної Європи. Такі просвітницькі мандрівки значною мірою вплинули на формування вітчизняної освітньо-виховної парадигми того часу. Інноваційні ідеї та принципи виховання опинилися у центрі уваги вітчизняної педагогічної спільноти. У цих умовах досліджуваний феномен сприяв: розширенню діапазону творчих пошуків вітчизняної еліти; активізації

розроблення шляхів і засобів удосконалення вітчизняної системи виховання як важливого чинника соціально-культурного та економічного розвитку держави.

Історико-педагогічний аналіз тісної співпраці українських педагогів з іноземними колегами переконував, що у досліджуваний період на території нашої держави спостерігалось утвердження світових виховних здобутків, які будувалися на поєднанні західноєвропейської спадщини з ідеями реформаторської педагогіки. У таких умовах відрефлексовані судження не копіювалися, а впроваджувалися у велику справу національного відродження української державності.

4.5. Вітчизняні освітні реалії як результат розвитку міжнародного просвітницького туризму

У другій пол. XIX ст. у прогресивних країнах Західної Європи активно набирали оберти процеси демократизації знань та широкого суспільного просвітництва. Натомість на території Російської імперії спостерігався відкритий освітній регрес, що простежувався у занепаді навчально-виховної системи.

З метою протидії руйнівному впливу імперської політики на вітчизняну освітню систему українські педагоги практично реалізовували міжнародний просвітницький туризм. Багатоаспектні контакти з іноземними колегами у рамках міжнародних заходів, практичне вивчення особливостей організації навчально-виховного устрою зарубіжних закладів на території Європи позначилися на становленні вітчизняної освітньо-виховної парадигми того часу. Інноваційні підходи українських просвітників досліджуваного періоду були не сліпим відтворенням іноземного освітнього досвіду, а продуктом систематично функціонуючої педагогічної думки [62].

Важливе значення для розвитку вітчизняної науки та освіти мали міжнародні контакти з іноземними колегами. Завдяки тісному співробітництву, у другій пол. XIX ст. українська навчально-виховна система суттєво змінилася. Нові педагогічні віхи проникли у стіни багатьох освітніх осередків. Особливо помітним цей процес був у середніх (зокрема, приватних) та професійно-технічних навчальних закладах.

У складі першої групи, знаковими були так звані «...нові типи приватних навчальних закладів», робота яких ґрунтувалася на напрацьованих принципах міжнародних педагогічних форумів та з'їздів [398, с. 11]. Відкриття на території України у досліджуваний період приватних закладів освіти було актуалізоване чергуванням ліберальних хвиль з консервативними. Завдяки небайдужості вітчизняної інтелігенції, успішна реалізація ключових завдань гуманістичної педагогіки відтворювалася у педагогічній практиці проукраїнських освітніх закладів досліджуваного історичного періоду. Яскравим прикладом цього слугує Колегія Павла Галагана (1871 – 1920 рр.). Навчально-виховний процес зазначеного осередку будувався у діаметральній протилежності до концептуальних ідей попередньо міністра народної освіти С. Уварова (1832 – 1849 рр.). Оскільки останній вбачав у пересічному освітньому осередку імперії потужний інструмент збереження політичного режиму та самодержавної ідеології [468].

Освітня діяльність Колегії (приватної чоловічої гімназії) П. Галагана ґрунтувалася на засадах реформаторської педагогіки [709]. Навчально-виховний процес зорієнтовувався на пробудження «...сміливості та активності, яка проявлялася... в навчальному середовищі» [356, с.459]. У таких умовах відбувалося формування «... нової породи людей...» [551, с. 11]. Свідченням освітньої ефективності функціонування такого типу навчального закладу може слугувати реалізація у подальшому низки просвітницьких функцій випускниками досліджуваної Колегії, зокрема:

а) «...керівництво курсами народних учителів Волинської губернії (1888 – 1893 рр.)... участь у роботі Київської комісії народних читань...» – А. Степович [709, с. 200 – 201];

б) «...діяльність у відомстві Міністерства народної освіти (1894 р.)...» – В. Куницький та ін. [709, с. 201].

Педагогічна діяльність чоловічої гімназії будувалася на центричному врахуванні індивідуальних особливостей та задатків вихованця, що логічно «впліталось» у викладання цілого спектру навчальних дисциплін. Засвоєння загальнопредметного змісту відбувалося «...шляхом необхідної практики, приуроченої до кожного існуючого випадку та при можливості – самостійного підходу до створення таких випадків...» [709, с. 199]. Широкого поширення у навчально-виховному процесі Колегії набували екскурсії, які за словами європейського просвітника Ж.-Ж. Руссо, сприяли формуванню «...безпосереднього інтересу... до вибору варіантів правильного шляху...» [551, с. 98].

Використовувати у середніх навчальних закладах різні форми туристичної роботи заповідав відомий український просвітник М. Пирогов. Повернувшись в 60-х рр. з Німеччини, Микола Іванович був прикро вражений проблемою «відірваності» освітніх практик від потреб життя [484, с. 197]. Ученого дуже непокоїло, що в учнів відсутнє бажання заглибитися в: «...сене і дух історії своєї Батьківщини... ознайомлення з природою» [484, с. 197].

На противагу існуючій вітчизняній ситуації, європейські педагогічно-новатори «...протиставляли життя нового навчального закладу старому – замкнутому, відірваному від реальності...» [227, с. 197]. Саме в ідеї використання різних форм туристичної роботи вбачали «...первинний інструмент зв'язку, існуючий між закладом освіти і життям, інструмент міцний та надійний..., який дає можливість... переживати те, з чого складалося життя ...» [227, с. 197 – 198].

Важливу роль у соціальному становленні особистості українська учена С. Русова відводила емоційному забарвленню екскурсійного заходу. У праці «Мої спомини (1861 – 1915 рр.)» педагог підкреслювала, що історичні подорожі учнів по території нашої Батьківщини «...дозволяють побачити місця, які овіяні чудними (хоча інколи і сумними) спогадами з епохи героїчної боротьби славного... війська проти нападницької ворожої сили...» [536, с. 31].

Проаналізувавши значення різних форм туристичної роботи для навчально-виховного процесу середніх навчальних закладів, проросійські владні структури підтримали ідею залучення їх до освітнього процесу. З цією метою Міністерство Народної Освіти видало цілий спектр нормативних документів, які були покликані сприяти розвитку туристичної діяльності. Зокрема, у «Пояснювальній записці до правил для учнів гімназій і прогімназій...», опублікованих Міністерством у 1874 р., зазначалося, що викладачі гімназій «...можуть організовувати прогулянки..., екскурсії..., тривалі мандрівки... для загального огляду... місцевих визначних пам'яток, природничо-історичних цілей, для огляду витворів місцевого або нового мистецтва» [675, с. 15]. Такі форми туристичної роботи повинні були сприяти «збагаченню» процесу пізнання, «пробудженню» цікавості, а також «...закріпленню сприятливого... морального...» клімату [675, с. 15].

У зв'язку із зростанням кількості міжнародних туристичних мандрівок серед представників навчальних закладів, владні структури були змушені здійснити необхідні заходи по зниженню дорожніх витрат для учнівської молоді. Зокрема, у 1899 р. Міністерство шляхів сполучення вперше запровадило пільговий тариф на весь літній період для організованих груп пасажирів – вихованців освітніх закладів, відповідно до якого був «...введений пільговий проїзд на потязі III класу – знижка до 50 %» [26, с. 119].

Сприятливим чинником для розгортання досліджуваного феномена окресленого історичного періоду було вільне володіння вітчизняними туристами різними мовами світу.

Надзвичайно важливу увагу в навчально-виховному процесі приватної чоловічої гімназії – Колегії Павла Галагана приділяли вивченню іноземних мов. Свідченням цього слугує той факт, що до переліку вступних іспитів входила латинська, німецька та французька мови.

У середині XIX ст. навчальні плани досліджуваних закладів розподілили 41 % запланованого часу на вивчення грецької та латинської мов [224]. На думку керівного російського апарату, внесення до змістового наповнення плану згаданого пункту було помилковим рішенням, оскільки за їхнім припущенням, глибинне вивчення античної історії та літератури породжувало вільнодумство серед молоді, виховання якої могло вийти за межі дозволеного імперською владою.

У зв'язку з цим, у 1852 р. було прийнято рішення про створення трьох типів гімназій, у яких:

- 1) вивчалися давні мови, замість античної літератури запроваджувалася богословська;
- 2) викладалася латинська мова, натомість дисциплін класичного циклу запроваджувалося природознавство теологічної зорієнтованості;
- 3) утверджувалися правознавчі курси описово-емпіричного характеру без деталізації юридичної теорії [278; 307].

Порівняльний аналіз лінгвістичної проблематики, у розрізі середніх навчальних закладах досліджуваної епохи показав, що на відміну від державних освітніх осередків, у приватних був зроблений акцент на освоєнні різного спектру іноземних мов [849; 861].

Черговою особливістю навчально-виховного процесу Колегії Павла Галагана був наголос на вивченні точних наук. Свідченням цього слугує факт здачі при вступі до гімназії математики та функціонування на базі закладу фізичної лабораторії.

Прогресивністю освітньої діяльності на вітчизняній території, ще з попередніх десятиліть, славився Рішельєвський ліцей. У навчальному плані названого закладу фігурувала низка дисциплін, які викладалися в західноєвропейських загальноосвітніх навчальних закладах того часу. До їхнього переліку входили такі: «...математика, статистика, фізика, географія, історія; грецька, французька, німецька, італійська, латинська мови; а також військові науки (фортифікація, артилерійська справа, геодезія, картографія); мистецький цикл (малювання, співи, танці, фехтування)» [265, с. 8]. Педагогічними світочами цього закладу були кращі представники іноземних шкіл світу, серед яких – історик П. Брун, математик Г. Віард, хімік Д. Менделєєв та ін. [265]. Організація навчально-виховного процесу у ліцеї була поставлена належно, а відомості про його існування вийшли далеко за межі країни. Про це засвідчує національність його вихованців, які спеціально для здобуття освіти прибули з Варшави, Малої Азії та Північної Африки [265, с. 8].

У той час, як у приватних освітніх закладах досліджуваного періоду спостерігався відвертий освітній прогрес, у державних відбувалося регресивне коригування навчальних планів за такою схемою: зникла статистика (1844 р.); обмежилося викладання математики (1845 р.); логіка не фігурувала як самостійна навчальна дисципліна (1847 р.) [224]. Викладені факти засвідчують, що Міністерство народної освіти так відкоректувало нормативні вимоги до навчальних планів середніх навчальних закладів, що у досліджуваній період іноземні мови та точні науки не були фаворитами у стінах даних освітніх осередків.

Широке використання приватними навчально-виховними закладами європейських освітніх інновацій уможливлювалося завдяки ліберальному керівництву Олександра II. Впродовж першого десятиліття діяльності Колегії, Міністерство народної освіти глибинно не втручалося у її внутрішні справи, «...обмежуючись лише зовнішнім контролем і слідкуючи за тим, щоб не було зловживань у справі видачі дипломів про закінчення...» [523, с. 382].

Це послугувало важливим активізатором впровадження світових новаторських ідей у практику приватних навчально-виховних закладів. Ось якими словами описував тогочасну освітню ситуацію педагог-природознавець Б. Райков: «...комерційні освітні заклади – це глушина у замкнутій атмосфері дореволюційної школи, куди прагнули потрапити прогресивні елементи суспільства...» [518, с. 382].

Яскравим прикладом так званого «прогресивного елемента» слугує діяльність українського просвітника А. Синявського. Повернувшись із заслання, педагог обійняв посаду директора комерційної школи у Лодзі (1899 р.) [527]. Незважаючи на те, що попередньо йому було «...заборонено працювати в системі народної освіти за активні прояви у відродженні національної свідомості...», його працевлаштування уможливилось завдяки підпорядкування названого закладу Міністерству фінансів [527, с. 21 – 22].

Під впливом досліджуваного феномена, на території України актуалізувалося питання освіти жінок, широко обговорене з іноземними колегами у рамках міжнародних наукових заходів. У 1890 – 1899 рр. демократична інтелігенція актуалізувала зростання чисельності «...початкових та середніх жіночих навчально-виховних закладів (гімназій, прогімназій...)», паралельно «...розширилася кількість педагогічних класів при гімназіях» [337, с. 78]. Зокрема, відомим є факт виконання лекторських функцій на Київських вищих жіночих курсах тих педагогів, які широко практикували міжнародний просвітницький туризм – І. Лучицький, Ф. Фортинський та ін. [607; 726].

Міжнародний просвітницький туризм досліджуваного періоду відіграв дуже важливу роль у раціональному коригуванні методичних рекомендацій, які торкалися валеологічної центрованості навчально-виховного процесу. Під впливом низки іноземних медичних конгресів, шкільна гігієна перетворилася у відносно самостійну галузь, відокремившись тим самим від шкільної охорони здоров'я [714].

Відомою є участь професорсько-викладацького складу Університету св. Володимира у таких іноземних заходах, на яких активно обговорювалися питання шкільної валеології (табл. 4.4):

- Міжнародному медичному конгресі в Берліні (1890 р.): професори – Ф. Ергардт, В. Субботін, С. Чирбетов, К. Тритшель, М. Стуковенков, М. Обболонський; приват-доценти – І. Троїцький, М. Волкович [793, арк. 28 – 28 зв];

- Міжнародному медичному конгресі лікарів у Римі (1893 р.): професори – Г. Рейнь, О. Коротнєв [795, арк. 21];

- XI Міжнародному медичному з'їзді у Німеччині (1893 р.): професор М. Стуковенков [795, арк. 47].

Зокрема, вчений М. Стуковенков був одним із перших дослідників проблеми шкільної гігієни. Будучи активним учасником низки міжнародних медичних заходів, педагог неодноразово актуалізував питання охорони здоров'я школярів. У своїх працях учений обґрунтував теоретичну та практичну значущість фізичного розвитку вихованців у тісному взаємозв'язку з розумовим і моральним вихованням. Особливу увагу професор акцентував на необхідності популяризації «...знань з шкільної і дитячої гігієни...» та «...діяльній участі у роботі місцевих суспільних організацій» [456, с. 38].

Під впливом досліджуваного феномена у цей час спостерігалось різке зростання зацікавленості громадської спільноти до питань охорони здоров'я. На сторінках спеціалізованих видань популяризувалось обговорення проблем шкільної гігієни та організації здорового середовища для вихованців. Свідченням цього слугує праця І. Посадського «Дослідження повітря і визначення коефіцієнту вентиляції в Київській 1-й гімназії» (1899 р.) та опублікування творчих доробків ученими в наступному столітті [501; 347; 371].

Досліджувана феноменологія відіграла дуже важливу роль у вивченні прогресивною українською інтелігенцією питань організації освітньої

системи. У 1897 р. професор Університету св. Володимира – А. Сонні, побувавши в Англії, ознайомився з роботою широковідомої на той час Бідельської нової школи [796, арк. 16 – 16 зв]. У зазначеному осередку, протягом тривалого часу успішно реалізовувалася особлива інноваційна програма – колективне навчання хлопців та дівчат, під керівництвом Дж. Бедлі. Можемо припустити, що ознайомлення професора з європейськими освітніми здобутками посприяло їх подальшому впровадженню у вітчизняну освітню практику.

Налагодження тісних контактів з іноземними колегами в процесі реалізації міжнародного просвітницького туризму місцевої інтелігенції віддзеркалилося й у реформуванні професійно-технічних навчальних закладів.

Після завершення Першого міжнародного конгресу з питань технічної, промислової і комерційної освіти в Бордо (1886 р.), «...Постійною комісією з технічної освіти Імператорського російського технічного товариства був розроблений план організації мережі нижчої і середньої ланки професійно-технічних навчальних закладів» [619, с. 6 – 8]. До їхнього переліку увійшли наступні структурні одиниці:

1) «...школи рукоділля та училища майстерності – призначені для підготовки кваліфікованих робітників і майстрів з елементарними теоретичними знаннями» [619, с. 6];

2) «...навчальні майстерні – зорієнтовані на практичне навчання дорослих та неповнолітніх робітників (їх особливістю була заміна класно-урочної системи на викладання технічними бесідами)» [619, с. 6];

3) «...загальнодоступні класи промислового креслення та малювання» [619, с. 6 – 7];

4) «...промислові школи та училища, які готували фахівців для місцевих промислів (рибальства, виноробства, легкої промисловості)» [619, с.7];

5) «...технічні школи, вечірні і недільні курси для теоретичного елементарного викладання «промислово-прикладних знань», необхідних для засвоєння загальноосвітніх предметів» [619, с. 7];

6) «...нижчі торгові міські школи для підготовки дрібних продавців» [619, с. 7];

7) «...центральні ремісничі училища, спрямовані на підготовку керівного персоналу і вчителів для нижчих професійних училищ» [619, с. 8].

Під впливом успіхів у промисловому виробництві на проросійській території спостерігалось зростання урядової зацікавленості до питань реформування професійної освіти. Технічна відсталість Російської імперії у другій пол. ХІХ ст. була віддзеркаленням масової неграмотності населення, що продемонструвало загальну неготовність використовувати результати науково-технічного прогресу навіть у інтересах державної безпеки.

Основне виробництво базувалося на рутинних технологіях та ручній праці. У зв'язку з цим, помітно викристалізувалася потреба освоєння нових професій та появи кваліфікованих фахівців. Нове соціальне замовлення актуалізувало підготовку молодих спеціалістів, здатних самостійно працювати з новими механізованими технологіями. Наведені факти зумовили у подальшому формування нового типу масової свідомості, актуалізували акценти на науковому та технічному прогресі.

Зазначимо, що розвиток міжнародного просвітницького туризму актуалізував завдання розроблення навчальних наочних матеріалів для представників учнівської молоді національних меншин. Просвітницькі задуми навчати іноземців помітні, зокрема, і в творчих доробках І. Франка. Про це засвідчує факт ініціювання ним написання підручника з «...курсу історії Української літератури... для німців...», структурну упорядкованість змісту якого, для Франка репрезентував М. Драгоманов (див. рис. 4.9) [353, с. 61].

Рис. 4.9. План-схема змістового наповнення підручника І. Франка з курсу Української літератури для представників німецької національності (за матеріалами рекомендацій М. Драгоманова) [353, с. 60 – 62]

За задумом Драгоманова, наочний матеріал повинен був складатися з двох розділів, заснованих на аналізі впливу на вітчизняну літературу іноземних та національних детермінант (рис. 4.9). Можемо припустити, що дане напрацювання передбачалося поширити, за посередництвом просвітницького туризму, в іноземному колі німецької громади, яка проживала на території України та за її межами.

Узагальнюючи викладене, можемо зробити наступні висновки. У другій пол. XIX ст. вплив вітчизняного міжнародного просвітницького туризму на освіту ознаменував формування двох домінуючих тенденцій, які

простежувалися в особливостях організації навчально-виховного процесу. Суть першої полягала у створенні школи, побудованої на ідеях народності. Прихильники цієї тенденції дотримувалися основоположних ідей К. Ушинського про те, що навчання «...побудоване на абстракціях або іноземних першоосновах (що рівносильне тому, що будь-яка іноземна система може бути запропонована іншому народу в ім'я раціональності), буде не настільки дієвою у розвитку характеру, аніж система створена самим народом» [640, с. 245]. Друга тенденція була результатом розвитку реформаторської педагогіки (зокрема, основоположні підходи Дж. Локка і високоідейність Ж.-Ж. Руссо) та зосереджувалася зазвичай у приватних навчально-виховних закладах. Проте домінуючих позицій останній тенденції не вдалося зайняти у досліджуваний період. Це зумовлено творчим підходом української педагогічної інтелігенції до побудови національної освітньо-виховної парадигми, яка не була калькою з європейських здобутків.

Висновки до четвертого розділу

Розбудова проукраїнської школи досліджуваного періоду відбувалася під впливом розвитку вітчизняного міжнародного просвітницького туризму, який набув досить динамічного характеру. Цілеспрямованість висхідного академічного вектора репрезентувалася єдністю поступальних тенденцій.

Окреслена історична епоха на нашій території позначилася настанням нового етапу педагогічного розвою. Під впливом західноєвропейської течії гуманізму та демократизму відбулися кардинальні світоглядні зміни, які позначалися на переформатуванні історико-педагогічної системи координат.

Доведено, що європейські соціокультурні детермінанти, які значною мірою активізували розвиток заявленого феномена, призвели до переорієнтації нормативного та аксіологічного базису педагогічної теорії та практики. Історичний факт реформування К. Ушинським змісту «Журналу Міністерства народної освіти» (1860 р.) деталізовано введенням нового

розділу «Педагогічний досвід закордонних шкіл». Теоретичну цінність та практичну значущість такої подієвості відтворено у подальшому вітчизняному педагогічному поступі, підтверженому фактом зростання чисельності фахових періодичних видань («Для народного учителя», «Вісник виховання», «Педагогічний лист», «Вільне виховання», «Нова наука»). У змістовому наповненні педагогічної преси розкривалися наявні проблеми розвитку освіти та окреслювалися перспективні шляхи їх вирішення відповідно до актуальних загальносвітових тенденцій розвитку суспільства.

Освітні посилення на західноєвропейські інновації були продиктовані мотивами державного утилітаризму як лейтмотивного відголоску на суспільне прагнення до подолання імперської відсталості. Модернізація вітчизняної педагогічної парадигми, за посередництвом окресленої категорії, перетворювалася у стратегічний орієнтир, який визначав подальшу наповненість навчально-виховного процесу досліджуваної епохи.

В умовах відсутності просвітницьких засобів та кваліфікованого вітчизняного професорсько-викладацького складу, визначена феноменологія стала незамінним інструментом подолання усіх прогалин соціокультурного розвитку того часу.

Метаморфози імперської епохи часто вступали у реакцію з європейськими освітніми канонами, що призводило до стагнації внутрішнього життя суспільства та набувало рис внутрішньої опозиції по відношенню до діючої влади. «Вплітаючись» у західноєвропейські віхи, вітчизняна педагогічна практика утвердила високоідейність розвитку всебічно розвиненої особистості, здатної задовольнити тогочасні суспільні запити.

Квінтесенцією соціокультурного поступу досліджуваної епохи стала переорієнтація освітньої політики із вузькопрофільної на ступеневу, яка регламентувалася за посередництвом міжнародного просвітницького туризму.

Аналіз джерелознавчої бази дав змогу встановити, що у контексті розвитку української системи вищої освіти імперські реформи спрямовувалися на розвиток досліджуваного феномена у розрізі європейських країн. У вищезазначених умовах спостерігався паралельний розвиток виїзного і в'їзного міжнародного просвітницького туризму вітчизняної інтелігенції.

Здійснено науково-аналітичну спробу відтворення ключових положень поточного розділу в зазначених розробках [174; 176; 185; 186; 190; 191; 199; 200].

РОЗДІЛ 5

ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ТУРИЗМ У РОЗРІЗІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ 1900 – 1930-х рр.

На початку ХХ ст. проблема народної грамотності на території України залишалася досить актуальною. У той час, як світова спільнота ще у минулому столітті перемогла масову пандемію, на території нашої держави вона продовжувала існувати. Невтішні результати останнього статистичного перепису Російської імперії, який проводився напередодні 1900 року, засвідчили представники Комітету Грамотності, початкових училищ і шкіл грамотності [316]. Із 2,9 млн. потенційних вихованців – лише 60,5 тис. осіб було залучено до навчально-виховного процесу [316, с. 71 – 72]. Середній показник освіченого населення усієї імперії становив понад 20 % [316, с. 72]. На поч. ХХ ст. існуванню такої деструкції сприяли такі причини:

а) політичного характеру:

- «...революція (1905 – 1906 рр.), Російсько-Японська війна (1904 – 1905 рр.), реформи (1906 – 1907 рр.);
- затяжні полемічні суперечки діючого очільника імперії Миколи II з наявним урядом щодо фінансування освітніх осередків;
- відхилення законопроекту «Про загальнообов'язкове навчання»...» тощо [337, с. 198];

б) організаційного характеру:

- «відсутність достатньої кількості кваліфікованих кадрів;
- недостатній рівень забезпеченості навчальними матеріалами» тощо. [337, с. 199 – 200].

Під впливом внутрішніх та зовнішніх суспільно-політичних подій попередніх десятиліть у 20-х рр. ХХ ст. територія України «опинилася» у складі чотирьох держав: «...Росії (центральна, східна, південна частини), Польщі (Західна Волинь, Західне Поділля, Східна Галичина), Румунії (Буковина), Чехословаччини (Закарпаття)...» [614, с. 47 – 48].

В умовах деструктивного устрою конкретного історичного періоду, реалізація теоретичних і практичних завдань просвітницького туризму набувала інституційного та позаінституційного характеру. Перший – передбачав функціонування досліджуваного феномена як одного із напрямів діяльності соціальних інституцій, актуалізованого суспільними запитами того часу. Другий рівень – активізував поглиблення та утвердження традицій просвітницького туризму за межами зазначених інституцій.

5.1. Кадрова освітня політика та її вплив на розвиток просвітницького туризму (1900 – 1930-ті рр.)

Початок ХХ століття вкотре увійшов на територію України разом з проблемою відсутності достатньої кількості дипломованих молодих фахівців освітньої сфери, що особливо посилилося у міжвоєнний період. Одним із шляхів розв'язання означеної проблеми стало залучення зрілих кваліфікованих спеціалістів, які зарекомендували свої здобутки у цій галузі ще з попередніх років.

Проте шлях співпраці амбіційної проросійської влади зі «зрілою інтелігенцією» був досить складним і суперечливим. Опозиційна налаштованість, яка засновувалася на ізоляційних настроях відсторонення прогресивно свідомих представників інтелігенції від роботи з молодим поколінням, часто підносилася вище здорового глузду та нагальних суспільних потреб. Така регіональна тенденційність простежувалася на проросійській території у цілому. Зокрема, у 1911 р. професор Новоросійського університету І. Слешинський, виростивши цілу плеяду науковців, змушений був переїхати до Кракова у зв'язку з «неправильними» політичними переконаннями [265, с. 25 – 26].

Аналогічно зробив і професор кафедри механіки, ректор Новоросійського університету (1917 – 1919 рр.) – А. Білимович. У досліджуваний період він перетнув кордон Сербії, де згодом «...став

академіком Сербської Академії наук і засновником Белградської школи механіки» [265, с. 29]. Наведений приклад засвідчує, що через невідповідність політичних настроїв діючим радянським нормативам наша держава у досліджуваний період втрачала науковий цвіт нації – потенційних академіків.

До когорти нерепресованої «радикальної антирадянської інтелігенції», увійшли такі представники Новоросійського університету, які змушені були виїхати за кордон: Н. Кондаков та А. Флоровський (Чехословаччина); П. Біціллі та М. Попруженко (Болгарія); Е. Штерн (Німеччина) та ін. [265, с. 38].

Резонансна справа радянської влади проти відомого петербургського професора І. Гревса набула широкого розголосу серед іноземних колег того часу. Згадана особа увійшла у змістове наповнення нашого дослідження не випадково, оскільки саме він був ініціатором відкриття мережі екскурсійно-туристичних станцій на території названої імперії та підтримував тісні зв'язки з представниками української прогресивної інтелігенції. Дружні стосунки між колегами різних університетів ґрунтувалися на всесвітньо визнаних цінностях ідей гуманізму та демократизму, які утверджувалися за допомогою досліджуваного феномена [798; 799; 800; 802; 803; 806; 828; 829; 830; 831; 833; 834; 835; 836; 837; 838; 839; 840; 841; 842; 843; 844; 845; 846; 848; 877].

Напередодні ХХ ст. перспективний приват-доцент Гревс активно практикував міжнародний просвітницький туризм, побувавши на території Італії (м. Рим) та Франції (м. Париж) [270]. Саме у цей час відбулося становлення його наукового світогляду, який будувався на: «...вірі у творчу, визначаючу роль свідомості в глибинах так званого стихійного процесу історії та неперервної могутньої життєдіяльності культурної... традиції» [270, с. 74]. Цілком зрозуміло, що окреслена феноменологія для майбутнього професора стала «...способом життя – стійкою типовою формою

життєдіяльності», яка розширювала межі соціального просвітництва, всупереч існуючим кордонам та заборонам [271, с. 98].

Всебічно дослідивши педагогічну постать І. Гревса, учений Б. Каганович підсумував: «...Іван Михайлович незважаючи ні на що залишався лібералом і гуманістом, своїм внутрішнім єством він ніколи не змирився з жорстоким радянським режимом» [271, с. 67].

Внутрішні переконання вітчизняного просвітника негативно позначилися на його професійній кар'єрі. На поч. 20-х рр. ХХ ст. педагог був відсторонений від викладання в університеті внаслідок «...невідповідності його наукових і загальнофілософських поглядів доктрині правлячої партії» [270, с. 12]. Доцільно підкреслити, що питання «Про жорсткий режим у Петербурзькому університеті» піднімала українська студентська делегація на з'їзді слов'янської поступової молоді (Прага, 1908 р.), який приурочувався до святкування 60-річчя Слов'янського конгресу в Празі [569, с. 439].

Напередодні свого звільнення з вищої школи Гревс написав листа до свого товариша-колеги професора А. Синявського. Записані на папері «червоним» чорнилом слова професора так охарактеризували кадрову освітню політику діючої влади по відношенню до рідного університету: «Усі зусилля так званих «реформ» спрямовані на те, щоб вигнати з нього науковий дух... Тому новим фактом мого життя і діяльності поточного року стає організація тривалих подорожей з гуртом вихованців, подалі від правлячого суб'єктивізму... у таких умовах стає дуже-дуже важко, професійний дух девальвується жорстким утилітарним плануванням, що зафарбовується у вузький патріотичний колір...» [271, с. 87 – 88]. Можемо припустити, що Синявський цілком розумів почуття професора Гревса, оскільки ще у 1896 р. сам на собі відчув політичне заслання до Томська та пряму заборону працювати в системі народної освіти.

У розрізі досліджуваної проблематики доцільно звернутися до ключової тези професора Гревса, що «новим фактом мого життя і діяльності... стає організація тривалих подорожей з гуртом вихованців подалі від правлячого

суб'єктивізму...» [271, с. 92]. Наведена думка наштовхує нас на аналіз проблеми переорієнтації географічного вектора просвітництва з аудиторних стін у широкі ландшафти країни, осягнення яких здійснювалося у контексті реалізації туристичних заходів.

Безумовно, наведені епістолярні факти свідчать, що це був не поодинокий випадок у житті вітчизняної педагогічної інтелігенції. Домінуючі прогресивні бажання свідомих представників суспільства нерідко зазнавали руйнівного впливу з боку діючої влади, проте, підвалини просвітницького туризму не були повалені.

Частково вдалося налагодити співпрацю з керівниками правлячого апарату тим представникам вітчизняної інтелігенції, які за характером політичних поглядів підтримували ліберальні позиції. Зовсім не відповідали вимогам співробітництва з діючою владою принципові радикали, які зазнали вигнання і продовжили розвивати просвітницький туризм в умовах еміграції. Вони повсякчас відчували на собі безліч матеріальних проблем, викликаних міжвоєнними роками. Саме ці обставини послуговували активізаторами подальшого залучення педагогів і вчених до праці у нових вітчизняних інституціях.

У складних суспільно-політичних умовах просвітницький туризм залишався одним із небагатьох засобів, який давав надію на збереження української освіти та культури в умовах розрухи, морального занепаду діючого політичного режиму. У дослідженні проблем конформації суспільства 1917 – 1920 рр. знаходимо таке твердження: «...представники інтелігенції часто аргументували своє співробітництво з новою владою гострою необхідністю врятувати загальнолюдські цінності від повної деградації» [725, с. 350].

Протягом досліджуваного періоду повноцінної заміни зрілої інтелігенції кадрова освітня політика не передбачала. Оскільки молоде покоління ще не зарекомендувало себе перед владними структурами, тому довелося співпрацювати з досвідченою інтелігенцією попередніх років. Проте

лейтмотиви співробітництва зрілої інтелігенції з радянською владою мали швидше не висхідний, а низхідний характер.

Руйнівний вплив владних структур на українську освіту досліджуваного періоду описав свого часу професор Університету св. Володимира – Є. Спекторський. Попрацювавши на посаді куратора Київської шкільної округи, педагог зазначив, що влада проводить зловіщі експерименти над вітчизняною освітою та культурою для того, щоб завуалювати гостроту українського питання урядовими назвами «Малоросія» [267]. З упевненістю можемо стверджувати, що завдяки таким національно зорієнтованим представникам української інтелігенції як Є. Спекторський, просвітницький туризм у досліджуваний період не вдалося ліквідувати.

Паралельно із реалізацією більшовицької руйнівної місії, вітчизняні подвижники продовжували працювати на ниві відбудови української освіти та науки. Основна мета їх діяльності – надання допомоги прийдешнім поколінням українців з метою розбудови самостійної нової демократичної держави.

Тогочасна влада усіх рівнів усвідомлювала, що у досліджуваний період не було сформованої делегації прорадянського «червоного» професорсько-викладацького складу. У терміновому порядку було прийнято рішення організувати підготовку «свідомого» молодого покоління, на засадах тогочасної ідеології. Керівникам діючих інституцій довелося звернутися по допомогу до представників «зрілої» інтелігенції, проте, з повноплановою реалізацією ідеологічних цілей виникли певні труднощі. Не приховуючи намірів радянської влади, В. Луначарський підкреслював, що «зрілий» педагог: «...володіє повноцінним досвідом і лише завдяки йому молодь зможе засвоїти культурні традиції..., такий фахівець є «охоронцем досвіду»...» [363, с. 27].

У межах продиктованих радянською владою освітніх завдань урядові структури чітко усвідомлювали аксіологічну сутність професіоналізму і таланту фахівців своєї справи. Саме з цієї причини партійні керівники на

початку ХХ ст. почали шукали компроміс, нерідко закриваючи очі навіть на ідеологічне вільнодумство тогочасної громадсько-педагогічної еліти. Яскравим прикладом окресленого вище слугує доба Української Народної Республіки (УНР, 1917 – 1920 рр.).

Аналізуючи розвиток досліджуваного феномена, за часів правління українського уряду, неможливо оминати увагою план розвитку внутрішнього просвітницького туризму, розроблений С. Русовою (див. рис. 5.1).

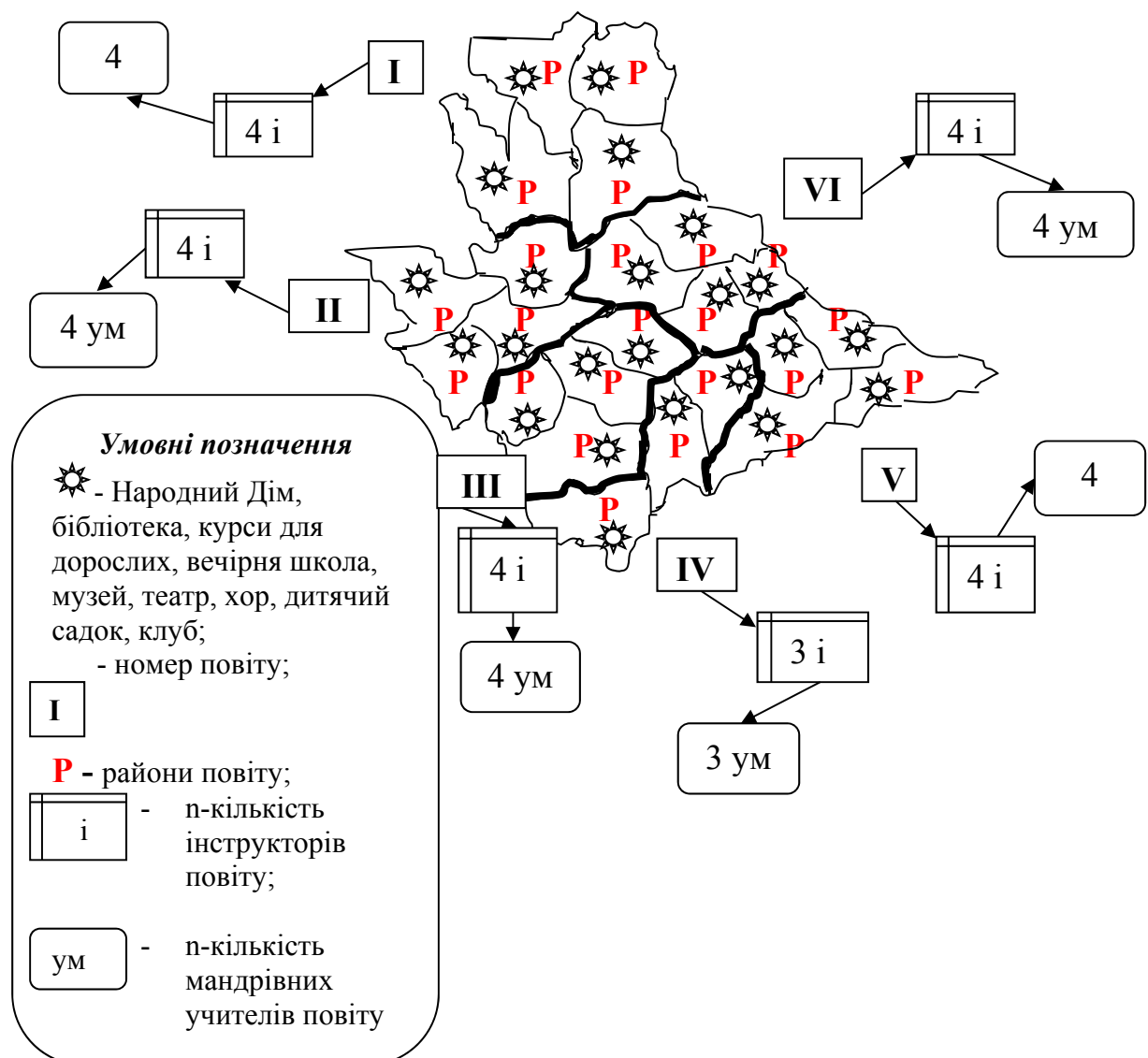

Рис. 5.1. Схема організаційної структури внутрішнього просвітницького туризму в розрізі типового повіту (за матеріалами С. Русової, 1917 р.)

Нагальність реалізації просвітницького проекту Русової була актуалізована тим, що «...Україна зажила самостійною демократичною державою...», у зв'язку з чим «...вона не може жити при повній темряві і несвідомості більшої частини... дорослого населення...» [534, с. 81]. З цією метою учена презентувала детальний просвітницький план, відповідно до якого повіт диференціювався на окремі райони, у кожному з яких функціонували освітньо-культурні осередки (рис. 5.1).

Дані рис. 5.1 засвідчують, що у кожному районі передбачалося функціонування таких просвітницьких центрів, як: «...Народний Дім; бібліотека... курси для дорослих; вечірня школа; музей; театр; хор; дитячий садок та клуб» [534, с. 84 – 85].

Для реалізації поставлених завдань, у кожному повіті була запланована діяльність «...3 – 4 інструкторів...» на район, у якому просвітник «...по виробленому спільно плану організовував освіту» [534, с. 83]. За кількістю районів у повіті призначалася відповідна кількість мандрівних учителів, які підпорядковувалися інструктору (рис. 5.1). За задумом ученої, на останніх покладалися педагогічні та адміністративні обов'язки, зокрема, підтримувати тісний зв'язок з «Просвітами» та іншими організаціями [534, с. 84]. У повітах, які були досить значні за своєю площею, передбачалося об'єднання усіх інструкторів у склад «...організаційного комітету» [534, с. 84].

Основним завданням мандрівного учителя було «...навчання дорослих грамоті... розбудження громадського життя... та культурно-просвітницького руху серед мешканців...» [534, с. 83]. Окрім вищеперелічених завдань, він повинен був підготувати для себе заміну, обираючи її з переліку найбільш обдарованих особистостей. На думку С. Русової, кожному мандрівному вчителю: «...потрібен широкий план, щоб одразу захопити слухачів, познайомити з чимось далеким, новим, цікавим, а потім звести усе до єдиного...» [534, с. 84]. Наведена теза засвідчує, що тогочасному

просвітнику, по суті, необхідний був міждисциплінарний багаж, який позитивно позначився б на рівні сприйняття знань цільовою аудиторією.

Практичне втілення омріяного С. Русовою прагнення екстраполювати міжнародно-педагогічні здобутки на вітчизняну ниву дошкільної освіти знайшло письмове відтворення у високозмістовній порівняльній характеристиці попередньо освоєного досвіду іноземних країн (див. рис. 5.2).

Англія	Німеччина
використання методу спостереження на відкритій місцевості;	наголос на самостійну зацікавленість;
проведення елементарних дослідів;	домінуюча роль особистісного досвіду;
знання первинної географічної номенклатури;	посилення розумового виховання та тренування уваги;
малювання на піску та папері;	зрозуміле педагогічне пояснення у поєднанні з концентрацією думок дитини
зображення елементарних мап	
Сполучені Штати Америки	Бельгія
акцентування уваги на принципі вільного виховання (Дж. Дьюї);	знання розбиті на концентри;
первинне вивчення об'єктів, які зустрічалися щоденно, з поступовим переходом до складніших знань про громадські інституції	патріотична наповненість змісту знань;
	систематичні спостереження та природознавчі досліді

Рис. 5.2. Зіставлення іноземного досвіду організації дошкільної освіти, за посередництвом міжнародного просвітницького туризму (на основі матеріалів С. Русової, 1918 р.) [531, с. 132 – 148]

Оцінюючи здобутки різних дошкільних навчальних закладів, учена зауважила, що бельгійські здобутки «...майже найкраще поставлені і найбільше поширені» (рис. 5.2) [531, с. 148].

Підсумуємо, що у досліджуваній період міжнародний просвітницький туризм слугував базисом для реформування вітчизняної системи освіти (додаток Г та додаток Г').

Важливу роль у розвитку просвітнього туризму 1918 – 1920 рр. відіграли перші проукраїнські структури – академія наук та мережевий ланцюг інститутів народної освіти. На початку другого десятиліття ХХ ст. кількість останніх становила близько 12 одиниць [328]. У складі академії того часу була заснована Комісія вивчення території, яку одразу очолив академік А. Лобода, пропрацювавши зі своєю командою учених (зокрема, П. Тутковським, В. Липським, М. Шарлеманем, О. Фоміним, М. Василенком та ін.) декілька років поспіль. На території різних регіонів України активну діяльність розгорнула дослідницька мережа осередків згаданої вище Комісії, до переліку функцій якої входило просвітництво. На поч. 20-х рр. їхню чисельність поповнило Харківське бюро (згодом Слобожанська Комісія вивчення території при ВУАН) та Одеська Комісія, очільником якої став директор місцевого історико-археологічного музею С. Дложевський [87; 213].

У кожному статуті осередків Комісії чітко прописувалися просвітницькі завдання. Географічний розподіл функціональних територій здійснювався за територіальним принципом розташування центру. Своєчасно-назріла потреба завуалювання істинної центрованості просвітницького туризму перед діючою владою задовольнялася шляхом «перевтілення» ключових завдань визначеними дослідницькими напрямками:

- ✓ ландшафтогенезним;
- ✓ антропо-археологічним;
- ✓ соціально-історичним;
- ✓ діалектологічним (етнографічно-лінгвістичним) (див. рис. 5.3) [267].

З метою оптимізації широкого спектру завдань просвітницького туризму їх було поєднано з низкою наукових доручень. Практичну реалізацію

окресленого виїзного заходу передбачали здійснювати на відкритій місцевості.

Факт заснування Комісії ВУАН та широке використання її членами у своїй діяльності просвітницького туризму актуалізувало необхідність формулювання нової дефініції «екскурсійно-туристична справа» [533, с. 143]. Можемо припустити, що дане поняттям у досліджуваній період ототожнювалося із реалізацією основних функцій просвітницького туризму.

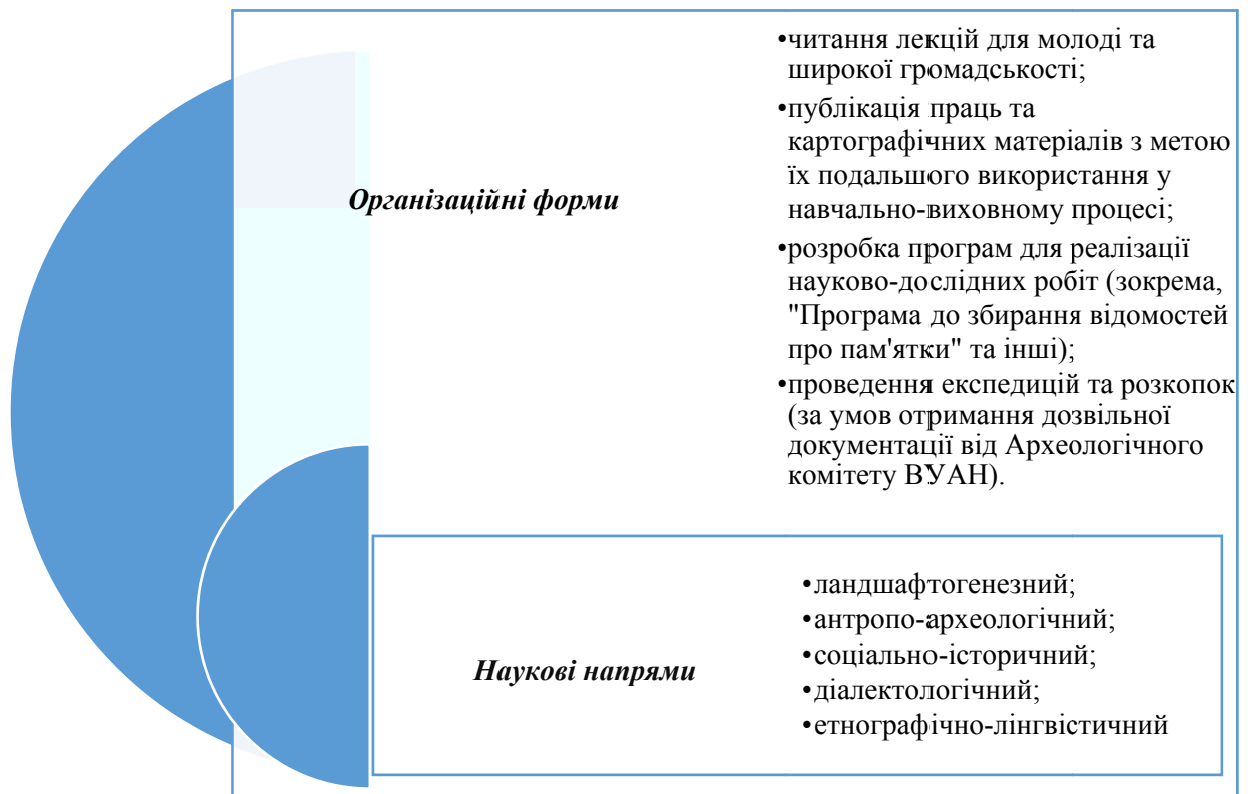

Рис. 5.3. Основні наукові напрями та організаційні форми реалізації просвітницького туризму Комісією вивчення території при Всеукраїнській академії наук [263; 267]

Зауважимо, що у той час при Департаменті позашкільної освіти профільного Міністерства УНР функціонував екскурсійний відділ, очолюваний С. Русовою, яка зініціювала нововведення спеціалізованих екскурсійних курсів на базі Університету св. Володимира (1918 р.) [154].

У 1921 р. на широкий загал було опубліковано «Положення про Всеукраїнську академію наук» [13, с. 43]. У згаданому документі простежувався перерозподіл напрямів просвітництва, які на практичному рівні схематизувалися у побудові археологічно-тематичної карти України [13, с. 43 – 44].

Особливе місце досліджуваний феномен посідав у діяльності Етнографічної комісії Академії Наук. Вищезгаданий структурний підрозділ володів потужною матеріально-технічною базою, яка постійно поповнювалася завдяки діяльності трьох Кабінетів – вивчення національних меншин, монографічного дослідження села, музичного фольклору [533].

Методичні програми для місцевих збирачів розробляла, розсилала та аналізувала київська Етнографічна комісія [533]. Наведені статистичні показники засвідчують, що завдяки функціонуванню значної кількості «кореспондентів-збирачів» просвітницький туризм набув масових обертів. У той час він слугував засобом збору та поширення інформації серед широких суспільних мас досліджуваного періоду.

Своїми масштабами досліджуваний феномен охопив усі структурні одиниці ВУАН. Завдяки його функціонуванню у досліджуваний період повноцінно самореалізувалися одразу два напрями національно зорієнтованих завдань – суспільне просвітництво та українознавчі дослідження. Обидва завдання були настільки взаємопов'язані, що іноді було важко провести між ними чітку паралель, розмежувавши одне від іншого.

На початку 1924 р. кадровий арсенал українців-просвітників держави поповнила ще одна ключова особа досліджуваної історичної епохи – емігрант професор М. Грушевський. Повернувшись на Батьківщину, він одразу розпочав рішучі просвітницькі дії. Продовживши розроблення принципу регіонального просвітництва, на якому будувалася діяльність В. Антоновича, Грушевський заснував новий просвітницький напрям – «районознавство» [88, с. 95 – 96]. Зауважимо, що з метою підвищення

професійної майстерності сам Антонович у 1911 р. побував на території Польщі, Австро-Угорщини, Німеччини, Іспанії та Франції [801].

З методологічного погляду новий напрям Грушевського поєднав у собі чотири основні форми просвітницької роботи у різних районах (див. рис. 5.4):

- а) комплексне суспільне просвітництво у формі зустрічей, диспутів, лекцій тощо;
- б) збирання етнографічної, статистичної, фольклористичної та іншої інформації з метою її подальшого опублікування на широкий загал;
- в) комплексний аналіз взаємовідносин між просвітницькими осередками на регіональному та міжрегіональному рівнях, з поглибленням їх взаємодії;
- г) визначення рівня просвітницької активності регіону у вирішенні суспільно-політичних та освітньо-культурних завдань, активізація їх шляхом залучення до нових тематичних заходів [88, с. 95 – 96].

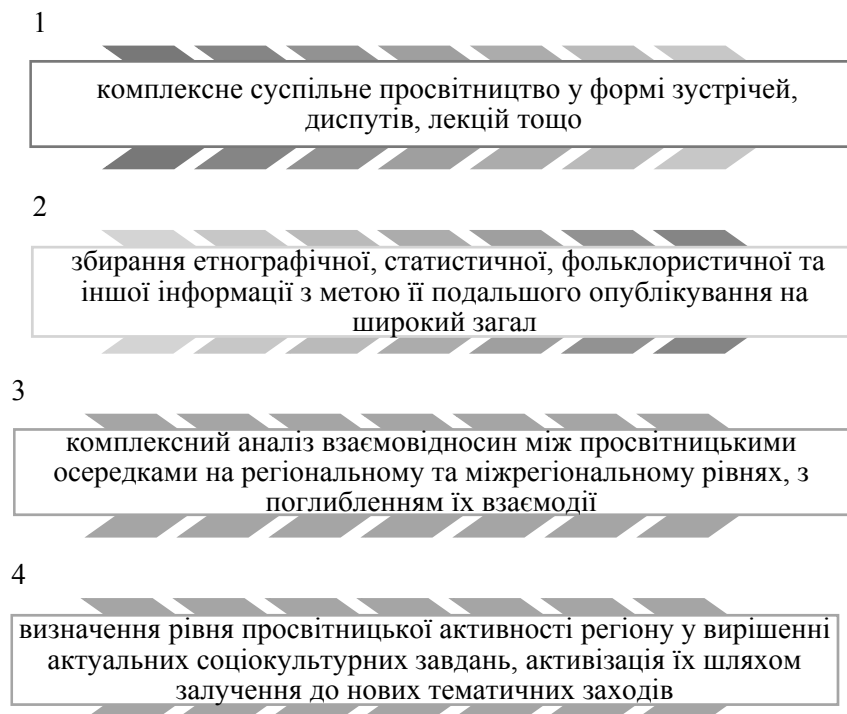

Рис. 5.4. Основні форми просвітницької роботи (за матеріалами М. Грушевського) [87; 88]

Дані наочних матеріалів засвідчують, що перші два діяльнісні компоненти структурної моделі М. Грушевського нагадували змістове наповнення аналогічних форм просвітництва Комісії вивчення території ВУАН (рис. 5.3 та рис. 5.4). Наступні дві – Михайло Сергійович побудував синтезуючи теоретичну аналітику та практичні напрями діяльності (рис. 5.4). Такий комплексний підхід до справи просвітництва засвідчив високий рівень ерудиції та цілеспрямованості знакової для історії особистості.

У контексті реалізації основних завдань нового просвітницького напрямку, на поч. 20-х рр. з ініціативи професора було засновано чотири регіональні Комісії дослідження регіонів, які територіально охопили:

- «...Правобережжя та Київ;
- Лівобережжя та Слобожанщину;
- Південний регіон;
- Західну частину» [88, с. 95].

Розподіл території України на окремі регіони був не лише документальним. Активне розгортання просвітницького туризму на теренах держави дало відповідні плоди. Ось якими словами сподвижник районознавства М. Грушевський описав свій просвітницько-науковий настрій: «...по своїм повороті в Україну я прийшов до переконання, що дуже активним способом довготривалих мандрійовок... для збудження дослідчої енергії серед народу добра справа запровадити планову наукову роботу з метою дослідження економічної, культурної, соціальної направленості вивчення конкретних історично закладених районів» [87, с. 163].

Просвітницький туризм протягом першого двадцятиріччя ХХ ст. слугував об'єднуючою ланкою учених з представниками вищих шкіл. Досліджувана феноменологія ґрунтувалася на багатих історико-культурних традиціях світочів української освіти. Яскравим прикладом викладеного слугує просвітницько-наукова цілецілісність діяльнісної зорієнтованості представників подільської вищої школи (1918 р.).

На початку 20-х рр. на базі згаданого навчального закладу, який систематично підтримувався столичними академівцями, діяльнісні почини продукували студентські товариства природодослідного та історико-археологічного спрямування. Обидва осередки активно займалися реалізацією просвітницько-наукових завдань, підкріплених професійно-педагогічною підтримкою професора П. Клименка [397; 449].

Важливим у цьому аспекті є наукові розвідки окремих представників професорсько-викладацького складу, які у досліджуваний період використовувалися в якості навчальних посібників. Найбільш знаковими серед них були наступні – «Про минулі часи на Поділлі» (Д. Дорошенко), «Поділля. Історико-географічний нарис» (Н. Григоріів) та інші [449]. А в цей час на проросійській частині української території регламентувалися циркулярні норми, затверджуючі повернення до «консервативних» засобів наочності [873].

За ініціативи подільських викладачів Українського державного університету (зокрема, В. Храневича, Ю. Сіцінського, О. Полонського, Д. Богацького), було засноване студентське наукове Товариство, яке у досліджуваний період широко займалося просвітницьким туризмом. Вищеназваний осередок організував дослідження молоді посекційно, що дало можливість розмежувати розвідки за інтересами вихованців (див. табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Секційні напрями дослідження студентського наукового Товариства подільського Українського державного університету (20-ті рр. ХХ ст.)

[449]

<i>Секції студентського наукового Товариства</i>	<i>Напрями дослідження секцій</i>
I – природознавча	➤ геологія, ґрунтознавство, зоологія;
II – господарська	➤ сільське господарство;
III – педагогічна	➤ народна освіта;
IV – облікова	➤ статистика;

V – етнографічно-мистецька	<ul style="list-style-type: none"> ➤ етнографія; ➤ культура.
----------------------------	--

Слід зазначити, що у перший рік роботи Товариства загальна чисельність залученого студентства становила понад 400 осіб [449]. Починаючи з середини 20-х рр. ХХ ст., осередки студентського наукового Товариства стали засновувати при школах з метою налагодження «живої» співпраці студентської молоді з учнівською. За ініціативи активних членів, відбулося перевидання шкільного підручника професора В. Гериновича «Кам'яниччина», який після опублікування був переданий студентством у школи Поділля [449].

Досить активно практикували просвітницький туризм структурні одиниці Академії наук у Катеринославі, Ніжині, Одесі, Полтаві, Чернігові [449]. Підтвердженням викладеного, зокрема, слугує факт проведення виїзного педагогічно-виваженого лекторію для ізюмівців знаним професором Сергієм Свиридовичем Гамченком (1928 р.) [449].

Ключову роль у розвитку просвітницького туризму досліджуваного періоду відіграла низка кафедр у структурі мережевих ланцюгів інститутів народної освіти (зокрема, «кафедра історії української культури» очолювана на Харківщині Д. Багалієм, 1921 р.) [671, с. 114]. При названому структурному підрозділі вищої школи вчений заснував етнологічний гурток. Усі члени згаданого об'єднання за інтересом, на чолі з педагогом, протягом семи років поспіль (1921 – 1928 рр.) реалізовували просвітницький туризм на території Одещини (де була їх філія), Полтавщини, Волині та інших регіонів України [671]. Не менш важливим є і той факт, що аспірантура відділення із зазначеного наукового напрямку територіально знаходилася у Києві.

Після завершення 1927 – 1928 навчального року, академік разом зі своїми вихованцями відкрив «...виставку польових здобутків», яка включала до 1000 експонатів, що були зібрані у процесі просвітницької роботи з місцевим населенням. Усі знахідки Багалій уміло класифікував за такими туристичними напрямками розвідок:

- ❖ Полтава (кераміка і гончарство);
- ❖ Волинь (килимарство);
- ❖ вздовж лінії річки Дніпро (човнярство);
- ❖ Дніпрельстан (побут та одяг);
- ❖ Слобожанщина (вишивка та орнамент) [24; 29; 671].

Зауважимо, що викладання цілого циклу навчальних дисциплін ІНО ґрунтувалося на дидактичному принципі систематичності та послідовності у тісному взаємозв'язку з просвітницьким туризмом.

Простежено неформальний рівень професійно-виваженої співпраці україноцентрованої харківської кафедри з місцевим Музеєм Слобожанщини, не випадково іменованим у честь відомого просвітника Г. Сковороди [29]. До послуг студентів було представлено систематичне функціонування тематичних екскурсій, зорієнтованих на засвоєння та доповнення лекційного матеріалу, підкріпленого наочним спогляданням експонатів [29, с. 334 – 341].

Систематично-тематичні лекторії, які були результатом спільної зі студентством просвітницької діяльності, зорієнтовувалися на цільову аудиторію місцевих слобожан [29].

Досить продуктивно розвивала просвітницький туризм катеринославська «науково-дослідна кафедра українознавства», очільником якої був сам Д. Яворницький [4, с. 74]. Фаворитними науково-дослідними напрямками, які перепліталися із просвітницькими завданнями, для визначеного підрозділу залишалися проблеми предметності проукраїнської:

1) географії (зокрема, демографії та етнографії – професор Дмитро Іванович Яворницький) [444; с. 107 – 118];

2) економіки (макроекономіки – професор М. Злотников)» [444, с. 118].

Педагогічна постать Яворницького була настільки цікавою у досліджуваному контексті, що її навіть важко переоцінити. Повсякчас, професор був пройнятий питанням удосконалення системи просвітництва та залученням до цієї справи усе більшої і більшої кількості осіб. Ученого

непокоїла думка про те, як розширити кількість молодих учасників проекту просвітницького туризму. Про це засвідчує титульна назва його творчого напрацювання: «Як збирали та як потрібно збирати етнографічний матеріал по селах України» [4]. Одним зі шляхів розв'язання було видання одноосібно-авторського краєзнавчо-центрованого підручника [4, с. 80]. У ньому автор чітко окреслив основні аспекти діяльності, які були не вузькопрофільними, а цілком придатними для регіональної реалізації просвітницького туризму.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. Дмитро Іванович очолив високоорганізовану експедицію по території Дніпровського узбережжя, вирушивши туди зі своїми вихованцями. Завдяки проведенню згаданого просвітницько-туристичного заходу вдалося врятувати історичні скарби античності, Київської Русі та Запорізької Січі [315]. Понад 40 тис. цінних знахідок професор та його підопічні одразу передали до Музею Слобідської України [315]. Після завершення комплексної експедиції Д. Яворницький так описав свої враження: «...пліч-о-пліч зі студентством... не жаліючи сил та окам'янілих рук... ми вийняли з глибин води та з надр землі великі наукові скарби, занадто коштовні не тільки для нашої рідної науки, а й для науки всього світу..., на які ми потратили близько місяця трудомісткої праці...» [444, с. 109 – 110].

Значний розголос у засобах масової інформації про реалізацію Яворницьким просвітницького туризму привів до того, що у досліджуваний період регламентували новий закон, який забороняв розпочинати будівництво без повноцінного вивчення території [444, с. 111].

На поч. 1924 р. М. Грушевський презентував на черговій нараді ВУАН в Києві проект організації науково-дослідної кафедри історії України [609, с. 166]. Абсолютно не довіряючи офіційним заявам радянської влади щодо «прощення ідеологічного вільнодумства», він запропонував створити новий осередок за межами Київського ІНО [88, с. 94]. В організаційному контексті втілити у життя задумане було надзвичайно важко, оскільки

дослідні секції повинні були очолити діючі члени кафедри – В. Щербина, В. Данилевич, П. Клименко та інші [88, с. 96]. Саме з цієї причини згодом кафедра усе ж таки була підпорядкована названому вище ІНО. Ось якими словами описав власний кафедральний задум Грушевський: «...для молодих дослідників та їх наставників слід створити такі сприятливі умови, за яких тривалі дослідні роботи на відкритій місцевості, у тісній взаємній співпраці з місцевим населенням, дозволять розкрити історичне становище народної традиції і моралі, обряду й словесного мистецтва» [625, с. 385]. Акцентуючи увагу на «...взаємній співпраці з місцевим населенням», автор, на наш погляд, приховав істинну мету туристичного заходу – просвітницьку [625, с. 385].

Протягом 1925 р. при дослідній кафедрі історії України досить продуктивно функціонувала секція соціально-економічної історії [625]. До її складу увійшли аспіранти та їх наукові наставники, які спільними зусиллями реалізували низку просвітницько-туристичних заходів за такими географічними напрямками:

- «...Волинь – професор О. Баранович;
- Лівобережжя та Степова Україна – професор М. Ткаченко;
- Правобережжя – професор С. Шамрай;
- Чернігівщина – професор С. Глушко» [264, с. 61].

Доцільно підкреслити, що у професора В. Щербини був справжній талант оперувати однією з форм туристичної роботи – екскурсією. Продуктивна співпраця з аспірантами, відкриті лекторії, що підкріплювалися науковими екскурсіями вулицями Києва, стали широковідомі за межами столиці. Бажання відчувати атмосферу туристичної дестинації від відвідання столиці відобразилося у тому, що до Щербини за попереднім записом приїздили студентські туристичні групи з ІНО різних регіонів України [306].

У Ніжинському ІНО при науково-дослідній кафедрі до послуг студентів були представлені три дослідні секції (етнографічна, історична, статистично-економічна) та науковий гурток [133].

На поч. 20-х рр. ХХ ст. активно функціонували такі науково-дослідні кафедри: історії та економіки при Кам'янець-Подільському ІНО, історії культури при Одеському ІНО [625].

З ініціативою відкриття нового інституту на території Чернігівщини виступив М. Грушевський [609]. Проте бюрократична машина спрацювала настільки оперативно, що він навіть не мав змоги втілити у життя заплановане.

Значні просвітницько-туристичні здобутки прогресивної громадсько-педагогічної інтелігенції активізували необхідність об'єднання творчих сил з метою створення єдиного українського координаційного центру досліджень. На початку 1923 р., з ініціативи професора Харківського ІНО Д. Зеленіна, було скликано загальні збори, за участю свідомої «зрілої інтелігенції», для заснування міського науково-дослідного осередку [671]. У перспективі, названий підрозділ планувалося переформатувати у Всеукраїнський науково-дослідний центр [671]. Основними завданнями названого осередку повинні були стати наступні:

- а) популяризація пошуково-дослідної роботи на відкритій місцевості;
- б) розробка єдиного всеукраїнського плану наукових досліджень;
- в) підтримка просвітницької діяльності місцевих дослідних осередків;
- г) методична допомога та обмін досвідом [645].

Особливою чіткістю на загальній канві завдань виділялася вступна теза, в якій акумулювалося завдання створення Всеукраїнського центру [625]. Її змістовна конструкція звучала наступним чином: «...українство живе та діє не стільки в силу існування центральних культурно-просвітніх установ та освітніх закладів, скільки активністю широких мас населення на місцях... У дореволюційну епоху саме ці маси зберегли українську культуру під гнітом русифікації» [625, с. 380].

Протягом 28 – 31 травня 1925 р. у Харкові стартувала Перша Всеукраїнська наукова конференція, до участі в якій були запрошені провідні представники науково-педагогічної еліти того часу [671]. Хід проведення

заходу можна оцінити, виходячи із ідейної наповненості резолюції конференції, яка звучала наступним чином: «...підхід до організації досліджень, у тому числі виїзних, повинен бути, насамперед, практичним..., мусить підготовляти ґрунт для поширення виробничої, наукової й освітньої роботи..., в основу усіх дослідів потрібно покласти завдання якнайбільшого й найшвидшого підвищення продукційних сил суспільства» [671, с. 387]. Ця теза стала точкою відліку радянської «вульгаризації» вітчизняного просвітницького туризму та науково-педагогічної думки в цілому [625]. Можемо припустити, що вищенаведена лексична конструкція була нав'язаний тогочасною радянською владою, оскільки достеменно невідомо, що могло відбутися у разі відмови прийняття резолюції членами конференції.

Спостерігаючи за надто високими здобутками просвітницького туризму, радянська влада протистояла «...важливій... справі» відбудови української державності [604, с. 7]. Прагнення прогресивної інтелігенції до духовної самостійності українського соціуму поклали край терпінню пролетарського руйнатора.

Кадрова освітня політика тимчасової взаємодії виявилася нетривалою. Наприкінці 1920-х рр. змінився курс радянської влади по відношенню до «зрілої інтелігенції». У грудні 1927 р. відбувся XV з'їзд ВКП(б), на якому обговорювалися завдання контрнаступу соціалізму по усій «ліній фронту». Одним із найважливіших завдань такого «контрнаступу» стало вирішення кадрового питання. Ідеологічно несумісних представників професорсько-викладацького складу було визнано «непридатними» для тогочасного суспільства та вжито усіх заходів щодо їх «ліквідації».

У цей період відбулася Всесоюзна нарада, на якій підсумовувалися так звані кадрові «прогалини» політичного курсу, дослівно презентованого у «...некритичному відношенні до «зрілого» педагогічного спадку..., підвладного буржуазній і дрібнобуржуазній інтелігенції, замість критичного перевиховання її і пильного керівництва над усіма аспектами її діяльності...» [317, с. 74].

Перші масові арешти професорсько-викладацького складу освітніх закладів розпочалися у 1928 р. Переслідування просвітників-туристів першопочатково були пов'язані з «чисткою» Академії наук, що позначилося на повній дестабілізації функціонування у цьому аспекті досліджуваного феномена. Найпрогресивнішим членам Академії, зокрема С. Рудницькому, І. Яворницькому та іншим, приписувалися обвинувачення у боротьбі «...із антирадянською пропагандою, яка здебільшого здійснювалася шляхом проведення масових заходів у різних регіонах, добору вороже налаштованих до режиму працівників, публікації літератури, поширення реакційних ідей... в освітніх закладах...» [426, с. 22].

Зокрема, у доповідній записці на одного з членів Академії наук – полтавчанина Н. Онацького знаходимо наступні слова: «...справа в тому, що усі ті виробниці, які збиралися ним та його товаришами по селах протягом трьох років, при вмілому розміщенні показуватимуть і підкреслюватимуть етнічну відокремленість України і для хоч трішки настроєних романтично голів даватимуть поживу національній відокремленості...» [625, с. 253]

У вересні 1929 р. відбулася спеціальна Всеукраїнська партійна нарада, на якій розгорнули «...ідеологічний наступ проти проявів буржуазного світогляду в суспільних науках..., викрито буржуазно-націоналістичну суть історичних праць академіків М. Грушевського, М. Василенка, М. Слабченка, М. Яворського та їх послідовників. Завдано нищівного удару Українській Академії наук, секціям і комісіям, окружним і районним товариствам...», які «...були ліквідовані та розгромлені вщент...» [142, с. 129].

«Фінальними акордами» наради було затвердження: неаргументованих масових арештів; спеціально призначених «путівок» у концтабори; списку «небезпечних» літературних зразків книг рекомендованих до винищення; необгрунтованої необхідності «придушення» життєздатних україноцентрованих питань [450, с. 25 – 26]. Всесвітньо відомий український просвітник О. Довженко так охарактеризував тогочасну освітню політику діючої влади: «...єдина країна в світі, де не викладалася в університетах

історія цієї країни... вважалась чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним – це Україна. Другої такої країни на земній кулі нема... це... погане виховання... духовне каліцтво у великий час» [92, с. 63 – 68].

На основі викладених даних можемо зробити висновок, що період 1900 – 1920-х рр. в історії розвитку досліджуваного феномена був досить суперечливим. У цей час спостерігалось чергування двох діаметрально протилежних процесів – розвою та руйнації. Активізація першого зумовлена актуалізацією кадрового питання з метою врегулювання якого до освітньої справи були залучені представники «зрілої» інтелігенції. У період розквіту українського просвітництва бруньки досліджуваного феномена покрив іній жорстоких репресій, підсилений хуртовинами масових розправ, які прокотилися наче стихійне лихо територією України. Руйнівна сила радянських катаклізмів завдала болісного удару по прогресивній українській інтелігенції, проте, не знищила духовної єдності просвітництва, корені якого залягали глибоко в ґрунт національної свідомості.

5.2. Детермінанти розвитку вітчизняного просвітницького туризму в міжнародному соціокультурному просторі

У досліджуваній історичний період міжнародний соціокультурний простір став своєрідною просвітницько-туристичною ареною для розгортання діяльнісних починань тих представників української інтелігенції, яка була ізольована у зв'язку з недотичністю особистісних поглядів офіційно-радянській ідеології. Давні традиції просвітництва, інкрустовані авторськими підходами і принципами до їх реалізації, дещо видозмінювалися під впливом зовнішніх умов іноземних держав, проте стрижневим базисом продовжувала залишатися метацілісність. Така подієвість обумовлювалася певним детермінантним впливом, який був презентований низкою основоположних. Зокрема, соціокультурні були продуковані гострою необхідністю:

- створення належного національно-культурного мікроклімату, показниками якого б послугувала освіченість (знання рідної мови, традицій та звичаїв), духовний оптимум, векторність етнічної ідентичності;
- поглиблення кращих зразків українсько-національної духовності, відтвореної у просвітництві, освіті, науці, мистецтві тощо;
- інституціонування усіх сфер життєдіяльності на основі врахування специфіки умов необхідного співіснування з місцевими громадами у мікросоціумі іноземних держав;
- підтримання високоідейності об'єднувальних начал, для реалізації конкретних цілей у життєпросторі (зокрема, шляхом заснування товариств різного профілю – освітнього, культурного, релігійного тощо);
- утвердження глибинності міжрегіональної взаємодії, заснованої на реалізації спільної просвітницької метацілісності;
- популяризування високозмістовності проукраїнської ідейності у середовищі підростаючого покоління з метою підтримання належного соціокультурного оптимуму [457].

Не менш важливими були й політичні детермінанти розвою вітчизняного просвітницького туризму закордоном. Їх соціокультурне відрельєфування було продиктоване офіційно-політичним курсом приймаючих західноєвропейських держав по відношенню до прибулих представників українства. Нормативно-правове декларування офіційних право-свободних центрів вітчизняних емігрантів віддзеркалювало офіційну політику в розрізі останніх. У наукових колах досі немає однозначності, яка чисельність українства виїхала у зв'язку з політичною недотичністю поглядів, тому зупиняються на кількісних показниках, які сягають від 0,7 до 2 мільйонів осіб [23; 515; 539; 541; 542; 560].

Доцільно підкреслити, що ми не ототожнюємо поняття «еміграція» з поняттям «туризм», які за своєю змістовною сутністю є діаметрально

протилежними. Авторська позиція на вітчизняний просвітницький туризм в умовах міжнародного соціокультурного простору центрована на виявленні об'єктивної необхідності тогочасного українства переформатувати простір проживання українців на геополітичній карті світу в цілісний просвітницько-туристичний концентр з метою створення сприятливого клімату проживання усього українства.

Переворотно-жовтнева колірність прорадянських подій актуалізувала неприхильність загального ставлення європейських країн до зазначеної подієвості. У зв'язку з цим, подальша політична «перепитія» на території України привела зростання кількісних показників виїзних потоків наших співвітчизників до іноземних країн, яких досить гостинно зустрічала нерадянізовано-ідейна загальносвітова спільнота.

Серед широкого переліку приймаючих українство європейських країн помітне місце посідала Чехословаччина – новозаснована держава, досить близька у релігійно-конфесійному розрізі до нашої Батьківщини, враховуючи спільне слов'янізовано-корінне єдино-походження. Належним чином проаргументована необхідність поповнення «артилерії» висококваліфікованого населення зазначеної держави була продиктована наявністю «просвітницько-обеззброєного» місцевого соціуму через впливовість попередніх воєнних конфліктів. У зв'язку з вищевикладеним, високopersпективність вітчизняних просвітницько-туристичних проектів на міжнародній арені набувала неабиякої актуальності та своєчасності.

У достатній мірі сприятливою для розвитку вітчизняного просвітницького туризму виявилася подієвість очільництва новоствореної держави гуманістом й демократом Т. Масариком [67; 631]. Окремі учені підкреслюють, що життєво-президентським кредом демократа було акцентування уваги на необхідності толерантно-уважного ставлення до кожної присутньої на його території національності [67].

Життєздатність президентського кредо Масарика була закріплена на законодавчому рівні та частково віддзеркалена у довгостроковій соціально-

економічній підтримці новоприбулих представників українства [67]. Особлива увага приділялася питанню необхідності створення оптимального освітнього та культурного мікропростору для комфортного перебування наших співвітчизників [67].

З метою оптимізації реалізації названих завдань було здійснено просвітницько-туристичне проектування, націлене на підтримку наявних співвітчизників [560; 577; 699]. Запланована співпраця у часовому вимірі повинна була не перевищувати десяти років та фінансуватися з коштів профільно-урядової інституції закордонних справ [560; 577; 699].

Високий рівень культури-гостинності чехословацької сторони по відношенню до українства досліджуваного історичного періоду спровокував сучасну критику проросійськими науковцями новоствореної держави, яку звинувачували у розкраданні валютно-резервного потенціалу презентованої названими ученими країни у революційні роки [383]. У той же час, окремі дослідники повністю відкинули достовірність цієї гіпотези [699].

У міжнародному соціокультурному просторі помітною гостинністю до української громади відзначалася і Польща, яка на офіційно-державницькому рівні дозволяла собі озвучувати на широкий загал критичні вислови на адресу прорадянської сторони. Підтримуючи разом із Чехословаччиною політично-фінансову тенденційність підтримки українства, обидві країни актуалізували питання широкої можливості для розгортання на своїх теренах просвітницько-туристичних проектів українознавчої центрованості.

На відміну від обидвох вищеназваних держав країни Бенілюксу, Середземномор'я (Франція, Іспанія, Італія) та германомовні не були особливо зацікавлені у поповненні місцевої висококваліфікованої «артилерії», оскільки показники представників наявної робочої сили з вищою освітою були достатньо високими [606]. Нам видається, що помітність такої тенденційності була обумовлена зосередженістю на території Західної Європи всесвітньовідомих університетських центрів, де навчалося чимало європейців і куди прагнуло вступити на навчання молоде емігрантське

українство. Бажання стати частиною виховного колективу прогресивних вищих шкіл Європи було настільки великим, що потенційне вітчизняне студентство «жертвовно» працевлаштовувалося за робочими спеціальностями лише для того, щоб у майбутньому отримати змогу самостійно оплатити своє проживання та навчання у місцевій альма-матері наявних іноземних умов [69]

Досить показовими у розрізі міжнародного соціокультурного часопростору досліджуваної епохи виявилися і демографічні детермінанти. Вони віддзеркалювали статевовікову структури наявного закордоном українства, яке потребувало заснування освітніх інституцій та систематичної просвітницько-туристичної підтримки, що уможливило б формування єдиного національно-культурного мікропростору закордоном. Варто підкреслити й статистичну тенденційність, яка пов'язана з відсутністю однозначних підходів до обґрунтування чисельності потенційних українських вихованців за кордоном досліджуваного періоду, що сягала приблизно від 8 до 17 % у цілому [529; 530]. Вочевидь така неоднозначність авторських підходів учених була продиктована наявним демографічним приростом, що продукував зростання кількості дошкільників, які ставали школярами і переростали у студентство.

Підтвердженням ефективної реалізації вітчизняного просвітницького туризму в чужоземних умовах слугує подальше «освітнє зростання» вихідців з етнічних регіонів України, які здобували освіту на базі провідних вищих шкіл світу.

Актуальність питання відкриття на місцях нових освітньо-національних центрів продукувала розвиток вітчизняного просвітницького туризму, що зорієнтовувався на географічні точки територіальної дислокації тимчасово-закордонного перебування етнічних груп українців. Метацільність досліджуваного феномена відтворювалася на рівні необхідності виконання загальнопросвітницьких функцій по відношенню до потенційної цільової аудиторії українських вихованців (їх варіативна чисельність становила понад

сорок тис. осіб), які потребували досвідченої педагогічної підтримки зі сторони вітчизняної інтелігенції [530]. Важливим є і той факт, що потенційний виховний колектив молодого українства означеного історичного періоду знаходився за межами «епіцентру» впливу тогочасних освітніх осередків, що ще більшою мірою актуалізувало необхідність поглиблення розвитку досліджуваного феномена [530].

З метою врегулювання існуючої ситуації, проукраїнськими педагогами було вжито низку просвітницьких заходів (див. табл. 5.2). Аналіз даних табл. 5.2 засвідчив, що вагомий внесок у вирішення нагальних проблем просвітництва вітчизняної молоді за кордоном зробили такі представники українського професорсько-викладацького складу, як: А. Билимович, О. Григор'єв, О. Доброклонський, П. Митропан, В. Стратонов та інші (додаток Д) [456; 457; 458].

Таблиця 5.2

Просвітницький туризм у структурі діяльності української інтелігенції в міжнародному соціокультурному просторі (поч. ХХ ст.) [456; 457; 458]

<i>№ з/п</i>	<i>ПІБ (роки життя) представника вітчизняного освітнього закладу</i>	<i>Посада за кордоном</i>	<i>Ініційовані просвітницькі заходи</i>
1	<i>Арабажин К. І.</i> (1866 – 1929), викладач Миколаївського військового корпусу	професор Гельсінського та Рижського університетів	заснування мережі вітчизняних університетських курсів у Латвії
2	<i>Билимович А. Д.</i> (1879 – 1970), ректор Новоросійського університету	науковий співробітник Сербської Академії Наук	організація безкоштовних підготовчих курсів при гімназіях в Сербії
3	<i>Григор'єв О. Д.</i> (1874 – 1945), професор Харківського університету	професор Варшавського університету	засновник музею історії літератури у Брест-Литовській гімназії
4	<i>Доброклонський О. П.</i> (1856 – 1937), ректор Новоросійського університету	викладач Першої чоловічої російсько-сербської гімназії в Белграді	організація підготовчих курсів при Першій чоловічій російсько-сербській гімназії та курсів по боротьбі з атеїзмом
5	<i>Малінін І. М.</i> (1883 – 1941), приват-доцент Новоросійського університету	директор Першої чоловічої російсько-сербської гімназії в Белграді	ініціювання проведення відкритих творчих тематичних вечорів, приурочених до визначних вітчизняних дат (за участю гімназистів)

6	Митропан П. А. (1881 – 1988), викладач Полтавської чоловічої гімназії	викладач університету в Скоп'є (Македонія)	організація педагогічних курсів
7	Стратонов В. В. (1869 – 1938), випускник Новоросійського університету	професор вищих шкіл Латвії, Литви, Естонії, Чехії	організація шкіл для дітей- емігрантів у Берліні

В історико-педагогічному розрізі, досить знаковою фігурою була педагогічна постать професора Новоросійського університету М. Попруженка. Незважаючи на існуючі протиріччя епохи, освітянин відзначився значними науковими та просвітницькими успіхами на чужоземній території. Михайло Георгійович був членом-кореспондентом місцевої Академії Наук (Болгарія, 1923 р.) та одним із ініціаторів відкриття україноцентрованих шкіл у Туреччині та на острові Кіпр (додаток Д) [456; 528].

Організація освітніх осередків для української громади за кордоном потребувала високоінтенсивної та продуктивної діяльності громадсько-педагогічної еліти, а тому прогресивність їх інтелігентних просвітницько-туристичних проєктів була достатньо значущою у цьому контексті.

Досить показовою у цьому ключі виявилася фундаментальна просвітницька діяльність педагогічних курсів на території ряду західноєвропейських країн (Франція, 1921 р.; Латвія, 1923 р.) [496, с. 24 – 25]. Цілком очевидно, що усі перелічені осередки функціонували завдяки практичній реалізації просвітницького туризму кращими представниками освіченої української інтелігенції (табл. 5.2).

Розвій досліджуваного феномену на арені міжнародного соціокультурного простору актуалізували й економічні детермінанти, які продукувалися необхідністю базового фінансування нових україноцентрованих просвітницько-туристичних проєктів. Досить специфічним концентром у цьому контексті виявся показник рівня економічної підтримки наших співвітчизників – достатнього (Польща тощо)

та нижче достатнього (Франція тощо) забезпечення [469]. Проте, найвизначнішим у цьому аспекті на наш погляд відобразив себе той факт, що просвітницький туризм розвивався всупереч наявним матеріально-технічним негараздам, був своєрідним виявом національної самосвідомості та зорієнтовувався на подолання територіальної розосередженості на місцях.

Актуальність та своєчасність розвитку вітчизняного просвітницького туризму закордоном продукувалася за посередництвом наявного платного навчання, що значною мірою ускладнювало та нерідко унеможлиблювало функціонування вільного доступу до здобуття необхідного освітньо-кваліфікаційного рівня місцевого українства. У цьому джерелознавчому ключі, роль досліджуваного феномена була досить значущою. Пошуки прийняттого варіанту для реалізації завдань просвітницького-туризму надихали вітчизняних педагогів до досягнення високоактивності діяльнісних починів, які реалізовувалися всупереч наявним кордонно-лімітованим показникам.

Дослідження питання рівня соціально-фінансового забезпечення молодого українства на материковій території Євразії та Північної Америки уможливило виокремлення автором наступних доступних рівнів наявної економічної підтримки:

- надходження необхідних ресурсів у стипендіальні фонди;
- «поворотність» оплачених за навчання суб'єктних коштів;
- безкоштовне надання освітніх послуг найбільш соціально незахищеним верствам;
- укомплектування відповідної матеріально-технічної бази та надання цільових пільг непрацездатним [228, с. 107 – 108; 538, с. 39].

Специфікою досліджуваного історичного періоду була значущість впливу економічних детермінант на траєкторію структуризації освітньої політики в межах міжнародного соціокультурного простору. Досить показовою фактурністю у цьому аспекті виявилася повноцінна державно-фінансова підтримка співіснування на Балканах двох проукраїнських освітніх

структур губерніально-харківського жіночого інституту та південнокримського кадетського корпусу, загальна чисельність вихованців яких перевищувала 1,5 тисячі осіб [528].

Підтримуючи логічність викладу проблематики освітньої політики доцільно підкреслити, що вищезгадані західноєвропейські країни (Бенілюксу, Середземномор'я та германомовні) відзначилися в історичному контексті не надто ліберальними підходами до місцевого українства. Аргументованість наведеної тези підтверджує фактажність широкої мережі підготовчих курсів, які засновувалися на базі наявних коледжів та ліцеїв, з метою «обтікання», а не розв'язання наболілої проблеми відкриття україноцентрованих навчальних закладів. Ініціатором заснування просвітницького «півострову» на території Парижу був представник професорсько-викладацького складу Харківського університету Олексій Миколайович Анциферов [463]. Згаданого освітянина спіткала нелегка доля – вимушена передислокація закордон через несумісність особистісних поглядів та переконань домінуючим політичним лейтмотивам радянської ідеології [463].

Освітньо-політичний курс Прибалтійських країн по відношенню до новоприбулого українства був досить ліберальним, що підтверджувалося джерелознавчою фактажністю у якій наскрізно-червоною лінією відслідковувалося суб'єктивно-критичне ставлення на адресу прорадянської ідеології та її безмежно-руйнівний вплив на загальносвітову демократичну спільноту [670]. Така подієвість актуалізувала наявність у переліченому різновиді країн осередків україномовного населення, які продукували розвій вітчизняного просвітницького туризму (табл. 5.2).

По суті, у досліджуваній період в країнах, які прийняли українських вихідців, сформувався цілісний простір соціокультурної надбудови, дієва траєкторія якого сягала найвіддаленіших точок територіального проживання наших співвітчизників [670].

Таким чином, освітня політика різних держав світу, по відношенню до українства, була продиктована низкою факторів, які відображали національно-державні та соціально-економічні інтереси цих держав.

Утвердження вітчизняних традицій розвою просвітницького туризму закордоном уможливило підтримання освітньо-оптимального рівня розвитку гуманітарного та природничо-математичного дисциплінарного циклів. Цей показник нам видається вельми важливим, оскільки реалізація функцій просвітницького туризму на місцях потребувала наявності високого інтелектуального рівня його носіїв. Реальна можливість пристосування молодого українства до професійно-кваліфікаційних вимог високорозвинених європейських держав досягалася шляхом освоєння нашими співвітчизниками цілого концентру економічно-перспективних дисциплін (зокрема, міжнародної торгівлі й сільського господарства; правознавства та економіки; малювання і креслення; біології й хімії тощо) [481].

Висока продуктивність освоєння наукових вершин перелічених дисциплін нашими співвітчизниками, актуалізувала успішність завершення освітніх закладів та конкурентоспроможність української молоді на світовому ринку праці, значний вплив на який склали особистісно-організаційні детермінанти.

Наявність вищевикладеної структурованої детермінантності була продиктована низкою несприятливих суспільно-політичних концентрів, що торкнулися у досліджуваний період території України (жорсткість репресивно-каральних дій, депортаційні виселення, нівелювання гостроти нерозв'язаних українознавчих питань тощо) [108].

Проте, наявність у новоприбулої закордон української еліти багаторічного досвіду просвітницького туризму продукувала побудову просвітницьких «ланцюгів» на континентальній території світу, що віддзеркалювалося у відкритті курсів, розвитку шкільництва, реалізації прогресивних виїзних заходів тощо [599].

На плечах у національних титанів громадсько-педагогічного подвижництва опинилося нелегке завдання реалізації у часопросторі просвітницького туризму, який реалізовувався інституційним та позаінституційним шляхом у межах визначених часом іноземних держав. Висока освіченість наших співвітчизників простежувалася і у тому, що вони продукували утвердження в іноземних умовах гетерогенних мовних традицій, уможливлене знанням давніх та сучасних мов [723].

Інформаційні джерела засвідчують, що через розширення на проукраїнських просторах владно-радянського впливу на території материкової Європи опинилися представники вітчизняних академічно-наукових установ (див. табл. 5.3) [108; 242; 374; 456; 557]. Перелічені у таблиці 5.3 педагоги зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняного просвітницького туризму в чужоземних умовах.

Досить поважну групу закордонних представників громадсько-педагогічної еліти презентували відомі організатори вищої освіти на території України, серед яких: колишні ректори університетів – київського св. Володимира (Є. Спекторський), Новоросійського (А. Билимович та О. Доброклонський), Харківського (А. Пшеборський); директор Новоросійського сільськогосподарського інституту (Д. Кишенський); очільник Харківського землезнавчого училища (В. Брунст) та інші [599]. У вигнанні опинився і попередній попечитель Одеського навчального округу – А. Щербаков [599].

Таблиця 5.3

Українські представники вітчизняних академічно-наукових установ в умовах міжнародного соціокультурного простору (30-ті рр. ХХ ст.) [108; 242; 374; 456; 557]

<i>№ з/п</i>	<i>ПІБ</i>	<i>Посада і місце роботи (рік)</i>	<i>Напрямок дослідження</i>
1.	<i>Андрусов М. І.</i>	професор Університету св. Володимира (1905)	геологія

2.	<i>Тимошенко С. П.</i>	професор Київського політехнічного інституту (1913)	механіка
3.	<i>Котляревський М. А.</i>	професор Харківського університету (?)	філологія
4.	<i>Францев В. А.</i>	професор Університету св. Володимира (1918)	
5.	<i>Щербина Ф. А.</i>	професор Української господарської академії в Подєбродах (20-ті рр.)	економіка
6.	<i>Шмурло Є. Ф.</i>	приват-доцент Університету св. Володимира, Вищі жіночі курси в Києві (1886)	історія

Знаковими українськими професорами, які широко практикували просвітницький туризм в умовах еміграції, були наступні: С. Прокопович (Берлін-Прага-Женева); К. Кровопусков, Д. Одинець та Т. Полнер (Франція); І. Базанов (Балкани-Софія), Д. Іванцов (Прага); Б. Геруа (Франція-Англія) та інші (додаток Д) [51; 335; 546; 547]. Цікавим нам видається і той факт, що найдинамічніше пропагували просвітницький туризм у межах міжнародного соціокультурного простору представники професорсько-викладацького складу Наддніпрянських університетів (зокрема, Харківського та Новоросійського) [299; 456; 457].

Усі члени професорсько-викладацького складу володіли унікальним досвідом організації просвітницького туризму. Прагнення наявної закордоном вітчизняної молоді гармонійно поєднувалися з бажанням науково-педагогічної еліти – продовжити велику справу національного просвітницького туризму за межами Батьківщини.

В іноземних умовах координатори-просвітники настільки продуктивно налагодили міжнародну співпрацю, що молоде українство не відчувало себе покинутим, хоча територіально і знаходилося за межами рідної Батьківщини.

Низка дослідників визначеної проблематики дійшла єдності у своїх наукових підходах стосовно того, що першопочатковими осередками розповсюдження вітчизняного просвітництва на політичній карті світу були території п'ятнадцять держав світу (зокрема, Великобританії, Болгарії, Естонії, Італії, Латвії, Німеччини, Польщі, США, Туреччини, Фінляндії, Франції, Швейцарії, Швеції та ін.) [108; 242; 374; 456; 566]. Така подієвість

актуалізувала питання заснування «транснаціональних» академічних об'єднань, до складу яких увійшли кращі представники проукраїнської громадсько-педагогічної еліти (табл. 5.2 та 5.3) [108; 242; 374; 456; 566].

Зазначені вище структурні утворення широко практикували реалізацію просвітницького туризму, паралельно вирішуючи низку наболілих суспільно-освітніх проблем (сприяння складанню академборгів, дотримання у юридичному полі прав та свобод молодих вихованців освітніх закладів тощо) [108; 242; 374; 456; 566]. Надзвичайно важливим у цьому аспекті є і той факт, що діяльність таких «транснаціональних» об'єднань підтримувалася на усіх щаблях свого розвитку представниками наявного місцевого самоврядування.

Досить продуктивно просвітницькою діяльністю займалося ще одне україноцентроване організаційне утворення національної зорієнтованості – Міжрегіонально-освітній центр, який діяв на території берегової лінії Адріатичного моря [538]. У різні роки його очолювала вітчизняна професура, презентуюча місцеві навчальні заклади, зокрема, М. Салтиков (Київський політехнічний інститут та Харківський університет), І. Тютрюмов (Харківський університет) та інші (додаток Д) [538].

В історико-педагогічному ракурсі помітною була просвітницька діяльність структурного підрозділу Міжрегіонально-освітнього центру – спеціальної вузькопрофільної колегії [383]. Помітну роль у функціонуванні останньої посідали у різний період професори Таврійського та Київського університетів (П. Новгородцев; Є. Спекторський і В. Францев) [542]. У посадовій інструкції представників вищеназваного структурного підрозділу фігурували завдання організації відкритих виїзних заходів загальнопросвітницького характеру (лекторіїв, з'їздів, конференцій, симпозіумів тощо), які об'єднали своєю профільністю понад сотні представників проукраїнського професорсько-викладацького складу, що в цей час знаходилися закордоном [542].

Підтверджуючим фактом функціонування у міжнародному соціокультурному просторі вітчизняного просвітницького туризму слугують

дані організації і проведення безкоштовних лекторіїв на території Європи, Азії та Північної Америки де проживали наші співвітчизники, з ініціативи проукраїнських представників наявного професорсько-викладацького складу, деталізованого у наповненні таблиць 5.2 та 5.3 [456, с. 7].

Доцільно підкреслити і той факт, що у досліджуваний період за кордоном влаштуватися на викладацьку посаду було досить складно. Сама процедура прийняття української професури на роботу регулювалася чинною іноземною нормативно-правовою базою. Слід підкреслити, що перед вітчизняною педагогічною елітою поставало надзвичайно важке завдання – складання спеціального екзамену у вищій школі, який змістовно вибудовувався на симбіозі науково-методологічного концентру психолого-педагогічної та лінгвістичної наповненості [6]. За умов його позитивного складання вони отримували лекторське право, яке могли вільно реалізовувати у стінах будь-якої альма-матері визначеної екзаменом країни [6].

Особистісно-організаційна детермінанта розвитку досліджуваного феномена за кордоном відображалася і в заснуванні представниками Новоросійського університету місцевих педагогічних осередків на території Балканського півострову (зокрема, професори О. Доброклонський, І. Малінін та інші) [610].

Надзвичайно важливе просвітницьке значення в історії розвитку вітчизняного феномена мало відкриття на базі освітніх центрів навчальних курсів. Відомим є факт заснування вихідцями з Південної частини України – представниками Новоросійської вищої школи ризьких загальноуніверситетських курсів [599].

Ректором названих вище курсів був «...філолог К. Арабажин (Миколаївський військовий корпус), а провідними лекторами-предметниками з: історії – Р. Віппер, правознавства – В. Грибовський, педагогіки – М. Вінавер» та інші (додаток Д) [599, с. 53]. Слід зауважити, що усі зазначені педагоги були професорами.

У міжнародному соціокультурному просторі показовою виявилася діяльність французьких курсів з богослов'я, які згодом місцеві вітчизняні педагоги переформатували у духовний інститут [282]. Цікавим на наш погляд був той факт, що у тридцятих роках його очолив знатний український просвітник С. Булгаков [282]. Лекції у зазначеній інституції читала така відома українська професура з:

а) Київського Політехнічного інституту – С. Булгаков;

б) Університету св. Володимира – Г. Флоровський та В. Зеньковський [282].

До переліку дисциплін навчального плану місцевої вищої школи духовного профілю увійшли наступні предмети: давні мови (латинська і грецька), догматика, соціальна та релігійна антропологія, загальна філософія та історія філософських учень, педагогіка, логіка, етика й естетика тощо [282].

Вище перелічені професори систематично організовували на території Франції безкоштовні відкриті виїзні заходи – лекторії, семінари, вечори [282]. Узагальнюючи наведені факти, стає зрозумілим, що питання національно-духовної єдності українського народу було вельми актуальним у досліджуваних умовах.

Ще одним показовим фактом переформатування невеликих просвітницьких осередків у цілу освітню інституцію слугує ініціативність доцента Харківського комерційного інституту – У. Жиліяєва щодо заснування приватних курсів економічного профілю (20-ті рр. ХХ ст., Чехія) [529]. Загальнопросвітницькі почини свідомого та ініціативного українця були настільки високопродуктивними, що йому вдалося переформатувати невеликі освітні осередки у самостійний навчально-виховний заклад – економічний інститут [529].

Показовим прикладом переформатування маловідомими українськими професорами закордоном невеликих просвітницьких осередків у структурні підрозділи великих освітніх інституцій слугує особистісний приклад

професора П. Новгородцева [547]. Названа персона приклала чималих зусиль для того, щоб реструктуризувати курси правознавчого профілю у монопрофільний факультет вищого навчального закладу на території Чехії [547].

Наведені історичні тенденції дають нам можливість узагальнити, що відкриття курсів нерідко трансформувалося у заснування самостійних інституцій.

Важливими «епіцентрами» зростання вітчизняного інтелектуального потенціалу стали місцеві вищі навчальні заклади. Досить показовими у цьому аспекті виступили університети [547; 357; 548]. Названі осередки виконали на місцях роль організаторів різноманітних просвітницьких заходів. На їх базі проводилися відкриті лекторії, зорієнтовані на пізнання історії, культури і тогочасних проблем України. Спеціально для проведення такого плану заходів запрошувалася вітчизняна професура з різних вищих шкіл Європи, що сприяло пробудженню національної свідомості широких суспільних мас. Це відбувалося завдяки тому, що проукраїнські освітні центри зорієнтовувалися не лише на вітчизняну аудиторію, але й місцеве населення.

Досить доленосною подією у розвитку досліджуваного феномена було заснування Українського Високого Педагогічного інституту імені М. Драгоманова (Прага, 1921) [610]. У його складі до 1924 р. функціонувало чотири факультети – літературно-історичний, природничо-географічний, фізико-математичний і музично-педагогічний [610, с. 81 – 82].

До професорсько-викладацького складу названого осередку входили здебільшого представники столичного та західного регіонів розміщення вищих шкіл. Світочі українського просвітництва очолювали такі провідні наукові напрями як: біохімічний, економіко-правничий, психолого-педагогічний, історичний та філологічний [610]. Титанами українського просвітницького туризму в умовах міжнародного соціокультурного простору були такі вітчизняні представники досліджуваного історичного періоду

(зокрема, «Артимович А., Дорошенко Д., Одарченко А., Русова С., Сімович В., Чижевський Д., Щербаківський В., Ярема Я.» та інші) [610, с. 27].

Надзвичайною продуктивністю просвітницької діяльності відзначалася Українська господарська академія у Подєбрадах (1922 р.). Даний осередок був заснований за зразком західноєвропейських та чеських вищих шкіл, паралельно орієнтуючись на «...врахуванні життєвих українських потреб» [413, с. 150 – 152]. Знаковими педагогічними постатями, які працювали в той час у зазначеному навчальному закладі були – академік Ф. Щербина, професори – Б. Мартос, К. Шиндлер, О. Колесса, С. Дністрянський, Д. Дорошенко та ще близько 20 представників чеської професури [161].

На базі Української господарської академії діяв додатковий просвітницький осередок – підготовчі курси, загальна чисельність вихованців яких у 20-х рр. ХХ ст. перевищувала сотню осіб [161].

У складі академії паралельно функціонувало три самостійні відділи, які диференціювалися на відділення та кафедри (див. табл. 5.4) [161].

Таблиця 5.4

**Організаційна структура Української господарської академії у
Подєбрадах (Чехословаччина, 1922 р.) [161]**

ВІД Д І Л И					
<i>I. Земельного і лісового будівництва</i>		<i>II. Хіміко-технологічний та інженерної культури</i>		<i>III. Економічний і кооперативного будівництва</i>	
ВІД Д І Л Е Н Н Я					
агрономічне	лісове	землемірне	гідротехнічне	економічне	статистичне
		хіміко-технологічне		кооперативне	
К А Ф Е Д Р И (кількість)					
18		20		20	

Дані табл. 5.4 засвідчують, що найменшу кількість відділень і відповідно кафедр охоплював відділ земельного і лісового будівництва [161].

Активний розвиток просвітницького туризму прослідковувався і в структурі діяльності представників вищих шкіл, які знаходилися за межами слов'янських країн.

У досліджуваний період цікавий статус зберігав французький інститут економічно-кооперативного профілю, який територіально знаходився в зазначеній державі та був чи не єдиним просвітницьким центром, який зосереджував у своєму виховному складі працевлаштованих вітчизняних вихованці, що паралельно мали змогу поєднувати виконання професійних функцій у місцевих організаційно-управлінських структурах з навчанням за обраною спеціальністю (природничою, юридичною чи філологічною) [390]. З просвітницькою метою необхідності виконання лекторських функцій сюди приїздив вітчизняний талановитий професор, який був родом із Харківщини – освітянин Олексій Миколайович Анциферов [390].

У 20-х рр. ХХ ст. досить продуктивним просвітницьким осередком у Азії був політехнічний інститут на території острівної країни – Китаю [243; 549]. Можна припустити, що завдяки тому, що до навчально-виховного процесу залучалося місцеве населення їх національна молодь прогресувала в галузі політехнічної освіти.

Професорсько-викладацький зазначеного освітнього закладу презентували кращі педагоги технічних спеціальностей з вищих шкіл Харкова та Києва, серед яких – Григорович Ю., Кулябко-Корецький В., Савич С., Тимошенко С., Федоровський П. та інші [243].

До 1935 р. на базі азійської просвітницької інституції функціонували курси [549]. Цільовою аудиторією слухачів (незалежно від базового освітньо-кваліфікаційного рівня) була наявна українська та місцева молодь [243; 549].

Для усіх слухачів розроблялася та видавалася спеціальна навчально-методична література. Особливу увагу акцентували на вивченні філологічних дисциплін, що черговий раз уможливило утвердження давньої просвітницької усталеності – утвердження гетерогенних мовних традицій. Якщо у 20-х рр. означеного дослідження століття на базі осередків навчалася понад п'ятдесят місцевих вихованців, то через п'ять років – їх кількість перевищувала сотню осіб, а через дванадцять – становила понад три сотні [252].

Підсумовуючи усе вищевикладене, зауважимо, що у досліджуваній період вітчизняний просвітницький туризм на міжнародній арені посприяв: створенню адекватних умов для оволодіння знаннями; набуттю відповідних умінь та навичок, необхідних для подальшого працевлаштування; розширенню інтелектуального та культурного світогляду вітчизняних представників; широкому національно-патріотичному просвітництву українства [458].

У чужоземних умовах значний вплив на розвиток досліджуваного феномена мали інформаційно-дидактичні детермінанти. Реалізація просвітницьких функцій вимагала підтримання оптимального рівня особистісного інтелектуального потенціалу, який забезпечувався відповідною джерельною базою. Досить показовим у цьому контексті було відкриття при Українській сільськогосподарській академії самостійного видавництва, яке публікувало наукову та навчальну літературу українською мовою. За чотири роки функціонування видавництва, у світ вийшло понад дві сотні навчальних книг [161, с. 51].

Рідною мовою літературу видавав і Український Високий Педагогічний інститут імені М. Драгоманова. Знакові проукраїнські професори систематично працювали над оздобленням джерелознавчої канви, зокрема: Софія Федорівна Русова займалася навчально-виховними завданнями пов'язаними з дошкільниками, Степан Онисимович Сірополко досліджував питання історії педагогіки, Дмитро Іванович Чижевський актуалізував загальнофілософські центри авторського дослідження [469].

Не менш важливе загальнопросвітницьке значення для освітнього зростання української молоді у міжнародному соціокультурному просторі мало опублікування цілого циклу тематичних курсів з різних дисциплін – «...психологія – В. Зеньковського, історія шкільництва – А. Флоровського та С. Сірополка, фізична географія материків та океанів – М. Могилянського...» та інших [649, с. 485 – 487].

Ключовим моментом у розгляді цього питання є і той факт, що праці української професури видавалися в таких містах Європи, як «...Берлін-Париж (В. Віппер – всесвітня історія; В. Зав'ялов – фізіологія рослин), Софія-Прага (В. М'якотин – давньоруська історія)...» та інші [528, с. 186].

Траєкторію розвитку досліджуваного феномена за кордоном, задавали і ціннісно-поведінкові детермінанти. Їх цілісний потенціал віддзеркалювався у свідомому сприйнятті просвітницьких орієнтирів, які у вигляді особистісних реакцій відображалися у поведінковій діяльності місцевої проукраїнської спільноти. Вплив зазначеного чинника яскраво простежувався на прикладі реалізації українським студентством просвітницького туризму на території іноземних держав.

Розгляд питання місця досліджуваного феномена у структурі діяльності вітчизняної молоді потребує глибинного аналізу умов середовища, які вплинули на формування поведінкового компонента українського студентства.

Вважаємо, що «середовище» – це сукупність взаємозв'язаних компонентів ендogenous і екзогенного походження, які оточують індивіда, прямо чи опосередковано впливаючи на нього, задають траєкторію його поведінкової діяльності та визначаючи формування ціннісних орієнтирів.

У розрізі досліджуваної проблематики, поведінка українського соціуму в межах міжнародного соціокультурного простору відображала вплив трьох основоположних видів середовища: макро- (країна – етнос – суспільство – держава); мезо- (регіон – місто – субкультура); мікро- (сім'я – мікросоціум) [80].

Безпосередній вплив макросередовища був продиктований рядом історичних подій досліджуваної епохи, серед яких помітно виділялася значущість завершення військово-політичних конфліктів на території Європи.

Складність геополітичних умов періоду обумовлювалася неоднозначністю організаційно-функціональної структури міжнародних зв'язків після розв'язання державно-військових непорозумінь [538]. У сукупному перебігу такої ситуативності найважче було українській молоді, яка опинилася у «сірому затінку» непізнаного багатоманіття національно-культурних надбань [79, с. 81]. Високий рівень працездатності наших співвітчизників уможливив пристосування до умов міжнародного соціокультурного простору, шляхом переорієнтування власної життєдіяльності до тогочасних запитів конкретного часопростору [51].

Наведений матеріал засвідчує, що вплив макросередовища позначився на необхідності пристосування до нових умов мезосередовища.

Змушений виїзд цілеспрямованого українства закордон ускладнювався наявністю чужомовного та інкультурного середовища. Проте, бурхливий перебіг суспільно-політичних подій, підсилених економічними негараздами не залишав часу на роздуми та переосмислення поточної подієвості. Об'єктивна необхідність термінового працевлаштування у чужоземних умовах, актуалізувала на порядку денному питання здобуття відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня, який примножував перелік відповідних просвітницьких функцій на місцях.

Успішність пристосування прибулого українства до умов макро- та мезосередовища зумовлювалася наступними статистичними показниками. За даними джерелознавчої бази, частина наших співвітчизників відносилася до переліку поліглотів: «...двомовні – понад 17 %, тримовні – вище 29 %, чотирьохмовні – перевищувала 11 % від загальної чисельності» [110, с. 94 – 96].

Географія розселення українського населення у межах міжнародного соціокультурного простору характеризувалася всеохоплюваністю материкової частини світового суходолу (Євразія, Північна та Південна Америка, Австралія та Африка) [228; 292; 538; 623; 772]. Чисельний розподіл

відсоткового відношення працездатного українства, якому вдавалося у чужоземних умовах поєднувати працю із навчанням подане у табл. 5.5.

Таблиця 5.5

Чисельність вітчизняних вихованців – представників міжнародних вищих шкіл Європейського та Американського туристичних макрорегіонів (20-ті – поч. 30-х рр. ХХ ст.) [299]

<i>№ з/п</i>	<i>Країна *</i>	<i>Чисельність вихованців (%)</i>
Європейський туристичний макрорегіон		
1.	Бельгія, Нідерланди і Люксембург	3,2
2.	Болгарія	4,9
3.	Великобританія	0,4
4.	Голландія	0,2
5.	Італія й Іспанія	0,2
6.	Литва, Латвія та Естонія	0,8
7.	Німеччина	2,7
8.	Польща і Чехословаччина	63,2
9.	Франція	27
10.	Югославія	9
Американський туристичний макрорегіон		
1.	Сполучені Штати Америки	5
Інші		3,4
* подано сучасні назви країн		

Дані табл. 5.5 показують, що на території Європейського туристичного макрорегіону протягом досліджуваних років навчалася понад дев'яносно відсотків студентства, у той час як у Американському – лише п'ять (табл. 5.5) [299]. Таку ситуативність, вочевидь, можна пояснити впливом двох основоположних чинників: по-перше – фізико-географічною віддаленістю Американського туристичного макрорегіону; по-друге – відсутністю необхідного рівня володіння англійською мовою (близько 17 % із загальної чисельності прибулих) [299]. Організація освітнього процесу наших співвітчизників диференціювалася за відповідними формами навчання – денна, заочна, вечірня [491].

Досить актуальним залишалася питання вибору напрямку підготовки (бакалаврат) та спеціальності (магістратура), що ґрунтувалося у більшій мірі

на добре оплачувані у той час професії. Матеріали джерелознавчої бази засвідчують, що на поч. 30-х рр. XX ст. у переліку розвинутих країн світу (Бельгія, Нідерланди і Люксембург; Франція та Німеччина; Італія й Іспанія) відсоткове відношення магістрантів за обраною спеціальністю було презентоване наступним чином: суспільно-поведінкові науки – понад 67 %; господарські та технічні – близько 11 %; медико-біологічні – понад 7 %; природничо-математичні – близько 12 %; інші – понад 3 % [538].

Пристосування до умов мезосередовища відбувалося паралельно з побудовою міжособистісних взаємовідносин у мікросередовищі.

Значний вплив на формування останнього різновиду середовища мали закордонні освітні центри, у яких молоде і перспективне українство поєднувало навчання з реалізацією просвітницького туризму. Доцільно підкреслити і той факт, що сучасному досліднику історико-педагогічних особливостей вітчизняного розвитку українства в іноземних умовах надзвичайно складно, оскільки наявні джерелознавчі дані насичені протиріччями, а відповідні архівні матеріали у регіонах нашої країни практично відсутні.

Протягом 20 – 30-х рр. XX ст. на території сучасної Словаччини та Чехії – обидвох центральноєвропейських держав функціонувало три проукраїнські вищі школи:

- «...Український Високий Педагогічний інститут імені М. Драгоманова (Прага);
- Український Вільний університет (Відень, Прага);
- Українська Господарська Академія (Подєбради)» [542, с. 112 – 115].

Окрім цього, до послуг прибулого на територію столиці Чехії українства були доступні вищі навчальні заклади Праги – Карлів університет, університети у Брно і Братиславі, гірська академія в Пршибрамі та інші [323].

Аналізуючи статистичні матеріали окресленого періоду, зауважимо, що у розрізі досліджуваних років на території сучасної Словаччини та Чехії навчалось чимало вітчизняних представників (див. табл. 5.6).

Таблиця 5.6

**Кількісні показники чисельності вітчизняних студентів, які
перебували на території сучасної Словаччини та Чехії
протягом 1921 – 1932 рр. [161; 299; 538; 542]**

№ з/п	Навчальний рік	Кількість студентів	СПЕЦІАЛЬНОСТІ	1928 рік	
				Назва спеціальності	Кількість випускників (%)
1.	1921 – 1922	1994		Агрономія	13
2.	1922 – 1923	3566		Архітектура	9
3.	1923 – 1924	4220		Ветеринарія	2
4.	1924 – 1925	4247		Географія	5
5.	1925 – 1926	3990		Інженерія	14
6.	1926 – 1927	3286		Лікарська справа	24
7.	1927 – 1928	2286		Правознавство	12
8.	1928 – 1929	1411		Фізика та математика	8
9.	1929 – 1930	813		Філософія	3
10.	1930 – 1931	422		Хімія	7
11.	1931 – 1932	260		Інші	3

Дані табл. 5.6 засвідчують, що протягом одинадцяти досліджуваних років, загальна чисельність вітчизняного студентства сягала максимальних показників у розрізі визначеного часопростору.

Враховуючи високий освітній статус багатьох західноєвропейських вищих шкіл тих країн, куди прибули наші співвітчизники, їх непереборним бажанням було отримання декількох фахових кваліфікацій. Проте, складні суспільно-економічні умови того часу унеможлилювали омріяні задуми молодого українства, оскільки найбільш прийнятною залишалася об'єктивна необхідність зосередження їх лише на одному із можливих варіантів.

Загалом показники успішності українських вихованців були досить високими, незважаючи на те, що чимало вітчизняних прибуттів актуалізували питання незнання нашою молоддю мови чужої країни [299, с. 81]. Присутність задовільних та незадовільних показників успішності,

на наш погляд, зумовлювалася необхідністю поєднання навчання з роботою. Доцільно підкреслити і той факт, що на території сучасної Словаччини та Чехії проводився особливий контроль за академзаборгованістю новоприбулих, що було спровоковане у більшій мірі економією державних коштів, виділених на загальностипендіальний фонд соціальної підтримки новоприбулого українства [542].

Аналіз джерелознавчої бази засвідчив, що приймаюча сторона висувала до українських представників місцевих вищих шкіл досить жорсткі вимоги такого характеру:

- 1) організаційно-кваліфікаційного – передбачаючого безперервне професійне самовдосконалення, виходячи із діючих вимог до освітнього рівня, який здобувався;
- 2) ідентифікаційно-політичного – актуалізуючого питання дотримання максимальної віддаленості від загальнодержавницьких центрів (унеможливлення участі у політико-партійних об'єднаннях та відповідних заходах) [506].

Порушення прокоментованих приписів могло привести до позбавлення права на отримання матеріальної підтримки зі сторони приймаючого керівництва держави [506].

Реальний вплив макросередовища, який позначився на діяльності досліджуваних суб'єктів у мезо- і мікросередовищі, простежувався у наступній подієвості. Чітке усвідомлення необхідності широкого об'єднання молодого українства за відповідними напрямками привело до заснування у різних точках світу відповідних просвітницьких центрів, які пропагували українознавчі цінності, патріотичні погляди; актуалізували свою увагу на виявленні найбільш прийнятних об'єднувально-концентричних утворень за інтересами.

Окрім цього, у 20-х рр. ХХ ст. було реалізовано цілий ряд конференцій, симпозіумів та з'їздів для українства різних країн світу, що уможливило відкриття нової сторінки до об'єднання розосередженого на місцях

українства. У рамках цілого ряду заходів обговорювалися наболілі питання організаційно-побутового, правозахисного, навчально-виховного, освітньо-працевлаштувального характеру. Центрованість організованих заходів актуалізувала розроблення самостійного циклу низки проектів просвітницького туризму. Чіткість організаційної структури відображалася у календарному графіку їх реалізації у межах визначеного часопростору [336].

Оцінюючи в цілому позитивно реалізацію такого роду заходів слід зауважити, що вони зорієнтовувалися не лише на подолання розосередженості цілісного українства, але й на привернення уваги владних структур та органів місцевого самоврядування до необхідності розв'язання тих складних питань, які з тієї чи іншої причини залишилися поза їх владною увагою.

Особливо значущим було об'єднання української педагогічної спільноти, яка ініціювала заснування осередків функціонування молодіжного просвітницького туризму. Така подієвість, безумовно, була досить прийнятно сприйнята і місцевим населенням, оскільки створювалися своєрідні об'єднувально-просвітницькі ланки, які не виключали диференціювання наявної спільноти за національним принципом. Нам видається, що такий соціокультурний симбіоз інтересів місцевого населення актуалізував злиття міжнаціональних інтересів, зорієнтованих на досягнення спільної мети – процвітання тієї території на якій вони спільно проживали.

На організаційно-інституційному рівні лідери студентських організацій, у межах європейського ландшафту, забезпечували:

- реалізацію просвітницьких заходів;
- налагодження тісної співпраці з прогресивною інтелігенцією;
- створення сприятливих умов для розвитку талантів та здібностей української молоді [705].

Безумовно, що найбільш комплексною була співпраця молодого українського покоління з представниками місцевої педагогічної еліти. Зауважимо, що у досліджуваній період на території іноземних держав

перебували такі світочі української інтелігенції, як Д. Антонович, Ф. Колесса, В. Швець та ін. (Чехословаччина); Б. Лепкий та ін. (Німеччина); Л. Білецький, І. Зайцев, В. Прокопович, В. Садовський та інші (Польща) [328]. Свідома українська професура повсякчас підтримувала вітчизняне студентство та сприяла поглибленню традицій просвітницького туризму за кордоном. У таких умовах простежувалася пряма дія мікросередовища на напрями діяльності української молоді.

Як зазначалося вище, функціонування феномена на території Чехословаччини було досить продуктивним. Особливо знаковою у цьому контексті була діяльність Українського Громадського Комітету, який очолював М. Шаповал, за підтримки та педагогічного наставництва професора В. Швеця. Починаючи з 1922 р. за ініціативи названих осіб був заснований просвітницько-культурний відділ, у складі якого функціонував Український Гурток Пластичного мистецтва [631, с. 317]. Основним завданням цього осередку було створення сприятливих умов для широкого просвітництва і розвитку комунікативних зв'язків між молодими українськими митцями різних адміністративно-територіальних одиниць. До участі у роботі осередку на безоплатній основі запрошувалися усі небайдужі.

Доцільно підкреслити, що українське студентство досліджуваного періоду особливого інтересу до мистецтва не виявляло. Про це свідчить, зокрема, той факт, що наприкінці 1922 р. загальна чисельність гуртківців не перевищувала десяти осіб [631].

Усвідомлюючи усю складність умов функціонування Гуртка, професор В. Швець запропонував М. Шаповалу організувати відкритий виїзний просвітницько-культурний захід для широкого загалу [631, с. 269]. З цією метою останній попередньо розіслав запрошення до студентських осередків, які в той час функціонували на території досліджуваної держави. Влітку 1923 р. відбулася виїзна виставка, експонатами якої стали кращі творчі доробки вихованців Гуртка [631, с. 272 – 273]. Практична реалізація просвітницького туризму позначилася на зростанні кількості гуртківців та в

організаційному контексті сприяла його переформатуванню в Українське Товариство Пластичного Мистецтва. Функціонування зазначеного осередку територіально охопило усю Чехословаччину [631, с. 273].

Для розгортання діяльності новоствореного центру було обрано досить цілеспрямованого керівника – професора Д. Антоновича. При вищеназваному Товаристві педагог заснував Студію Пластичного Мистецтва, викладачами якої були лише українці. За ініціативи ученого вдалося розробити спеціальний навчальний план, у якому визначалися три провідні спеціалізації – малярство, різьбарство й архітектура, «...із дворічним терміном навчання» [17, с. 25].

Широка популярність діяльності осередку в Празі актуалізувала відкриття у 1923 р. нової Студії [631, с. 278]. Чітка просвітницько-культурна зорієнтованість центру та невтомна праця професора Антоновича актуалізували заснування мережі закладів, навчально-виховний процес яких був ідентичним із першозаснованим.

Прогресивність діяльності згаданого осередку не залишилася поза увагою урядових структур. Взимку 1924 р. Міністерством Народної Освіти та Шкільництва Чехословаччини, на нормативно-правому рівні, було закріплено офіційний статус Студії [631]. Названий центр прирівнювався до приватної вищої школи мистецтв, на яку виділялися кошти з державного бюджету. Наведений факт засвідчив, що завдяки розвитку досліджуваного феномена відбулося переформатування названого осередку у самостійну інституцію, функціонування та фінансування якої здійснювалося з державних програм.

Кадровий потенціал Студії презентував професорсько-викладацький склад одразу трьох вітчизняних вищих шкіл, які описано попередньо (Український Високий Педагогічний інститут імені М. Драгоманова, Український Вільний університет та Українська Господарська Академія).

Відмінною була організація навчально-виховного процесу в Студії Пластичного Мистецтва. Зокрема, практичні заняття зі скульптури,

архітектури та прикладного мистецтва проводили в аудиторії, а з малювання та графіки – на відкритій місцевості (за сприятливих погодно-кліматичних умов) [631].

У 1924 р. загальна чисельність вихованців обидвох студій становила близько 70 студентів, які були представниками української, чеської, білоруської, хорватської та інших національностей [17, с. 25].

Розуміючи, що просвітницько-культурний осередок потрібно було і надалі розвивати, голова Українського Громадського Комітету вирішив організувати ще одну виїзну виставку на території Чехословаччини [17]. Відвідувачами заходу були студенти, викладачі та іноземні представники [631].

У 1923 р. з ініціативи Українського Громадського Комітету було організовано відкритий лекторій, присвячений розгляду питань самобутності української освіти та культури [412, с. 134]. Проведення названого заходу відбувалося за ініціативи та безпосередньої участі студентів Господарської Академії. На окремі заняття вихованці в якості лекторів запрошували викладачів з різних вищих навчальних закладів. За перше півріччя 1923 – 1924 навчального року вдалося організувати понад двадцять аналогічних лекторіїв [412].

Аналізуючи феномен студентського просвітництва підкреслимо досить активну позицію вітчизняних представників вище зазначеного освітнього осередку, що підтверджує наступний фактаж. У 20-х рр. ХХ ст. молоде студентство Господарської Академії відчуло на собі брак україномовної навчальної літератури. У зв'язку з цим, у 1922 р. вони ініціювали створення Студентського Видавничого Гуртка, загальна чисельність якого перевищувала десять осіб [413, с. 98]. Продуктивність їх просвітницької діяльності була досить помітною. До обігу навчально-виховного процесу місцевих закладів освіти увійшли друковані варіанти підручників, навчальних посібників та дитячої літератури [413, с. 98]. З часом, назріла об'єктивна потреба переформатувати гурток у високоорганізовану структуру,

яка отримала назву «Видавниче Товариство при Українській Господарській Академії в Подєбрадах» [413, с. 98].

Дане Товариство було досить самодостатнім. Про це засвідчує, зокрема, факт опублікування його членами «...понад тридцяти навчально-методичних книг за рахунок самофінансування» [413, с. 99]. За рік функціонування, чисельність осередку зросла у 7 разів [413, с. 99]. Досить показовим є і той факт, що 1/5 частину від загальної кількості склали професори [413, с. 99].

У досліджуваній період дієвим студентським осередком просвітницького туризму було Музичне Товариство (1923 р.), яким неформально опікувався професор В. Швець [678, с. 25]. За задумом педагога, до складу Товариства могли бути залучені усі бажаючі, які проявили інтерес до музики та співу, успішно пройшовши творчий відбір. Професор доклав чималих зусиль для того, щоб до викладацького складу Товариства увійшли кращі виконавці та музиканти, які проживали на території Чехословаччини та за її межами [678, с. 25].

Основними просвітницькими заходами, які відображали українознавчу зорієнтованість Товариства, були безкоштовні гастролі по території Європи. Виїзна просвітницька програма проводилася у формі музичних вечорів, на яких озвучувалися українські твори на різних мовах світу (зокрема, чеській, англійській та німецькій) [678, с. 25]. Утвердження гетерогенних мовних традицій у ході реалізації просвітницьких функцій актуалізувало зростання чисельності відвідувачів, яким імпонувала безкоштовна навчальна основа.

Діяльнісні починання Українського Громадського Комітету в Чехословаччині супроводжувала і цілеспрямованість Українського Студентського Товариства «Громада» [631, с. 218]. У 1924 р. за ініціативи останніх, був відкритий черговий просвітницько-культурний осередок у формі гуртка вокалу [631]. Щотижнево його члени проводили творчі вечори, цільовою аудиторією яких були не лише українські етнічні групи.

У період активного розгортання просвітницької діяльності осередку, представникам із «Громади» вдалося заручитися частковою підтримкою

місцевої влади [631, с. 224]. У 1925 р. гуртківці розпочали тривалу концертну діяльність [631]. Їх маршрут охопив різні адміністративно-територіальні одиниці зазначеної держави, а репертуар був насичений народними композиціями. За задумом керівництва, концертний тур повинен був відбутися у кожному місті, проте, через значні матеріальні витрати не вдалося реалізувати запланованого. Фінансова скрута зумовлювалася найперше тим, що усі просвітницькі заходи були безкоштовними [631].

Ще одним організованим просвітницьким осередком студентської молоді на території Чехословаччини була Група Української Національної Молоді високих шкіл [577, с. 24 – 36]. У листопаді 1922 р. вони ініціювали відкриття перших загальноосвітніх курсів, на яких вітчизняні представники мали змогу вивчати:

- основи писемності та чехословацькі правила правопису;
- історію України;
- основи рільництва (скотарство, пасічництво, присадибне господарство)

[631].

Доцільно підкреслити, що викладачами зазначеного осередку були студенти старших курсів та випускники Українського Високого Педагогічного інституту імені М. Драгоманова і Господарської Академії [161].

У процесі навчально-виховної діяльності, слухачі ознайомлювалися з українознавчою проблематикою, а набуті знання закріплювалися під час екскурсій до місцевих музеїв [705, с. 63].

15 червня 1923 р. керівництво Групи високих шкіл відкрило у Празі «Гурток поширення гри на бандурі серед українського громадянства» [678, с. 25]. З метою інформування широкого суспільного загалу про новостворений просвітницький осередок, ініціатори розіслали листи-запрошення до багатьох навчальних закладів країни [161]. Етимологічна спадщина засвідчила, що функцію ключової тези-заклику виконали наступні слова: «...ми повинні дбати про збереження українських традицій, оскільки

самостійне існування може бути у того народу, який зберігає свої індивідуально-відмінні риси... духовний скарб української пісні...» [161, с. 56].

Реалізація просвітницьких функцій у структурі діяльності гуртківців, відображалася у проведенні творчих вечорів гри на бандурі, які користувалися широкою популярністю серед української та чеської громадськості.

22 січня 1924 р., за ініціативи членів названого Гуртка, з нагоди річниці Злуки відбувся святковий концерт, на якому у виконанні української студентської молоді прозвучала декламація національно-зорієнтованих віршів, підкріплених музичними композиціями [625, с. 63].

Ще одним просвітницьким осередком культурного спрямування був Союз Відродження Українського Студентства, який виступив ініціатором заснування на поч. 20-х рр. ХХ ст. «Вільного Клубу Нового Мистецтва – Сіріус» [678, с. 25]. За графіком щочетвергових занять студентство ознайомлювалося з українською поезією, перекладало її на різні мови світу [678, с. 25].

Особливу увагу представники Союзу приділяли просвітництву. Вони організували вечірні початкові курси для українців, які не мали середньої освіти. Заняття проводилися тричі на тиждень на території Пшібраму [678]. Доцільно підкреслити і той факт, що даній організації вдалося заснувати цілу мережу курсів, керівництво яких повсякчас піклувалося про наявність у них кращої навчально-методичної літератури для поточних потреб [678].

До проведення масових просвітницьких заходів українське студентство залучало представників педагогічної інтелігенції. Так, у 1925 р. з ініціативи Спілки «Вільна Громада» було проведено концерт пам'яті Т. Шевченка [219]. Відкриття програми розпочалося із доповіді професора Д. Махала (Карловий Університет), у якій він окреслив вагомий внесок Тараса Григоровича у розвиток слов'янської поезії [219, с. 17].

Ще один шевченківський вечір був організований студентами Українського Високого Педагогічного інституту імені М. Драгоманова (9 березня 1925 р.), до участі в якому було запрошено іноземних делегатів [219, с. 17].

У 1926 р. на території Праги, за ініціативи професора Ф. Колесси та за підтримки Ліги Українських Націоналістів, для широкої громадськості було організовано лекційний курс. Серед лекторів виділимо: «...доктор Ф. Колесса, професор Шульгін, доцент Лотоцький...» та інші [542, с. 66].

Українське студентство Німеччини продовжувало розвивати традиції просвітництва на визначеній місцевості. На початку 1922 р. у Берліні, за ініціативи професора Б. Лепкого та «Спілки Студентів Українців у Німеччині», було відкрито вечірні курси [415]. Навчально-виховний процес у цьому осередку здійснювався виключно українською мовою.

У вітальній промові на честь відкриття Богдан Сильвестрович підкреслив: «...у складних умовах розвитку самостійної української культури наше завдання подбати, щоб український народ мав змогу здобувати та завершувати освіту...» [415, с. 68]. Зі змісту вступного слова українського педагога, стає зрозумілим, що основним завданням подвижництва було не лише утвердження грамотності, але й наповнення кожної хвилини вітчизняного буття національно-патріотичною тематикою. За посередництвом діяльності просвітницьких курсів пропагувалися ідеї самостійності, єдності та соборності Української держави.

Під керівництвом професора Б. Лепкого, на території Німеччини було проведено цикл виїзних просвітницьких лекторіїв, приурочених до знаменних дат української історії [415]. У програму запланованих заходів увійшли кращі студентські доповіді, тематика яких розкривала особливості історичних, географічних, культурних та інших подій, які відбувалися на території України.

У Берліні діяв і просвітницький осередок у формі хорової школи, яку заснував для українського студентства оперний співак і педагог О.

Зарицький [724, с. 55 – 57]. Левову частку вихованців його школи становили українці, а незначний відсоток – був представлений німецькою національністю.

Невисока чисельність українського студентства досліджуваного періоду перебувала на території Австрії. Основними молодіжними організаціями, які популяризували проведення просвітницьких заходів, були Союз Українського Студентства «Основа» та Товариство «Січ» [268]. Названі осередки систематично організовували проведення творчих українських вечорів та виставок.

Зокрема, членами «Січі» у березні 1933 р. була організована виставка декоративно-вжиткового мистецтва, експонати якої настільки вразили іноземних делегатів, що представники українського студентства отримали запрошення взяти участь у «Світовій виставці культурної спадщини в Америці» (1934 р.) [268, с. 71].

З огляду на скрутне матеріальне становище того часу вітчизняна молодь названого Товариства не могла дозволити собі такої розкоші, як транспортні витрати на переліт до названого материка. З метою врегулювання існуючої ситуації окремі представники світової громадськості американського континенту оплатили частину транспортних витрат (зокрема, віза, проїзд та проживання) [287; 305; 469]. Українським експонатам вдалося зайняти своє почесне місце серед виставкових колекцій у Чикаго [287; 305; 469]. Не менш цікавим є і той факт, що під час виставки в одному з приміщень вітчизняне студентство проводило майстер-клас української вишивки для учасників міжнародного проекту [287; 305; 469]. Такий високий рівень проукраїнської ініціативності вкотре підтверджує усю глибину просвітницького туризму досліджуваної історичної епохи. Після завершення виставки окремі представники іноземних делегацій запропонували українським студентам творчу співпрацю [287; 305; 469].

Зауважимо, що становище українського студентства у Польщі було найважчим (порівняно з аналогічною ситуацією в Австрії, Німеччині та

Чехословаччині) [269]. Це зумовлене цілим спектром суспільно-політичних, економічних та соціокультурних впливів. У червні 1921 р. українською молоддю було ініційовано проведення на території Варшави З'їзду Представників Українських Студентських Громад з метою покращення існуючої ситуації [413]. У рамках цього заходу було розглянуто поточні проблемні питання та окреслено основні шляхи виходу з цієї ситуації. За рішенням З'їзду, на широкий загальний була опублікована постанова, в якій передбачалося надання необхідної допомоги малозабезпеченим українським студентам, що перебували на території країни [413].

У змісті затвердженої постанови окремою нотою прозвучало доручення для очільника Головної Управи Українських Студентських Громад – більш раціонально посприяти ефективній організації навчально-виховного процесу та просвітництва вітчизняним представникам [491, с. 259 – 264]. Ще одним проукраїнським штрихом прийнятої постанови було рішення щодо можливості здобуття нашими співвітчизниками вищої освіти у вибраних навчальних закладах (зокрема, університетах Кракова, Варшави та інших міст) [491, с. 259 – 264]. Така вибірковість була продиктована тією обставиною, що у названих вищих школах рівень стипендіального забезпечення на той час був найвищим [491, с. 259 – 264].

Загалом керівництво Головної Управи було досить занепокоєне загальним показником грамотності місцевого населення. З цією метою представники місцевого самоврядування організували спеціальні курси [399]. Названий просвітницький осередок розгорнув свою діяльність на базі Варшавської альма-матері 12 квітня 1923 р., працюючи щодня без вихідних: вранці та ввечері [399].

В організаційному контексті усе було розроблено так, що до складу слухачів згаданих курсів запрошувалися усі небайдужі. Для представників української громади вони були безкоштовними, а для інших – за символічну плату [399]. Незважаючи на високий рівень зайнятості місцевого населення,

показник щоденної відвідуваності дорівнював «...від 15 до 40 слухачів...» [399, с. 42].

Продуктивність навчально-виховного процесу забезпечувалася потужним складом вітчизняної професури – І. Огієнком, Д. Дорошенком, В. Прокоповичем, Л. Білецьким, І. Зайцевим, В. Садовським та іншими [399].

Аналізуючи змістовну та структурну наповненість навчального плану даних курсів, доцільно підкреслити, що на вивчення будь-якої дисципліни передбачалося «...від 8 до 12 годин...» [399, с. 47].

Цілком зрозуміло, що ефективність просвітницької діяльності була продуктом належного навчально-методичного забезпечення. З цією метою, у 1923 р. студентським активом була заснована бібліотека, на облаштування якої було витрачено «...понад 3,5 тис. польських марок...» [69, с. 72].

За підтримки членів Студентської Громади, паралельно з курсами, на території Варшави розгорнули свою діяльність і «фахові» гуртки [399]. Серед переліку існуючих, досить розвинутим був математичний. Свідченням цього слугує їхня участь у міжнародних олімпіадах, яка фінансувалася з коштів Громади [399].

У місті Тарнові досить активну просвітницьку діяльність здійснювала «Спілка українських техніків сільського господарства» [379, с. 8]. За ініціативою останніх, була відкрита мережа читалень та навчальні курси сільськогосподарського спрямування [379]. Усі свої сили вони зорієнтовували на передання практичних умінь і навичок з метою подальшого розвитку господарської діяльності у регіоні.

За посередництвом досліджуваного феномена, молодіжні осередки набували рис масового руху, який охопив усі аспекти соціокультурного буття нашого студентства в умовах іноземних держав.

Повноцінно реалізувати заплановані просвітницько-туристичні проекти на території Європи не вдалося. Соціально-політична криза позначилася на необхідності вжиття відповідних заходів щодо обмеження кількості

загальнопросвітницьких проєктів, які відносилися до переліку неприбуткових різновидів діяльності.

На поч. 30-х рр. XX ст. суспільно-політичні негаразди значною мірою ускладнилися ще й соціально-економічними труднощами, які провокували виникнення територіальної розосередженості українства закордоном. Така подієвість була актуалізована впливом екзогенних (зокрема, інтенсивної заполітизованості, обумовленої наближенням світової війни та популяризації загальнофашистської ідеології) та ендогенних чинників (зростання чисельності ускладнень внутрішньосімейних відносин, що продукувало масові прояви суїцидної поведінки на ґрунті професійної самонереалізованості) [80; 314; 448].

Вище викладена тенденційність ендогенного походження була викликана різким скороченням чисельності українства, яке мало змогу отримати цінний статус студента, що вочевидь було продиктоване різким зрізом фінансового забезпечення наших співвітчизників. І хоча вітчизняна громадсько-педагогічна еліта не втрачала надії ліквідувати наявні деструктивні зміни, проте реалізувати практично заплановане повноцінно не вдавалося у зв'язку з підтримкою окремими країнами прорадянської політики.

Початок третього десятиліття XX ст. став для української спільноти, яка перебувала у зоні дії міжнародного соціокультурного простору (зокрема, найближчого до сучасної території нашої країни) найбільш складним. Така подієвість обумовлювалася порушенням низки громадянських та політичних прав наявного на місцях українства. Радикальність поточних обмежень кристалізувалася достатньо явним небажанням сусідніх держав порушити досить «крихкі» політичні відносини з радянським урядом, який продовжував «розпоширюватися» українськими теренами.

Просвітницький туризм поступово почав «згортатися» унаслідок політичних та економічних негараздів. Незважаючи на такий перебіг історичних подій, ускладнених поточними матеріальними і суспільно-політичними труднощами, реалізувати просвітницько-туристичні проєкти

ставало все складніше і складніше. Така подієвість навіть продукувала відсутність фінансової можливості здійснювати закупівлю необхідних навчально-методичних матеріалів для забезпечення функціонування освітнього процесу в цілому [561].

Поглиблення протиріччя в колі розосередженої проукраїнської спільноти було швидше за все своєрідним «ланцюговим реагентом», який активізувався у відповідь на дію ендогенних та екзогенних чинників. Багатоаспектність та складність дії названих детермінант яскраво протидіяла національно-українському об'єднанню, хоча присутність соціоментальної єдності неможливо було викреслити з народної пам'яті. Назрівання полемічних настроїв, плодами яких були радикальні виступи все більше і більше ускладнювало умови життєдіяльності українства на території чужоземних держав.

Соціокультурний розбрат, викликаний перерозподілом наявних поглядів й переконань політичного змісту, позначився на роботі високопродуктивних україноцентрованих просвітницьких концентрів, які попередньо практикували розвиток досліджуваного феномену. Голови молодого українства переповнила політична багатоманітність домінуючо-пріоритетних у мікросоціумі поглядів, що розпоршувало певним чином їх діяльнісні починання, унеможливаючи виконання просвітницько-туристичних функцій, які у досліджуваний період були вельми актуальними для громади наших співвітчизників.

У своїх виявах українське студентство було досить активним у просвітницько-туристичному контексті, що підтверджено вищевикладеною фактажністю. Проте, занадто «довга» рука радянського тиску, що сягнула оточуючих країн-сусідів, де проживало тогочасне українство, спровокувала прояви соціоментальної пасивності, що врешті-решт продукувало розосередженість наших співвітчизників.

Такий збіг суспільно-політичних обставин віддзеркалився у виникненні академнегарездів, оскільки дорогоцінний освітній час витрачався на обговорення «політичних перепитій» та загальноекономічних питань [463].

Узагальнюючи викладене, можемо зробити висновок, що завдяки симбіозу соціокультурних, політичних, економічних, демографічних, особистісно-організаційних, інформаційно-дидактичних та ціннісно-поведінкових детермінант просвітницький туризм розвивався впродовж досліджуваного періоду в міжнародному соціокультурному просторі.

Векторна передислокація досліджуваного феномена на територію іноземних держав була спровокована присутністю антидемократичного радянського керівництва. В умовах еміграції, жорстка тоталітарна рука зуміла посіяти зерна розбрату в середовищі молодіжних громад, що позначилося на припиненні існування досліджуваного феномена на окреслених територіях. Усупереч песимістичній наповненості історичних сторінок представники вітчизняної інтелігенції не полишили продуктивно-дієвих починів, зорієнтованих на формування спеціального національно-свідомого мікроклімату, націленого на ренесанс цілісно-неподільної Української держави.

5.3. Характер розвитку просвітницького туризму під впливом внутрішньої політики

Позаінституційний характер розвитку досліджуваного феномена в новому столітті, як зазначалося вище, був логічним продовженням попередніх просвітницьких традицій. Під впливом несприятливих соціально-економічних, політичних та інших факторів, проблему народної грамотності супроводжував незадовільний стан фізичного здоров'я населення. Особливо яскраво це простежувалося на прикладі підростаючого покоління та зумовлювалося низкою чинників, зокрема:

- низьким рівнем доходів сімей, особливо жителів сільських населених пунктів;
- відсутністю належної системи охорони здоров'я;
- відсталістю вектора розвитку інфраструктури;
- зайнятістю дітей у сільськогосподарських роботах [249, с. 3].

Спостерігаючи за низкою негативних тенденцій розвитку, діюча влада не акцентувала своєї уваги на суспільних проблемах, хоч у тогочасних описах присутність останніх підкреслювалася. Підтвердженням цього слугують наступні слова: «...наші вихованці... втратили здоров'я фізичне... їх потрібно культивувати живою природою... Культивування таке характерне для тривалих і віддалених подорожей, у процесі ознайомлення з цікавими фактами...» [303, с. 149 – 150].

Перманентно, справа просвітництва залишалася під контролем прогресивних представників громадсько-педагогічної еліти, які продовжували сіяти добре, мудре, вічне у різних регіонах України. У розрізі визначеного історичного періоду назріла потреба поєднати досліджуваний феномен з реалізацією завдань фізичного виховання [870; 871]. Досить влучно з цього приводу висловився український просвітник С. Рудницький: «...українська інтелігенція повинна якнайпильніше взятися... лектурою, як і практично, розвивати на Україні туристику і мандрівництво, закласти товариства...» [702, с. 68].

У цьому контексті особливої уваги заслуговують питання реалізації просвітницького туризму на курортній території Українських Карпат і Криму.

Для повноцінного розкриття змісту заявленої проблематики доцільно звернутися до авторського визначення наступного поняття. Курортна територія – це частина земної поверхні, туристично-рекреаційний потенціал якої дає змогу повноцінно реалізувати просвітницькі, оздоровчі, спортивні та культурно-пізнавальні цілі виїзного заходу.

Досить знаковою на території України була діяльність Кримського гірського Клубу. Ось якими словами вчені описували даний осередок: «...це була життєздатна і дієва туристична організація...» [209, с. 93]. Передумовою його заснування було активне дослідження ресурсного потенціалу зазначеного півострова ще з минулого століття. Ініціатором відкриття названого осередку був всесвітньо відомий геолог, професор Новоросійського університету М. Головкінський [209]. Саме ця педагогічна постать «одухотворила» новостворений Клуб, заклавши світоглядні та організаційні підвалини нової структурної одиниці.

Відповідно до розробленого Уставу діяльність Клубу передбачалося зорієнтувати на реалізацію таких основних напрямів:

- ✓ культурно-просвітницька популяризація регіону;
- ✓ наукові дослідження гірських масивів Криму;
- ✓ активізація розвитку народного господарства;
- ✓ екологічна зорієнтованість охорони реліктів [635, с. 3].

За своєю соціально-просвітницькою сутністю Кримський гірський Клуб був суспільною організацією. У фінансовому аспекті названий осередок існував завдяки благодійним внескам його членів [635, с. 3]. Робота добровільного об'єднання розпочалася у складі 19 ентузіастів, серед яких були представники Новоросійського та столичного університетів.

Суттєвим в історії розвитку досліджуваного феномена був літній туристичний маршрут 1900 р., який простягнувся через: «...Одесу – Севастополь – Херсонес – Інкерманський монастир – Алупку – Айтодорський маяк – Нікітський ботанічний сад – Одесу» [209, с. 94 – 95]. У процесі мандрівки молоді представники українства, на чолі з професором П. Армашевським, багато часу спілкувалися з місцевими жителями, збирали цікаві колекції, популяризували досвід суспільної організації.

За 8 днів туристичної мандрівки була зібрана неоціненна колекція геологічних, ґрунтових, ботанічних та етимологічних експонатів, які увійшли в основу експозиції музею Кримського гірського клубу [209]. Значну

допомогу у вирішенні поточних проблем, пов'язаних з організацією музею, взяв на себе екстраординарний професор кафедри мінералогії та геології Університету св. Володимира – П. Армашевський [209]. У досліджуваній період згадана особа тісно співпрацювала з ординарним професором Ф. Каменським [209].

Новостворений музей був відчинений для усіх відвідувачів. Особливою популярністю названий осередок користувався у колі студентських делегацій з різних університетів, які презентували природничі спеціальності.

Загалом просвітницька функція музеїв досліджуваного періоду була неоціненною. У досить змістовному описі джерелознавчої бази є такі слова: «...музей програмувався як освітній і науковий заклад для народу..., планувалося укомплектувати експозицію освітнім матеріалом... перетворити його на дієву наукову систему, сприяти обміну педагогічним досвідом, спілкуванню вчителів та науковців з народом» [96, с. 105 – 107].

Широка співпраця молодих просвітників з українством віддзеркалилася у заснуванні на поч. ХХ ст. трьох нових осередків Клубу – у Севастополі, Ялті та Катеринославі [636]. Це послугувало фактажем для розширення кордонів вітчизняного просвітницького туризму досліджуваного періоду.

Про значні успіхи функціонування зазначеного осередку засвідчила його широка популярність у суспільному середовищі. Впродовж першого року нового століття кількісні показники учасників репрезентувалися наступним регіональним розподілом: «...Одеса – 122, Севастополь – 61, Ялта – 52, Київ – 13, Херсон – 6, Харків – 5» [303, с. 149].

За двадцять сім років плідної діяльності Кримського гірського Клубу (1890 – 1917 рр.), його представники зібрали дуже цінні матеріали з геології, флори, фауни, географії, етнографії, археології, історії. При цьому, кожна знахідка названого осередку не архівувалася, а презентувалася на широкий загал суспільної громадськості.

Глибинність розвитку традицій просвітницького туризму, в структурі діяльності Клубу, простежувалася і в залученні до масових заходів учнів

місцевих гімназії [303; 636]. У роботі з вихованцями досліджуваного періоду здебільшого використовувалися такі форми туристичної роботи, як багатоденні екскурсії та наукові експедиції. Спеціально для навчально-виховного процесу зазначених закладів, членами Клубу були зібрані необхідні наочні матеріали, які увійшли в основу подальшого розроблення начальних посібників з кримиознавства [636].

Широка популярність в молодіжних колах зазначеного вище осередку позначилася на прийнятті діючих нормативів у сфері регулювання виховної роботи освітніх закладів. Влітку 1900 р. на ім'я попечителів навчальних округів був надісланий циркуляр Міністерства народної освіти. Нормативи документа відміняли літні письмові домашні роботи для вихованців [20]. Натомість, рекомендувалося: «...особливу увагу... звернути на прогулянки та тривалі мандрівки з освітньою метою..., щоб через деякий час, коли досвід дасть необхідні практичні результати, цей матеріал можна було використати у ролі засобу, здатного перетворити викладання в середній школі на живий і наглядний процес..., покійно закликаю... надсилати до Міністерства щорічно дані про кількість проведених освітніх прогулянок і мандрівок та умови в яких вони відбувалися» [20, с. 134]. Отже, урядова структура не лише рекомендувала розширити діапазон виїзних заходів, але й встановлювала жорсткий контроль по відношенню до їх проведення.

15 серпня 1902 р. був опублікований спеціальний Циркуляр Міністерства, відповідно до якого середнім навчальним закладам рекомендувалося залучати в якості освітніх практик виїзні багатоденні екскурсії під керівництвом досвідчених викладачів місцевих університетів [816; 859]. При цьому, на туристичні заходи, по сумарним підрахункам, виділялося не більше семи днів впродовж усього навчального року [42, с. 7].

Матеріали канцелярії попечителя Одеського навчального округу засвідчують, що після 1905 р. «...на території Таврійської губернії екскурсійна робота широко використовувалася у навчально-виховній практиці гімназій, реальних та комерційних училищ Євпаторії, Севастополя,

Сімферополя, Феодосії та Ялти» [303, с. 150]. Хоча перша згадка про дієвість визначених форм для освітнього процесу Кримського півострову, датована ще 1886 р., і нерозривно пов'язана з діяльністю Сімферопольської чоловічої казенної гімназії [303, с. 147].

У 1916 р. нормативні рекомендації профільного Міністерства позиціонували основні форми туристичної роботи з дієвим інструментом підсилення значущості «...практики життя...» і «...навчального укладу...» [307, с. 371 – 372]. У зв'язку з цим, учителям середньої школи доручалося розробити перспективні подекадні плани багатоденних виїзних заходів [857].

Про важливість рекреаційного впливу заміського відпочинку на дитячий організм у своїх працях писала С. Русова. Педагог підкреслювала, що необхідно дітей вивозити подалі від «...пролетаріату...» для того, щоб вони за межами міста «...пожили хоч кілька місяців серед простих природних умов... Тільки там вони б набралися фізичних сил...для духовного розвитку...» [531, с. 97].

Після припинення діяльності Кримського гірського Клубу традицію розвитку просвітницького туризму на українському півострові продовжила місцева морська екскурсійно-туристична станція (1921 р.) [477]. Незважаючи на те, що заснування та функціонування зазначеного осередку мало інституційний характер, це не позначилося на продуктивності його просвітницької діяльності.

У досліджуваній період морська станція входила до переліку 16 екскурсійно-туристичних станцій, які розміщувалися на проросійській території (зокрема, 2 морські, 4 гуманітарні, 10 природничих) [477; 556].

Один із морських структурних підрозділів розташовувався у Криму. Названий центр став «...місцем, де школярі могли відпочити, виїхавши за межі свого звичного місця проживання...» та відчутти просвітницьку атмосферу під керівництвом кваліфікованого педагогічного персоналу [494, с. 5]. Останні систематично організовували для шкільних груп різнотематичні туристичні заходи.

Характеристику матеріально-технічного оснащення досліджуваної станції знаходимо у таких тезах: «...це було приміщення дачного типу з видом на безмежні краєвиди, досить пристосоване для того, щоб розмістити там... 30 – 40 учнів, ... окрім їдальні та місць нічлігу, там був природознавчий музей, хімічна лабораторія та кабінети для обробки зібраного матеріалу...» [494, с. 5]. Останні слова даної тези дозволяють нам припустити, що експозиція музею поступово доповнювалася учнівськими знахідками.

Проведення природознавчих досліджень, які виховували у молодого покоління почуття поваги та любові до Батьківщини, уможлиблювалося завдяки педагогічному наставництву досвідчених методистів. Підтвердженням цього слугують певні факти.

У вересні 1920 р., на черговому засіданні морської екскурсійно-туристичної станції було прийнято рішення організувати п'ятимісячні курси для педагогічних працівників з метою підвищення рівня їх професійної кваліфікації [516, с. 473]. Освітня програма курсів передбачала ознайомлення педагогів з методикою проведення дослідних робіт у польових умовах (у тому числі й ботанічному саду) [516, с. 473].

Окрім цього, на базі кримської станції працювали педагогічні курси, діяльність яких спрямовувалася на поповнення кадрового потенціалу педагогів-організаторів. Основним завданням цих курсів була підготовка слухачів до діяльності у позашкільних закладах освіти. У навчальній програмі практичних занять передбачалося проведення відкритих заходів з вихованцями. Кращим випускникам надавалися рекомендації щодо подальшого працевлаштування.

Просвітницька діяльність морської екскурсійно-туристичної станції простежувалася у таких напрямках:

- обслуговування організованих учнівських груп;
- підвищення рівня професійної кваліфікації наявного персоналу;
- підготовка педагогів-організаторів;

- раціоналізація природознавчих досліджень на відкритій місцевості;
- комплектація місцевого музею учнівськими експонатами [556].

Окремі напрями діяльності потребували значних фінансових витрат, а соціально-економічне та політичне становище держави у той час було важким.

У вересні 1921 р. радянська влада прийняла постанову «Про заходи щодо покращення постачання шкіл та інших закладів» [446]. Регламентація визначеного нормативно-правового акту позначилася на подальшому фінансуванні окресленого осередку – за рахунок місцевого бюджету [446, с. 795]. Унаслідок чого вісім станцій було закрито одразу, а для існуючих – кадровий склад було скорочено удвічі. Працівники станції почали шукати аргументи для запобігання повної ліквідації мережі, і, вочевидь, вони були знайдені. Головним контраргументом, яким кооперували працівники вказаного осередку, була щорічна відвідуваність (див. рис. 5.5).

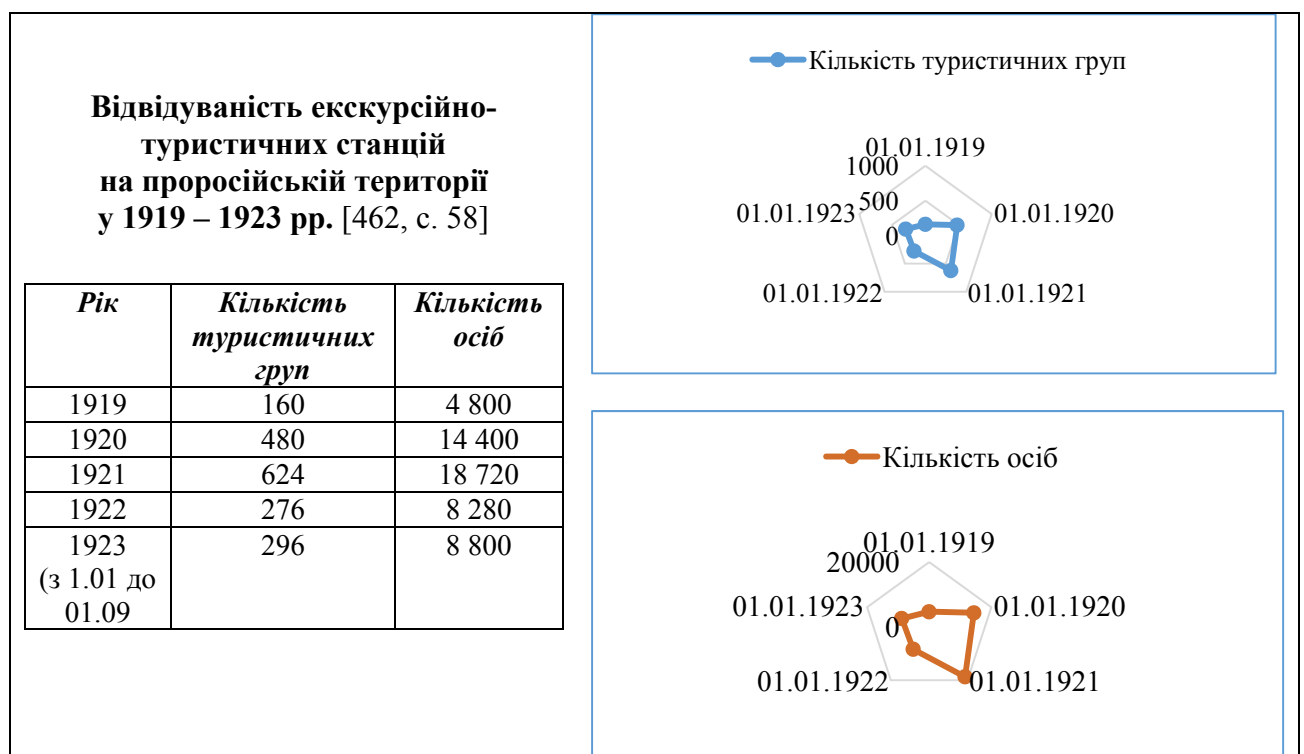

Рис. 5.5. Показники відвідуваності екскурсійно-туристичних станцій на проросійській території (1919 – 1923 рр.) [462]

Аналіз даних рисунка 5.5 засвідчив, що протягом 1919 – 1921 рр. кількість відвідувачів станцій неухильно збільшувалася [462, с. 58]. Помітний спад потоку туристів спостерігався у 1922 р., що, вочевидь, зумовлювалося голодомором у південних українських губерніях та припиненням фінансування (рис. 5.5).

Навесні 1923 р. свою діяльність відновили усі структурні підрозділи цілісної системи [556]. Проте з цього часу міністерський апарат систематично акцентував увагу діючої адміністрації на можливе скорочення фінансування через складну економічну ситуацію загальнодержавного рівня. Джерельні матеріали засвідчують, що лише через декілька місяців «...катастрофічне фінансове становище у господарському відношенні вдалося покращити на окремих лише екскурсійно-туристичних станціях...» [477, с. 137].

Проблеми економічного характеру унеможливлювали покриття витрат учнів на проїзд транспортом. Окрім цього, повна ануляція послуг сфери колективного харчування була досить помітною втратою у розрізі тогочасного суспільного становища.

Окреслення причин, які позначилися на зниженні рівня фінансування зазначених осередків знаходимо у наступних матеріалах: «...вихідним завданням екскурсійно-туристичних станцій повинна була стати політична та культурна робота... неправильний акцент керівників та педагогів на «другорядних» факторах... знаннях, здоровому дозвілля, відповідних умовах проживання – теплому приміщенні для нічлігу та гарячому харчуванні дезорієнтували роботу деяких станцій...» [416, с. 31]. Можемо припустити, що в перелік «непридатних» осередків, за радянськими вимірами, увійшла кримська екскурсійна станція, оскільки функціонування на її базі – музею та педагогічних курсів було занадто прогресивним просвітницьким кроком.

Вересень 1923 р. став ліквідною точкою для усіх осередків мережі – відбулося їх цілковите злиття з новоствореними туристичними організаціями [462]. Після цього вони фактично припинили своє існування, розчинившись у

ідеологічному мороку тогочасних провладних запитів. Закриття цієї дієвої системи було ще однією репресивною нотою у відповідь на прогресивний характер просвітницького туризму. З метою недопущення виходу ситуації з-під ідеологічного контролю, одразу після закриття станцій був заснований Інститут методів позашкільної роботи (1923 р.) [497].

Збіг дати ліквідації мережі екскурсійно-туристичних станцій з датою заснування названої інституції не був випадковим в історичному розрізі. Чітке усвідомлення діючою владою прогресивності результатів позаінституційного характеру розвитку просвітницького туризму вимагало переформатування його в ідеологізоване інституційне русло.

З цією метою, при новоствореному Інституті методів позашкільної роботи, було засновано такі відділи: «...екскурсійний, клубний та дитячого читання...» [497, с. 93]. Керівними структурами передбачалося, що «прогалини» у вихованні, допущені представниками станцій, належно-ідеологічним чином виправить новостворений екскурсійний підрозділ. Діяльність останнього була зосереджена на розробленні та реалізації багатоденних маршрутів по території Криму. Ключовими точками прорадянського виховного наступу були визначені: «...Бахчисарай – Кокози – Кореїз – Ялта – Алушта – Севастополь...» [155, с. 19]. Досить показовим був і той факт, що у 1924 р. усі організовані туристичні групи з проросійської території перебували на території Криму (див. табл. 5.7).

Таблиця 5.7

**Кількісні параметри організації туристичних заходів
Інститутом методів позашкільної роботи на курортній території
Криму (1924 – 1926 рр.) [304]**

№ з/п	Рік	Загальна чисельність вітчизняних туристів які			
		обрали Кримський півострів		не обрали територію України	
		Осіб	(%)	Осіб	(%)
1.	1924	1335	100	-	-
2.	1925	1440	49,5	1446	50,5

3.	1926	1358	40,5	1996	59,5
----	------	------	------	------	------

Дані табл. 5.7 показують, що у розрізі трьох досліджуваних років (1924 – 1926 рр.) частка бажаючих відвідати Кримський півострів неухильно зменшувалася зі 100 % до 4,5 % (табл. 5.7) [304, с. 18 – 35]. Причинами такого падіння, могли слугувати і фінансові труднощі населення країни, оскільки вартість мандрівки у той час до Криму на 25 календарних днів в середньому коливалася на позначці 60 крб. [582, с. 4].

Ініціатива створення позаінституційних молодіжних осередків просвітницького туризму простежувалася і на території Галичини. Влітку 1905 р. у Кракові відбулася установча конференція, основною метою проведення якої було заснування «Галицького Туристичного Товариства» [73].

У рамках зазначеного заходу, було розглянуто два варіанти проекту статуту запропонованого осередку, один з яких був ухвалений більшістю учасників [73]. Проте з невідомих нам причин, товариство так і не розгорнуло своєї діяльності [73].

Активно впроваджували просвітницький туризм у суспільне життя Галичини досліджуваного періоду і представники Товариства «Чорногора» [152, с. 32; 305]. 22 травня 1910 року голова Товариства звернувся до Міністерства внутрішніх справ у Відні з прохальним листом про затвердження Статуту новоствореного осередку такими словами: «...просять світле міністерство зволить сей статут прийняти до своєї відомості...» [305, с. 47].

Поданий на розгляд документ був затверджений «...рішенням намісника цісаря у Галичині (наказ L:XIII 2957/1) М. Бобжинського 10 червня 1910 року» [305, с. 47 – 48]. Основні положення Статуту представлені у таблиці 5.8.

Проте історичні події 1914 р. змусили згорнути діяльність осередку та переформатувати здобуті знання, уміння та навички у національно-визвольну боротьбу, яка розгорнулася в Україні у 20-х рр. ХХ ст.

Сучасний історик О. Вацеба такими словами описав діяльність названого Товариства: «...«Чорногора» до Першої Світової війни залишила помітний слід в історії туристичного руху України. Це, по суті, було перше українське туристичне товариство Галичини, яке окрім... мандрівництва... займалося просвітницькою роботою серед українського населення...» [83, с. 69].

Таблиця 5.8

Основні положення Статуту українського просвітницько-туристичного Товариства «Чорногора» (Галичина, 1910 р.) [305]

<i>Завдання</i>	<i>Шляхи реалізації сформульованих завдань полягали в організації</i>
<ul style="list-style-type: none"> ➤ «...просвітництво серед туристів, місцевих жителів та любителів природи; 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ «...зборів та спільних тривалих мандрівок; ✓ творчих зустрічей з учнівською та студентською молоддю краю
<ul style="list-style-type: none"> ➤ співпраця з Науковим товариством імені Шевченка, Австрійським Туристичним Клубом та Польським Татранським туристичним Товариством; ➤ надання методичної та практичної допомоги при проведенні мандрівок; ➤ пізнання гірських масивів Галичини, Буковини, Альп і Татр; ➤ збирання матеріалу з метою подальшої публікації» [305, с. 49] 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ видання спеціальної навчальної та методичної літератури для гімназій та університетів; ✓ виставок та наукових туристичних звітів; ✓ публікацій журналу, окремих наукових статей, макету поштових листівок з краєвидами гір, описів маршрутів, картографічного матеріалу; ✓ маркування гірських маршрутів та оснащення літньої бази (табору) для тимчасового перебування учнівських та студентських груп» [305, с. 49]

Активний розвиток заявленого феномена на Західній Україні набував інституційного характеру. Тисячолітньо омріяні задуми утвердити базово-національний характер цілісності виховних аспектів раціонально-перспективної підготовки молодого українства практично реалізовувалися свідомо-подвижницькими силами зрілої інтелігенції.

Метазорієнтованість свідомих об'єднань різних регіонів, що відтворювалася на рівні спільних просвітницько-туристичних проектів, була черговим перспективним шаблоном до досягнення всебажаного.

Частково це підкріплювалося рекреаційним потенціалом Карпатського масиву, який був досить привабливою територією для проведення просвітницьких заходів представниками місцевих навчально-виховних осередків. Підтвердженням цього можуть слугувати дані щодо організації туристичної роботи для вихованців місцевих гімназій (див. табл. 5.9).

Таблиця 5.9

**Реалізація просвітницького туризму представниками місцевих гімназій
Галичини на курортній території Українських Карпат
(1909 – 1914 рр.) [129; 152; 257; 687; 716]**

<i>№</i>	<i>Навчальний заклад</i>	<i>Учитель-організатор</i>	<i>Рік</i>	<i>Ключові точки маршруту</i>
1.	Академічна гімназія (м. Львів)	Я. Витошинський	1909	«...Ворохта → гора Ребровач → гора Ворохтянський Діл →
			1901, 1902, 1905	«Львів → Микуличин → гора Говерла...» [128, с. 48]
				гора Магуру → гора Хом'як → гора Кукул...» [129, с. 46]
2.	Коломийська гімназія	М. Книш О. Цісик	1902	«...Манявський скит → Дора → Ямна → Микуличин → Космач» [152, с. 14]
1905			«Коломия → Молодятин → Ослава → Яремче → Микуличин → Ворохта → гора Говерла...» [687, с. 573]	
4.	Станіславська гімназія	О. Іванчук	1908	«...Коломия → Микуличин → Ворохта...» [257, с. 149]
5.	Городенківська гімназія	О. Шкляр	1912 - 1914	«...Надвірна → Делятин → Микуличин → г. Піп Іван» [716, с. 147]

Аналіз даних табл. 5.9 показав, що у цей час одним із найактивніших галичан – організаторів учнівського просвітницького туризму був учитель львівської Академічної гімназії – Я. Витошинський [129, с. 46 – 48]. Ключові точки кожного його маршруту охоплювали територію Карпатського гірського масиву.

Досить активно організовували окреслені заходи для місцевих гімназистів і педагоги з Коломиї, Станіслава та Городенки (табл. 5.9).

Широка популяризація просвітницького туризму представниками місцевої педагогічної еліти привела до об'єднання українства у боротьбі за державну самостійність. У перше десятиліття ХХ ст. львівська Академічна гімназія зініціювала заснування спеціально-профільного спортивного гуртка, до складу якого увійшли усі туристичні товариства, які функціонували при місцевих гімназіях [364, с. 92]. Спортивний гурток «...став предтечею виникнення в Галичині цілої сітки українських молодіжних спортивних товариств...» Станіславщини, Тернопільщини й Львівщини, які «...активно розвивали туризм...» та продуктивно здійснювали просвітницьку роботу на відкритій місцевості [364, с. 97]. Зазначимо, що вихованцями зазначеного гуртка були і «...Т. Франко та П. Франко, С. Гайдучок, М. Яворський, Д. Вахнянин та інші» [364, с. 99].

Активно розвивала усі напрями національно зорієнтованого просвітницького туризму на території Українських Карпат скаутська організація «Пласт». Це добровільне об'єднання було засноване у 1911 р. на Львівщині. Український дослідник ХХ ст. – Є. Каменогорський у статті «Завдання українського мандрівництва» досить зрозуміло описав характер діяльності даного осередку [274]. Учений підкреслив, що молодіжний гурток перетворився у справжній просвітницько-туристичний рух, оскільки він «...кинув масу галицької української молоді... на «тиху» Волинь і «заслухане в себе» Полісся, сподвигнув українську... молодь в... напрямі Горган, полонин Чорногори... подав руку й мандрівникам із Закарпаття та Буковини...» [274, с. 143 – 147].

Широко підтримували розвиток просвітницького туризму в молодіжному колі і представники духовенства. У цьому контексті слід згадати про ректора Львівської дієцезіяльної духовної семінарії професора К. Чеховича [305]. Названий педагог виступив ініціатором заснування на базі освітньо-християнського осередку студентського гуртка, зорієнтованого на реалізацію досліджуваного феномена на території Галичини [305].

Позаінституційний характер розвитку вітчизняного просвітницького туризму беззаперечно вступав у розріз із існуючими інтересами діючого керівництва. З метою протидії зростанню національної самосвідомості, були прийняті відповідні рішення, які підкріплювалися нормативним характером регулювання правових відносин.

25 вересня 1919 р. на зміну ліберальному австро-угорському «Закону про стоваришення», було підписано Розпорядження Генерального комісара східних земель «Про організації і спілки» [408, с. 86]. В останньому нормативно-правовому акті чітко простежувався беззаперечний характер втручання влади у внутрішні справи місцевих туристичних товариств та організацій. На загальнодержавному рівні така ситуація віддзеркалювалася у цілому переліку діючих обмежень щодо створення та діяльності аналогічних осередків.

Черговим консервативним кроком було підписання у досліджуваний період керівництвом Львівської Шкільної Кураторії нового розпорядження, в якому окреслювалися ще жорсткіші умови функціонування проукраїнських осередків та подавалися обмежені переліки можливих розвідок, які не повинні були суперечити діючим суспільно-політичним нормам того часу [355].

Проте і в цих умовах педагогічна еліта знаходила у собі сили передавати прийдешнім поколінням досвід просвітницького туризму. Яскравим прикладом цього слугує директор художньо-промислової школи ім. Г. Сковороди – В. Гагенмейстр [355]. Останній, спільно зі своїми вихованцями, здійснив понад 20 туристичних мандрівок з метою зображення гірських краєвидів Українських Карпат, які увійшли в основу сотні видань та були залучені до навчально-виховного процесу освітніх закладів різних рівнів [306].

У 1924 р. свою діяльність розгорнуло галицьке туристичне товариство «Плай», осередки якого діяли на території Самбора, Стрия, Тернополя [379]. Засновники просвітницького об'єднання підкреслювали свою чітку

зорієнтованість на: «...мандрівки у гірській місцевості... спілкування з народом... видання наукових праць, скликання з'їздів і конференцій...» [352, с. 8 – 9].

Маршрути названого осередку вибудовувалися здебільшого по крутих Чорногорських й Горганських схилах та публікувалися у спеціальному часописі «Туристика і краєзнавство» [274]. Педагогічним наставником названого товариства був професор І. Крип'якевич.

Основні просвітницькі завдання «Плаю» львівський педагог окреслив наступним чином: «...потрібно відкрити перед громадянством можливості культурного розвитку, щоби воно навчилося подивляти й цінити Батьківщину, любити її й жити для неї, поширювати туристичний рух й вложити його в рами доцільності, спрямовуючи заінтересування громадянства...» [614, с. 47 – 48].

З огляду на широке практичне використання у педагогічних цілях різних форм туристичної роботи, спостерігалось зростання зацікавленості до теоретичної розроблення їх змістовної сутності на проросійській території. У джерельних матеріалах визначеної епохи знаходимо різні авторські підходи до окресленої проблематики. Багатоманітність різнонаправлених науково-педагогічних поглядів віддзеркалювала амбівалентний характер тогочасних досліджень. Ґрунтовний аналіз їх змісту дав змогу визначити, що поняття «туризм» у досліджуваній період синонімізувалося з дефініцією «подорож», «мандрівка», «прогулянка», «екскурсія». З одного боку, передбачалося використання названої категорії у просвітницьких цілях, а з іншого – планувалося переформатувати його зміст у пропагандистський інструмент.

Комплексний аналіз вузькопрофільних посібників, які розкривали змістове наповнення категорії «туризм», дав змогу виявити педагогічні спроби запровадження його в освітню практику, паралельно з втіленням ідей виховання всебічно розвинутої особистості. Особливо чіткий акцент був зроблений на емоційному розвитку вихованців-мандрівників, вагомість якого підкреслювали автори гуманітарного профілю. Зокрема, М. Коссаковський

зазначав, що мандрівки слугують підвалинами для «...відбудови благородних почуттів у справжньої особистості» [313, с. 18].

Педагог С. Русова вбачала у подорожах «...форму суспільно-просвітницької роботи, під час якої група вихованців під керівництвом досвідченого педагога (керівника) вивчає тіло або явище в природному середовищі, вирушаючи з цією метою до об'єкта свого вивчення» [536, с. 27].

Досить своєрідні погляди на форми туристичної роботи простежувалися у працях В. Чарнолуського. Педагог підкреслював, що активність у туризмі є лише «...зовнішньою ознакою, яка залишає ядро явищ і корінь методів на другому плані, незважаючи на ефемерну позитивність» [689, с. 94]. Головною ознакою мандрівок учений вважав, цитуючи дослівно «...тривалі свідомі мандрівництва...» [689, с. 94]. Такий підхід підтверджувався словами: «...подорожі у світ, ходіння по світу з метою його пізнання, для діяльнісного злиття з ним, а потім впливу на нього» [689, с. 98]. При цьому, педагог наділяв тривалі мандрівки значенням самоцінного явища культури, як фактору саморозвитку. Підтвердженням цього, слугують такі слова: «...людина разом з культурою перестає бути бродягою, але залишається мандрівником, який прагне пізнати світ, поспілкуватися з людьми усіма силами свого існування...» [689, с. 101].

Н. Арєп'єв повністю відкидав концепцію В. Чарнолуського щодо психологічної складової «мандрівництва» [689]. Учений розглядав бажання подорожувати як інстинкт, який можна задовольнити під час тривалої мандрівки [20]. Окрім цього, Арєп'єв звертав увагу на «...піднесеність почуттів... їх особливу яскравість й інтенсивність» в ході реалізації подорожі [20, с. 134 – 135]. Дослідник підкреслював, що під час мандрівок вихованці стають «...веселішими, комунікабельнішими, доброзичливішими і, навіть, активнішими ніж звичайно» [20, с. 136].

Досить системно працював над формулюванням поняття «...багатоденні тривалі прогулянки...» В. Артоболевський [25, с. 327]. Учений вбачав у них «...вид моторного оволодіння знаннями за допомогою

пересування свого тіла у просторі, яке характеризувалося наявністю моторної і локальної ознак» [25, с. 327]. На думку педагога, перша ознака була характерною для активних мандрівників, коли вони залучали максимальну кількість м'язів свого тіла. Різні рухові відчуття під час пересування сприяли формуванню особливого характеру інтелектуальних та емоційних переживань туриста. Друга ознака, за визначенням ученого, була «...результатом вивчення подорожуючими об'єктів дослідження у природному середовищі, в усіх взаємозв'язках з оточуючою реальністю» [25, с. 328]. За таких умов, сам об'єкт «...був невід'ємним від середовища існування, внаслідок чого моторний елемент ставав виправданим» [25, с. 328].

Зовсім інші погляди на поняття «мандрівка» були у А. Белгородського. У одній зі своїх праць учений чітко окреслив її характерні ознаки. По-перше, названа феноменологія обов'язково передбачала ознайомлення усіх вихованців з культурними, історичними, або природними об'єктами, не відмежовуючись, при цьому, від природного середовища [42]. По-друге, у змісті зазначеного терміна приховувалася «...спільна діяльність групи мандрівників, з конкретною метою, за попередньо розробленим маршрутом та під керівництвом педагога» [42, с. 34 – 35]. На думку Белгородського, під час реалізації заходу повинен був простежуватися «...момент виходу із звичних обставин» [42, с. 35].

До проблеми зіставлення понять «мандрівка» та «екскурсія», звертався і учений Л. Бархаш. Педагог зазначав, що «...екскурсія, насамперед, це мандрівка, хоч і нетривала, для якої характерною є подвійна сутність: тимчасове віддалення вихованців від постійного місця проживання та прагнення пізнати щось нове з метою здобуття бажаного» [35, с. 71].

Педагоги досліджуваного історичного періоду «...значну увагу приділяли особистісним моральним орієнтирам, їх пріоритетними завданнями у цій галузі була підготовка навчальних посібників та статей... для розвитку особистісних почуттів та прагнень» [81, с. 14 – 20]. Зокрема,

організована колективна мандрівка, на думку П. Васильковського, повинна була сприяти формуванню «...дружби та взаємоповаги» [81, с. 14 – 20].

Таким чином, широка популяризація виховного впливу титульної феноменології на особистість простежувалася у теоретико-практичному ключі на сторінках низки авторських напрацювань. Незважаючи на те, що поняття «просвітницький туризм» у дослівному формулюванні не існувало, провідними педагогами було багато зроблено у контексті його змістового наповнення. Порівняльний аналіз дефініцій, сутнісно наближених до окресленого феномена, протягом перших десятиліть ХХ ст. несуттєво відрізнявся від аналогічних визначень попередніх років [313; 322]. Педагоги вбачали у туризмі дієвий засіб формування гармонійної і конкурентоздатної особистості.

Порівняно з попередніми роками, етап розвитку досліджуваного феномена в перші десятиліття ХХ ст. сприяв чіткому окресленню на методичному рівні таких характерних ознак, як наявність:

- активної групи учасників;
- досвідченого педагога-керівника;
- визначеної тематики виїзного туристичного заходу;
- об'єктів показу у природному середовищі їх існування.

Цікавим є і той факт, що у методичних напрацюваннях досліджуваного періоду не завжди чітко окреслювалися завдання туризму. У зв'язку із цим, відтворення останніх уможливилася у контексті глибинного вивчення авторських творчих напрацювань досліджуваної епохи. Аналіз матеріалів засвідчив, що в якості пріоритетних цілей – педагоги актуалізували освітні або культурно-просвітницькі завдання [536; 566]. Реалізація основних функцій туристичної мандрівки окреслювалася і шляхом ознайомлення цільової аудиторії вихованців із давнім побутом та архітектурою [135]. У своїх доробках, педагоги зосереджували увагу на необхідності конкретизації навчального матеріалу в практичних умовах [35]. Зокрема, історична зорієнтованість туристичного заходу повинна була забезпечити формування

у колективі учасників ґрунтовних уявлень про визначні віхи історичного розвитку [462; 134]. Освітня мета позашкільного туристичного заходу безпосередньо пов'язувалася із формуванням пізнавального інтересу [134].

Через політичні перипетії, які охопили проросійську територію у досліджуваній період, існування просвітницького туризму в заполітизованих умовах унеможлиблювалося.

Декларування документів ідеологічного змісту свідчило про те, що досліджуваному феномену таки вдалося сколихнути суспільну свідомість на окресленій території. Вихід «за межі можливого» (на інституційному та позаінституційному рівнях) спровокував хвилю занепокоєння у середовищі владних структур. Оскільки можливі протидії синонімізувалися з небезпечним засобом у боротьбі проти діючого політичного режиму, радянська влада ототожнювала функціонування досліджуваного феномена з «небезпечним інструментом в руках буржуазії» [514, с. 9].

У зв'язку з цим, одномірну соціалістичну людину зорієнтували на «...будівництво господарського тіла країни, із висот якого повинні були видніти гармонійні людські відносини, засновані на високих комуністичних ідеалах та переконаннях» [156, с. 219]. У теоретичній спадщині ідеологічного спрямування простежено повну ідейну протилежність існуючим цінностям справжнього просвітницького туризму. З метою конкретизації вище наведених фактів, доцільно звернутися до джерелознавчого фактажу.

У дослідженнях тогочасного педагога С. Шацького знаходимо опис умов, які потрібно було створити вихованцям для утвердження ідеологічних настроїв. Автор зауважував, що «...в схемі, яка є скелетом розвитку педагогічного процесу, потрібно відчувати послідовну зміну етапів росту, таку еволюцію життя... яка проходить крізь суттєво необхідні метаморфози... а розумна держава у цей час заливає у готові форми потрібні для неї функції людей... створює найбільш сприятливі умови для організації правильного виховання...» [708, с. 86]. Послідовність формулювання ідейного наповнення наведеної тези засвідчує, що особистість сприймалася у

той час діючою владою як засіб задоволення потреб партійного керівництва. Повноцінне знецінення всебічного розвитку урізноманітнювалося цілим переліком функціональних обов'язків, які не підлягали обговоренню.

Про необхідність агітаційного наповнення туристичних мандрівок, систематично підкреслювалося на педагогічних радах різних освітніх закладів. Свідченням цього слугують такі джерелознавчі дані: «...кожна поїздка учнівського колективу в жодному разі не повинна мати розважального характеру... потрібно будувати розповідь на історично-революційних подіях..., у школі повинна надаватися теоретична основа до тієї чи іншої діяльності...» [25, с. 318 – 319]. Різка обмеженість тематики виїзних заходів не дозволяла розкрити ідейної сутності справжнього просвітництва, захованого під нашаруваннями діючих заборон.

Радянське керівництво формулювало перед туризмом виключно утилітарні завдання. Зокрема, тривалі подорожі з вихованцями спрямовувалися на промислові підприємства, які повинні були сприйматися в якості чергової можливості швидкого навчання трудовим навичкам. Зокрема, один із представників радянського апарату підкреслював, що «...важливо у нових навчальних програмах запровадити екскурсії на виробництво; при цьому повинна вивчатися не лише техніка даного виробництва, але й організація праці на виробництві, економічне становище працівників, охорона їх праці, тривалість робочого дня, рівень заробітної плати, їх правовий статус...» [331, с. 49]. Наведена теза у повному обсязі підтверджує «вульгаризацію» справжнього змісту просвітницького туризму, який радянська влада викреслила із суспільного життя репресивними методами.

На думку діючого керівництва, досягнення ефективності виховання передбачало шлях поєднання туризму з наочною агітацією. У такому контексті «передового» педагогічного досвіду, за словами владних представників, відкривалися омріяні «перспективи» суспільного життя. Насправді не перспективи, а повноцінна соціокультурна регресія спіткала

українське суспільство у роки правління антидемократичного російського апарату.

Центральна радянська структура прагнула підпорядкувати своєму пильному керівництву не лише загальнодержавні питання, але й підготовку підростаючого покоління на ґрунті зловісного духу діючої ідеології. Прикладом цього слугують слова громадського діяча П. Блонського: «...учні вирушають у багатоденну мандрівку по монастирях в інше місто... так можливо відновлення стародавньої байки про те, що монастирі були осередками культури є пізнавальним..., проте, на монастир вони повинні дивитися раціональним поглядом нової революційної людини» [59, с. 19]. Такі атеїстичні настрої свідчили про велике бажання провладних представників зруйнувати підвалини духовності у середовищі підростаючого покоління виключно агітаційними методами.

Досить критичне ставлення проявляла С. Русова у відповідь на ідеологізацію освіти. Окреслюючи вплив суспільно-політичних реалій на становище школи, учена зазначила, що вони: «...суперечать усім вимогам педагогічної науки...», завдаючи найбільшої шкоди особистості «...калічивши розум і душу...» вихованців [531, с. 94].

У роки посиленої радянзації усі організаційні заходи для студентства були частиною політико-просвітницької роботи. З цієї причини директивні вказівки щодо їх організації поширювалися на освітню та культурну галузі. Це були чергові кроки на шляху руйнації національної єдності молодого українства.

Чітка регламентація агітаційно-туристичної роботи з дорослим населенням також відстежувалася у тогочасних напрацюваннях. Завідувач екскурсійно-виставковим відділом урядової структури В. Менжинська подала власну інтерпретацію «правильного» виховання, зорієнтованого на знищення давніх традицій справжнього просвітницького туризму. Вона підкреслювала, що «...у політико-просвітницькій роботі з широкими масами – подорожі є найбільш цілеспрямованим і найкращим методом

комуністичного виховання..., який повинен розв'язати завдання ознайомлення екскурсантів з економічним життям країни (з промисловими і сільськогосподарськими об'єктами) та з революційним минулим... сприяти виробленню їх матеріалістичного світогляду» [391, с. 89 – 90]. У такому голослівному красномовстві приховувалися справжні наміри руйнації чистої громадянської самосвідомості, шляхом актуалізації недієвих завдань побудови комуністичних ідеалів на рівні усіх інституцій.

У праці «Масова політико-просвітницька робота революційних років...» В. Невський чітко окреслив хід прорадянського виховання дорослих. Учений зауважував, що «...з метою пропаганди поряд з усним і письмовим словом повинні бути широко використані усі існуючі показові форми, тобто: туристичні походи, екскурсії тощо... Зокрема, екскурсії можуть послугувати засобом сільськогосподарської агітації дорослих екскурсантів, які повинні пробудити у селянина новий погляд на революцію...» [416, с. 24]. Наведені тези засвідчують, що наступ на українське суспільство здійснювалося в усіх напрямках – на території різних адміністративно-територіальних одиниць, до повного винищення справжніх національних цінностей, паралельно забарвлюючи усе у кольори виробничої необхідності.

Свій внесок у розуміння туризму як засобу прорадянської агітації вносили і пропагандистські органи. У резолюції до доповіді Об'єднаного екскурсійного бюро Всесоюзного Наркомпросу (1924 р.) підкреслювалася необхідність «...тісного зв'язку робочих екскурсій із сучасністю, виявлення ... нових шляхів розвитку країни» [391, с. 89 – 90]. Отже, утилітаризм перекреслював усі можливі варіанти вільного професійного зростання, які йшли у розріз із діючими параметрами суб'єктивізму і прагматизму.

У вітчизняних працях досліджуваного періоду помітне прагнення поширити за допомогою туристичних заходів колективізм, який отримав нове звучання в інтерпретації комуністичних ідеалів. Зокрема, Е. Краснуха у своєму посібнику «Заміські подорожі в клубах» зазначила, що «...довготривалі колективні подорожі є методом пропаганди професійної

єдності, головним завданням яких є досягнення повного взаєморозуміння в колективі» [321, с. 18]. У цьому лейтмотиві суспільного «порозуміння» приховувалося насильницьке бажання девальвації громадянської єдності на національно-патріотичному ґрунті.

Паралельно з державними структурами за посилення радянської регламентації туристичної сфери взялися і професійні організації. У 1925 р. ВЦСПС опублікувало інструкцію «Про організацію масових прогулянок-екскурсій для профспілкових комітетів» [321, с. 5]. У цьому документі зазначалося, що метою масових туристичних заходів є «...організація здорового колективного відпочинку робітників з метою розгортання масової політико-просвітницької і профспілкової виховної роботи..., приуроченої до червоного календаря, або подій із життя заводу: річниця відкриття, революційних виступів, привітання героїв праці тощо» [321, с. 6]. Змістовне наповнення поданої вище тези засвідчує, що насильницькі форми керівництва зорієнтовувалися на порушення прав людини на відпочинок та рекреацію.

У 30-х рр. ХХ ст. «...основні форми туристичної роботи у позашкільних освітніх закладах» забарвлювалися завданнями «...виховання громадян у дусі нової ідеології» [574, с. 2-3]. У праці О. Скрупеля «Проведення екскурсійно-туристичної діяльності в літературних гуртках робочих клубів» зазначалося, що «...гуманітарна туристично-екскурсійна діяльність повинна задовольняти цілі соціально-політичного просвітництва робітників» [574, с. 4]. Так відбувалася переорієнтація молодого покоління зі справжнього просвітництва у ідеологічні рамки позашкільної діяльності.

У періодичному виданні «Супутник екскурсанта» підкреслювалося, що «...основні завдання туризму приховуються у розкритті революційної тематики, яка зможе відобразити класовий зміст досліджуваних подій» [81, с. 14 – 17]. Таким шляхом проходило переформатування завдань дієвого просвітницького туризму на псевдо-радянську ілюзію справжніх сторінок історії.

На основі вищевикладеного можемо зробити наступні висновки. Упродовж першого двадцятиліття ХХ ст. просвітницький туризм розвивався у межах інституційного та позаінституційного кордонів. Це відобразилося у поєднанні представниками української інтелігенції навчально-виховної діяльності з просвітницькими функціями, які успішно реалізовувалися на базі окремих осередків, що прямо підпорядковувалися державі. У результаті чого, діюче керівництво вживало необхідних заходів для ліквідації небажаних наслідків, проте, підвищення рівня самосвідомості рухалося по висхідному шляху, всупереч діючим протидіям.

Підміна справжнього просвітництва на убогий утилітаризм викликала обурення у прогресивних педагогічних колах. Ось якими словами критикував ідеологізацію освіти український педагог О. Музиченко: «...це положення боротьби... переоцінки духовних цінностей і цінностей освіти. Ця боротьба – це, насамперед, педагогічна боротьба проти домінуючого духу..., проти перевантаження..., проти відчуження від життя, проти бідності дитячої літератури, проти залежності вчителя» [75, с. 57]. За словами ученого, основною причиною виникнення таких протиріч, спровокованих радянською владою, було передусім те, що «...педагог залишив в тіні індивіда... Він повинен був слугувати фактом пристосування... не лише пристосування до певних умов життя, а передусім актом вироблення здатності у вихованця пристосовуватися до оточуючого середовища» [75, с. 57 – 58].

У розрізі існуючих педагогічних протиріч Олександр Федорович окреслив шляхи виходу із кризової ситуації, які частково віддзеркалювали ключові ідеї європейських виховних традицій. На глибокі переконання О. Музиченка, потрібно було відійти від:

- «...випадкового трактування педагогічних запитань з точки зору особистих суб'єктивних спостережень – до необхідності чисто наукового вивчення проблем виховання...»;

- ... «дуалізму» у вихованні, коли індивід і суспільство протиставляються один одному – до «монізму», який не визнає ізолюваного існування індивіда за межами суспільства...;

- ...обмежень... виховного процесу – до самостійного пізнання та цілеспрямованої думки...» [75, с. 60 – 61].

На жаль, педагогічні поради О. Музиченка не вдалося повноцінно реалізувати у реальних умовах існуючих суспільно-політичних подій.

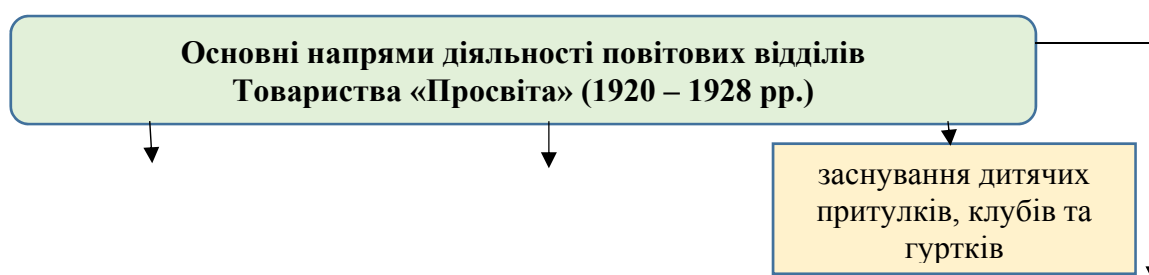
У таких складних деструкціях керівники радянського апарату експлуатували туризм в якості потужного засобу радянської пропаганди, далекого від справжніх українських традицій просвітництва.

Форми туристичної роботи набували нового «радянського» змісту – виховання «революційних поглядів» на історію, культуру та соціально-економічну сферу в цілому. Для прокомуністичних представників окреслена дефініція слугувала засобом політичної агітації і пропаганди.

У працях тогочасних педагогів помітною була амбівалентність завдань туристичної діяльності. Так, прихильники гуманістичного напрямку вбачали у ньому інструмент особистісного розвитку. Для прорадянських представників освітньої сфери туризм слугував черговою можливістю розв'язати політико-пропагандистські завдання, порушивши при цьому структуру високоідейності вільного виховання.

У той час, як на території Наддніпрянщини досліджуваний феномен розчинявся в ідеологічному сумбурі пропаганди, на території Західної України його розвій ще підтримувався місцевими прогресивними осередками.

Досить продуктивно традиції просвітницького туризму розвивалися на базі повітових відділів «Просвіти» (див. рис. 5.6).

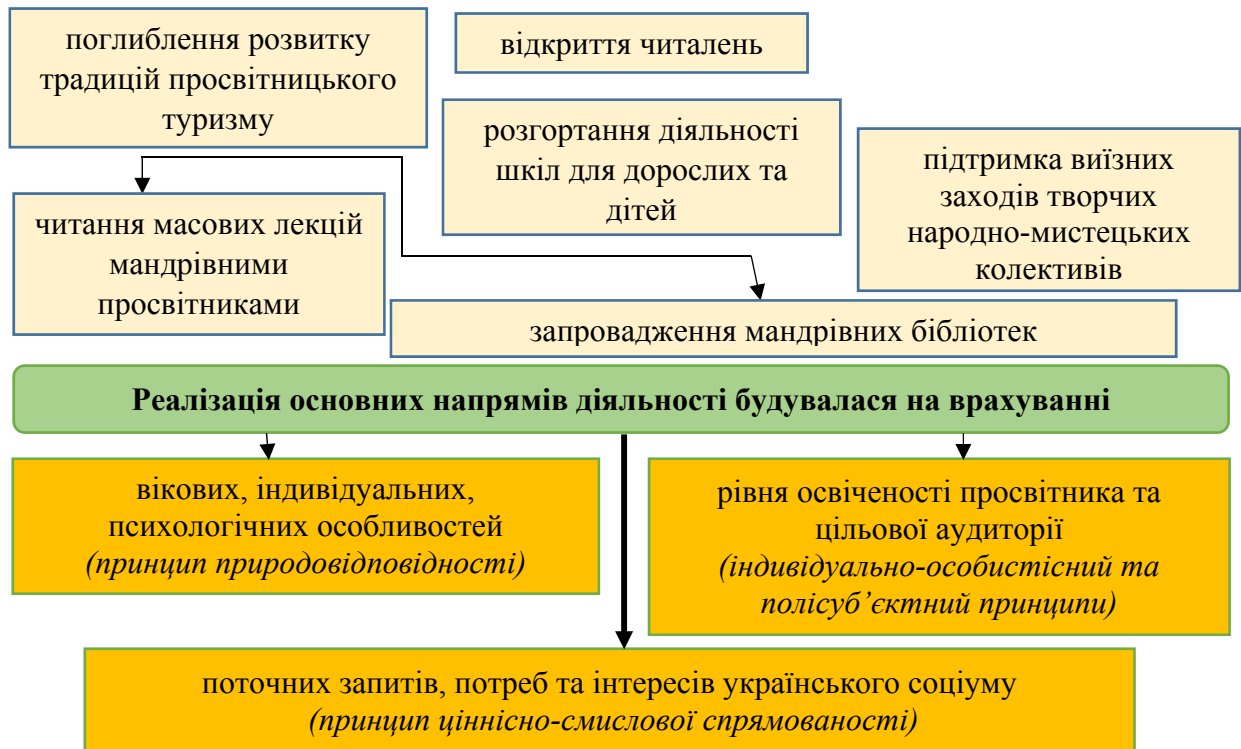

Рис. 5.6. Практичні аспекти ефективної діяльності повітових відділів Товариства «Просвіта» (1920 – 1928 рр.) [334; 821]

Аналізуючи сутнісне наповнення рис. 5.6, бачимо, що практичні аспекти реалізації осередками Товариства просвітницьких функцій простежувалися у: виданні і поширенні друкованої продукції (книг, творів, листів, журналів, часописів); активізації діяльності мандрівних учителів; заснуванні мережі філій та спеціальних осередків (бібліотек, музеїв, книгарень, друкарень); організації відкритих виїзних заходів (лекцій, викладів, з'їздів, конгресів, виставок, концертів, театральних вистав, екскурсій); відкритті шкіл (народних, середніх, вищих; господарських, торговельних, ремісничих, промислових), курсів (загальної грамотності, торговельних, рільничих, промислових, домашнього господарства), училищ і зразкових дослідних станцій; наданні талановитій молоді матеріальної допомоги у вигляді стипендій та премій; проведенні міжрегіональних конкурсів (рис. 5.6).

Зокрема, цільовою аудиторією читальних залів були: учні, студенти, професорсько-викладацький склад університетів; люди з обмеженими фізичними можливостями, особи позбавлені волі та інші [334; 554].

У праці Р. Іваничука «Нарис історії «Просвіти» знаходимо дані про те, що найбільш популярними у колі широких суспільних мас були творчі доробки «...Т. Шевченка, І. Франка, Б. Грінченка, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, Л. Українки...» та інших [258, с. 88]. Найбільш цікавими для студентської молоді та викладачів були праці «...М. Шашкевича, М. Костомарова, П. Чубинського, М. Драгоманова, М. Грушевського, І. Крип'якевича...» та інших [258, с. 88 – 89].

Реалізація окреслених завдань Товариства «Просвіта» будувалася на врахуванні наступних педагогічних принципів: природовідповідності та ціннісно-сислової спрямованості, індивідуально-особистісного і полісуб'єктного тощо (рис. 5.6).

У цьому контексті виокремлено діяльність представника Львівського університету М. Кордуби. За ініціативи ученого, було ініційовано збір матеріалів для розроблення географічних топонімів населених пунктів «...Буковини, Галичини та Холмщини» [102, с. 5]. У 1924 р. для реалізації запланованого заходу було залучено студентів місцевих вищих шкіл, педагогів та представників духовенства. Завдяки значній чисельності пошукувачів, вдалося відвідати з просвітницькою метою «...212 громад Галичини» та ініціювати питання надання державної субсидії у 1928 р. [102, с. 7; 820].

Прогресивним кроком Дубенського, Луцького і Рівненського осередку «Просвіта» було відкриття українознавчих курсів, лекторами яких були мандрівні українські подвижники [710, с. 268].

У середині 20-х рр. ХХ ст. у Кременці, на базі українських гімназій, розгорнули свою діяльність краєзнавчо-літературні гуртки. Їх функціонування на різних етапах розвитку підтримував випускник Кременецької української змішаної приватної гімназії імені І. Стешенка – У. Самчук [274, с.147].

У 1928 р. на базі Луцької української гімназії, за ініціативи Волинських осередків «Просвіта», розпочав своє функціонування Музей старовини і

етнографії [614, с. 47]. Керівником закладу було призначено українського педагога М. Левицького. Не втрачаючи часу, освітянин разом з гімназистами здійснив численні тривалі мандрівки з метою укомплектування експозиції даного просвітницького осередку [614]. Основними завданнями діяльності музею були наступні:

- «...виховання учнівської молоді на традиціях національної культури;
- збереження від загибелі історико-культурних пам'яток» [614, с. 48].

Важливу просвітницьку функцію у досліджуваній період виконував Музей Кременецького ліцею. Відкриття останнього, відбулося за підтримки місцевого осередку «Просвіта» та Наукового товариства імені Шевченка [526, с. 77]. Очолив новостворений культурно-просвітницький центр педагог О. Цинкаловський [526]. За ініціативи Олександра Миколайовича, ліцеїстами було зібрано на території Волині, Полісся та Підляшшя значну кількість природних та культурних експонатів. Усі вони увійшли в основу наступних відділів музею – «...археологічного, ботанічного, географічного, геологічного та етнографічного» [526, с. 78].

Ось як описав свої враження від реалізації просвітницького туризму разом зі своїми вихованцями О. Цинкаловський: «...довелося... бувати і ночувати в будинках учителів, хуторян, поміщиків... майже у кожному місці знаходили щось нове... часто консультувалися з професором І. Шендриком, В. Січинським та іншими фахівцями» [526, с. 78 – 79].

З метою унаочнення навчально-виховного процесу, місцевий просвітник-турист опублікував «...геологічну та археологічну карти Волині та Волинського Полісся» [526, с. 80].

На території названої адміністративно-територіальної одиниці об'єднали спільні зусилля два прогресивні товариства – «Просвіта» та «Українська школа». Осередки започаткували видання дитячого періодичного видання «Сонечко», на сторінках якого популяризувалися мандрівки по території «...Острога, Дубно, Кременеця, Володимир-Волинського, Луцька...» тощо [375, с. 277].

За сприяння волинської «Просвіти» і місцевого відділу Спілки вчителів, свою діяльність розгорнула і кременецька туристична секція. Даний осередок широко практикував організацію просвітницького туризму на території регіону [305].

Досить знаковою була діяльність мандрівних просвітників, які за посередництвом досліджуваного феномена, «...залучалися до налагодження шкільництва, організації курсів... для усіх учителів...» [138, с. 49]. У контексті викладеного значної уваги заслуговує постать випускника Університету св. Володимира М. Черкавського. Просвітницькі маршрути названого педагога, охопили територію «...Житомира, Дубно, Кременця, Луцька...» [693, с. 65]. Про результати плідної співпраці Черкавського зі своїм колегою засвідчує наступна теза: «...освітнє співробітництво обидвох просвітників було значною мірою підсилено... мандрівками по селах розлогої... Батьківщини... де було видно Михайла Черкавського... та Юліана Романчука...» [693, с. 66 – 67]. Зауважимо, що останній був випускником Львівського університету, учителем місцевої гімназії, співзасновником базових осередків «Просвіта» та Наукового Товариства імені Шевченка, педагогічного товариства «Рідна школа» і Учительської Громади [693].

Повертаючись до характеристики педагогічного портрету М. Черкавського, доцільно підкреслити, що він був ревнителем рідної мови. У цьому аспекті неможливо оминати увагою пророчі слова Михайла Костянтиновича: «...в повноцінному національно-культурному відродженні... нашого народу українська мова повинна зайняти особливе місце... у викладах наукових дисциплін... в широкій освіті...доки вона не стане знаряддям наукової праці на кафедрі і в книзі, доти... почуватимемо себе... нижчою культурно-нерівноправною народністю...» [692, с. 8].

Розвиток досліджуваного феномена на Закарпатті відбувався під егідою «Просвіти». За шістнадцять років продуктивної діяльності (1920 – 1936 рр.) у зазначеному адміністративно-територіальному пункті функціонувало: «...14

філій «Просвіти», 233 читальні, педагогічні товариства... «Учительські громади»...» [151, с. 162].

Поглиблював традиції просвітницького туризму у своїй діяльності освітянин Й. Костельник (Янкович). Заручившись підтримкою місцевої «Просвіти», він побудив місцеву молодь на активні пошуки. У 1922 р. Йосифу Івановичу вдалося заснувати Ужгородський земський музей, який став просвітницькою окрасою для усіх мешканців Закарпаття [151, с. 163 – 164].

З метою підсилення суспільного бажання до самопросвітництва, вищеназваний осередок започаткував видання нової періодичної серії «Науково-популярна бібліотека» [305, с. 84]. Підтвердженням викладеного, слугує прогресивність тогочасної тези: «...найбільший скарб народу – це народна традиція... На ній опирається слава і сила, від неї залежить його єдність і національна свідомість, розвиток культури, освіти і науки» [305, с. 126].

Така ідейна прогресивність, підкріплена активністю, сприяла поповненню колекції бібліотек «Просвіти» у різних регіонах України такими книгами:

- професора І. Крип'якевича – «Львів» (1925 р.), «Белз-Буськ-Звенигород» (1927 р.), «Теребовля» (1927 р.), «Перемишль» (1928 р.) та ін.;
- педагога М. Дольницького – «Від бескидських розворів до поліських болот» (1932 р.), «Від поліських болот до кавказьких верхів» (1935 р.) та ін.;
- студента Львівського університету Ю. Тарновича – «Верхами лемківського Бескиду» (1938 р.), «Мандрівницький провідник по Лемківщині» (1938 р.) та ін. [305, с. 118 – 131].

Мету публікації колекції книг І. Крип'якевич описав наступним чином: «...я зрозумів..., що потрібно не лише заповняти прогалини літопису нашого народу, але й підняти його... свідомість, а це можна здійснити тільки через публікації...» [327, с. 35].

Широкий читацький попит на видання названої серії пояснювався «...пробудженням і самоутвердженням українського патріотизму серед широких верств населення» [378, с. 229].

Поглиблення традицій просвітницького туризму простежувалося і в діяльності Наукового Товариства імені Шевченка. З-поміж усіх членів зазначеного осередку особливою прогресивністю виділялася діяльність Ф. Вовка. У досліджуваній період ним було організовано просвітницько-туристичний захід на території Бойківщини, до якої залюбки приєднався зі своїми підопічними громадський діяч З. Кузеля [225, с. 7].

У 1938 р. представники галицької філії Товариства, репрезентували для учнівських колективів та широких суспільних мас тематичну виставку «Полісся» [113]. Зауважимо, що це був незвичайний просвітницький проект. У рамках презентації етнографічної експозиції, для кожної організованої молодіжної групи була розроблена спеціальна програма реферування. Вона була присвячена розгляду найбільш актуальних проблем, які були озвучені такими педагогами: «...Я. Пастернак, Ф. Колесса, Б. Романенчук, В. Кубійович» [113, с. 2].

За посередництвом досліджуваного феномена, вдалося просвітити широкі суспільні маси та активізувати розвиток національно-духовних запитів, що водночас викликало обурення діючих владних структур. На сторінках творчих наукових доробків знаходимо наступні описи результативної діяльності одного з повітових відділів: «...«Просвіта»... розгорнула дуже велику освітню діяльність, засновуючи... мандрівні бібліотеки... хори... гуртки, дитячі клуби, приватні школи...» [334, с. 42].

Архівними матеріалами засвідчено, що протягом першого п'ятнадцятиріччя ХХ ст. діюче керівництво Галичини та Буковини надавало інституційну (організаційну) підтримку в'їзному та виїзному міжнародному просвітницькому туризму. Ідентифіковано, як розвиток феномена у середовищі місцевих жителів та малочисельних громад карапчиу і кучурмар

продукувався сукупністю загальноурядових просвітницьких проектів, що передбачали організацію:

а) курсів – загальної грамотності, іноземних мов (німецька, польська, румунська, французька), профільних (педагогічні, фізкультурні, сільськогосподарські, меліоративні), підвищення кваліфікації вчителів (на основі самофінансування у містах Грац, Пресбург й Інсбрук під керівництвом знаної професури – А. Бауера, В. Ріттера, Е. Ріхтера, Х. Бенндорфа, Х. Скраупа, Ф. Хаберландта, Е. Мартиняка);

б) відкритих спеціалізованих семінарів на базі Львівського та Чернівецького університетів;

в) спеціальних заходів для представників освітніх установ (зокрема, щорічних конференцій директорів педагогічних училищ, конгресів для учителів-предметників) [824; 825; 864; 865; 866; 867; 868; 869; 872; 874; 875; 876; 878; 879; 880].

Такий бурхливий розквіт просвітницького туризму обірвали червоні барви осені 1939 р. Приєднання західноукраїнського регіону до складу Радянського Союзу стало ліквідною точкою в історії розвитку окресленої феноменології. Повна ліквідація місцевих осередків «Просвіти» та Наукового Товариства імені Шевченка завдали болісного удару свідомому українському суспільству. Після утворення радянської влади, названі центри просвітництва були інтелектуально знесилені, через хвилю суспільно-політичної кризи, яка прокотилася територією України [822].

У відповідь проросійському керівництву на заборону реалізації справжнього просвітництва, відомий український історик М. Грушевський написав, що воно ніколи «...не може бути заступлене... організаціями радянської України...» [287, с. 200].

Для більш повної характеристики соціокультурного становища, у якому опинилося українство після ліквідації знакового Товариства «Просвіта», доцільно процитувати наступну тезу: «...скільки мук перетерпів наш нарід,

скільки... тортур зазнав від своїх сусідів – народів... ті що розп'яли його не вірять: чи часом не встане... не вийде на волю?» [571, с. 85]

Викресливши із суспільного життя українців просвітницький туризм, прибічники радянської політики насміхаючись переконували, що мовляв: «...не було, немає і не буде ніякої України, хіба що на Місяці...» [692, с. 5]. У таких умовах феномен припинив своє існування, а окремі форми туристичної роботи набували чіткого утилітарно-прагматичного значення.

Усвідомлення неможливості вписання ідеологічної парадигмальності у свідомість чистої незаполітизованої «зрілої» інтелігенції, активізувало радянську владу до проведення жорстоких розправ, голодомору, масових розстрілів і виселення. Такого роду практицизм важко було продиктувати опозиціонерам, тому їх існування у досліджуваній період унеможлиблювалося.

Глибинний український зміст просвітницького туризму, який послуговував дієвим стимулом для національного відродження, позначився на підвищенні рівня самосвідомості широких суспільних мас на місцях, посприяв у подальшому здобуттю самостійності й незалежності Української держави та сприяв відродженню вітчизняної національної школи на гуманістично-демократичних засадах.

Висновки до п'ятого розділу

Підсумовуючи проаналізований матеріал зауважимо, що на розвиток просвітницького туризму у 1900 – 1930-х рр. значною мірою вплинули суспільно-політичні події цієї епохи.

Столітній перехід означено поглибленням традицій вітчизняного просвітницького туризму, що зумовлювалося сукупним суспільно-політичним ефектом: масовою безграмотністю, відсутністю консенсусу серед керівного апарату щодо фінансування освітніх осередків, незатвердженістю

законопроекту «Про загальнообов'язкове навчання», браком кваліфікованих педагогічних кадрів і навчально-методичного забезпечення тощо.

Прихід до державного керівництва представників радянської влади був визначальним вектором подальшої освітньо-кадрової політики, яка залишила свій відбиток на розвитку досліджуваного феномена. Радикальна антирадянська інтелігенція одразу покинула Батьківщину в добровільній чи примусовій формі. Такий процес призводив до того, що Україна поступово втрачала кращий цвіт вітчизняної інтелігенції, навіть потенційних академіків.

Незважаючи на зверхнє ставлення червоного уряду до свідомої інтелігенції, у серцях останніх жила надія на кращі суспільно-політичні зміни, які б посприяли збереженню базових національних цінностей. На зрілих надіях прогресивних діячів була утворена Українська Народна Республіка, реалізовано безліч просвітницько-туристичних проєктів, у відповідь на які діюча влада «віддячила» посиленими репресіями, голодоморами та масовими розстрілами. Проте дух українського просвітництва остаточно знищити не вдалося.

Результати дослідження засвідчують, що у 20 – 30-х рр. ХХ ст. просвітницький туризм, розвиваючись в умовах еміграції, сприяв формуванню соціокультурного та освітнього простору, слугував фундаментом для розбудови національної соціалізації. За посередництвом досліджуваного феномена, в іноземних умовах розгорнула свою діяльність мережа національних навчальних закладів. Функціонування у просторі та часі низки вищих навчальних закладів вкотре засвідчило прагнення вітчизняних емігрантів зберегти освітньо-культурний вплив на місцеве населення.

Важливу роль у цьому процесі відіграли вітчизняні представники професорсько-викладацького складу та студентської громади, які, опинившись в умовах іноземних держав, широко практикували просвітницький туризм, завдяки, сприятливому впливу низки суспільно-

політичних та педагогічних детермінант, серед яких можна виокремити наступні:

1) чітке усвідомлення українською інтелігенцією, що найважливішим завданням в умовах еміграції залишається примноження здобутків національної культури, освіти та виховання підростаючого покоління;

2) досить лояльна урядова політика багатьох європейських держав, яка сприяла зростанню кількості міграційних потоків, що сприймалися в якості додаткових можливостей для підвищення рівня освіти та науки в країні;

3) насичена концентрація науково-освітнього потенціалу за кордоном та присутність значної кількості вітчизняних представників в освітніх інституціях;

4) посилена активізація еміграційного суспільно-педагогічного, академічного та студентського рухів;

5) широка інтерпретація прогресивних вітчизняних освітніх ідей в умовах інноваційного педагогічного досвіду європейських країн під впливом розвитку національних освітніх осередків за кордоном;

6) тенденційне налагодження тісних наукових та фінансових зв'язків з іноземними інституціями і суспільно-громадськими організаціями, які позитивно вплинули на розвиток вищої освіти в умовах еміграції;

7) помітний відсоток у демографічній структурі українських емігрантів значної кількості дітей та молоді, які актуалізували необхідність розвитку національної ступеневої системи освіти на території іноземних держав, за посередництвом досліджуваного педагогічного феномена.

Розвиток вітчизняного просвітницького туризму в умовах еміграції відбувався паралельно з його розвитком на території вітчизняних курортних регіонів Криму та Карпат. Зокрема, на названому півострові досліджуваний феномен розвивався завдяки діяльності Кримського гірського Клубу та місцевої екскурсійно-туристичної станції.

На території Західної України традиції просвітницького туризму продовжували поглиблювати представники повітових відділів Товариства

«Просвіта» та інших патріотично налаштованих осередків. Вищеназваним організаційним структурам вдалося сколихнути широкі суспільні маси, закласти фундамент до подальшого впевненого здобуття Україною своєї незалежності. Проте утвердження червоного керівництва на усій території нашої держави змінило хід історичних подій. Історико-генетичний аналіз дав змогу визначити, що у радянських умовах вектор просвітницького туризму набув рис дискретності. Політичний монополізм та ідейна нетерпимість призвели до загострення внутрішньо суспільних суперечностей.

Повноцінна заполітизованість просвітництва та туризму стала ключовою проблемою вітчизняної освіти та науки досліджуваної історичної епохи, яка позначилася на зниженні загального рівня культури в країні. Чіткість реалізації принципу партійності та класового підходу призвели до: депортації та еміграції сотень тисяч освічених представників вітчизняного суспільства; масових розстрілів та заборони функціонування просвітницьких осередків по усій території України; забороні функціонування Товариства «Просвіта» (1939 рік).

Репресивність радянського періоду відтворено соціальною замкнутістю політики масового ізоляціонізму, що стало ліквідною точкою на шляху розвитку вітчизняного міжнародного просвітницького туризму через намагання владних структур приховати перед світовою громадськістю «культурне зубожіння» нації.

Проблематизовано вихідні дані п'ятого розділу в зазначеному списку виданих публікацій [176; 181; 182; 184; 185; 186; 187; 188; 190; 192; 199; 206].

ВИСНОВКИ

1. Теоретико-методологічну сутність просвітницького туризму окреслено філософською варіативністю онтологічних, гносеологічних, антропологічних, праксеологічних, аксіологічних уявлень та ментальних схем. Таку інтеграційну єдність трактовано як «філософію освіти» – конституційну першооснову, котра виконала щодо предмета дослідження

низку ключових функцій: наповнила його глибинним змістом, віддзеркалила домінування у суспільстві системи пріоритетних цінностей, визначальних для цивілізаційного поступу. Сформульовано визначення просвітницького туризму як цілеспрямованого тимчасового геопросторового переміщення особи з просвітницькою метою за межі постійного місця проживання, що не передбачає отримання прибутку.

Еклектично-компілятивний характер розгляду окремих аспектів визначеної проблематики послугував базисом для розроблення історіософської моделі просвітницького туризму, побудованої на двох основних концентрах – меті й результаті. На загальнодослідницькому рівні обидва компоненти доповнено феноменологічними властивостями (цілісність, структурність, ієрархічність, керованість, цілеспрямованість, гомеостатичність) і методологічними підходами (антропологічний, соціокультурний, цивілізаційний, синергетичний тощо).

На предметному рівні давньоруську дефініцію «просвітництво» презентовано як феномен поширення «світла»: грамотності, духовності й моральності, життєвої мудрості та ціннісних орієнтирів.

Вплив динамічних історико-педагогічних умов на висхідний розвиток просвітницького туризму відтворено єдністю трирівневої структури: ціннісно-цільової (програма духовного зростання особистості), організаційної (продуктивність функціонування інституцій) та цивілізаційно-глобалізаційної (розширення міжнародної співпраці).

У соціоментальному розрізі репродукцію основних етапів розвитку вітчизняного феномена окреслено, виходячи із розроблення та використання комплексної методології, заснованої на системній цілісності загальнонаукових принципів, підходів та методів. Основними критеріями аргументації ключових проблем періодизації просвітницького туризму стали: динамічний розвиток феномена при збереженні метацілісної ідентичності під час перебудови тезаурусу; зміни організаційно-функціонального характеру в умовах впливу внутрішніх та зовнішніх факторів.

Траєкторію розвитку просвітницького туризму у вітчизняних історико-педагогічних умовах досліджуваного періоду відтворено змістовим потенціалом основних історичних етапів: формування об'ємного давньоруського просвітницького простору (IX – XII ст.), розгортання діяльнісних починань у руслі місіонерських течій (XIII – XVII ст.), піднесення свідомо-особистісної просвітницько-туристичної ініціативності (XVIII – першої пол. XIX ст.), підвищення рівня національної самосвідомості серед широких суспільних мас (друга пол. XIX – 20-ті рр. XX ст.), посилення регресивності репресивного тиску більшовицької монополії на свідоме українство (1927 – 30-ті рр. XX ст.).

2. Проаналізовано причинно-наслідкові зв'язки поширення християнства на теренах Європи із зародженням вітчизняного просвітницького туризму. Деталізовано, що відвідання Андрієм Первозванним території південних та центральних регіонів України заклало підвалини утвердження традиційного авторитету Церкви на давньоруській території.

Визначено, що біля витоків становлення давньоруського феномена стояли предтечі загальнослов'янської грамотності – брати Кирило та Мефодій. Розширення цивілізаційних кордонів просвітницьких ландшафтів позначилося на утвердженні у вітчизняних умовах нової суспільно-культурної реальності – грамотності та книжності.

Поліфункціональність духовного інституту відтворено в усіх контекстах життєдіяльності давньоруського соціуму. Підкреслено, що запорукою успішної реалізації стратегічного проекту масової християнізації на Русі була наявність у просвітників відповідних знань, умінь та навичок. Тактичну територіальність таких діяльнісних починань відтворено різноманітністю напрямів просвітницьких маршрутів, уможливлених присутністю особистісного фактору, посиленого високою ініціативністю.

Простежено домінування авторитетності та пріоритетності моральних, духовних і культурних цінностей у житті та діяльності просвітника, що було характерним для усіх християнізованих держав світу, які підтримували тісні

міжнародні взаємозв'язки всередині мережі церковно-релігійних осередків періоду.

Підкреслено, як зразковий рівень освітньої підготовки князівської еліти та митрополичої генерації сприяв зародженню за правління Ярослава Мудрого дитячого в'їзного просвітницького туризму, репрезентованого молодими спадкоємцями престолів Англії, Угорщини, Данії та Норвегії.

Зауважено, що широке використання міжнародного просвітницького туризму місцевим духовенством актуалізувало заснування на території України перших культурно-освітніх закладів та сприяло налагодженню книговидавничої справи у відомих праісторичних центрах держави – Києві, Чернігові, Галичі.

Зазначено, що просвітницький туризм в XVI ст. успішно використовувався представниками релігійних громад з метою: поширення ідейних цінностей, розширення кількості прихожан, реалізації протидії існуючій поліконфесійності. Необхідність зміцнення у суспільстві духовного стрижня та довіри до церковнослужителів частково продукувала реалізацію у вітчизняних умовах нового проекту безкоштовних навчально-виховних закладів, заснованих на досвіді богословсько-грецьких шкіл турецького періоду. Продуктивність освітньої підготовки змішаного типу (релігійно-світської) відзначено чіткою лінгвістичною зорієнтованістю, яка слугувала передумовою для успішної реалізації духовенством просвітницьких функцій на вітчизняній та іноземній території.

Підкреслено, що закріплення на Русі схоластичних векторів традиційної латинізованої книжності було продуктом активного розвитку міжнародного просвітницького туризму в середовищі місцевих богословів. Систематичне відвідання представниками церковно-освітніх осередків (братських шкіл, Києво-Могилянського колегіуму та Києво-Могилянської Академії) різних країн світу з просвітницькою метою відкрило нові горизонти розвитку вітчизняної педагогіки, що підтверджує факт появи нової високоосвіченої молоді генерації.

3. В історико-педагогічних умовах ХІХ ст. внутрішній просвітницький туризм продемонстрував досить прогресивний висхідний розвиток, який відбувався «на хвилях» існуючого чергування лібералізму та консерватизму. Така неоднорідність політичних курсів спричинила переорієнтацію функціонального потенціалу феномена на усунення негативних наслідків від наявності: територіально-політичної строкатості устрою, соціального розмежування, мінливості освітніх реформ та ін.

Підсумовано, що підґрунтя вітчизняних ліберальних трансформацій заклали ідеї французького Просвітництва, освоєного представниками владних структур у чужоземних умовах. Дотичність вітчизняного консервативного традиціоналізму до феномена німецької педантичності найбільш повноцінно відтворена у ключових рисах проросійського самодержавства.

Теоретична ілюстрація побудови синусоїди соціального розмежування на загальнодержавному графіку переорієнтації політичних ідеологем дала змогу визначити зорієнтованість системи координат громадсько-педагогічного подвижництва. Підкреслено уважне й свідоме ставлення вітчизняних громадян до розв'язання однієї з ключових проблем доби – масової неграмотності. Ефективність їх діяльнісних починань підтверджено фактом розширення просвітницьких маршрутів у межах різних регіонів України.

Переосмислено короткотривалий ліберальний період другої пол. ХІХ ст., позначений легалізацією можливостей реалізації внутрішнього просвітницького туризму у форматі діяльності першої проукраїнської наукової установи (Південно-Західний Відділ Імператорського Російського географічного товариства) та активізацією національного руху на вітчизняній території. Документально засвідчено, що завдяки цілеспрямованості прогресивної інтелігенції викристалізувався стратегічний проект власного державотворення та ліквідації імперського задуму денационалізувати українство.

Абсолютну унікальність розвитку вітчизняного внутрішнього просвітницького туризму епохи відтворено у подоланні бар'єру адміністративно-територіального розосередження шляхом налагодження міжрегіонального спілкування у контексті реалізації спільних виїзних проектів, які розцінювалися в консервативних колах як реальна загроза для діючого політичного устрою. Результатами дослідження засвідчено, що з метою закріплення проросійського консерватизму вводилися жорсткі заходи посиленого контролю за наявними просвітницько-туристичними ініціативами, які продукували імпліцитний характер розвитку історико-педагогічного феномена.

4. Охарактеризовано активний розвиток міжнародного просвітницького туризму в ХІХ ст., який гармонізував історичний поступ вітчизняної освіти, співзвучної з науковими та педагогічними досягненнями європейської цивілізації.

Простежено зіставлення вітчизняних освітніх реалій з іноземним досвідом організації діяльності формальних та неформальних осередків поширення грамотності, що продукувало і відповідне суспільне ставлення до галузевого реформування. На рівні нормативно-правових актів відтворено ефективність: діяльності навчальних округів і земств, фінансування будівництва нових просвітницьких осередків, придбання необхідного матеріально-технічного забезпечення навчально-виховного процесу.

Частковий вплив міжнародного просвітницького туризму відтворено на рівні запровадження до вітчизняного освітнього обігу прогресивного досвіду організації діяльності приватних гімназій. Впроваджуючи у практику досягнення зарубіжних країн, місцеві освітні осередки недержавної форми власності використовували різні форми туристичної роботи зі вихованцями, поглиблювали лінгвістичну спрямованість, укомплектовували основні та додаткові навчальні приміщення необхідними засобами наочності. Простежено продуктивність реалізації у названих закладах педагогічного наставництва, відтвореного у показниках якісної підготовки інтелектуально-

зрілої молодіжної генерації, яка продукувала реалізацію нових просвітницько-туристичних проектів у різних регіонах України.

Розкрито причинно-наслідкові зв'язки міжнародного просвітницького туризму із закріпленням на законодавчому рівні структури вітчизняних професійно-технічних навчальних закладів. У рамках тісної співпраці вітчизняних педагогів з європейськими колегами обґрунтовувалися засади функціонування освітніх осередків, що відтворювалося у: врахуванні валеологічних принципів організації навчально-виховного процесу; наповненні навчального плану новими дисциплінами природничо-математичного та гуманітарного змісту; актуалізації проблеми освіти жінок; розширенні переліку профільної періодики. За такої структурно-змістової переорієнтації тогочасної освітньої парадигми нового суспільного звучання набули питання пріоритетної цінності ідей гуманізму та народності.

Зауважено, що функціонування на вітчизняній території мережі вищих навчальних закладів поглиблювало розвиток міжнародного просвітницького туризму. Інтерпретовано факти запрошення в Україну знаної європейської професури, що паралельно супроводжувалося гостинним запрошенням місцевих педагогів відвідати з просвітницькою метою різні країни світу (підвищення кваліфікації, ознайомлення з іноземною методикою викладання фахових дисциплін, завершення дослідження, участь у науково-практичних заходах тощо). Цілеспрямованість розвитку феномена у вітчизняних історико-педагогічних умовах частково позначилася на реформуванні вищої школи і віддзеркалилася у: внесенні до змісту урядових положень окремих аспектів вихідних європейських нормативів; збагаченні освітнього процесу новими організаційними формами навчання та спеціальними курсами.

5. На основі узагальнення літературних джерел визначено, що розвиток вітчизняного просвітницького туризму в умовах еміграції зумовлювався впливом цілої низки основоположних детермінант. Соціокультурні чинники зумовили необхідність розроблення стратегії розвитку вітчизняної освіти у динамічних умовах багатоаспектної реальності іноземних держав. На

діяльнісному рівні просвітницький туризм націлювався на: збереження національної культури, історичних традицій, рідної мови й етнічної ідентичності; інституціоналізацію сфер життєдіяльності українського соціуму з метою забезпечення міжрегіональної взаємодії, підтримання національно-духовної цілісності у контексті реалізації спільних просвітницьких проєктів тощо.

Політичні детермінанти актуалізували значущість проведення системного реформування усіх сфер життєдіяльності українства, пов'язаних з фінансуванням, кадровою політикою та іншими важливими питаннями. У таких умовах напрям розвитку внутрішнього просвітницького туризму частково визначався ставленням офіційного іноземного уряду до радянського керівництва та юридичною підтримкою наших співвітчизників.

Демографічні фактори проблематизували завдання облаштування нового соціального середовища існування українства – «країни за межами країни». У зв'язку з наявною структурно-антропологічною ситуацією порушилося питання організації комфортних умов для фізичного та духовного зростання особистості (зокрема, значна кількість представників учнівської та студентської молоді – об'єктивна необхідність заснування відповідних освітніх осередків та ін.).

Економічні детермінанти підкреслювали наявність наскрізного ефекту невизначеності фінансових зобов'язань приймаючої сторони (держави) по забезпеченню української спільноти, що передбачало пошук додаткових джерел прибутку для реалізації просвітницьких проєктів та привернення уваги уряду до наявного розміру витрат на проживання в чужоземних умовах.

6. Виявлено, що в розрізі вітчизняних суспільно-політичних подій першого двадцятиліття ХХ ст. активний розвиток просвітницького туризму зумовлювався необхідністю: підвищення загального рівня освіченості шляхом розширення мережі осередків формальної та неформальної освіти;

відновлення й утвердження української державності через пробудження національної свідомості на теренах України.

Позиціоновано, що на поч. 20-х рр. ХХ ст. прогресивна українська еліта на місцях відчула гостру необхідність об'єднання через створення єдиних координаційних центрів. Широкі громадсько-педагогічні кола використали функціональний потенціал просвітницького туризму як дієвий інструмент виховання підростаючого покоління.

Підкреслено високу продуктивність розвитку феномена заснуванням екскурсійно-спеціалізованого відділу профільно-урядової підпорядкованості. Розкрито цілісність розгортання просвітницького туризму в тісному взаємозв'язку з інтенсифікацією українізації. Дослідницьку увагу сфокусовано на піднесенні в різних адміністративно-територіальних одиницях громадсько-патріотичного духу, що сприяло загальному соціокультурному розвитку України.

Узагальнено, що через утвердження радянської влади на усій території України масштаби всеосяжної комуністичної ідеології та масового терору, по суті, унеможливили подальше поглиблення традицій просвітницького туризму. Руйнівний вплив діючого керівництва поставив крапку на розвитку досліджуваного феномена у 1939 році, коли діяльність Товариства «Просвіта» зазнала інтелектуальної девальвації.

Органічне поєднання свого часу просвітницького туризму з реалізацією завдань українізації і державотворення стало доленосним на шляху здобуття незалежності та поглиблення міжнародних відносин на паритетних засадах.

Розроблені матеріали впроваджено у навчально-виховний процес Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова з метою удосконалення підготовки студентів спеціальності 028 «Менеджмент соціокультурної діяльності» (спеціалізація «Туризм»); навчальних закладів північного, центрального та західного регіонів України.

Основні положення дисертаційного дослідження використано при розробленні змісту навчальних дисциплін і спецкурсів, навчально-

методичних видань туристичного спрямування, що є перспективним у контексті удосконалення професійної підготовки фахівців сфери послуг.

Отримані науково-аналітичним шляхом результати дослідження не претендують на повноцінну завершеність і не вичерпують усіх аспектів перспективного розгляду заявленої тематики. У подальших авторських працях предметом розгорнутої науково-педагогічної рефлексії може стати порівняльний аналіз розвитку вітчизняного просвітницького туризму в структурі діяльності педагогічної інтелігенції – представників регіональних освітніх осередків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалов А., Верба И. П. П. Блонский и С.Т. Шацкий: к вопросу о целях и задачах школьной реформы 1920-х гг. // Школа. Москва, 2005. №4. С. 35–43.
2. Абрамов Н. Материалы для истории христианского просвещения 1584 г. до конца XIX ст. // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1854. С. 13–56.
3. Абрамович Д. И. Киево-Печерский патек. К., 1930. 116 с.
4. Абросимова С. В., Парамонов А. Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. 112 с.
5. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. СПб.: Питер, 2003. 352 с.
6. Аксенова Е. П. Русские ученые-эмигранты «первой волны» в Югославии // Русская эмиграция в Югославии. М., 1996. С. 148–166.
7. Аксючиц В. В тисках идеала и реальности (Коллизии русской истории). М.: Традиция, 2011. 312 с.
8. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии / Введ. Н. И. Петрова и Ф. И. Титова, (отд. 2 (1721–1795), отд.3 (1796–1869)). К.: Тип. И. И. Чоколова, 1913. 216 с.
9. Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / Ред. колегія: І. Ставничий, О. Левицький, В. Клодницький; редактор і упоряд. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. 959 с.
10. Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике. М.: Издательский дом Ш. Амонашвили, 1996. 494 с.
11. Андреев А. Ю. Гумбольдтовская модель классического немецкого университета // Новая и новейшая история. М.: Изд-во «НАУКА», 2003. № 3. С. 46–58.

12. Андреев А. «Національна модель» університетської освіти: проблеми виникнення та розвитку в Західній Європі та Російській імперії // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Х.; К., 2005. Вип. 7. С. 75–77.
13. Андрусак М. Українські історично-краєзнавчі дослідження // Наша Батьківщина. Львів, 1937. Ч.2. С. 43–47.
14. Андрущенко В. П., Бондар В. І. Модернізація педагогічної освіти відповідно до викликів XXI століття [Електронний ресурс] // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер.: Педагогічні науки. Миколаїв, 2010. Вип. 1.28. С. 12–20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2010_1 (дата звернення: 03.07.2013).
15. Андрущенко В.П., Лутай В.С. Філософія освіти в сучасній Україні: стан та перспективи розвитку // Вища освіта України: наук.-метод. журн. 2004. №4. С. 5–12.
16. Антонович В. Мемуари // Твори: повне видання. К., 1932. Т. 1. С. 3–65.
17. Антонович Д. Українська студія пластичного мистецтва в Празі // Студентський вісник. Прага, 1925. Ч. 7. С. 25.
18. Анциферов А. Из дум о былом. Воспоминания / вступ. ст., сост., примеч. и аннот. указ. имен А. И. Добкина. М.: «Феникс: Культ, инициатива», 1992. 511 с.
19. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. К.: Дніпро, 1991. 335 с.
20. Арепьев Н. Организация общеобразовательных экскурсий в средней школе // Вестник воспитания. М.: Типография И. Н. Кушнерев и К°, 1901. С.134–148.
21. Арнольд М. Общественные средние учебные заведения // Вестник воспитания. М., 1911. № 6. С. 98–106.
22. Арсенич П. Володимир Шухевич (1849–1915): Життя і культурно-громадська та етнографічна діяльність: До 150-річчя від дня народження. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. 87 с.

23. Арсеньев А. Русская эмиграция в Югославии. Избранная библиография трудов на общие темы жизни и деятельности / ред. коллегия О. Кирилова, М. Сибинович. М.: Индрик, 1996. 353 с.
24. Артемова Л. В. Історія педагогіки України: Підручник. К.: Либідь, 2006. 424 с.
25. Артоболевский В. М. К вопросу об естественно-научных экскурсиях в системе среднешкольного воспитания и образования // Труды Киевского педагогического съезда 12–16 апреля 1916 г. К.: Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1916. С. 316–329.
26. Арцыбашев Д. В. Становление экскурсионного дела в конце XIX – начале XX века в России // Сборник научных трудов по материалам научно-практической конференции «Особые экономические зоны туристско-рекреационного типа: экономический, правовой, социокультурный аспекты создания и развития». Елец: Типография «ЕГУ им. И.А. Бунина», 2009. С. 118–127.
27. Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції. 1917–1920: матеріали, документи, спогади: [у 3 кн.]. Кн.1. Університет св. Володимира між двома революціями / КНУТШ, НБ ім. М. Максимовича; Ін-т рукопису НБУВ; ЦДІАУК; ЦДАВОВ; ДАК; упорядники В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. К., 2000. 704 с.
28. Бабишин С. Д. Из истории зарождения школ высшего типа в Древней Руси // Советская педагогика. М., 1972. № 8. С. 94–100.
29. Багалея Дмитрий Иванович: Автобиография // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. Х., 1908. С. 334–341.
30. Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета (с 1815 по 1835 г.). Харьков: паровая тип. и литогр. М. Зильберберг и сыновья, 1904. Т.2. 1136 с.

31. Багдасарян В. Э., Орлов И. Б., Мазин К. А., Федупин А. А., Шнайден Й.Й. Советское «зазеркалье». Иностраный туризм в СССР в 1930–1980-е годы: Учебное пособие. М.: «ФОРУМ», 2007. 256 с.
32. Баженова Г. П. М. Ардашев і міжнародна кооперація істориків наприкінці XIX – на початку XX ст. // Часопис української історії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Кафедра української історії та етнополітики. К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. Вип. 6. С. 36–42.
33. Балабанов И. Т., Балабанов А. И. Экономика туризма: Учебное пособие. М.: Финансы и статистика, 1999. 176 с.
34. Балашов Е. М. Школа в российском обществе 1917–1927 гг. Становление «нового» человека. СПб.: «Бельведер», 2003. 236 с.
35. Бархаш Л. Л. Спутник туриста. М.: Московский рабочий, 1927. 107 с.
36. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / пер. с англ. М. Л. Коробочкина. М.: Издательство «Весь мир», 2004. 188 с.
37. Бауман З. От пилигрима к туристу, или краткая история идентичности // Социологический журнал. М.: Изд-во «Наука», 1995. №4. С. 133–154.
38. Бегидов А. М., Ершов В. Ф., Пивовар Е. И. Военно-учебные заведения Зарубежной России (1920–1930-е гг.). М.: Изд. «Эльф», 1999. 252 с.
39. Бейдик О.О. Словник-довідник з географії туризму, рекреалогії та рекреаційної географії. К.: Палітра, 1997. 130 с.
40. Бейссак М. Культурная жизнь русской эмиграции во Франции: Хроника (1920 – 1930). Париж, 1971. 339 с.
41. Бекетова В. Перлина Півдня // Українська культура. К.: ДП «Національне газетно-журнальне видавництво», 1998. №8. С. 14–19.
42. Белгородский А. Ученические экскурсии (краткий исторический очерк, значение и организация их в Петроградской 1 гимназии). Пг.: Карбасников, 1916. 92 с.
43. Белых А. С. Сохранение духовности как жизненная задача в Западноевропейской философии XX века // Вісник Луганського державного

педагогічного університету імені Т. Шевченка. Серія: педагогічні науки. Луганськ, 2001. № 1. С. 28–36.

44. Белозерцев Е. П. Вековечные ценности образования в контексте поиска Красоты, Добра, Истины // Материалы научно-практической конференции «Истина, Добро и Красота в постсовременной картине мира». Альманах. Курск, 2014. С. 51–55.

45. Белозерцев Е. П. Образование: историко-культурный феномен: курс лекций. СПб.: Изд. Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. 704 с.

46. Белозерцев Е. П. Феномен духовно-нравственного становления человека в современной педагогике и образовании // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. М.[б.и.], 2009. №3. С. 79–84.

47. Берг Л. С. Всесоюзное Географическое общество за сто лет 1845–1945 гг. М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1946. 264 с.

48. Бернштейн М. Д. Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. К.: АН УРСР Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка, 1959. 82 с.

49. Библиотека литературы Древней Руси / под ред. Д. С. Лихачева, Л.А.Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко. СПб.: Наука, 2000. Т. 9: конец XIV – первая половина XVI века. 566 с.

50. Бим–Бад Б. М. Антропологическое основание теории и практики современного образования: Очерк проблем и методов их решения. М.: Изд. Российского открытого университета, 1994. 36 с.

51. Бирман М. А., Горяннов А. Н. Российские интеллектуалы-эмигранты в Болгарии 1920–1930-х годов // Новая и новейшая история. М.: Изд-во «Наука», 2002. № 11. С. 173–193.

52. Биховський Л. Видавниче товариство при Українській Господарчій Академії в Подебрадах // Український студент. Прага, 1923. Ч. 3–4. С. 98–100.

53. Бичко А. К. Феномен української інтелігенції: спроба екзистенціального дослідження. Дрогобич: [б.в.], 1997. 115 с.
54. Білан В. Видання і поширення підручників на Україні // Архіви України. К.: ДКАУ, 1965. № 6. С. 15–17.
55. Білан В. Мережа недільних шкіл на Україні (1859–1862) // Архіви України. К.: ДКАУ, 1966. № 5. С. 31–40.
56. Білодід Ю. Філософія: Український світоглядний акцент: Навчальний посібник. К.: Кондор, 2006. 355 с.
57. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 — 1941 рр.): Джерелознавче дослідження. К.: Київ. наук. т-во ім. П. Могили. 1999. 448 с.
58. Білоусько О. А., Мірошніченко В. І. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XX століття). К.: Генеза, 2002. 272 с.
59. Блонский П. П. О программе 3-го и 4-го года I ступени // На путях к новой школе. М., 1924. № 6. С. 15–22.
60. Боберський І. Українське Сокільство 1884–1939 рр. Львів, 1939. 34 с.
61. Боголюбов В. С., Орловська В. П. Экономика туризма: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2008. 192 с.
62. Богуславский М. В. История педагогики: методология, теория, персоналии: Монография. М.: ФГНУ ИТИП РАО, Издательский центр ИЭТ, 2012. 436 с.
63. Бойцан В. Просвітницька діяльність греко-католицьких священників у XIX ст. // Перевал. Івано-Франківськ, 2001. № 3–4. – С. 418–425.
64. Бокань В. А. Польовий Л. П. Історія культури України: Навчальний посібник. К.: МАУП, 1998. – 232 с.
65. Большаков О. Г., Монгайт А. Л. Путешествие Абу Хамида аль-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.). М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1971. 134 с.

66. Бондаревская Е. В. Парадигма как методологический регулятив педагогической науки и инновационной практики // Педагогика: Научно-педагогический журнал. М.: «Аналитика Родис», 2007. № 6. С. 3–10.

67. Борковський О. І. Життя і світогляд Т. Масарика: Масарик про Україну. Відень-Київ, 1921. 69 с.

68. Бортник Ф. К истории славянского Паримейника (паримейные чтения книги Исход) // Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян. М., 1991. С. 147–173.

69. Бочарова З. С. Судьбы российской эмиграции: 1917–1930-е годы: учебное пособие. Уфа: Изд-во Восточного университета, 1998. 122 с.

70. Будылин Д. Ю., Поталайко С. В. Онтологический анализ университетского идеала // Философский век: альманах. СПб.: Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2005. Вып. 29: «История университетского образования в России и междунар. традиции просвещения». С. 114–127.

71. Булычев Ю. Ю. Народность, нация и национальный дух как первоначала человеческого существования // Русское самосознание. Философско–исторический журнал. М., 1999. № 6. С. 104–117.

72. Булычев Ю. Ю. Смысл и бытие. Очерк философско-теологических: проблем христианского мировоззрения: монография. СПб.: ГПУ, 2007. 234 с.

73. Бурдуланюк В., Гаврилів Б. Історія Прикарпаття в хронології. Івано-Франківськ: Галицька районна друкарня, 1996. 66 с.

74. Буров Г. М. Древности северной Европы // Скандинавский сборник / отв. ред. Х. Пийримяэ. Таллин: изд-во «ЭЭСТИ РААМАТ», 1981. Вып. XXVI. С.151–172.

75. Бутов А. Ю. Исторический опыт динамики образования. Дубна: «Феникс+», 2012. 407 с.

76. Бутов А. Ю. Социокультурная динамика образования. СПб.: «Феникс+», 2005. 208 с.

77. Вальо М. «Руська трійця» її оточення, послідовники і дослідники // Шашкевичіана. Львів-Броди-Вінніпег, 1996. Вип. 1–2. С. 26–32.
78. Ван-Путерен М. Д. Краткий очерк развития детских лечебных колоний. СПб.: Тип. П. П. Сойкина, 1896. 26 с.
79. Варшавский В. С. Незамеченое поколение: О русской эмиграции. М.: Изд. фирма «Информ-Экспресс», асоц. «Русская энцикл.», 1992. 387 с.
80. Варшавский В. С. Русское студенчество // Борьба за Россию. Прага, 1927. № 46. С. 11–12.
81. Васильковский П. Для чего нужны естественноисторические экскурсии // Спутник экскурсанта. М., 1937. № 8. С. 14–20.
82. Васянович Г. Методологічні контексти педагогічної науки на сучасному етапі її розвитку // Педагогіка і психологія професійної освіти. 2013. №3. С. 9–30.
83. Вацеба О. М. Нариси з історії західно-українського спортивного руху. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. 232 с.
84. Вебер А. Избранное: Кризис европейской культуры. СПб.: Университетская книга, 1998. 565 с.
85. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укладач і голов. ред. В. Т. Бусел. К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
86. Верига В. Нариси з історії України (кін. XVIII – поч. XX ст.). Львів: Світ, 1996. 580 с.
87. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні: Монографія. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. 516 с.
88. Верменич Я. Роль М. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень // Український історичний журнал. К.: [б.в.], 1998. №2. С. 94–100.
89. Винер Н. Кибернетика и общество. М.: Изд-во иностр. лит., 1958. 201 с.
90. Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года / под. ред. В.Г. Кинилева. М.: НИИ ВО, 1995. 364 с.

91. Вишневецький О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: Навчальний посібник. К.: Знання, 2008. 566 с.
92. Вкарбовані в літопис науки / укл. С. М. Куделко, А. В. Григор'єв – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. 208 с.
93. Внешкольная работа с детьми и подростками. М.-Л.: Народный комиссариат просвещения РСФСР и Государственное издательство РСФСР, тип. ГУМЗ 1927. 55 с.
94. Вовк Л. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості). К.: Пошуково-видавниче агенство, Видавничий центр «Просвіта». 1998. 179 с.
95. Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні: Нариси. К.: УДПУ, 1994. – 228 с.
96. Войцехівська І., Семергей О. Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Київська старовина. К.: [б.в.], 1995. № 6. С.105–113.
97. Волков Ф. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. М.: Типография Т-ва «ЗА ДРУГА», 1914. № 1. С. 43–60.
98. Володин А. Г. Гражданское общество и модернизация в России: Истоки и современная проблематика // ПОЛИС. Политические исследования. М.: Изд-во НП «Полис», 2000. №3. С.104–106.
99. Волянський О. Мої спомини про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. Л.: [б. в.], 1997. С. 491–501.
100. Воронкова Л. П. История туризма. М.: Московский психолого-социальный институт НПО «МЮДЭК», 2000. 274 с.
101. Воронкова Л. П. История туризма и гостеприимства: Учебное пособие. М.: Фаир-пресс, 2004. 304 с.
102. Гавдяк М. Завдання українського краєзнавства // Наша Батьківщина. Львів, 1937. Ч. 1. С. 4–9.
103. Гагаев А. А., Гагаев П. А. Русские философско-педагогические учения ХVIII – ХХ вв. М.: ТИД «Русское слово – РС», 2002. 464 с.

104. Гай-Нижник П., Батрак О. Русько-літописний варіант Символу Віри та теологічні системи латинської і візантійської тріадології // Науковий вісник: Гілея. К., 2016. Вип. 108 (№5). С. 25–39.
105. Галаган Г. От распорядительного комитета по однодневной переписи г. Киева // Киевлянин. 1874. № 21. С. 1.
106. Гамалей К. М. Харьковские городские приходские училища в санитарном отношении. Х., 1907. 50 с.
107. Гарат Р. Періоди розвитку товариства «Просвіта», відзначені у його статутах // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький: [б.в.], 1999. Вип. 8. С. 49–53.
108. Геллер М. Первое предостережение – удар хлыстом (к истории высылки из Советского Союза деятелей культуры в 1922 г.) // Вопросы философии. Томск: Издательство «ТГУ», 1990. № 9. С. 37–46.
109. Геннеп А. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. М.: Восточная литература. 1999. 198 с.
110. Георгиевский П. Перепись 5 декабря 1923 г. русских студентов, учащихся в Чехословацкой Республике // Студенческие годы. Прага, 1924. №4. С. 92–102.
111. Герд А. Я. Избранные педагогические труды / ред. Б. Райков. М.: Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1953. 206 с.
112. Герд В. А. Экскурсионное дело. Сборник статей по вопросам методики экскурсий / под ред. С. В. Герд. М.: Госиздат РСФСР, 1928. 117 с.
113. Герасимчук Р. Виставка «Полісся» у музеї Наукового Товариства імені Шевченка // Новий час. Львів, 1938. Ч. 44. С. 2.
114. Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна. 1928. Кн. 5. С. 17–32.
115. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию: Учебное пособие для вузов / отв. ред. и сост. П. В. Алексеев. М.: «Школа–Пресс», 1995. 448 с.

116. Гирич І. Б. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності // Український історичний журнал. К., 1997. №1. С. 72–86.
117. Глобальный этический кодекс туризма. Сантьяго (Чили), 1 октября 1999 // Правове регулювання туристичної діяльності в Україні: Зб. нормативно-правових актів / заг. ред. В. К. Федорченко; Київ. ун-т туризму, економіки і права. К.: Юрінком Інтер, 2002. С. 89–98.
118. Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість / упоряд. та приміт. М. Т. Яценка. К.: Наукова думка, 1966. 247 с.
119. Гнатюк В. Слово на часі // Діло. Львів, 1900. № 199. С. 3–4.
120. Гоголь Н. В. Просвещение (письмо к В.А. Ж...му). М.: Худож. дом., 1986. Т. VI. С. 237–241.
121. Годфри Х., Кеннет К. Стимулирование международного туризма в XXI веке: Пер. с англ. М.: Финансы и статистика, 2000. 240 с.
122. Голд Дж. Психология и география: Основы поведенческой географии. М.: Прогресс, 1990. 304 с.
123. Головкинский Н. Первая студенческая экскурсия в Крым // Записки Крымского горного клуба. Одесса, 1901. № 11–12. С. 6–20.
124. Голубев С. Т. Киево-Могиланская академия при жизни своего fundатора Киевского митрополита Петра Могилы. К., 1890. 411 с.
125. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. К.: Дніпро, 1993. 447 с.
126. Гончаров И. А. Просветительство: Очерки путешествия. В 2 т. СПб., 2016. Т. 2. 617 с.
127. Горбач Н. Я. Справжній Михайло Драгоманов. Львів: Каменяр, 2008. 167 с.
128. Гординський Я. До біографії й характеристики Миколи Устияновича // Записки НТШ. Львів, 1911. Т. CIV. С. 83–122.
129. Гори Гуцульщини / ред. А. Вельоха; перекл. Ю. Нестерук. Краків: «Верхи: Центральний осередок гірського туризму», 2006. 224 с.

130. Горський С. В., Шандер Ф. Ф. Соціологія туризму // Соціологія: Навчальний посібник. К.: КУТЕП, 2003. 145 с.
131. Горюнова Л. В. Составляющие профессиональной мобильности современного специалиста // Известия высших учебных заведений. – Саратов: ФГБУВО «Саратовский национальный исследовательский государственный университет имени Н.Г.Чернышевского», 2007. № 1. С. 63–68.
132. Готалов-Готліб А. Г. Очерк народного образования Швейцарии. СПб., 1907. 317 с.
133. Гранатович Л. В. Викладачі Ніжинської вищої школи. Ч.1. 1820–1920: Бібліограф. покажчик // Ніжин. держ. пед. ун-т ім. Миколи Гоголя; Фундаментальна бібліотека; Центр гоголезнавчих досліджень. Ніжин, 2001. 244 с.
134. Гревс И. М. Из теории и практики экскурсий, как орудия научного изучения истории в университетах // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Сенат. тип., 1910. Ч. XXVIII. 48 с.
135. Гревс И. М. Природа «экскурсионности» // Педагогическая мысль. 1923. № 3. С. 4–9.
136. Греков Б. Д. Культура Киевской Руси. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1944. 147 с.
137. Гречко П. К. Концептуальные модели истории: Пособие для студентов. М.: «Логос», 1995. 144 с.
138. Грибоедова Н. Діяльність товариств «Просвіта» в Наддніпрянській Україні (1905–1921 рр.): історіографія проблеми // Часопис української історії. К.: [б.в.], 2007. Вип. 6. С. 48–51.
139. Григорович-Барський В. Мандри по Святих Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / пер. з давньоукр., післям. та прим. П. Білоуса; передмов. О. Субтельного; за ред. М. Москаленка. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. 768 с.

140. Григорьева Т.Ф. Становление и развитие краеведения в Южной Украине в конце XVIII – первой половине XIX в. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей. К.: Наукова думка, 1991. С. 85–94.

141. Грицкевич В.П. История туризма в древности. СПб.: Невский фонд, 2005. 326 с.

142. Гришко В. Замах на життя нації // Зведений текст доповідей, виголошених на відзначення 50-ти річчя трагедії України в 1933 р. в Рочестері, Нью-Йорк та оселі «Київ» (Торонто, Канада) 12 червня та 3 липня 1983 р. Детройт: Видання фундації ім. І. П. Багряного, 1983. С. 128–134.

143. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / ред. Д.Куликовський; Ukrainian Evangelical alliance of North America. Вінніпег; Мюнхен; Детройт: [б. в.], 1962. 160 с.

144. Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. СПб., 1914. Т. 1. С. 1–37.

145. Грушевський М. С. Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво / редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 8. С. 177–184.

146. Гудзий Н. К. Моление Даниила Заточника // История русской литературы. М., 1946. Т. 2. С. 35–45.

147. Гуркин В. А. Развитие российской науки и университетское образование // Философский век: альманах. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского Центра истории идей, 2005. Вып. 29: История университетского образования в России и междунар. традиции просвещения. Т. 2. С. 287–295.

148. Гусак П.М. Технологія засвоєння студентами дидактичної теорії: монографія. Луцьк: Видавництво ВДУ, 1996. 115 с.

149. Гутнов Д. А. Русская высшая школа общественных наук в Париже (1901–1906 гг.). М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 336 с.
150. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: Современное написание. М.: ООО «Издательство Астрель», 2003. 921 с.
151. Данилюк Д. Исторична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.). Ужгород: Патент, 1999. 352 с.
152. Даниш Н. Жите молоді української гімназії в Коломиї // Наша школа – орган товариства учительської громади у Львові. Львів, 1910. Кн. II. С. 32–34.
153. Демідієнко О. Я., Іонова О. М., Кузнецова В. І. Основи краєзнавства: Навчальний посібник. Харків: Світ дитини, 1999. 96 с.
154. Дем'яненко Н. М., Важинський І. П. Ретроспектива педагогічної освіти в Україні (XIX – поч. XX ст.): Монографія. М.: МПА, 2002. 240 с.
155. Детский туризм в России: Очерки истории: 1918-1998 гг. / автор-сост. Ю. С. Константинов. М.: ЦДЮ Тур, 1998. 176 с.
156. Джерелиевская И. К. Личностные основания социального порядка: аксиологический аспект: монография. М.: Изд-во МГОУ, 2009. 235 с.
157. Джурицкий А. Н. История педагогики: учебное пособие для студ. педвузов. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. 432 с.
158. Дмитриев М. В. Церковные братства в истории отечественной педагогической мысли // Педагогические идеи русской литературы. Сборник статей. М.: «КЛС – 2000». 2003. С. 48–56.
159. Днепров Э. Д. Методологические проблемы истории педагогики // Советская педагогика, 1986. № 8. С. 95–110.
160. Дніпров А. Еволюційний шлях української інтелігенції. Л.: [б.в], 1999. 201 с.
161. Документы к истории русской и украинской эмиграции в Чехословацкой республике (1918–1939) / сост. З. Сладск, Л. Белоневская. Praha, 1998. 440 с.

162. Драгоманов М. Автобіографіческая заметка // Літературно-публіцистичні праці. К.: Наукова думка, 1970. Т. 1. С. 47–48.
163. Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших (1887–1895). Л., 1908. 423 с.
164. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. К., 1915. 119 с.
165. Драй-Хмара М. Щоденник. (1924–1928) / [вступ. ст. “Шлях із неволі, з небуття” Миколи Жулинського; підготовка тексту С. Гальченка; коментарі Г. Костюка, С. Гальченка] // Слово і Час. К., 1990. № 1. С. 41–44.
166. Дрогобиччина – земля Івана Франка: збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів / голова ред. кол. Л. Луців. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. 560 с.
167. Дубогай О. Д. Щоденник зміцнення здоров'я // Журнал-газета «Валеологія». Київ: МПП «Довгаль», 1997. № 7. С. 12.
168. Дудка Т. Ю. Програма навчального курсу «Сімейний туризм» // Менеджмент соціокультурної діяльності: навчально-методичний комплекс: у 2 ч. К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. Ч. 2. С. 152–159.
169. Дудка Т. Ю. Програма навчального курсу «Туроперейтинг: організаційна діяльність» // Менеджмент соціокультурної діяльності: навчально-методичний комплекс: у 2 ч. К.: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2013. Ч. 2. С. 199–208.
170. Дудка Т. Ю. Програма навчального курсу «Управління в сфері дитячого туризму» // Менеджмент соціокультурної діяльності: навчально-методичний комплекс: у 2 ч. К.: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2013. Ч. 2. С. 176–186.
171. Дудка Т. Організаційні умови підготовки фахівців до раціонального природокористування в умовах вищої школи // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 28. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових

праць. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, 2013. С. 118–123.

172. Дудка Т. Краєзнавчо-туристичний захід як інструмент розвитку процесу мислення дітей старшого дошкільного віку // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 29. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2013. С. 47–51.

173. Дудка Т. Педагогічна технологія «Тайм-менеджмент» як засіб формування професійного інтересу студентів до туристичної діяльності // Обрії. Науково-педагогічний журнал. Івано-Франківськ : РВВ ОППО, 2014. Випуск №1 (38). С. 20–23.

174. Дудка Т. Педагогічний потенціал освітнього туризму // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 33. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2014. С. 81–86.

175. Дудка Т., Бондарина Л. Професійна культура менеджера туризму в умовах соціальної модернізації України // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 35. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 75–80.

176. Дудка Т., Бондарина Л. Ступенева підготовка фахівців у розрізі вітчизняного та зарубіжного освітнього досвіду ХХ – початку ХХІ століть // Обрії. Науково-педагогічний журнал. Івано-Франківськ : РВВ ОППО, 2014. Випуск № 2 (39). С. 8–11.

177. Дудка Т. Ю., Бондарина Л. В., Огородник І. О. До проблеми удосконалення менеджменту туристичних підприємств в Україні // Економіка та менеджмент: перспективи розвитку: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 20 листопада 2014 року) / за заг. ред. О. В. Прокопенко. Суми: СумДУ, 2014. С. 145–146.

178. Дудка Т. Ю., Бондарина Л. В., Огородник І. О. Модернізація системи підготовки кадрів туристичної індустрії в Україні // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Імплементація сучасних технологій навчання у навчальний процес» (Київ, 17–18 березня 2015 р.). К.: НУХТ, 2015. С. 297–302.

179. Дудка Т. Ю., Бондарина Л. В., Огородник І. О. Фактори підвищення якості туристичного обслуговування // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Готельно-ресторанний бізнес: інноваційні напрями розвитку» (Київ, 25 – 27 березня 2015 р.). К.: НУХТ, 2015. С. 206–207.

180. Дудка Т. Роль інформаційно-аналітичної компетентності майбутнього менеджера в реалізації виставково-туристичного проекту // Обрії. Науково-педагогічний журнал. Івано-Франківськ: РВВ ОППО, 2015. Випуск № 2 (41). С. 53–57.

181. Дудка Т. Ю. Амбівалентний характер педагогічних поглядів на екскурсійну проблематику в соціокультурному вимірі ХХ ст. // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. К.: Видавництво НПУ імені М.П.Драгоманова, 2016. С. 84–93.

182. Дудка Т. Ю. Більшовицька культрегресивна місія винищення педагогічної інтелігенції (перша пол. ХХ ст.) // Педагогічні науки. Збірник наукових праць. Полтава: Видавництво Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, 2016. С. 167–173.

183. Дудка Т. Ю. Народознавчі маршрути представників навчальних закладів Галичини по території сільських населених пунктів в ХІХ столітті // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія: збірник наукових праць. К.: Видавництво Національного авіаційного університету „НАУ-друк”, 2016. Вип. 2 (9). С. 58–64.

184. Дудка Т. Ю. Внесок науково-педагогічної еліти в українське національне відродження (20-ті рр. ХХ ст.) // Гірська школа Українських Карпат. Івано-Франківськ: Видавництво ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника», 2016. № 15. С. 148–152.

185. Dudka T. Problems of formation the tourism-excursion model of education as a component of XIX – mid XX century // Scientific issue of knowledge, education, law and management. Lodz: Wydawca Fundacja «Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO», 2016 (czerwiec). № 2 (14). P. 25–35.

186. Dudka T. The question of methodology excursion and tourist activities in modern teaching practice // Scientific issue of knowledge, education, law and management. Lodz: Wydawca Fundacja «Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO», 2016 (grudzien). № 4 (16). P. 35–45.

187. Дудка Т. Ю. Дефінітивні аспекти дослідження проблеми екскурсій в історико-педагогічному вимірі XIX – XXI ст. // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки: збірник наукових праць / за ред. проф. Тетяни Степанової. № 1 (56), лютий 2017. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. С.61–65.

188. Дудка Т. Просвітницька діяльність українських представників вищої школи в умовах еміграції (перша половина XX століття) // Обрії. Науково-педагогічний журнал. Івано-Франківськ: РВВ ОІППО, 2017. Випуск № 1 (44). С.11–13.

189. Дудка Т. Ю. Історіософський аналіз освітніх систем давніх цивілізацій (до V ст.) // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. – Випуск 57: збірник наукових праць / за науковою ред. В. Д. Сиротюка; Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2017. С. 60–64.

190. Dudka T. Academic mobility as a historical and educational problems // Scientific issue of knowledge, education, law and management. Lodz: Wydawca Fundacja «Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO», 2017 (marzec). №1 (17). P. 90–99.

191. Дудка Т. Ю. Діалектичність освітнього процесу європейських університетів ХІХ століття // Педагогічна освіта: теорія і практика: Збірник наукових праць; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. В. М. Лабунець]. Вип. 22 (1–2017). Ч. 1. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 84–90.

192. Дудка Т. Ю. Українознавча складова екскурсійно-туристичної діяльності як історико-педагогічного феномена // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія: збірник наукових праць. К.: Видавництво Національного авіаційного університету «НАУ-друк», 2017. Вип. 1 (10). С. 55–59.

193. Dudka T. Historiographical analysis of content design of ecological-touristic responsibility of personality in pedagogical practice // Scientific issue of knowledge, education, law and management. Lodz: Wydawca Fundacja «Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO», 2017 (czerwiec). № 2 (18). P. 50–55.

194. Дудка Т. Ю. Феноменологічні витoki духовного потенціалу просвітництва за часів Київської Русі (ІХ – ХІІ ст.) // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : збірник наукових праць / за ред. проф. Тетяни Степанової. №3 (58), вересень 2017. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017. С.116–119.

195. Dudka T. Axiological measurements of the international Enlightenment in the national theory and practice of the XVIII century // Modern tendencies in pedagogical education and science of Ukraine and Israel: The way to integration. Odesa-Israel: Ariel University, 2017 (october). № 8. P. 50–54.

196. Дудка Т. Ю. Предметна наповненість педагогічних поглядів давньоруських просвітників ХІІ – ХІV ст. // Гірська школа Українських Карпат. Івано-Франківськ: Видавництво ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника», 2017. № 16. С. 143–145.

197. Дудка Т. Ю. Просвітницька діяльність українських земств у контексті відкриття музеїв (друга пол. ХІХ ст.) // Педагогічна освіта: теорія і

практика: Збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. В. М. Лабунець]. Вип. 23 (2–2017). Кам'янець-Подільський, 2017. Ч.1. С. 97–101.

198. Дудка Т. Ю. Лабораторний практикум з сімейного туризму. Київ-Херсон: ФОП Гринь Д.С., 2017. 98 с.

199. Дудка Т.Ю. Просвітницький туризм як історико-педагогічний феномен : монографія. Київ-Херсон: ФОП Гринь Д. С., 2017. 460 с.

200. Dudka T. Retrospective analysis of training future professors (XIX century) // 8-th International Conference materials: «Modern tendencies in pedagogical education and science of Ukraine and Israel: The way to integration» (Odesa, 11– 14 september 2017). Odesa–Israel: Ariel University, 2017. № 8. P. 6.

201. Дудка Т. Ю. Розгортання студентського туристичного руху Галичини під впливом подвижницької діяльності І. Франка (історико-педагогічний аспект) // Географія, економіка і туризм : національний та міжнародний досвід: Матеріали XI наукової конференції з міжнародною участю (Львів, 15–17 вересня 2017 р.). Львів, 2017. С. 59–63.

202. Дудка Т. Ю. Рекреаційний потенціал фізичного виховання в історико-педагогічних вимірах XIX століття // Роль освіти у сталому розвитку гірського регіону: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 20–22 вересня 2017 р.) / за заг. ред. М. П. Оліяр. Івано-Франківськ: НАІР, 2017. С. 25–26.

203. Дудка Т. Ю. Практичні аспекти екологізації позашкільної освіти в історико-педагогічному вимірі XIX ст. // Екологізація освіти як чинник сталого розвитку суспільства: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 19 – 20 жовтня 2017 р.). Львів: РВВ НЛТУ України, 2017. С. 59–60.

204. Дудка Т. Ю. Вплив іноземної педагогічної еліти на розвиток вітчизняної системи професійної підготовки педагогічних кадрів XVIII ст. // Педагогічна освіта на зламі століть: досвід минулого – погляд у майбутнє:

матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю кафедри педагогіки (Ніжин, 19–20 жовтня 2017 р.) / за заг. ред. Є.І.Коваленко. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2017. С. 82–83.

205. Дудка Т. Ю. Ретроспективний аналіз ціннісних орієнтирів сучасного викладача в умовах адаптивного навчання // Адаптивні технології управління навчанням: матеріали третьої міжнародної конференції (Одеса, 25–27 жовтня 2017 р.). Одеса, 2017. С. 26–28.

206. Дудка Т. Ю. Теоретична сутність екскурсійних форм туристичної роботи як інструменту модернізації освітнього середовища (поч. ХХ ст.) // Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. (Умань, 5–6 жовтня 2017 року); FOLIA COMENIANA: Вісник Польсько-української науково-дослідницької лабораторії психодидактики імені Я. А. Коменського / гол. ред. Осадченко І. І. Умань: ВПЦ «Візаві», 2017. С. 9–11.

207. Дудка Т. Ю. Валеологічна центрованість рухової активності як предмет історико-педагогічного аналізу // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. – Випуск 59 : збірник наукових праць / за науковою ред. В. Д. Сиротюка; Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 47–51.

208. Дутчак О. Сучасна українська історіографія краєзнавчого руху у Галичині 30-х рр. ХІХ – 30-х рр. ХХ ст.: монографія. Івано-Франківськ: НАІР, 2012. 275 с.

209. Душевский В. П. Крым – родина отечествоведения // Культура Крыма на рубеже веков (ХІХ – ХХ вв.): Материалы респ. науч. конф. Симферополь, 1993. С. 93–95.

210. Емельянов Б. В. Организация туристической работы в школе. М., Профиздат, 1986. 81 с.

211. Енджейчик И. Современный туристический бизнес. Экостратегии в управлении фирмой / И. Енджейчик. М.: Финансы и статистика, 2003. 671 с.
212. Енциклопедія українознавства. Загальна частина / НАН України, Ін-т Укр. археографії; перевид. в Україні; репринтне відтворення вид. 1949 р. К.: [б. в.], 1995. 431 с.
213. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Т. 3. / ред. В.Кубійович. К.: Глобус, 1993. 397 с.
214. Ерасов Б. С. Социальная культурология: Учебник для студентов высших учебных заведений. М.: Аспект-Пресс, 2000. 591 с.
215. Етимологічний словник української мови: У 7 т./ ред. кол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. К.: Наук. думка, 1983. 652 с.
216. Эймонтова Р. Г. Идеи Просвещения в обновляющейся России (50-е – 60-е годы XIX века). М.: Издат. Центр ИРИ РАН. 1998. 120 с.
217. Элиаде М. Космос и история: Избранные работы / М. Элиаде. М.: Прогресс. 1987. 312 с.
218. Житецький І. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві. (З приводу 50-річчя його закриття в 1876) // Україна. К., 1927. № 5. С.31–36.
219. Життя в еміграції // Український вісник. Прага, 1925. № 2. С. 17.
220. Житье и хождение Даниила, Русския земли игумена (1106 – 1107 гг.) / подг. текста, перевод и комм. Г. М. Прохорова // ПЛДР-ХІІ. М., 1978. Т 1. 645 с.
221. Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нарис історії і діяльності / відп. ред. П. С. Сохань. К.: Наукова думка, 1993. 246 с.
222. Журнал общего собрания Юго-западного отдела Императорского русского географического общества 18 ноября 1873 года // Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического Общества. Киев, 1874. Т. 1: за 1873 год. С. 68–77.
223. Забуга М. Києво-Могилянська колегія як праматір Київської Духовної Академії // Православний вісник. К., 1996. № 1. С. 29–31.

224. Загвязинский В. И. Противоречия процесса обучения. Свердловск: Средн.-Урал. кн. изд-во, 1971. 183 с.
225. Заклинський М. Пізнай свій край: опис мандрівки по Карпатах // Ранок. К., 1937. С. 7–8.
226. Запесоцкий А. С. Образование: философия, культурология, политика / А. С. Запесоцкий. М.: Наука, 2003. 456 с.
227. Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. К.: Логос, 1995. 447 с.
228. Зарубежная русская школа (1920-1924) / гл. ред. А. Анцыферов. Прага, 1924. 286 с.
229. Заседание Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества 7 февраля 1875 года // Киевский телеграф. – К.: «ТЕЛЕГРАФЪ», 1875. № 21. С. 1–2.
230. Заседание Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества 26 февраля 1876 года // Киевский телеграф. – К.: «ТЕЛЕГРАФЪ», 1876. № 34. С. 2–3.
231. Заставний Ф. Географія України: Навчальний посібник. Львів: «Світ», 1990. 360 с.
232. Захаров И. В. Миссия университетов в европейской культуре/ И.В.Захаров. М.: Фонд «Новое тысячелетие», 1994. 567 с.
233. Зеньковский В. В. История русской философии: в 2 т. / В.В.Зеньковский. Л.: «ЭГО», 1991. Т. 1. 256 с.
234. Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. М.: Школа-пресс, 1996. 250 с.
235. Зернов Н. Югославия (1920–1940). Хроника культурной жизни // Литературоведческий журнал. М.: Изд-во «ИНИОН РАН», 2000. № 13–14. С.78–85.
236. Золотоверх В. В. Нариси з історії спеціальної дошкільної педагогіки: монографія. К: Науковий світ, 2004. 196 с.

237. Золотухіна С.Т. Розвиток теорії та практики виховуючого навчання в історії вітчизняної педагогічної думки (IX – XIX ст.): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки». Київ, 1995. 48 с.
238. Зорин И. В. Феноменология путешествий: в 8 ч. Ч. 1. «Этнология путешествий». М.: Советский спорт, 2005. 124 с.
239. Зорин И. В., Квартальнов В. А. Энциклопедия туризма. М.: «Финансы и статистика», 2006. 320 с.
240. Зубков И. В. Земские школы, гимназии и реальные училища (1890–1916) // Расписание перемен. Очерки истории образовательной и научной политики в Российской империи – СССР (конец 1880-х – 1930-е годы). М.: Новое литературное обозрение, 2012. С. 150–236.
241. Зямятин Д. Н. Образы путешествий как социальное освоение пространства // Социологические исследования. М.: Институт социологии РАН, 2002. № 2. С. 12–22.
242. Иванов А. Е. К 250-летию Академии Наук // Новый журнал. Нью-Йорк, 1974. Кн. 116. С. 297–313.
243. Известия и труды Харбинского политехнического института (1931–1932) / редкол. Н. А. Богомоллов и др. Харбин, 1932. Т. 5. 160 с.
244. Извлечение из всеподданнейшего отчёта г. Министра народного просвещения за 1870 год // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1872. Март. С. 1–97.
245. Извлечение из всеподданнейшего отчёта г. Министра народного просвещения за 1873 год // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1875. Сентябрь. С. 1–68.
246. Извлечение из всеподданнейшего отчёта г. Министра народного просвещения за 1884 год. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1887. 274 с.
247. Извлечение из всеподданнейшего отчёта г. Министра народного просвещения за 1897 год. СПб., 1900. 146 с.

248. Ильяшенко Е. Г. Педагогическая антропология в России: история и современность: монография. М.: УРАО, 2003. 132 с.
249. Информационный бюллетень Новороссийского губернского отдела народного образования // Журнал департамента народного просвещения / гл. ред. Э. Л. Радлов. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1926. №3. – С. 3.
250. Информация // Киевлянин. К., 1874. № 118. С. 2.
251. Историко-педагогическая ретроспектива теории и практики образования: монография / под редакцией Г. Б. Корнетова. М.: АСОУ; Тверь: Золотая буква, 2006. 247с.
252. Исторический обзор и современное положение подготовительных курсов Харбинского политехнического института (1920–1932). Харбин: изд-во пед. корпорации ПК, 1932. 111 с.
253. История образования и педагогической мысли за рубежом и в России: Учебное пособие для вузов / под ред. З. И. Васильевой. М.: Академия, 2001. 416 с.
254. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебное пособие для педагогических учебных заведений / под ред. академика РАО А. И. Пискунова. М.: ТЦ Сфера, 2001. 512 с.
255. История философии: в 4 т. / под ред. М. А. Дынника и др. М.: Изд-во АН СССР, 1957. Т. 1. 720 с.
256. Іваненко О. А. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 375 с.
257. Іваничук О. У справі фізичного виховання шкільної молоді // Учитель. Л., 1907. Ч. 10. С. 148–159.
258. Іваничук Р. Нарис історії «Просвіти» / за ред. І. Мельника. Львів; Краків; Париж: Просвіта, 1993. 231 с.

259. Іларіон Київський Слово про закон і благодать // Історія української філософії: Хрестоматія / упоряд. М. Кашуба. Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2004. 176 с.
260. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст.: монографія. К.: Наукова думка, 1966. 251 с.
261. Історико-культурна спадщина України (XIX ст. – поч. XX ст.). Збірник документів і матеріалів / авт. передмови Т. Ф. Григор'єва. К.: Рідний край, 1995. 327 с.
262. Історичний огляд життя в студентських організаціях. Львів, 1908. 142 с.
263. Історія Національної академії наук України, 1918 – 1933: Наук. довід. апарат: У 2 ч. / упоряд. О. О. Колобов та ін.; редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. К.: НБУВ, 2002. Ч. 1. 448 с.
264. Історія Національної академії наук України (1941 – 1945): Док. і матеріали: У 2 ч. / упоряд. О.О. Колобов та ін.; редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К.: НБУВ, 2008. – 576 с.
265. Історія Одеського університету (1865–2000): Наукове видання / головний редактор В. А. Сминтина. Одеса: Астропринт, 2000. 226 с.
266. Історія релігії в Україні: навчальний посібник / за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. К.: Товариство «Знання», 1999. 735 с.
267. Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / відп. ред. П. Т. Тронько, О. П. Реєнт; НАН України. Ін-т історії України. К.: Рідний край, 2001. Вип. 19. 546 с.
268. Історія української та зарубіжної культури / за ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. К.: Знання-Прес, 2002. 351 с.
269. Кабанова Е. В. Школа и русская эмигрантская диаспора в Европе (1919 – 1930 гг.). Екатеринбург: Изд-во ГОУ ВПО «Рос. гос. пед. ун-т», 1998. 207 с.

270. Каганович Б. С., Кобак А. В. Иван Михайлович Гревс и петербургское краеведение: Сборник к 150-летию со дня рождения. СПб.: Европейский Дом, 2010. 114 с.
271. Каганович Б. С. Русские медиевисты первой половины XX века. СПб.: Гиперион, 2007. 241 с.
272. Каганский В. Л. Путешествие в ландшафте и путешествие в культуре // Культура в современном мире: опыт, проблемы, направления. М.: НИИ Информкультура, 2001. Вып. 2. С. 7–12.
273. Калениченко Н. П., Ильченко Ж. Д. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. К.: «Наукова думка», 1994. № 1. С. 72–81.
274. Каменогорський Є. Завдання українського мандрівництва // Наша Батьківщина. Львів, 1938. Ч. 6. С. 143–149.
275. Каменский З. А. Философские идеи русского Просвещения: (Деистическо-материалистическая школа). М.: Мысль, 1971. 396 с.
276. Кандидаты в звание профессоров // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1862. Апрель. С. 37–38.
277. Кант И. Ответ на вопрос: что такое Просвещение? // Соч.: в 6 т. М.: Мысль, 1986. Т. 6. 743 с.
278. Каптерев П. Ф. История русской педагогики. СПб.: «Земля», 1915. 746 с.
279. Каптерев П. Ф., Музыченко А. Ф. Современные педагогические течения в Западной Европе и Америке. М.: Изд. «Польза», 1913. 131 с.
280. Карамзин Н. М. История государства Всероссийского: В 12 т. М., 1816. Т. I. 297 с.
281. Кареев Н. И. Памяти двух историков // Анналы. Пг., 1922. № 1. С.155–174.

282. Карташев А. В. Как создавался Богословский институт. Двадцати пяти летний юбилей Православного Богословского Института в Париже (1925 –1950) // Церк. Вестн. Зап.-Европ. Экзархата. Париж, 1925. № 4. 25 с.
283. Касавин И. Т. «Человек мигрирующий» онтология пути и местности // Вопросы философии. Томск: Издательство «ТГУ», 1997. № 7. С. 74–81.
284. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: монографія. К.: Либідь, 1999. 352 с.
285. Катренко А., Чирикало Н. Науково-культурницька й політична діяльність Київської громади (70-ті – початок 80-х років XIX ст.) // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26–27 березня 1998 року: Доповіді та повідомлення. К., 1999. С. 96–110.
286. Катренко А., Петрук Б. О. О. Русов – видатний вчений і громадський діяч (1847–1915). К.: Нора-прінт, 1998. 64 с.
287. Качкан В. Українське народознавство в іменах: У двох частинах. К.: Либідь, 1994. Ч. 1. 336 с.
288. Квартальнов В. А., Зорин И. В., Козырев В. М. Теория и практика туризма: учебник для вузов туристического профиля. М.: Финансы и статистика, 2003. 670 с.
289. Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным Отделом Императорского Русского Географического Общества. К., 1875. С. V.
290. Киевская однодневная перепись // Киевлянин. К., 1875. № 120. С. 1–2.
291. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII-XVIII ст. / упоряд. З.І.Хижняк; ред. В. С. Брюховецький (енциклопедичне вид.). К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. 736 с.
292. Кишкин Л. С. О русской эмигрантской молодежи в Праге (1920 – 1930-е гг.) // Славяноведение. М.: Изд. «НАУКА», 1993. № 4. С. 96–100.

293. Киян О. І. Володимир Антонович : історик й організатор Київської історичної школи. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. 491 с.
294. Клід Б. Народництво Володимира Антоновича // Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (26–27 березня 1998 р., м. Київ). Доповіді та повідомлення. К.: Київський університет імені Тараса Шевченка, 1999. С. 38–61.
295. Клосовский О. Международный географический конгресс в Париже // *Голос*. СПб., 1875. № 194. С. 3.
296. Ключевский В. О. С. М. Соловьев, как преподаватель // *Московский университет в воспоминаниях современников (1755–1917): сборник / сост. Ю.Н. Емельянов*. М.: Современник, 1989. С. 351–359.
297. Кляп М., Шандор Ф. Сучасні різновиди туризму: Навчальний посібник. К.: Знання, 2011. 334 с.
298. Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания // *Архив Рос. акад. наук, Центральный ист. архив г. Москвы, Российская политическая энциклопедия*. М.: РОССПЭН, 2005. 784 с.
299. Ковалевский П. Е. Зарубежная Россия : История и культурно-просветительная работа Русского Зарубежья за полвека (1920 – 1970). Париж: Изд. Libr.des eing continents, 1973. 147 с.
300. Коваленко О. Б., Курас Г. М., Маліневська В. М. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині в другій половині ХІХ ст. // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей). К., 1984. С. 236–239.
301. Ковбасенко Ю. І. Антична література: навчальний посібник. К.: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2014. 256 с.
302. Коверко Б. Василь Нагірний і початок роботи українського гімнастичного товариства «Сокіл» // *Спорт і національне відродження, присвячене 120-літтю від дня народження професора Івана Боберського (14 – 15 жовтня 1993 р.)*. Львів, 1993. Ч. 1. С. 68–70.

303. Кожекін А. Г., Попов О. Д. Краєзнавчий туризм в навчальних закладах Криму на межі ХІХ – ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. К.: Рідний край, 1999. Вип. 6. С. 148–152.
304. Коленкин А., Зимин Н. Дальние экскурсии: Опыт массовой работы Центрального музейно-экскурсионного института и Института методов внешкольной работы Наркомпроса. Москва: Работник просвещения, 1927. 120 с.
305. Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні (ХІХ – перша третина ХХ ст.). Київ: [б.в.], 1992. 170 с.
306. Кононенко М. П., Сазоненко Г. С. Українські вчені-натуралісти, математики, лікарі, педагоги. К.: Український центр духовної культури, 2001. 312 с.
307. Константинов Н. А., Медынский Е.Н., Шабаева М. Ф. История педагогики: Учебное пособие для педагогических институтов. М.: Просвещение, 1982. 447 с.
308. Константинович М. Некоторые данные о народном образовании в юго-западном крае к 1 января 1873 г. // Отечественные записки. СПб., 1876. Т. II. С.151–175.
309. Константинович М. Список учебных заведений юго-западного края, состоящих в ведении М. Н. П. к 1 июля 1874 г., с картою (составленных с выездом по губерниях) // Киевский телеграф. К.: «ТЕЛЕГРАФЪ», 1874. № 100. С. 1.
310. Короткий П. Т. Религиозно-философское представление о бытии в истории: Учебное пособие. Смоленск: Универсум, 2004. 246 с.
311. Корчмарик Ф. Б. Представники «київської науки» та їхня діяльність в Московії // Православний вісник. К., 1993. № 4–6. С. 52–58.
312. Косик В. И. Первая русско-сербская гимназия в Белграде 1920–1944 гг. // Педагогика Русского Зарубежья. М.: [б.и.], 1997. С. 15–18.

313. Коссаковский М. Г. К вопросу об ученических экскурсиях с педагогической целью. Ст. преп. Вилен. 2 гимназии М. Г. Коссаковского. Вильна: тип. А. Г. Сыркина, 1900. 21 с.
314. Костиков В. В. Не будем проклинать изгнание...: Пути и судьбы русской эмиграции. М.: Изд-во «Международные отношения», 1990. 464 с.
315. Кочергін І. О. Невідомий Д. І. Яворницький // Січеславський альманах. Д.: Національний гірничий університет, 2008. Вип. 3. С. 121–131.
316. Кочеров С. Н. Русская идея: сущность и смысл : Монография. Нижний Новгород: НГПУ, 2003. 186 с.
317. КПСС о культуре, просвещении и науке: Сборник документов. М.: Политиздат, 1963. 168 с.
318. Красиков М. З історії вивчення Слобожанщини // Краєзнавство. Літопис українських краєзнавців. К., 1995. № 1–4. С. 19–25.
319. Краснова Ю. В. Основные тенденции развития исторического образования в столичных университетах России в конце XIX – начале XX вв. // Философский век: альманах. Вып. 29: История университетского образования в России и междунар. традиции просвещения. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского Центра истории идей, 2005. Т. 2. С. 313–320.
320. Краснова Ю. В. Цели университетского исторического образования: взгляд правительства и университетской корпорации (конец XIX – начало XX века) // Историк в меняющемся пространстве российской культуры: сб. ст. / Челябинский гос. ун-т, Ин-т гуманитар. проблем, Ист. фак-т, Лаборатория информационных систем в исторических науках; гл. ред. Н. Н. Алеврас. – Челябинск: Красный пояс, 2006. С. 136–147.
321. Краснуха Э. В. Загородные путешествия в клубах. Л.: Прибой, 1928. 94 с.
322. Краснуха Э. В. Массовые экскурсии и их организация // Летняя работа клубов. Л.: Государственное издательство, 1925. С. 13–22.
323. Краткая история Карлового университета / под ред. Т. И. Синьова. Прага, 1965. 330 с.

324. Крижановська О. О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух XVIII – на початку XX ст.): Навчальний посібник. К.: Аквілон-Прес, 1998. 134 с.
325. Крип'якевич І. Для поширення овиду // Поступ. Львів, 1929. Ч. 3. С. 180–181.
326. Крип'якевич І. З історії Галицького краєзнавства // Туристика і краєзнавство. Львів, 1925. Ч. 2. С. 3–4.
327. Крип'якевич І. З історії української журналістики // Наша Батьківщина. Львів, 1937. Ч. 2. С. 35.
328. Крип'якевич І. Історія України / відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів: Світ, 1990. 520 с.
329. Крисаченко В. С. Українознавство: хрестоматія-посібник: у 2-х книгах. К.: Либідь, 1996–1997. Кн. 2. 463 с.
330. Кролох П. Антирелигіозна пропаганда во время экскурсий // Спутник экскурсанта. М., 1954. № 1. С. 8–10.
331. Крупская Н. К. Экскурсионный метод при изучении вопросов, намеченных в схемах программ, принятых съездом соцвосов // Педагогические сочинения. М., 1959. Т. 3. С. 47–54.
332. Крюков С. Вспомогательная школа в Германии // Вестник воспитания. М., 1914. № 4. С. 80–86.
333. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ: [б. в.], 1993. 200 с.
334. Кудла О. В. «Просвіта» в Україні на початку XX ст. (за документами ЦДІАК України) // Архіви України. К.: ДКАУ, 1994. № 1–6. С. 35–44.
335. Кудрякова Е. Б. Российская эмиграция в Великобритании в период между двумя войнами. М.: ИНИОН РАН, 1995. 66 с.
336. Кулаковский Ю. С Берлина (Международный конгресс историков) // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1923. Октябрь. С. 37–55.

337. Куликова С. В. Гуманистическая направленность педагогической мысли и учебных заведений в России конца XIX – начала XX в. Волгоград [б.и.], 1996. 264 с.

338. Куницкий А. С. Украинский этнограф П. П. Чубинский (1839–1884) // Советская этнография. М. : Изд-во Академии Наук СССР, 1956. Вып. 1. С. 77–86.

339. Курас І. Ф. Філософія і туризм // Філософські нариси туризму: наук. – навч. видання. К.: Український центр духовної культури, 2005. С. 258–264.

340. Кэмпбелл Д. Тысячеликий герой. М.: Рефл-бук АСГ, 1997. 384 с.

341. Лавріненко О. А. Педагогічна майстерність в історико-педагогічному вимірі: теорія, практика, поступ. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 399 с.

342. Ламанский В. И. Заметка о вакантных кафедрах в наших университетах // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1862. Ч. СХV. С. 339–349.

343. Ламанский В. И. Славянское житие св. Кирилла как религиозно-этическое проповедание и как исторический источник: Критические заметки. М., 1915. 388 с.

344. Ларченков Е. П., Кравчук О. П., Кравчук А. О. Геология в Одесском университете: времена и пространства (Очерки истории кафедры общей и морской геологии). О.: Фенікс, 2009. 536 с.

345. Лебединский И. Павел Платонович Чубинский и его труды по обычному праву (1839 – 1884) // Украинская жизнь. М.: Типография Т-ва «ЗА ДРУГА», 1914. № 1. С. 34–38.

346. Лев В. Сто років праці для науки і нації: коротка історія Наукового товариства імені Шевченка. Нью-Йорк: НТШ, 1972. 55 с.

347. Левитский М. А. О состоянии глаз учащихся и об изменении их преломляемости в течении учения: (По данным осмотра учащихся в сельских и городских средних школах). К.: Тип. Ун-та св. Владимира акционер. о-ва печ. дела Н. Т. Корчак, 1909. 171 с.

348. Леонтович Ю. Основні тенденції розвитку школи і просвітництва в Київській Русі. Х.: [б.в], 2003. 115 с.
349. Лист Б. Антоновича до М. Драгоманова 27 травня 1875 р. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х томах. К.: Заповіт, 1997. Т. 2. С. 103–106.
350. Лист В. Антоновича до М. Драгоманова 10 жовтня 1876 р. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х томах. К.: Заповіт, 1997. Т. 2. С. 109–111.
351. Листвина Е. В. Путешествие как конструирование реальности: социокультурный и психологический аспекты // Культурное пространство путешествий (8–10 апреля 2003 г.). СПб.: Центр изучения культуры. С. 260–262.
352. Листопад О. Іван Гавришкевич – перший краєзнавець Розточчя // Туризм і краєзнавство. Львів [б.в.], 1995. Ч. 1. С. 3–11.
353. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / редкол.: І.Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 560 с.
354. Літопис випускників Львівського національного університету імені І.Франка / ред. В. В. Дурдинець, В. М. Бородько, І. А. Войтюк, М. А. Серб, А.В. Артюх, Л. П. Мисан. К.: Вид-во «Логос Україна», 2010. 200 с.
355. Літопис Національного музею за 1935 рік. Видання Союзу прихильників національного музею. Львів, 1935. 35 с.
356. Локк Дж. Мысли о воспитании: хрестоматия по истории зарубежной педагогики. М., 1981. 695 с.
357. Лонский А. Русский народный университет в Лондоне // Вестник самообразования. Париж, 1922. № 2. С. 15–17.
358. Лосский В. Н. Теория воспитания: монография. Минск: Изд. «БЭ», 2015. 419 с.

359. Л-рь Л. Письмо из Парижа // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1877. Июнь. С. 142–148.
360. Лук'янець Л. І. Милосердя і доброта – найбільші людські цінності // Позакласний час. К., 2008. № 8. С. 63–67.
361. Лук'янова Л. Г. Освіта в туризмі: Навчально-методичний посібник для вузів. К.: Вища школа, 2008. 720 с.
362. Лукичев Г. А. Образование стран Европейского союза устремлено в будущее // Социология и образование. М.: СГУ, 2004. № 4. С. 169–173.
363. Луначарский А. В. О народном образовании. Статьи и речи за период 1917–1929 гг. М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1958. 559 с.
364. Луцький Я. Український краєзнавчо-туристичний рух у Галичині (1830–1939 рр.). Івано-Франківськ: «Плай», 2003. 140 с.
365. Львівська політехніка в публікаціях (1844–2013): бібліогр. покажчик / уклад.: І. О. Белоус, Г. К. Белявська, М. В. Загачевська, Н. В. Козел. Л.: Видавництво Львівської політехніки, 2014. 692 с.
366. Любина Г. И. Россия и Франция. История научного сотрудничества (вторая половина XIX – начало XX вв.) / РАН, Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. М.: ТОО Янус-К, 1996. 263 с.
367. Любина Г. И. Формирование основ научной политики во Франции / отв. ред. В. И. Масленников; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники. М.: Наука, 1980. 208 с.
368. Любіцева О. О. До питання термінології в туризмі // Географія та туризм: Збірник наук. праць. К.: Альтерпрес, 2009. Вип. 3. С. 39–47.
369. Любіцева О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). К.: «Альтерпрес», 2005. 436 с.
370. Любіцева О. О., Бабарицька В. К. Туризмознавство: вступ до фаху. К.: Вид. поліграф. центр «Київський університет», 2008. 412 с.
371. Лященко И. И. Санитарное состояние школ Бахмутского уезда Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1911. 13 с.

372. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від докільця до спільноствіту / пер. з нім., післямова, примітки А. Єрмоленко. К.: Лібра, 2004. 196 с.
373. Макареня А. А. Образовательный туризм как фактор успешного становления профессиональной компетентности будущего педагога // Образование в эпоху перемен. СПб.: ГНУ ИОВ РАО, 2005. С. 105–110.
374. Макаров В. Г. Архивные тайны: интеллигенция и власть // Вопросы философии. Томск: Издательство «ТГУ», 2002. № 10. С. 108–125.
375. Макарчук С. Етнографія України : Навчальний посібник. Львів: Світ, 1994. 520 с.
376. Максимович М. А. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде, Михаила Максимовича. СПб.: Тип. А. Траншеля, 1871. 154 с.
377. Малицкий Б., Оноприенко В. Проблемы академической науки глазами ученых / НАН Украины. Центр исслед. науч. техн. потенциала и истории науки им. Г. М. Доброва. К.: [б.в.], 2003. 38 с.
378. Малюта О. В. «Просвіта» (1868-1939) // Енциклопедія історії України: у 10 т.; ред. кол. В. А. Смолій та ін.; Інститут історії НАН України. К.: Наукова думка, 2012. Т. 9. 338 с.
379. Манджура В. Першопроходці // Рідна природа. Л. [б.в.], 1985. С. 7–11.
380. Марков Б. В. Путешествие как признание Другого // Путь Востока: Межкультурная коммуникация. Материалы IV Молодежной научной конференции по проблемам философии, религии, культуры Востока. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. Вып. 30. С. 186–196.
381. Маркусь І. Духовна культура в Київській Русі та її конфліктна взаємодія. К.: [б.в.], 2014. 61 с.
382. Марсель Г. NOMO VIATOR / пер. укр. В. Й. Шовкуна. К.: Видавничий дім «КМ Academia», Університетське видавництво «Пульсари», 1999. 320 с.

383. Маслов В. Назовите это чудом. Первая волна русской научной эмиграции в Чехословакии // Поиск. М.: Изд. госуд. универ. путей сообщения Императора Николая II, 2000. № 18. С. 12–19.
384. Масловский А. О. О Крещенных народах // Епарх. Ведомости, 1871. №11. С. 337–338.
385. Маслоу А. Мотивация и личность / пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухина. СПб.: Питер, 2003. 351 с.
386. Масляна А. Д. Київська Русь та православ'я: віхи історії. Х.: «ХДЗ», 2014. 194 с.
387. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. М.: Стереотипное издание, 1958. Т. 2. 1802 с.
388. Медынский Е. Н. История русской педагогики с древнейших времен до великой пролетарской революции: Пособие для асп. и преподавателей истории педагогики в педвузах и педтехникумах. М.: Учпедгиз, 1936. 330 с.
389. Мельников Г. П. Актуальность кирилло-мефодиевской и средневековой тематики в современной Центрально-Восточной Европе // Славянский альманах. М.: Индрик, 2014. С. 12–22.
390. Менгальдо Е. Русские в Париже. 1919–1939. М. : Наука, 2001. 247 с.
391. Менжинская В. Р. Дальние экскурсии для рабочих как элемент политического и производственного просвещения рабочих // Коммунистическое просвещение. М., 1924. № 6 (18). С. 89–90.
392. Мид М. Культура и мир детства. М.: Наука, 1988. 429 с.
393. Мижухев П. Г. Главные моменты в развитии западноевропейской школы: хрестоматия по истории педагогики / сост. И. Ф. Свядковский. Москва: Учпедгиз, 1936. Т. 1. 107 с.
394. Милюков П. Н. Очерки по истории русской культуры. В 3 т. Т. 2. Вера, творчество, образование. М.: Изд. группа «Прогресс-Культура», 1994. Ч. 2. 496 с.

395. Мироненко Н. С. Проблемы исследования пространственных структур мирового хозяйства // Пространственные структуры мирового хозяйства. М.: «Пресс-Соло», 1999. С. 6–30.

396. Миропольский С. И. Очерки истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени. СПб., 1893. Вып. 1. 63 с.

397. Мисак Н. Ф., Васильева О. С. Культурно-просвітницька діяльність українських студентських товариств у Галичині наприкінці ХІХ ст. // Науковий вісник: Гілея. К., 2011. Випуск 49 (№ 7). С. 31–35.

398. Михайлова М. В. Передовые школы и воспитательные учреждения Европы и Америки в начале ХХ века. М.: Наука, 1966. 314 с.

399. Михальченко С. Историко-филологический факультет Императорского Варшавского университета: опыт истории кафедр (1869–1915) // Российские университеты в XVIII–XX веках: сборник научных статей. Воронеж: типогр. Воронежского гос. ун-та, 2004. Вып. 7. 88 с.

400. Мишанич О. В. Прийняття християнства і давнє українське письмо // Кризь віки. К.: АТ «ОБЕРЕГИ», 1996. С. 5–23.

401. Мияковский В. «Киевская Громада» (с истории украинского общественного движения 60-х годов) // Летопись революции. М.-Л.: Госиздат, 1924. № 4. С. 135–139.

402. Міяковський В. В. Б. Антонович перед слідчою комісією (з приводу 15 літ смерті В. Б. Антоновича) // Червоний шлях. Х.: Державне видавництво України, 1923. № 3. С. 234–244.

403. Міяковський В. Звільнення М. П. Драгоманова з Київського університету // Україна. 1926. № 2–3. С. 90–96.

404. Модестов В. Русская наука в последние двадцать пять лет // Русская мысль. М., 1890. Кн. V. С. 77.

405. Мозгова І. І. Іноземні мови в Острозькій колегії, братських школах і Києво-Могилянській академії (кін. ХVІ – поч. ХІХ ст.). Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2004. 56 с.

406. Мордвінцев В. «Київський університетський розбрат» // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури: матеріали наук.-теорет. конф., присвяченої 165-річчю Київського націон. ун-ту імені Тараса Шевченка. К.: ВЦ «Київський ун-т», 1999. Ч. 1. С. 47–50.
407. Мороз О., Халімончук А. Шляхами Івана Франка: нарис. Львів: Каменяр, 1966. 103 с.
408. Москалець В. Психологічне обґрунтування української національної школи. Львів: Світ, 1994. 120 с.
409. Московский университет в воспоминаниях современников (1755–1917): сборник / сост. Ю. Н. Емельянов. М.: Современник, 1989. 735 с.
410. Мягков Г. П., Сеницын О. В. О методологических особенностях высшего исторического образования России XIX – начала XX в. и их значение для современного высшего педагогического образования // Новое в содержании и организации высшего педагогического образования: материалы Всерос. научно-практической конф. (23–24 ноября 1993 г.). Казань, 1994. С.64–67.
411. На еміграції // Нова Україна. Прага-Берлін, 1923. С. 134.
412. На еміграції // Студентський вісник. Прага, 1924. № 4. С. 134.
413. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Ч. 1. 372 с.
414. Наторп П. Философская пропедевтика // Избранные работы. М.: Территория будущего, 2006. 218 с.
415. Національно-освітня робота серед українського студентства в Берліні // Український студент. Прага, 1923. Ч. 3–4. С. 68.
416. Невский В. А. Массовая политико-просветительная работа революционных лет. Критический обзор важных форм агитации и пропаганды. М., 1925. 57 с.
417. Нестерук Ю., Рожко І. Рекреаційне використання масиву Чорногори в Українських Карпатах у контексті оптимізації природокористування та збереження біорізноманіття // Туристично-краєзнавчі дослідження:

Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Туризм в Україні: економіка та культура» (Світязь, 9–10 вересня 1998 р.); Федерація профспілок України, Інститут туризму [ред.: О. О. Бейдик]. К.: КМ-Треїдинг, 1998. Ч. 1 С. 269–274.

418. Нива Ж. Пушкин между просветительством и христианством // Контент. М.: «Фабрика журналов», 1999. № 2. С. 345–351.

419. Нидерле Л. Славянские древности. М. : «Аналитика Родис», 2000. 254 с.

420. Никандров Н. Д. Российская национальная идея – основа воспитания // Известия Рос. акад. образования. М.: Изд. дом Рос. акад. образования, 1999. № 2. С. 21–30.

421. Никандров Н. Д. Ценности как основа целей воспитания // Школа духовности. М., 1997. № 3. С. 23–29.

422. Никольский Н. В. Родной язык как орудие просвещения инородцев // Православный собеседник. Казань, 1904. 36 с.

423. Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. К.: Укр. Центр духовної культури, 2001. 252 с.

424. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. С. Ф. Платонова. СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1894. 375 с.

425. Новицкий И. Познай самого себя // Киевлянин. К., 1866. № 128. С. 510–511.

426. Обвинительное заключение 2 Секретно-Политического отдела ПП ОГПУ по делу Академии наук от 28.06.1931 г. / гл. ред. Ю. Серов // Копии материалов архивно-следственных дел. СПб.: НИЦ «Мемориал», 2014. 54 с.

427. О безденежной выдаче заграничных паспортов лицам, отправляемым в чужие края для усовершенствования в науках. 15 марта 1844 г. // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1876. Т.2. С. 4.

428. Об избрании студентов из университетов Московского, С.-Петербургского, Казанского и Харьковского для приготовления в

Профессоры. 27 ноября 1827 г. // СП по МНП (отд. первое. 1825–1839). СПб.: Тип. Высш. Академии Наук, 1875. Т. 2. С. 131.

429. Об испытании молодых ученых, возвратившихся из чужих краев. 23 июля 1835 г. // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1875. Т. 2. С. 8–9.

430. Обозний В. В. Краєзнавча підготовка вчителя (теоретичні і організаційно-практичні аспекти). К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. 254 с.

431. Обзор преподавания в Университете Св. Владимира во втором полугодии 1881–1882 учебного года // Киевские университетские известия. К., 1881. № 12. С. 168–175.

432. Об отправлении молодых ученых за границу для приготовления себя к должности профессора и преподавателей // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1865. С. 5–6.

433. Об отправлении молодых ученых за границу для приготовления себя к должности профессоров и преподавателей (10 марта 1862) // СП по МНП. СПб.: Тип. Высш. Академии Наук, 1865. 730 с.

434. Об учреждении применяемого учебного курса по римскому праву при юридическом факультете Берлинского университета для приготовления профессоров сего предмета для русских университетов, 15 ноября 1886 г. // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1894. С. 6–9.

435. Общий устав императорских российских университетов // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1885. Август (№ 8). С. XLIX–LXXXVII.

436. Общий устав императорских российских университетов // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1884. Октябрь (№ 10). С. 27–74.

437. Объявление от Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества о собирании предметов для этнографического музея отдела // Киевлянин. К., 1873. № 67. 8 с.

438. О доручении факультетам университетов рассматривать отчеты профессорских кандидатов // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1871. С. 2–3.

439. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. М.: Азбуковник, 1999. 619 с.

440. О командировании в Берлинский университет для приготовления к профессорскому званию по кафедре римского права // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1891. С. 10–13.

441. Оконь В. Введение в общую дидактику. М.: Высшая школа, 1990. 382 с.

442. О лицах, окончивших курс в наших университетах // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1863. Апрель. С. 174–178.

443. Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Теоретичні основи туризмології: Навчальний посібник. К.: Ніка-Центр, 2005. 316 с.

444. Олійник-Шубравська М. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність // Народна творчість та етнографія. К.: [б.в.], 1965. С. 107–118.

445. Омелянчик Т. Г. Поліфонія педагогічних доль з Тетяною Омелянчик: [нариси]. Вінниця: Нілан, 2017. 171 с.

446. О мерах по улучшению снабжения школ и других учреждений // Собрание законов и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. М., 1942. С. 795–796.

447. О невызове из чужих краев профессоров для Дерптского Университета // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1867. С. 11–14.

448. Онегина С. В. Пореволюционные политические движения Российской эмиграции в 20–30-е гг. (к истории идеологии) // Отечественная история. М.: Наука. 1998. № 4. С. 87–99.

449. Онищенко О. С. Архівні фонди Національної академії наук України: Путівник / відп. ред. О.С. Онищенко; авт.-упоряд. Л. М. Яременко та ін. К.: [б.в.], 2008. 447 с.

450. Онопрієнко В. І. Репресована наука України. К.: Знання, 1990. С. 25–26.

451. О разрешении направлять за границу ученых профессоров и преподавателей // Журнал Министерства народного просвещения. СПб. : Типография Императорской Академии Наук, 1865. Т. 3. С. 7–8.

452. О распоряжении по учреждению Профессорского института. 20 февраля 1828 г. // СП по МНП (отд. первое. 1825–1839). СПб.: Тип. Высш. Академии Наук, 1875. Т. 2. С. 13–15.

453. О расходе на командировки за границу (20 октября 1882) // СП по МНП. В 17 т. Т. 8. СПб., 1892. С. 961–966.

454. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи: підручник. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2017. 498 с.

455. О служебных правах молодых людей, направленных за границу для усовершенствования в науках. 3 января 186 г. // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1876. Т. 2. С. 5–6.

456. Осовский Е. Г. Деятели общественно-педагогического движения и педагоги Русского Зарубежья. 150 биографий. Саранск: Изд-во Мордов. пед. универ. им. Крянгэ, 1997. 99 с.

457. Осовский Е. Г. Зарубежье как гуманистический фактор духовного единения эмиграции (20–30-е гг. XX в.) // Гуманистическая парадигма образования и воспитания: теоретические основы и опыт реализации (конец XIX – 90-е гг. XX вв.). М.: [б.и.], 1998. С. 167–179.

458. Осовский Е. Г. Организация внешкольного образования в условиях эмиграции «первой волны» (20–30-е гг.) // Дополнительное образование. М., 1999. № 2. С. 30–35.

459. Относительно разрешения командировок с научной целью в пределах империи за границу Попечителям Учебных Округов, 6 мая 1901 г. // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1907. С. 19–22.

460. Отчет о работе Новороссийского губернского отдела народного образования с 1 октября по 1 апреля 1925–1926 г. // Журнал департамента народного просвещения / гл. ред. Э. Л. Радлов. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1926. № 4–5. С. 5.

461. Отчет о состоянии и деятельности Русского юридического факультета в Праге за 1926–1927 уч. год и за пять лет. Прага, 1927. 62 с.

462. Отчет отдела народного образования за 1922–1923 учебный год и краткий обзор пятилетней деятельности // Журнал департамента народного просвещения / гл. ред. Э. Л. Радлов. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1923. № 1. С. 58–65.

463. Очерки истории и педагогической мысли Русского Зарубежья (20 – 50-е гг. XX в.) // под ред. О. Е. Осовского. Саранск: Изд-во Мордов. пед. универ. им. Крянгэ, 2000. – 195 с.

464. Павлик М. М. П. Драгоманов (1841–1895): ювілей, смерть, автобіографія і опис творів. Л., 1896. 273 с.

465. Павловський В. Становлення філософії туризму: онтологічний аспект // Вісник Київ. нац. торг.-екон. ун-ту. К.: Вид-во КНТЕУ, 2006. № 5. С. 99–107.

466. Падалка Г. М., Бутенко В. Г. Музична педагогіка / за ред. В. Г. Бутенка. Херсон: ХДПІ, 1995. 103 с.

467. Падалка О. С., Нісімчук А. С., Смолюк І. О., Шпак О. Т. Педагогічні технології: Навчальний посібник. Київ: Вид. «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1995. 253 с.

468. Пайпс Р. Сергей Семенович Уваров: жизнеописание / пер. с англ. А. Захарова. М.: Посев, 2013. 195 с.
469. Палієнко М. Студенти і професори з України в університетах Європи // Українська діаспора / Ін-т Соціології НАН України, Редакція Енциклопедії Української діаспори при НТШ. Київ; Чикаго, 1996. Ч. 9. С. 115–120.
470. Палій М. У мандри, мандри // Збаражчина. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1980. Т.1. С. 403–406.
471. Пальчевський С. С. Педагогіка: Навчальний посібник. К.: Каравела, 2007. 576 с.
472. Памятники русской литературы XII – XIII в. / подгот. текста В. Яковлева. СПб., 1872. 464 с.
473. Панарин А. С. Православная цивилизация в глобальном мире. М.: Алгоритм, 2002. 496 с.
474. Пантин В. И. Волны и циклы социального развития: цивилизационная динамика и процессы модернизации. М.: Наука, 2004. 246 с.
475. Папирян Г. А. Международные экономические отношения: Экономика туризма. М.: «Финансы и статистика», 1998. 208 с.
476. Перський С. Популярна історія Товариства «Просвіта» у Львові. Львів: «Просвіта», 1932. 268 с.
477. Песков М. Экскурсионно-туристические станции как компонент культурно-просветительной политики // Русская школа. М., 1922. С. 136–139.
478. Петранівський В. Л., Русинський М. Й. Туристичне краєзнавство: Навчальний посібник. К.: Знання, 2008. 575 с.
479. Петрушенко В. Л. Філософія знання: онтологія, епістемологія, аксіологія: Монографія. Л.: Ахілл, 2005. 320 с.
480. Петрушкевич М. С. Релігійні комунікації: християнський контекст. Острог: Видавництво НУ «Острозька академія», 2011. 228 с.

481. Пивовар Е. Русская эмиграция в Турции, Юго-Восточной и Западной Европе 20-х гг. (гражданские беженцы, армия, учебные заведения): учебное пособие. М., 1994. 117 с.
482. Пилипенко О. Участь вчених українських університетів у міжнародному обміні науковими знаннями у ХІХ – на початку ХХ ст. // Київська старовина. К., 2006. № 6. С. 21–26.
483. Пио-Ульский Г. Н. Русская эмиграция и ее значение в культурной жизни других народов. Белград: Союз русских инженеров в Югославии, 1939. – 61 с.
484. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения. М.: Педагогика, 1985. 752 с.
485. Письма В. Бузескула с Европы // История и историки: историографический вестник / отв. ред. А.Н. Сахаров; Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории. М.: Наука, 2006. С. 158–165.
486. Побірченко Н. С. Компетентнісний підхід у вищій школі: теоретичний аспект // Освіта та педагогічна наука: наук.-метод. журнал. Київ, 2012. № 3 (152). С. 24–31.
487. Погрібний А. Борис Грінченко: Нарис життя і творчості. К.: Дніпро, 1988. 347 с.
488. Подорож в Українські Карпати: Збірник // упорядник М. Вальо. – Львів: Каменярь, 1993. 270 с.
489. Полное собрание русских летописей / под ред. А. Бычкова. СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1862. 598 с.
490. Положение о Единой трудовой школе Украинской Социалистической Федеративной Советской Республики // Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании: Сборник документов. М.-Л., 1947. № 2. С. 124.
491. Положение русских студентов беженцев в Западной Европе (справка) // Зарубежная русская школа (1920 – 1924). Париж, 1924. С. 259–264.

492. Полонська-Василенко Н. Історія України. К., 1995. Т. 1. 672 с.
493. Поляков М. В. Савчук В. С. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи. К.: Генеза, 2004. 416 с.
494. Полянский И. И. Опыт новой организации поездок в школах. Экскурсионная секция и экскурсионные станции // Экскурсионное дело. 1921. № 1. С. 5.
495. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи (бібліотека з освітньої політики) / під заг. ред. О. В. Овчарук. Київ: К.І.С. 2004. 111 с.
496. Попов А. В. Культурные и научные центры второй русской политической эмиграции // Образование и педагогическая мысль российского зарубежья, 20 – 50-е гг. XX в.: тез, докл. и сообщ. Второй всерос. науч. конф. (Саранск, 16 – 18 окт. 1997 г.). Саранск: МГПИ, 1997. С. 24–25.
497. Попов А. Д. Государственное регулирование школьного туризма и экскурсионного дела в Украине (XIX – нач. XX в.) // Исторична наука: проблеми розвитку. Матеріали міжнарод. наук. конф. 17 – 18 травня 2002 р. Давня та нова історія України. Луганськ: Вид-во СНУ, 2002. С. 91–95.
498. Попова Т. Н. Становление историографии как специальной исторической дисциплины: некоторые аспекты проблемы // Российские университеты в XIX – начале XX века. В.: Изд-во Воронежского гос. ун-т. 1996. Вып. 2. С. 44–55.
499. Попович М. В. Туризм як феномен культури // Філософські нариси туризму: науково-навчальне видання. К.: Український центр духовної культури, 2005. С. 41–49.
500. Попович С. Взаємодія туризму і краєзнавства в Україні: з досвіду роботи 60 – 80-х років // Розвиток туризму в Україні. Проблеми і перспективи: Зб. наук. ст. К.: ІВЦ «Слов'янський діалог», 1995. С. 271–283.

501. Посадский И. В. Исследование воздуха и определение коэффициента вентиляции в Киевской 1-й гимназии. К.: Типо-литогр. Товарищества И. Н. Кушнерев и К^о, в Москве. Киевское отделение, 1899. 62 с.

502. Посохов С. И. Уставы российских университетов XIX века в оценках современников и потомков // Философский век: альманах. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского Центра истории идей, 2005. Вып. 28: История университетского образования в России и междунар. традиции просвещения. Т. 1. С. 119–125.

503. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох : православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.: монографія. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 400 с.

504. Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). Харків: Бізнес Інформ, 1999. 168 с.

505. Постмодернизм. Словарь терминов / гл. ред. И. П. Ильин. М.: «ИНИОН РАН – INTRADA», 2001. 384 с.

506. Постников Е. С. Студенчество России и проблемы получения высшего образования в эмиграции // Российское зарубежье: история и современность. М., 1998. С. 92–102.

507. Постников Е. С. Франция, ее колонии и русские студенты в начале 20-х гг.: численность, материальное, социально-правовое положение, учеба // Русская эмиграция во Франции (1850-е – 1960-е гг.). СПб.: РПГУ. 1995. С. 105 – 112.

508. Потапчук Є. М., Василенко О. М., Потапчук Є. М. Основи психолого-педагогічних досліджень: навч. посіб. Хмельницький: ХНУ, 2017. 160 с.

509. Потебня А. А. [Автобиография] / укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Иващенко [та ін.]; вступ. ст. В. І. Іваненко; наук. ред. С. І. Посохов // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. – Х.: «Видавництво Сага», 2008. Т. 1. С. 409–412.

510. Поучення Теодора Студита / пер. з рос. Г. Теодорович. Львів: Свічадо, 2007. 228 с.
511. Проблеми викладання словесності у спадщині педагогів-словесників другої половини ХІХ – початку ХХ століть: хрестоматія / уклад. Л. В. Новаківська; Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань: Сочінський М. М., 2017. 156 с.
512. Прокопенко Л. Л. Державне управління освітою в Україні: становлення та розвиток (ІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... д-ра наук з держ. управл.: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління». Київ, 2010. 36 с.
513. Пучков А. А. Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византистики в России. СПб.: Алетейя, 2004. 477 с.
514. Радлов Э. Л. Школьным советам всех Учебных заведений первой и второй ступени // Народное просвещение. СПб.: типография В. Балашова, 1918. № 4–5. С. 8–14.
515. Раев М. Россия за рубежом: История культуры российской эмиграции. 1919 – 1939 / пер. с англ. и предисл. О. Казниной. М.: Прогресс-Академия, 1994. 318 с.
516. Разгон А. Направления научных исследований туристической деятельности // Сб. науч.тр. НИИ культуры. М.: изд-во НИИК, 2013. № 8. С. 471–477.
517. Райков Б. Е. Методика и техника экскурсии. М.: Госиздат РСФСР, 1930. 116 с.
518. Райков Б. Е. На жизненном пути: автобиографические очерки / отв. ред. Н. П. Копанева; прим. А. Г. Абайдулова, В. С. Волков, А. В. Самокиш; вступ. статья К. В. Манойленко. СПб.: Коло, 2011. Т. 1. 842 с.
519. Ратих Вольфганг. Из Раумера // Русский педагогический вестник. 1858. № 3. С. 185–244.
520. Реан А., Коломенский Я. Социальная педагогическая психология. СПб. : «Питер Ком», 1999. 416 с.

521. Резолюция 1-го Всероссийского съезда по вопросам народного образования (по секциям и комиссиям) // Вестник воспитания / гл. ред. Е. Покровский. М., 1914. № 5. 31 с.
522. Рогань Г. Современность в школе I ступени. Л.: «Молодая гвардия», 1951. С. 125.
523. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802–1902. СПб., 1902. 786 с.
524. Розанов В. В. Сумерки просвещения. М.: Педагогика. 2015. 624 с.
525. Роммель К. Д. Спогади про моє життя та мій час / відп. ред. і упоряд. В. В. Кравченко; переклад з нім. В. Л. Маслійчук, Н. А. Оніщенко; Східний інститут українознавства ім. Ковальських, НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Харківський націон. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків: Майдан, 2001. 235 с.
526. Ротач П. З любов'ю до рідного краю // Слово і час. К., 1990. № 6. С. 76 – 81.
527. Руденко В. П. Антін Синявський – подвижник української географії. К. : Видавничий Дім «КМ Academia», 1996. 404 с.
528. Руднев В. В. Зарубежная русская школа (1920 – 1924). Париж: Изд. Рос. Земско-Гор. Ком-т помощи рос. гражданам за границей, 1924. 278 с.
529. Руднев В. В. Русское дело в Чехословацкой Республике. Париж, 1924. – 60 с.
530. Руднев В. В. Судьбы эмигрантской школы. Прага: Изд. ПБ, 1930. 21 с.
531. Русова С. Дошкільне виховання // К.: Українське видавництво в Катеринославі, 1918. 162 с.
532. Русова С. Методика початкової географії. К.: Українська школа, 1918. 31 с.
533. Русова С. Мої спомини (1861-1915) // За сто літ. К.: ВУАН, 1928. Кн. 2. С. 135–175.

534. Русова С. Позашкільна освіта. Засоби її переведення. К.: Видавниче товариство «Дзвін», 1917. 88 с.
535. Русова С. Українські земства в справі зведення народної освіти. К.: Світло. 1911. № 11. С. 32–47.
536. Русова С. Ф. Шкільні екскурсії та їх значення. К.: Світло, 1911. № 8. С. 25–34.
537. Русская Высшая школа общественных наук в Париже. Лекции профессоров Р.В.Ш.О.Н. в Париже / под ред. Е. В. де-Роберти, Ю. С. Гамброва и М. М. Ковалевского. СПб.: Типография Альтшулера и Г. Ф. Львовича, 1905. № VII. 596 с.
538. Русская молодежь в высшей школе за границей: деятельность Центрального Комитета по обеспечению высшего образования русскому юношеству за границей (1922/1923 – 1931/1932 уч. гг.) / сост. М. Федоров. Париж: [б.и.], 1933. 60 с.
539. Русская школа за рубежом: исторический опыт 20-х гг. / под ред. В. А. Оболенского. М., ИННО, 1995. 193 с.
540. Русская эмиграция: журналы и сборники на русском языке 1920 – 1980 гг. (Свободный указатель статей). Париж, 1988. 664 с.
541. Русские в Германии (1914 – 1933) / ред. М. И. Карценский. М. : Изд. МГУ, 1998. 562 с.
542. Русские в Праге. 1918 – 1928 гг. / ред. – изд. С. П. Постников; предисл. С. П. Постникова. Прага : [б.и.], 1928. 348 с.
543. Русские во Франции. Справочник / под ред. В. Ф. Зеелера. Париж: Изд-во С. М.Сарач, 1937. 86 с.
544. Русский альманах: календарь-справочник / под ред. В. А.Оболенского и Б. М. Сарача. Париж: изд-во Б. М. Сарач, 1931. 464 с.
545. Русский народный университет в Париже. Париж: Франко-Русская Печать, 1922. 35 с.
546. Русский Народный университет в Праге. Очерк деятельности (1923 – 1928). Прага, 1929. 149 с.

547. Русский Народный университет в Праге: Отчет о деятельности за 1923 – 1924 уч.год. Прага: Рус. Нар. ун-т, 1924. Т. 1. 39 с.
548. Русский научный институт в Берлине. 1924 – 1925 учебный год. Берлин: [б.и.], 1925. 16 с.
549. Русский Харбин / под ред. А. Головина. М.: изд-во МГУ, 1998. 272 с.
550. Русское зарубежье: Хроника научной, культурной и общественной жизни: 1940 – 1975. Франция / под общей редакцией Л. А. Мнухина. М.; Paris: Русский путь; YMCA-Press, 2000 – 2002. Т. 1. 671 с.
551. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: в 2 т. М.: Педагогика, 1981. Т.1. 656 с.
552. Савченко Ф. Заборона українства 1876 року. К.: Держ. вид. України, 1930. 415 с.
553. Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850 – 1876 рр. // Україна. 1929. № 1–2. С. 15–22.
554. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині. Івано-Франківськ: Плай. 1999. 136 с.
555. Саймон Б. История педагогики: ее значимость как средства познания/ Б. Саймон; пер. с англ. // Всемирный историко-педагогический процесс. Концепции, модели, историография. [Под ред. Г.Б. Корнетова, В. Г. Безрогова]. М.: ИТИП РАО, 1996. С. 20–27.
556. Самокиш В. Школьные и инструкторские экскурсионно-туристические станции // На путях к новой школе. М., 1924. № 6. С. 51–69.
557. Санов В.В. Высылка 1922 года: попытка осмысления // Социологические исследования. М.: «Импакт-фактор РИНЦ», 1990. № 3. С. 111–118.
558. Святе Письмо Старого та Нового Заповіту / перекл. з єврейської, арамейської та грецької І. Хоменка. Рим, 1990. 352 с.
559. Семенов П. П. История полувековой деятельности Императорского Российского Географического Общества. 1845–1895. СПб., 1896. Т. 2. 980 с.

560. Серапионова Е. П. Российские эмигранты в Чехословакии в межвоенные годы // Вопросы истории. М.: Изд-во РАН, 1997. № 5. С. 124 – 133.
561. Серапионова Е. П. Российская эмиграция в Чехословацкой республике (20 – 30-е гг.). М.: Изд-во Ин-та славяноведения и балканистики РАН, 1995. 196 с.
562. Сергієнко Д. В. Меценатське подвижництво Катерини Скаржинської (1852 – 1932) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Вип. 43. С.147–151.
563. Сиземская И. Н. Истоки русской школы // Вопросы истории. М., 2003. № 7. С. 136–143.
564. Симоненко І. М. Вчені архівні комісії України: надбання та досвід // Праці Центру пам'яткознавства. К., 2001. Вип. 3. С. 13–33.
565. Симонов Р. А. О композиционной структуре «Учения» Кирика Новгородца (1136 г.) // Историко-математические исследования. М.: Наука, 1973. Вып. 16. С. 264–277.
566. Синявський А. С. Л. П. Добровольський у споминах (замість некролога) (8/IX 1867 – 17/IX 1929) // Україна. К., 1930. № 7/8. С. 155.
567. Сиротюк В. Д. Формування екологічної компетентності школярів як методична проблема // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. Випуск 48: збірник наукових праць / за науковою ред. В. Д. Сиротюка; Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ, 2014. С. 3–7.
568. Сисоева С.О., Соколова І.В. Нариси з історії розвитку педагогічної думки: навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2003. 308 с.
569. Сірополко С. Історія освіти в Україні / підготував Ю. Вільчинський. Львів: Афіша, 2001. 664 с.
570. Січинський В. Чужинці про Україну. Львів: Світ, 1991. 96 с.

571. Скальська І. Михайло Черкавський – громадсько-політичний діяч Волині // *Rozwoj nauk humanistycznych. Poznan*, 2012. S. 83–86.
572. Склярова Т. В. Православное воспитание в контексте социализации: Монография. М.: ПСТГУ, 2006. 164 с.
573. Сковорода Г. Твори: У 2-х томах. К.: Вища школа, 1961. 291 с.
574. Скрупель О. Ведение экскурсионно-туристической деятельности в литературных кружках рабочих клубов. М., 1934. 72 с.
575. Скуратович І. В. Православні витоки культури та освіти Київської Русі/ Івано-Франківськ: «Плай». 2016. 271 с.
576. Славин А. В. Проблема возникновения нового знания. М.: Наука, 1976. 294 с.
577. Сладек З. Русская и украинская эмиграция в Чехословакии // *Советское славяноведение*. М.: Изд. «НАУКА», 1991. № 6. С. 24–36.
578. Слепухин А. Высшая школа в условиях интернационализации // *Высшее образование в России*. М.: Пресса России, 2004. № 6. С. 3–12.
579. Словник іншомовних слів / під ред. О. С. Мельничука. К. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1974. С. 150.
580. Смолич И. К. История Русской Церкви: в 2-х ч. М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. Т. 2. 561 с.
581. Смолій В. А., Федорченко В. К., Цибух В. І. Енциклопедичний словник-довідник з туризму / передм. В. М. Литвина. К.: Вид. дім «Слово», 2006. 372 с.
582. Соболев В. О летних экскурсиях // *Работник просвещения*. Витебск, 1925. № 7. С. 3–4.
583. Совещание по борьбе с денационализацией, созданное Педагогическим бюро по делам средней и низшей русской школы за границей. Прага : Изд. Пед. бюро, 1924. 24 с.
584. Современный толковый словарь русского языка / гл. ред. С. А. Кузнецов. СПб.: «Норинт», 2002. 960 с.

585. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонова. М. : Политиздат, 1992. 543 с.

586. Софийская первая летопись старшего извода / подг. текста С. Н. Кистерева и Л. А. Тимошиной, предисл. Б. М. Клосса. М.: ЯРК, 2000. 320 с.

587. Список лицам, отправленным от Министерства Народного Просвещения за границу для приготовления к профессорскому званию // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1867. Май. С. 283–292.

588. Стельмах С. Інтернаціональна наука і національна культура: Європейські університети й академічне співтовариство в оцінках вчених Київського університету (друга половина XIX – початок XX ст.) // Київська старовина. К.: [б.в.], 2003. № 1. С. 65–73.

589. Стельмах С. П. Исторична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття): Монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський ун-т», 2005. 378 с.

590. Стельмах С. П. Міжнародні зв'язки істориків України в другій половині XIX століття. // Вісник Київського університету імені Т. Шевченка. Історія. К.: ВПЦ «Київський університет», 1998. Вип. 38. С. 3–9.

591. Стельмах С. П. Професорська корпорація Київського університету в XIX – на початку XX століття: спроба створення колективного портрету // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Історія. К.: ВПЦ «Київський університет», 2000. Вип. 46. С. 4–10.

592. Сторожак Е. В. Историко-педагогический анализ понимания глубинного диалога в образовании // Известия Южного федерального университета. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮФУ, 2012. № 6. С. 51–58.

593. Стоюкин В. Я. Новая программа «Журнала Министерства народного просвещения // Избранные педагогические сочинения. М. : Изд. АПН РСФСР, 1954. 391 с.

594. Студинський К. Остап Терлецький про Археологічний з'їзд у Києві // Україна. К., 1927. Кн. 5. С. 37–49.
595. Ступарик Б.М. Шкільництво на Галичині 1772 – 1939. Івано-Франківськ: Лілея, 1994. 140 с.
596. Сумцов Н. Организация общественных развлечений // Образование. СПб., 1898. Ч. 1. С. 3–4.
597. Сумцов Н. Ф. Памяти П. П. Чубинского // Украинская жизнь. М.: Типография Т-ва «ЗА ДРУГА», 1914. № 1. С. 33–60.
598. Суронд Э. Модификация познания туризма: путь к себе // Культурное пространство путешествия. СПб.: Центр изучения культуры, 2003. № 4. С. 7 – 13.
599. Сухачева В.А. Общественно-педагогическое движение русской эмиграции в странах Европы (1918 – 1939 гг.) // Образование и педагогическая мысль Российского Зарубежья: 20 – 50 гг. XX в. [Сб. тезисов докладов и сообщений 2-й Всероссийской науч. конф.]. Саратов: Изд-во Саратовского унив-та им. Вавилова, 1997. С. 44–55.
600. Сухомлинский В. А. Школа и природа // Советская педагогика. М., 1970. № 5. С. 36–45.
601. Сухомлинська О. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми // Шлях освіти. К.: Педагогічна преса, 2003. № 1. С. 39 – 43.
602. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру // Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем. К.: А.П.Н., 2003. 68 с.
603. Сущенко Л.О. Внутрішньовузівська підготовка викладачів вищих навчальних закладів до органічного поєднання науково-дослідної роботи студентів з майбутньою педагогічною діяльністю // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Запоріжжя: Видавництво КПУ, 2013. С.588 – 595.

604. Сяйво душі Модеста Левицького (життя і творчість) / упоряд. Л. Токарук. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 300 с.
605. Табачник Д. В. Почесні члени і доктори Університету Св. Володимира / упоряд. і вступ. ст.: В. А. Короткого, Т. В. Табенської, Ю. В. Цимбал. К.: Либідь, 2005. 328 с.
606. Тарле Е. В. К изучению истории Запада в Академии наук // Вестник Академии наук СССР. М., 1945. № 5–6. С. 176–181.
607. Тарле Е. И. В. Лучицкий как университетский преподаватель / под ред. Н. И. Кареева // Научный исторический журнал. Пг., 1914. № 4. С. 5–9.
608. Тарновський В. Каталог української древньої колекції. К., 1898. Т.1. С. 7.
609. Тельвак В. В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). Нью-Йорк; Дрогобич: Вимір, 2002. 236 с.
610. Тимонин Е. И. Национальная культура Русского зарубежья (1920 – 1930 гг.). Омск, Изд-во СиБАДИ, 1997. 163 с.
611. Ткачук М. Українська педагогічна думка другої половини ХІХ – початку ХХ століття як репрезентатор ідеї національного виховання // Сучасні проблеми гуманітаризації професійної підготовки майбутніх педагогів: матеріали Всеукраїнського науково-методичного семінару (м. Умань, 26 лютого 2015 р.) / ред. кол.: Бойченко В. В., Кравченко О. О., Ткачук Л. В. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2015. С. 127–129
612. Трильовський К. Іван Франко в час студентської мандрівки / упор., вступ, стаття і прим. М. І. Гнатюка // Спогади про Івана Франка. Львів: Каменярь, 1997. С. 393–396.
613. Тронько П. Т. Краєзнавство і туризм: проблеми взаємодії та співробітництва // Туристично-краєзнавчі дослідження: Матеріали ІІІ Всеукр. наук. – практ. конференції «Туризм в Україні: економіка та культура» [Федерація профспілок України, Інститут туризму], (Світязь, 9-10 вересня 1998 р.) / ред.: О. О. Бейдик. К. : КМ – Трейдинг, 1998. № 1. С. 5–10.

614. Тронько П. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи. К., 1994. С. 47–48.
615. Трунк Г. Прогулки, школьные экскурсии и путешествия / пер. с нем. воспитанника III кл. Тифлис. Александр. учит. ин-та Г. Флеммера. Тифлис, 1902. 8 с.
616. Трух А. Життя святих. Львів: «Місіонер», 1998. Т. 3. 385 с.
617. Тулуз Е. Историческое значений просветительской работы. М.: Просвещение, 1997. 359 с.
618. Туманян Ю. Р. Туризм эпохи глобализма // Культурное пространство путешествий. СПб.: Центр изучения культуры, 2003. № 2. С. 315–316.
619. Уваров А. Первый международный конгресс по вопросам технического, промышленного и коммерческого образования, проходивший во Франции в Бордо, в сентябре 1886 г. // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1886. С. 6 – 8.
620. Українська господарська академія в Подобради. Прага, 1923. 63 с.
621. Українська господарська академія в Чехословацькій республіці. Подобради.: Політика, 1927. 42 с.
622. Українська господарська академія в Чехословацькій республіці. Подобради: Політика, 1928. 64 с.
623. Українська господарська академія в Чехословацькій республіці. Подобради: Політика, 1929. 89 с.
624. Українська господарська академія в Чехословацькій республіці. Прага Подобради: Вид-во УГА, 1931. 40 с.
625. Українське суспільство на шляху до політичної нації: історія і сучасність: колективна монографія / кер. кол. авт. і наук. ред. д. політ. н., проф. І. Д. Дудко; Інститут історії українського суспільства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». К.: КНЕУ, 2014. 478 с.

626. Український високий педагогічний інститут ім. М. П. Драгоманова. Прага. Праці Українського високого педагогічного інституту ім. М. П. Драгоманова. Науковий збірник / гол. ред. В. Сімович. Прага, 1929. Т. 1. 576 с.
627. Український вільний університет в Празі в роках 1921 – 1926. Прага, 1927. 236 с.
628. Український вільний університет в Празі в роках 1926 – 1931. Прага, 1931. 200 с.
629. Український технічно-господарський інститут позаочного навчання в Подобрадах. Подобради, 1940. 185 с.
630. Український університет. Прага. Науковий ювілейний збірник в Празі, присвячений вшануванню пам'яті президента ЧСР проф. др. Т. Г. Масарику. Прага. Ч. 1.1925.122 с.
631. Ульяновська С., Ульяновський В. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехословаччині між двома світовими війнами // Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича. К.: Либідь, 1993. 592 с.
632. Университетский вопрос // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1876. Октябрь. С. 131–178.
633. Усов П. Информация для размышления // Биржевые ведомости. СПб., 1876. № 1. С. 2.
634. Успенский Н. Д. Древнерусское певческое искусство / авт. вступ. ст. Ю. Келдыш. М.: Советский композитор, 1971. 262 с.
635. Устав Крымского горного клуба // Записки Крымского горного клуба / редактор Е. С. Иловайская. Одесса, 1891. Вып.1. С. 3.
636. Устименко Л. М., Афанасьев І. Ю. Історія туризму: Навчальний посібник. К.: Альтерпрес, 2005. 320 с.

637. Устьянцев В. Б. Антропология жизненного пространства // Жизненное пространство человека и общества. Саратов : Изд-во Сарат. уни-та, 1996. С. 5 – 11.
638. Ушинский К. Д. Педагогическая поездка по Швейцарии // Педагогические сочинения. В 6 т. М.: Педагогика, 1988. С. 122–317.
639. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания: опыт педагогической антропологии. М.: «Гранд: ФАИР-ПРЕСС», 2004. 574 с.
640. Ушинский К. Д. О народности в общественном воспитании. М.: Педагогика, 1988. Т. 1. С. 194–256.
641. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2-х т. К.: Радянська школа, 1983. Т. 1. 463 с.
642. Файнштейн М. Ш. «И славу Франции в России превзойти»: Российская академия (1783 – 1841) и развитие культуры и гуманитарных наук. СПб.: Дмитрий Буланин, 2002. 192 с.
643. Фармаковский В. И. Педагогическая мнемоника. Объяснение условий, способствующих успешному усвоению учащимися изучаемого материала. Одесса : Изд-во книжного магазина Е. П. Распопова. 1910. 103 с.
644. Федоров Н. Молодежь // Возрождение. Париж, 1957. № 6. С. 5–19.
645. Федорченко В. К., Костюкова О. М., Дьорова Т. А., Олексійко М. М. Історія екскурсійної діяльності в Україні: навч. посібник. К.: Кондор, 2004. 166 с.
646. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні: Навчальний посібник. К.: Вища школа, 2002. 195 с.
647. Федорченко В. К., Фоменко Н. А., Скрипник М. І., Цехмістрова Г. С. Педагогіка туризму: Навчальний посібник. К.: Вид. дім «Слово», 2004. 296 с.
648. Федорченко В. К., Мініч І. М. Туристичний словник-довідник: Навчальний посібник. К.: Дніпро, 2000. 160 с.
649. Федотов Г. П. Письма о русской культуре. Создание элиты // Педагогика Русского Зарубежья. М.: [б.и.], 1995. С. 483–501.

650. Фердюлин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России. Вып. 1. Академия наук и университеты. Саратов, 1893. 192 с.
651. Филонов В. Философия и интеграция современного социально-гуманитарного знания (материалы круглого стола) // Вопросы философии. Томск: Издательство «ТГУ», 2004. № 7. С. 12–19.
652. Философский энциклопедический словарь / гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев и др. М.: Советская энциклопедия, 1983. 840 с.
653. Філософські нариси туризму: науково-навчальне видання / за ред. д-ра філософ. н., проф., чл.-кор. НАН України В. С. Пазенка. К., 2005. 118 с.
654. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи: навчальний посібник. К.: Академвидав, 2006. 268 с.
655. Флеров И. Е. О православных церковных братствах, противоборствовавших уни в Юго-Западной России в XVI, XVII, XVIII в. СПб., 1857. 362 с.
656. Флиер А. Я. Массовая культура и ее социальные функции // Общественные науки и современность. М.: Изд-во «Наука», 1998. № 6. С. 144 – 146.
657. Фоменко Н. А. Педагогіка вищої школи: методологія, стандартизація туристичної освіти: навчальний посібник. К.: Слово, 2005. 215 с.
658. Фоменко Н. А. Стандартизація туристської освіти: теорія, методика: Монографія. К.: Вища школа, 2011. 310 с.
659. Фортинский Ф. Из Геттингена // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1875. Октябрь. С. 78–90.
660. Франжіаллі Ф. Туризм: філософія і концепція розвитку // Філософські нариси туризму. К.: ВЦ «Академія», 2005. С. 68–75.
661. Франк С. К. Русские травелоги середины 1930-х годов // Беглые взгляды. Новое прочтение русских травелогов первой трети XX века [сб. ст.: пер. с нем.]; ред.- сост. Вольфганг Стефан Киссель. М.: Новое литературное обозрение, 2010. С. 186–201.

662. Франко І. Галицьке краєзнавство // Зібрання творів: у 50-ти томах. К.: Наукова думка, 1986. Т. 46. Т.2. С.116–117.
663. Франко І. До М.П. Драгоманова // Зібрання творів: у 50-ти томах. К.: Наукова думка, 1986. Т. 48. С. 278.
664. Франко І. Задача і метод історії літератури // Зібрання творів: у 50-ти томах. К.: Наукова думка, 1984. Т. 41. С. 10–11.
665. Франко І. Михайло П. Старицький // Твори: В 20 т.; редкол. О. Є. Корнійчук [та ін.]. К., 1955. Т. 17: Літературно-критичні статті. С. 303 – 345.
666. Франко І. Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р. // Зібрання творів у 50-ти томах. К.: Наукова думка, 1986. Т. 3. С. 250–262.
667. Франко І. O goralach ruskish w galicji // Зібрання творів: у 50-ти томах. К.: Наукова думка, 1980. Т. 27. С. 351.
668. Фролов К. Массовые экскурсионно-туристические мероприятия и их организация // Летняя работа клубов. Л.: «Искусство», 1958. С. 15–22.
669. Ханнерз У. Опыт путешествования в мировой культуре // Культурология XX век. Дайджест. Диалог культур и духовное развитие человека. М.: АРТ-ест. 1998. № 8. С. 21–28.
670. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: АСТ. 2003. 603 с.
671. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років/ В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. Х.: Фоліо, 2004. 750 с.
672. Харлампович К. В. Борьба школьных влияний в допетровской Руси // Киевская Старина. К., 1902. Кн. 7. С. 13.
673. Харлампович К. В. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань: Типо-литография Императорского ун-та, 1898. 372 с.
674. Харциев В. И. Об организации ученических экскурсий. Харьков: Типография Губернаторского управления, 1897. 20 с.

675. Харциев В. И. Объяснительная записка в дополнение к правилам для учеников гимназий и прогимназий и к правилам взыскания утверждённым МНП 4 мая 1874 г. // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1874. С. 15.

676. Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 203 с.

677. Хижняк З. І. Ректори Києво-Могилянської академії, 1615-1817 рр. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. 192 с.

678. Хроніка // На чужині. Прага, 1924. Ч. 2. С. 25.

679. Цибаньова О. Лаври і терни... : Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького / відп. за вип. В. В. Половенко. К.: Український державний центр культурних ініціатив, 1996. 186 с.

680. Циркулярное письмо Главсоцвоса от 10 ноября 1922 г. / гл. ред. Г. Кернаценская // Еженедельник народного комиссариата просвещения РСФСР. М., 1922. № 2. С. 5–9.

681. Циркулярное предложение начальствам учебных округов о снабжении открытыми письмами должностных лиц, командируемых с ученою целью за границу и желающих иметь доступ к тем или другим учреждениям иностранных государств, 10 апреля 1901 г. // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1901. С. 16–17.

682. Циркулярное предложение начальствам учебных округов относительно условий для поступления в русскую филологическую семинарию при Лейпцигском университете, 26 марта 1877 г. // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1905. С. 20–24.

683. Циркулярное предложение начальствам учебных округов относительно условий допущения кандидатов командированных за границу для приготовления к профессорскому званию по древнеклассической филологии, и члена филологических семинарий университетов, 18 декабря

1878 г. // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1905. С. 7–8.

684. Циркулярное предложение начальству учебных округов касательно финансирования командировок профессоров университетов с учебной целью, 6 февраля 1871 г. // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1881. С. 14.

685. Циркулярное предложение об избрании кандидатов Университетов для посылки за границу с целью приготовления к профессорскому званию. 18 декабря 1842 г. // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1865. С. 2–4.

686. Циркулярное предложение отправления и финансирования командированных за границу для приготовления к профессорскому званию. 15 октября 1866 г. // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1874. С. 3–5.

687. Цісик О. Було колись у Коломиї // Коломия і Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. Нью-Йорк; Торонто; Париж; Сідней; Філадельфія: Комітет Стрийщини, 1990. Т. 1. С. 572–580.

688. Цыпина Л. В. Из истории образования Нового времени: философия в университетах ордена иезуитов // Записки горного института: научный журнал. СПб.: Типография Санкт-Петербургского горного университета, 2005. С. 101–104.

689. Чарнолуцкий В. И. Земство и народное образование: Очерки из прошлого и настоящего земской деятельности в различных отраслях обществ, образования. Формы, типы, результаты и очередные задачи земского хозяйства и земских учреждений в этой обл.: [В 2 ч.]. СПб.: Знание, 1910. 191 с.

690. Чередниченко Д. Павло Чубинський. Есе. // Київська старовина. К.[б.в.], 1992. № 6. С. 47–59.

691. Черепанин М. Музична культура Галичини (друга половина XIX – перша половина XX століття). К.: Вежа, 1997. 324 с.

692. Черкавський М. До інтелігенції на Україні. Видання Волинської «Просвіти». Житомир, 1917. 21 с.

693. Чернихівський Г. Доля страдницька б'є крильми // Крем'янецьчина: історичне та літературне краєзнавство: Матеріали на допомогу педагогам і студентам спеціальних навчальних закладів та загальноосвітніх шкіл. – Крем'янець: [б.в.], 1992. – С.64-67.

694. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича в незалежній Україні: до 140 річчя від дня заснування: бібліограф. покажч. / уклад.: Н. М. Загородна, Н. І. Горюнова, Н. І. Ткач, В. І. Ряба; наук. ред. і автор вступ. ст. Т. В. Марусик. Чернівці: Видавництво Чернівецького національного університету, 2015. 512 с.

695. Чернівецький університет (1875 – 2000): бібліографічний покажчик / укл.: Г. К. Погодіна, Н. Є. Бєдявська, Г. І. Чебан, Н. М. Загородна; вступна стаття В. М. Ботушанського. Чернівці: Рута, 2000. 170 с.

696. Чесноков В. И. Проблема замещения кафедр и формирование системы «профессорских стипендиатов» в российских университетах времен царствования Александра II // Российские университеты в XVIII–XX веках. Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, 2000. Вып. 5. С. 102–123.

697. Чесноков В. И. Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России // Российские университеты в XIX – начале XX века. Воронеж: изд-во Воронежск. гос. ун-т. 1996. Вып. 2. С. 3–29.

698. Чижевський Д. І. Доба монументального стилю (Київська держава) // Історія української літератури. К.: Видавничий центр «Академія», 2003. С. 86–153.

699. Чиняева Е. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции» // Советское славяноведение. М.: Изд. «НАУКА», 1993. С. 64–72.

700. Чичерина С. В. Как началось дело просвещения восточных инородцев. СПб.: Сенатск, 1906. 57 с.

701. Чугаєвський В. Г. Соціалізуючі функції вищої освіти у контексті європейської інтеграції // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент: зб. наук. пр. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 12. С. 110–118.
702. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. Львів-Мюнхен: ЛДУ, 1993. 223 с.
703. Шаповал В. Історія туризму. Тернопіль: Терно-граф, 1998. 220 с.
704. Шаповал Г. Ф. История туризма: Учебное пособие. Минск: Экоперспектива, 1999. 303 с.
705. Шаповал М. Шлях визволення. Суспільно-політичні нариси. Прага, Берлін: Вид-во Нова Україна, 1923. 91 с.
706. Шаронова С., Нечаев В. Болонский процесс: мифы, иллюзии, реалии // Высшее образование в России. М.: Пресса России, 2004. № 7. С. 89–95.
707. Шаталов А. А. Л. М. Толстой про національні особливості початкової освіти в Росії // Початкова школа. К.: ДП «Преса», 2006. № 5. С. 32–38.
708. Шацкий С. Т. Педагогические сочинения: в 4 т. / под ред. И. А. Каирова [и др.]; Акад. пед. наук РСФСР. М., Просвещение, 1964. Т. 2. 475 с.
709. Шевчук О. М. Педагогічна й науково-просвітницька діяльність вихованців Колегії Павла Галагана (кінець XIX – початок XX століття) // Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» / [за заг. ред. проф. Є. І. Коваленко]. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя. 2009. № 5. С. 198–202.
710. Шендрик І. Архіви і краєзнавство // Наша Батьківщина. Львів, 1937. Ч. 12. С. 268.
711. Шеремет А. Н. Образовательный туризм в Болонском процессе // Вестник Томского государственного педагогического университета. Серія «Естественные и точные науки». Томск: изд-во ТГПУ, 2006. № 6 (57). С. 140–145.

712. Шеремет М. К., Мартиненко І. В. Хрестоматія з логопедії. К. : КНТ, 2006. 360 с.
713. Шимкевич Л. Э. Деятельность Музейного отдела по организации школьных экскурсий // Экскурсионное дело. 1921. № 2 – 3. С. 206–210.
714. Шиновалова А. Н. Зарождение школьного здравоохранения в России. М.: МПА – Пресс, 2006. 171 с.
715. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. К.: Научная мысль, 1991. 172 с.
716. Шкляр О. Українські гімназії в Городенці // Городенщина: Исторично-мемуарний збірник. Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. С. 145–153.
717. Шульгин В. Международный географический конгресс в Париже // Киевлянин. К., 1875. № 84. С. 3.
718. Шульгин В. Практические занятия студентов по всеобщей истории // Киевские университетские известия. К., 1861. № 1. С. 21–25.
719. Шустова Ю. Э. Архив Львовского Успенского братства в XVI – XVIII веках // Архивы Русской Православной церкви. М., 2005. С. 59–64.
720. Шушарина В. П. Внешняя политика Древней Руси. М.: Наука, 1968. 473 с.
721. Щепанская Т. Б. Молодежные сообщества // Современный городской фольклор. М.: РШТУ, 2003. С. 34–85.
722. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К.: Критика, 2005. 584 с.
723. Яковлев П. Современные вопросы иногородческого просвещения. СПб., 1907. 14 с.
724. Ярш В. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / В. Ярш, М. Сулима та ін.; [ред. В. Верига]. Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. 256 с.

725. Яров С. В. Конформизм в советской России: Петроград 1917–1920-х годов. СПб.: Изд-во «Европейский дом», 2006. 570 с.

726. Ясинский А. Федор Яковлевич Фортинский, как ученый и профессор // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. К., 1903. Кн. 17. Вып. 2. С. 27–63.

727. Яценко М. Володимир Гнатюк: життя і фольклористична діяльність. К.: Наукова думка, 1964. 288 с.

728. Яцкевич Е. А. Памятники армянской культуры во Львове // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: Сб. ст. Ереван, 1961. 364 с.

729. A History of the University in Europe. In 4 vol. / General Editor W. Rüegg. Vol. 3. Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800 – 1945); Editor W. Rüegg. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. XXVI. 746 p.

730. Blumenthal P., Gondwin C., Smith A., Teicher U. Academic Mobility in a Changing World: regional and global trends. London, Bristol, Pennsylvania: Jessika Kingsley Publisher, 1998. P. 365–403.

731. Boorstin D. The Image a Guide to Pseudo - Events in America. New York: Vintage Book, 1964. 319 p.

732. Brinton D. G. The International Congress of Americanists // American Anthropologist. 1875. Vol. 4. № 1. P. 33–38.

733. Clifford J. Robles travel and translation in the late twentieth century. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1997. 124 p.

734. Cluksmann R. Die wissenschaftliche Behandlung des Fremdsenverkehrs // Zeitschrift fur Verkehrswissenschaft. Berlin, 1930. P. 46–53.

735. Cohen E. Contemporary tourism – trends and challenges: sustainable authenticity or contrived post-modernity? // Tourism: Critical in the Social Sciences / Ed. by S. Williams. London, N.Y.: Routledge, 2004. Vol. I. P. 78–84.

736. Coller J. Semantics of Tourism // American Journal of Semiotic. New York, Nova Science Publishers Inc., 2011. P. 127–136.

737. Dervin F. The first international bilingual conference on international academic mobility, Finland: the University of Turku. Helsinki: CIMO, 2006. 276 p.

738. Dervin F. International academic mobility, Finland: the University of Turku. Finland, 2006. 276 p.

739. Eco U. Travels in Hyper Reality: Essays. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1986. 371 p.

740. Franklin A., Grant J. The trouble with tourism and travel theory // Tourist studies. Princeton: «Princeton University Press», 2001. Vol.8. P. 6–7.

741. Fuchs E. Wissenschaft, Kongress Bewegung und Weltausstellungen: Zu den Anfängen der Wissenschaftsinternationale vor dem Ersten Weltkrieg // Historikertage im Vergleich / Hrsg. G. Diesener, M. Middell; Leipziger Universität. B., 1996. H. 5–6. S. 156–177.

742. Goeldner R., Goeldner C., Brent Ritchie J. Tourism: Principles, Practices, Philosophies. 9-th Edition. USA: SELF-STUDY ASSIGNMENT, 2002. 107 p.

743. Graburn N., Barthel-Bovellier D. Releasing the Tourist // International Sociology. Berlin, 2001. Vol. 3. P. 148–156.

744. Graburn N. The Ethnographic Tourist // The Tourist as a metaphor of the Social World. Philadelphia: Wallingford CAB International, 2007. P. 48–59.

745. Harvey L. Analytic Quality Glossary // Quality Research International. Toronto, 2009. P. 581–596.

746. Janowski L. Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia. Charkiw, 2004. 508 s.

747. Krukowski W. Dzieje Polskiego Towarzystwa Tatrarskiego. Warszawa; Krakow, 1988. 148 s.

748. Kuncewicz (Kunczyc) Jan Jozafat (ok. 1580 – 1623). Polski Słownik Biograficzny. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: W-wo Polskiej Akademii Nauk, 1971. T. XVI/2, zeszyt 69. S. 181–182.

749. Layton S. The Divisive Modern Russian Tourist Abroad: Representations of Self and Other in the Early Reform Era // *Slavic Review*. Great Britain: Cambridge University Press, 2009. Vol. 68. P. 852–864.

750. Leszycki S. Wspolczesne zagadnienia turystyki // *Zagadnienia geografii turystyki*. Krakow, 1937. P. 31–39.

751. MacCannell D. *The Tourist: a New Theory of the Leisure Class*. New York: University of California Press, 1976. 231 p.

752. MacCannell D. Staged Authenticity: Artangentens of Social Space in Tourist Setting // *American Journal of Sociology*. New York: TRD, 1979. Vol. 79. P. 589 – 603.

753. Magocsi P. R. *A History of Ukraine: The Land and Its Peoples*. Toronto, Buffalo: University of Toronto Press, 2010. 273 s.

754. McReynolds L. *Russia at play: leisure activities at the end of the tsarist era* / L. McReynolds. N. Y.: Cornell University Press. 2003. 237 p.

755. Müller R. A. *Geschichte der Universität. Von der mittelalterlichen Universitas zur deutschen Hochschule*. München: Verlag Georg D.W. Callway GmbH & Co, 1990. 288 S.

756. Murphy-Lejeune E. *Student mobility and Narrative in Europe: The New Strangers*. London: Taylor and Francis Group, 2004. 288 p.

757. Nash D. *Anthropology of tourism*. Oxford: Elsevier, 1966. 314 p.

758. Nelson H. *Tourism: The sacred Journey* // *Hosts and guests the anthropology of tourism* / Ed. V. Smith. Philadelphia: University of Pennsylvania, Press, 1989. P. 68–74.

759. Paers D. *Tourism Development*. – London Longman, 1997. P. 16 – 18.

760. Papatsiba V. Political and individual rationales of student mobility: a case-study of ERASMUS and French regional scheme for studies abroad // *European journal of education*. Berlin: Education & Educational Research, 2002. № 40. P. 27–47.

761. Philip L. *The social psychology of tourist behavior*. New York: Pergamon Press, 1982. P. 26–36.

762. Plog S. Why destination ate as rise and fall in popularity // *The Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*. Philadelphia, 1974. № 4 P. 55–58.

763. Russel E. Cyber society normed and a new Open-end binaries for the 21-st Century // *Международные чтения по теории, истории и философии культуры «Проблемы общения в пространстве тотальной коммуникации»; гл. ред. Любава Морене. СПб., 1998. Вып. 6. С. 337–348.*

764. Schalenberg M. Humboldt auf Reisen? Die Rezeption des ‘deutschen Universitätsmodells’ in den französischen und britischen Reformdiskursen (1810 – 1870). Basel: Schwabe & Co. AG, 2002. 520 S. (Veröffentlichungen der Gesellschaft für Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte / Hrsg. R. C. Schwinges; Bd. 4).

765. Simpson Sir John H. *The Refugee Problem: Report of the Survey Royal Insitute of International Affairs*. Oxford: Univ. Press, London, 1939. 247 p.

766. Urry J. Globalization and citizen ship // *British Journal of Sociology*. London: Routledge, 2000. С. 124–132.

767. Urry J. *The Tourist Gaze: Leisure and Travel is Contemporary Societies*. London: Sage, 1990. P. 2–8.

768. Vraa – Jenson J. Making Bologna a reality. Mobility of staff and students // *Bologna process official seminar*. London: ESIB, 2007. P. 67–75.

769. Warton S. Making Bologna a reality. Mobility of staff and students // *Bologna process official seminar*. London: ESIB, 2007. P. 48–57.

770. Zadorniak S. *Kultura tizycha ludnosci ukfasnskiei no ziemiacz poilskich (1868 – 1939)*. Rzeszow, 2007. 214 s.

771. Zenkovsky V. V. G. S. *Skovoroda* / Transl. by George L. Kline. New York: Columbia University Press, 1953. 154 p.

772. Zernov N. M. *Russian Émigré Authors. A Biographical Index and Bibliography of their Works on Theology, Religions Philosophy, Chuch History and Orthodox Culture. 1921 – 1972*. Boston, 1973. 157 p.

НАН України

Ф. I Літературні матеріали

773. Спр. 7891. Папери, що торкаються конгресу антропології і археології в Лісабоні, 1880 р., 19 арк.

774. Спр. 8090. Антонович В.Б. «Лекції по історичній географії. Київська губернія», (рукопис кін. XIX ст.), 38 арк.

775. Спр. 8108. Матеріали для історико-географічного словника зібрані В.Антоновичем – виписки, 29 арк.

776. Спр. 9410. Перший звіт по закордонному відрядженню Павла Ардашева (Париж, 7-19 вересня 1896 р.), 37 арк.

777. Спр. 9411. Другий звіт про наукові заняття відрядженого за кордон Павла Ардашева магістранта Московського університету (1897). Париж, 38 арк.

778. Спр. 9412. Третій звіт про наукові заняття відрядженого закордон Павла Ардашева, магістранта Московського університету, 1898 р. м. Рен в Бретані, 31 арк.

779. Спр. 9413. Четвертий звіт відрядженого з науковою метою за кордон Павла Ардашева магістранта московського університету. 27/XII 1898 р. Ельзенвуд (Англія), 16 арк.

780. Спр. 9534. Листи Ардашева П.Н. Бретту – з Києва в Париж. 1905 р., 4 арк.

Ф. II Історичні матеріали

781. Спр. 6772. Документи про заснування Південно-Західного Відділу Географічного товариства у Києві: 1) копія «Положення про південно-західний відділ Російського географічного товариства»; 2) друкований примірник «Положень»; 3) список Міністерства Внутрішніх справ в Київському Генерал губернаторстві (Дондукову-Корсакову); 4) текст

телеграми голови Географічного товариства Семенова до Дондукова-Корсакова, 12 арк.

782. Спр. 6773. Промова до членів Південно-Західного Відділу Географічного Товариства Київського генерал губернатора Дондукова-Корсакова з подякою за працю, яку прикладено членами Відділу до проведення одноденного перепису населення Києва в 1874 р., 1 арк.

783. Спр. 6777. Зшиток документів Південно-Західного відділу Географічного Товариства під заголовком «Сношеніє бь членами Отделенцами, доставляющими матеріялы», 391 арк.

Ф. III Листування

784. Спр. 69979. Чубинський Павло Платонович – Кістяківський. Листи (16 лютого 1872 р. з Києва в [...]), 1 арк.

Ф. 197 Тиховський Павло Іванович (1866-1938) – фольклорист, педагог

785. Спр. 29. Тиховський Павло Іванович. Чубинський Павло Платонович. Цертслав Микола Андрійович. Статті, 1930 р., 9 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)

Ф. 293 Київський цензурний комітет, місто Київ

Оп. 1 (1834 – 1874 рр.)

786. Спр. 552. Циркуляри і приписи керуючого Міністерством народної освіти, Головного управління цензури і Головного управління у справах друку про заборону видання книг на українській мові, про посилення цензури періодичних видань та інше (20.06.1859 – 04.06.1873 рр.), 71 арк.

Ф. 707 Канцелярія попечителя Київського навчального округу, місто Київ

Оп. 30 (1861 – 1871 рр.)

787. Спр. 375. Про прикріплення відмінно закінчивших курси Університету Св. Володимира студентів Факультету при Університеті для удосконалення в науках на два роки (9 вересня 1864 – 4 січня 1866 рр.), 18 арк.

Оп. 36 (1870 – 1871 рр.)

788. Спр. 1. Листування з різних предметів, 1870 р., 82 арк.

789. Спр. 365. Про донесення в Міністерство даних про молодих осіб, яких можна відрядити у 1871 році за кордон з метою приготування до професорського звання, 1871 р., 94 арк.

Оп. 52 (1886 р.)

790. Спр. 17. Про відрядження професорів університету Св. Володимира та інших осіб, які перебували на службі в окрузі закордон і в різні губернії Росії з науковою метою та іншим випадкам, 1886 р., 17 арк.

Оп. 53 (1887 р.)

791. Спр. 19. Про відрядження професорів університету Св. Володимира та інших осіб, які перебували на службі в окрузі закордон і в різні губернії Росії з науковою метою та іншим випадкам, 1887 р., 49 арк.

Оп. 54 (1889 р.)

792. Спр. 19. Про відрядження професорів і викладачів університету Св. Володимира та інших осіб, які знаходяться на службі в окрузі за кордон і в різні губернії Росії з науковою метою та іншим випадкам, 1889 р., 77 арк.

Оп. 55 (1890 р.)

793. Спр. 18. Про відрядження професорів і викладачів університету Св. Володимира та інших осіб, які знаходяться на службі в окрузі за кордон і в різні губернії Росії з науковою метою та іншим випадкам, 1890 р., 74 арк.

Оп. 58 (1892 р.)

794. Спр. 17. Про відрядження професорів і викладачів університету Св. Володимира та інших осіб, які знаходяться на службі в окрузі за кордон і в різні губернії Росії з науковою метою та іншим випадкам, 1892 р., 15 арк.

Оп. 59 (1893 р.)

795. Спр. 17. Про відрядження професорів і викладачів університету Св. Володимира та інших осіб, які знаходяться на службі в окрузі за кордон і в різні губернії Росії з науковою метою та іншим випадкам, 1893 р., 49 арк.

Оп. 62 (1897 р.)

796. Спр. 17. Про відрядження професорів і викладачів університету Св. Володимира та інших осіб, які знаходяться на службі в окрузі за кордон і в різні губернії Росії з науковою метою та іншим випадкам, 1897 р., 29 арк.

Оп. 66 (1900 р.)

797. Спр. 7. Про відрядження професорів і викладачів університету Св. Володимира і осіб, які знаходяться на службі в окрузі за кордон і в різні губернії Росії з науковою метою та іншим випадкам, 1900 р., 56 арк.

Оп. 70 (1904 р.)

798. Спр. 7. Про відрядження осіб, які перебувають на службі в Київському навчальному окрузі, за кордон і в різні міста Росії з навчальною метою та іншим випадкам, 1904 р., 72 арк.

Оп. 74 (1908 р.)

799. Спр. 7. Про відрядження осіб, які перебувають на службі в Київському навчальному окрузі, за кордон та різні міста Росії з навчальною метою та іншим випадкам, 1908 р., 131 арк.

Оп. 79 (1911 р.)

800. Спр. 7. Про відрядження осіб, які перебувають на службі в Київському навчальному окрузі, за кордон і в різні міста Росії з навчальною метою та іншим випадкам, 1911 р., 24 арк.

Ф. 832 Антоновичі**Оп. 1 (1860 – 1928 рр.)**

801. Спр. 110. Щоденник мандрівок В.Б. Антоновича в Польщу, Австро-Угорщину, Германію, Іспанію, Францію, 1911 р., 26 арк.

Ф. 849 Іконников Володимир Степанович (1841–1923) – український історик та педагог, архівіст, археограф, історіограф,

професор, декан історико-філологічного факультету Київського університету

Оп. 1 (1864 – 1919 рр.)

802. Спр. 61. Запрошення Іконникову В.С. на засідання історичного товариства Нестора-Літописця, на збори російського бібліологічного товариства на педагогічні наради, концерти, вистави, банкети, 1911 р., 7 арк.

Ф. 884 Комісія для опису губерній Київського навчального округу, місто Київ

Оп. 1 (1851 – 1861 рр.)

803. Спр. 35. Справа про пересилання географічним товариством комісії своїх наукових робіт», 1911 р., 11 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ)

Ф. 132 Колекція листів державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та інших країн

Оп. I (1516 – 1888 рр.)

804. Спр. 799. Лист студента Краківського університету Носовського Альберта до Магістрату міста Львова з подякою за відправлення його на навчання до міста Кракова. Оригінал (16 січня 1630 р.), 2 арк.

Ф. 146 Галицьке намісництво, місто Львів (1772 – 1921 рр.)

Оп. 51-а (Група шкільних справ (1839-1909 рр.)

805. Спр. 1003. Списки слухачів-іноземців Львівського університету, 1907 р., 15 арк.

Ф. 165 Крайовий комітет, місто Львів

Оп. 9-а (Крайовий патронат ремесел і дрібного промислу (1911-1920 рр.))

806. Спр. 2. Справа про надання стипендії учню Академії образотворчого мистецтва у Відні Малеті Івану (1911 – 1920 рр.), 45 арк.

Ф. 181 Лянцкоронські графи 1148 – 1939 рр.

Оп. 1 (1440 – 1939 рр.)

807. Спр. 444. Лист декана філософського факультету Берлінського університету до графа Лянцкоронського Карла про присвоєння йому ступеня доктора, 1890 р., 2 арк.

Ф. 834 Січ, Товариство українських студентів міста Відень (1868 – 1914 рр.)

Оп. 1 (1867 – 1913 рр.)

808. Спр. 6. Відозва товариства лист і протокол засідання представників слов'янських студентських товариств м. Відень про утворення при Віденському університеті кафедри слов'янської історії (1890 – 1891 рр.), 7 арк.

Державний архів міста Києва

Ф. 16 Київський університет

Оп. 311 (Рада, 1872 р.)

809. Спр. 107. Про облаштування в Києві в 1874 році археологічного з'їзду (12 травня 1872 р.), 73 арк.

Оп. 312 (Канцелярія Ради Університету Св. Володимира)

810. Спр. 141. Про дозвіл Австро-Угорському підданому професору К. Герезі на роботу в бібліотеці цього університету та проведення наукових занять (24 жовтня 1872 р.), 5 арк.

Оп. 337 (Університет Св. Володимира, 1898 р.)

811. Спр. 20. Про закордонні мандрівки, відпустки та відрядження у межах Росії професорів, викладачів та інших осіб, 1898 р., 2 арк.

Оп. 338 (Університет Св. Володимира, 1899 р.)

812. Спр. 30. Про клопотання викладачам та іншим особам закордонних відряджень, 1899 р., 9 арк.

Оп. 465 (Історико-філологічний факультет)

813. Спр. 904. Протоколи засідань факультету і матеріали до них (том I) (16.01.1873 – 25.05.1873 рр.), 73 арк.

814. Спр. 908. Протоколи засідань деканату факультету і матеріали до них (том I) (17.01.1874 – 26.04.1874 рр.), 51 арк.

815. Спр. 1076. Звіт факультету, 1898 р., 6 арк.

816. Спр. 1106. Звіт факультету за 1902 р., 4 арк.

Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО)

Ф. 270 Rada Szkolna Powiatowa w Stanislawowie

Оп. 1 (1881-1937 рр.)

817. Спр. 1. Циркулярні розпорядження Львівської крайової шкільної ради про введення в школах нововиданих підручників (13.12.1881 – 23.06.1882 рр.), 18 арк.

818. Спр. 29. Циркулярні розпорядження Львівської крайової шкільної ради по питанням комплектації шкіл, придбання підручників, посібників та інших організаційних питань, 1918 р., 27 арк.

Ф. 537 Państwowe gimnazjum z językiem wykładowym ruskiem w Kolomyi

Оп. 1 (1921-1939 рр.)

819. Спр. 103. Розпорядження Президіуму Львівської Крайової шкільної ради про заборону участі молоді в «таємних організаціях», 1891 р., 14 арк.

Державний архів Львівської області (ДАЛО)

Ф. 1 Львівське воєводське управління

Оп. 51 (1928 – 1939 рр.)

820. Спр. 484. Справа про запит «Просвіти» на надання державної субсидії на просвітництво у розмірі 100 тис. злотих та інші питання» (03.08.1928 – 06.08.1928 рр.), 26 арк.

821. Спр. 871. Справа читальні «Просвіта в Телові» (10.04.1925 – 22.03.1939 рр.), 81 арк.

Оп. 52 (1923 – 1936 рр.)

822. Спр. 233. Справа про ліквідацію товариства «Просвіта» в Улучі Бжозовського повіту (21 лютого 1924 – 7 серпня 1938 рр.), 44 арк.

823. Спр. 916. Справа читальні товариства «Народна школа» в Руді Журавецькій» (1932 – 1933 рр.), 22 арк.

Оп. 54 (1928 – 1939 рр.)

824. Спр. 12. Польське культурно – просвітницьке товариство «Походня» в Бджові (1921 – 1939 рр.), 30 арк.

825. Спр. 2604. Українське культурно-просвітницьке товариство «Руська Бесіда» в Любачеві (1909 – 1911 рр.; 1928 – 1935 рр.), 34 с.

Ф. 26 Львівський Королівський університет імені Франца І. Консисторія.

Оп. 22 (1819 р.)

826. Спр. 209. Розпорядження Придворної комісії просвітництва, циркуляр Сенату та інші матеріали про розробку програми з вищими навчальними закладами Австрійської імперії (10 жовтня 1817 р. – 1 грудня 1818 р.), 209 арк.

827. Спр. 247. Повідомлення Галіційського губернського управління про затримку відкриття філософського навчального закладу в Перемишлі, умовах прийому на навчання іноземців, запровадження в усіх університетах і ліцеях кафедри природознавства і технологій, про повідомлення філософського і

теологічного факультетів про обрання деканів (23 лютого – 30 жовтня 1819 р.), 7 арк.

Ф. 27 Львівська політехніка

Оп. 3 (1924 – 1934 рр.)

828. Спр. 316. Справа про організацію наукових екскурсій закордон (1924 – 1925 рр.), 106 арк.

829. Спр. 330. Лист Датського акціонерного товариства про виїзд на навчання студентів за рахунок самофінансування в Америку, з додатком переліку навчальних закладів Америки, 1924 р., 11 арк.

830. Спр. 476. Довідки про наукове відрядження Віткевича Романа в Чехословаччину, Австрію, Швейцарію та Італію (1925 – 1931 рр.), 6 арк.

831. Спр. 739. Листування з Міністерством віросповідання і суспільного просвітництва, внутрішніх справ та іншими про екскурсії студентів закордон (1927 – 1928 рр.), 180 арк.

832. Спр. 885. Листування з Міністерством віросповідання і суспільного просвітництва, про прийняття участі в роботі V – го Міжнародного конгресу ботаніків у Кембриджі (1928 – 1929 рр.), 10 арк.

833. Спр. 889. Матеріали (проспекти, переписки та інші) про участь Політехніки в Електротехнічній виставці (м. Торунь) та туристичних екскурсіях по Атлантичному океані та Середземному морі, організованих французьким товариством «Фабр», 1928 р., 13 арк.

834. Спр. 1043. Листування з Міністерством віросповідання і суспільного просвітництва про організацію і проведення наукових екскурсій студентів (1929 – 1932 рр.), 153 арк.

835. Спр. 1044. Справа про наукову екскурсію студентів архітектурного факультету в Грецію та Туреччину, 1929 р., 48 арк.

836. Спр. 1229. Листування з Міністерством віросповідання і суспільного просвітництва про замовлення видань опублікованих матеріалів Міжнародного конгресу інженерів в Токію, 1930 р., 3 арк.

837. Спр. 1423. Листування з Міністерством віросповідання і суспільного просвітництва про прийняття участі в Міжнародній виставці в Чикаго, 1931 р., 25 арк.

838. Спр. 1424. Листування з Міністерством віросповідання і суспільного просвітництва про надання професору Богуцькому Яну 3-х місячної безоплатної наукової відпустки для подорожі закордон з наданням звіту про дану подорож», 1931 р., 6 арк.

839. Спр. 1425. Листування з польським посольством в Лондоні про виїзд на практику в Англію студента-конструктора Поляка Адольфа», 1931 р., 4 арк.

840. Спр. 1692. Справа про участь Політехніки в роботі Міжнародного математичного конгресу в Цюріху (Швейцарія)», 1932 р., 20 арк.

841. Спр. 1801. Листування з Міністерством віросповідання і суспільного просвітництва з деканами про розподіл часу на наукові екскурсії студентів закордон», 1932 р., 19 арк.

842. Спр. 1908. Листування з Міністерством віросповідання і суспільного просвітництва про обмін асистентами між Польщею, Чехословаччиною, Югославією і Болгарією (1933 – 1934 рр.), 8 арк.

843. Спр. 2192. Листування з Міністерством віросповідання і суспільного просвітництва про порядок надання закордонних паспортів для професорів та учасників наукових екскурсій в Парижі. Списки студентів-учасників екскурсії (1934 р.), 18 арк.

844. Спр. 2193. Листування з Міністерством віросповідання і суспільного просвітництва про звіти за наукові мандрівки в Англію доктора Фухса Зигмунта (1934 – 1935 рр.), 7 арк.

845. Спр. 2194. Повідомлення Міністерства віросповідання і суспільного просвітництва про скликання міжнародних наукових конференцій в Амстердамі і Лісабоні із запрошенням польських учених, 1934 р., 3 арк.

846. Спр. 2467. Листування з Міністерством віросповідання і суспільного просвітництва з іноземними консульствами та іншими структурами про

можливість відвідання делегатами наукових конгресів та участі в наукових екскурсіях, 1935 р., 24 арк.

Державний архів Одеської області (ДАОО)

Ф. 8 Цензурний комітет

Оп. 1 (1935 – 1865 рр.)

847. Спр. 3. Приписи Міністерства освіти про порядок допуску до використання забороненої літератури і перевірки іноземних книг (05.01.1850 р. – 10.09.1851 р.), 48 арк.

Ф. 42 Канцелярія попечителя Одеського учбового округу

Оп. 37 (1870 – 1919 рр.)

848. Спр. 21. Листування з Міністерством освіти і Новоросійським університетом про наукові відрядження професорів і доцентів, про участь в ювілеях і наукових когресах, про видачу характеристик на студентів та інших питань (8.11.1911 р. – 26.06.1913 р.), 24 арк.

Ф. 44 Рішельєвський ліцей Міністерства освіти

Оп. 4 (1817 – 1860 рр.)

849. Спр. 401. Про запровадження в Миколаївському училищі викладання французької і німецької мов, 1833 р., 28 арк.

Ф. 45 Новоросійський університет

Оп. 22 (1866 – 1920 рр.)

850. Спр. 11. Листування з Міністерством народної освіти про обмеження відпусток та відряджень російським професорам за кордон (30.01.1867 р. – 30.06.1867 р.), 8 арк.

851. Спр. 14. Листування з попечителем Одеського навчального округу і запрошення на роботу викладачів із закордону (04.06.1874 р. – 05.08.1874 р.), 17 арк.

852. Спр. 26. Прохання викладачів про дозвіл виїзду і відпустку для наукових відряджень, 1900 р., 29 арк.

Ф. 46 Одеський інститут шляхетних дівчат**Оп. 1 (1860 – 1918 рр.)**

853. Спр. 1. Алфавіт іноземних педагогів Одеського жіночого інституту імператора Миколи I, 1860 р., 16 арк.

Державний архів Харківської області (ДАХО)**Ф. 51 Харківський губернський статистичний комітет, місто Харків****Оп. 1 (1835 – 1919 рр.)**

854. Спр. 17. Рапорти і статистичні відомості про кількість іноземців в містах Харківської губернії (15-21 грудня 1854 р.), 43 арк.

855. Спр. 34. Рапорти і статистичні відомості про кількість іноземців в містах Харківської губернії (30.11.1855 р. – 31.03.1856 р.), 30 арк.

Ф. 266 Дирекція народних училищ Харківської губернії**Оп. 1 (1805 – 1917 рр.)**

856. Спр. 281. Запрошення викладачів іноземних мов в Харківське повітове училище, 1865 р., 1 арк.

857. Спр. 899. Про облаштування різного роду просвітницьких закладів, 1916 р., 2 арк.

Ф. 635 Харківська губернська училищна рада**Оп. 1 (1880 – 1917 рр.)**

858. Спр. 2. Звіти про стан народних училищ, 1885 р., 2 арк.

859. Спр. 20. Циркуляри, 1902 р., 2 арк.

Ф. 667 Харківський університет**Оп. 286 (1805 – 1917 рр.)**

860. Спр. 116-а. Договір правління Харківського університету з австрійським підданим книгопродавцем Милицовським про порядок комплектування бібліотеки університету іноземними виданнями, 1840 р., 2 арк.

Оп. 287 (1812 – 1833 рр.)

861. Спр. 101. На прохання учителя французької мови Рюйера про прийняття його на службу в училище Київської губернії (04.02.1827 р.), 1 арк.

Ф. 760 Ізюмська повітова Училищна Рада, місто Ізюм**Оп. 1 (1890 – 1912 рр.)**

862. Спр. 8. Листування з учителем Карпівського народного училища Славгородським, 1910 р., 1 арк.

Державний архів Чернівецької області (ДАЧО)**Ф. 211 Крайова шкільна рада Буковини, м. Чернівці
(K.k.Landesschulrath in Czernowitz)****Оп. 1 (1869 – 1918 рр.)**

863. Спр. 121. Листування з Міністерством Культури і Освіти на прохання директора педагогічного училища м. Чернівці Ісолескул, про можливість подорожі у м. Клагефут на конференцію директорів педагогічних училищ Австрії, 1872 р., 4 арк.

864. Спр. 2413. Листування з Краєвим управлінням Буковини про відкриття сільськогосподарських курсів учителів на Буковині, 1901 р., 6 арк.

865. Спр. 7702. Листування з середніми школами Буковини про участь викладачів шкіл в Міжнародному археологічному конгресі в місті Афіни, 1905 р., 32 арк.

866. Спр. 8050. Листування з Міністерством Культури і Освіти, дирекціями середніх шкіл Буковини про проведення в період канікул курсів підвищення кваліфікації для викладачі в місті Грац, Прага, Інсбурк та ін., (1902 – 1910 рр.), 35 арк.

Ф. 213 XIV окружний шкільний інспекторат (Inspectoratul scolar regional XIV, 1918 – 1940 рр.)**Оп. 2 (1917 – 1927 рр.)**

867. Спр. 49. Справа про видачу дозволу учителю Еренкранцу Хайму на відкриття приватних курсів єврейської мови, 1919 р., 34 арк.

868. Спр. 70. Листування з повітовими шкільними ревізорами про представлення можливості для виїзду закордон учителям початкових і середніх шкіл, 1920 р., 52 арк.

869. Спр. 80. Листування з повітовими шкільними радами про учителів, направлених на курси румунської мови в місто Плоєшт, 1921 р., 66 арк.

870. Спр. 91. Директивні вказівки Міністерства освіти про надання даних щодо можливості запровадження дисципліни фізичного виховання у школах (1922 – 1924 рр.), 25 арк.

871. Спр. 111. Циркуляри Міністерства освіти (1923 – 1927 рр.), 42 арк.

Оп. 3 (1918-1921 рр.)

872. Спр. 48. Прохання, списки і листування про організацію курсів по ліквідації неграмотності і малограмотності (1919 – 1921 рр.), 34 арк.

873. Спр. 64. Циркуляри і листування з дирекціями шкіл про затвердження і використання старих навчальних посібників (1918 – 1919 рр.), 6 арк.

874. Спр. 169. Прохання і листування з повітовими шкільними радами про виплату закордонних відряджень шкільним інспекторам (1919 – 1920 рр.), 21 арк.

875. Спр. 263. Устав культурно-просвітницького товариства «Церанул» в комуні Нові Бросківці і програма приватного курсу румунської мови, організованого товариством для населення комуні Волчинець (1919 – 1920 рр.), 5 арк.

876. Спр. 283. Справа про відкриття підготовчих курсів при педагогічній школі міста Чернівці, 1920 р., 19 арк.

Ф. 216 Franz-Josephs Universitat in Czernowitz (1875 – 1940)

Оп.1 (1919 – 1940 рр.)

877. Спр. 29. Свідоцтво про присудження докторського ступеня викладачу університету Штраубу Северину, 1921 р., 25 арк.

Ф. 217 Revizoratul scolar jude tean Cernauti**Оп. 1 (1922 – 1940 pp.)**

878. Спр. 21. Директивні вказівки і циркуляри Міністерства освіти і Чернівецького шкільного ревізорату по плануванню шкільної роботи, про порядок призначення підвищення в ранзі учителів, ведення документообігу та ін., 1923 р., 72 арк.

**Ф. 219 Інспектор народних училищ Хотинського повіту
Бесарабської губернії****Оп. 1 (1856 – 1919 pp.)**

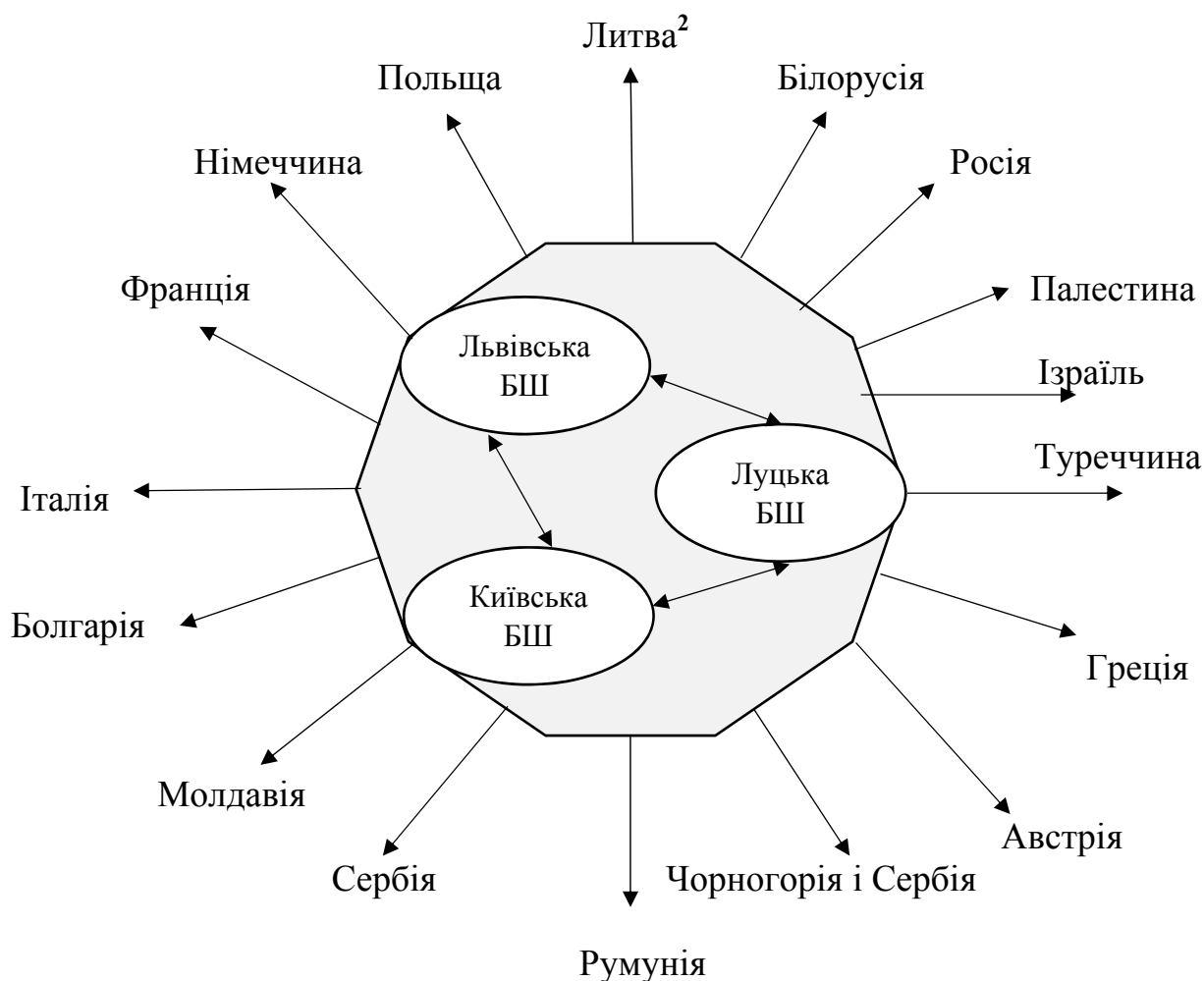
879. Спр. 33. Листування з Одеським навчальним округом про організацію тимчасових педагогічних курсів по меліорації і ручній праці для учителів народних шкіл, 1912 р., 25 арк.

**Ф. 220 Чернівецький міський шкільний субінспекторат
(Subinspectoratul scolar orasanesc Cernauti)****Оп. 1 (1920 – 1933 pp.)**

880. Спр. 1. Циркуляри Чернівецького міського відділу Міністерства Освіти, Культури і Мистецтв за 1933 р., 61 арк.

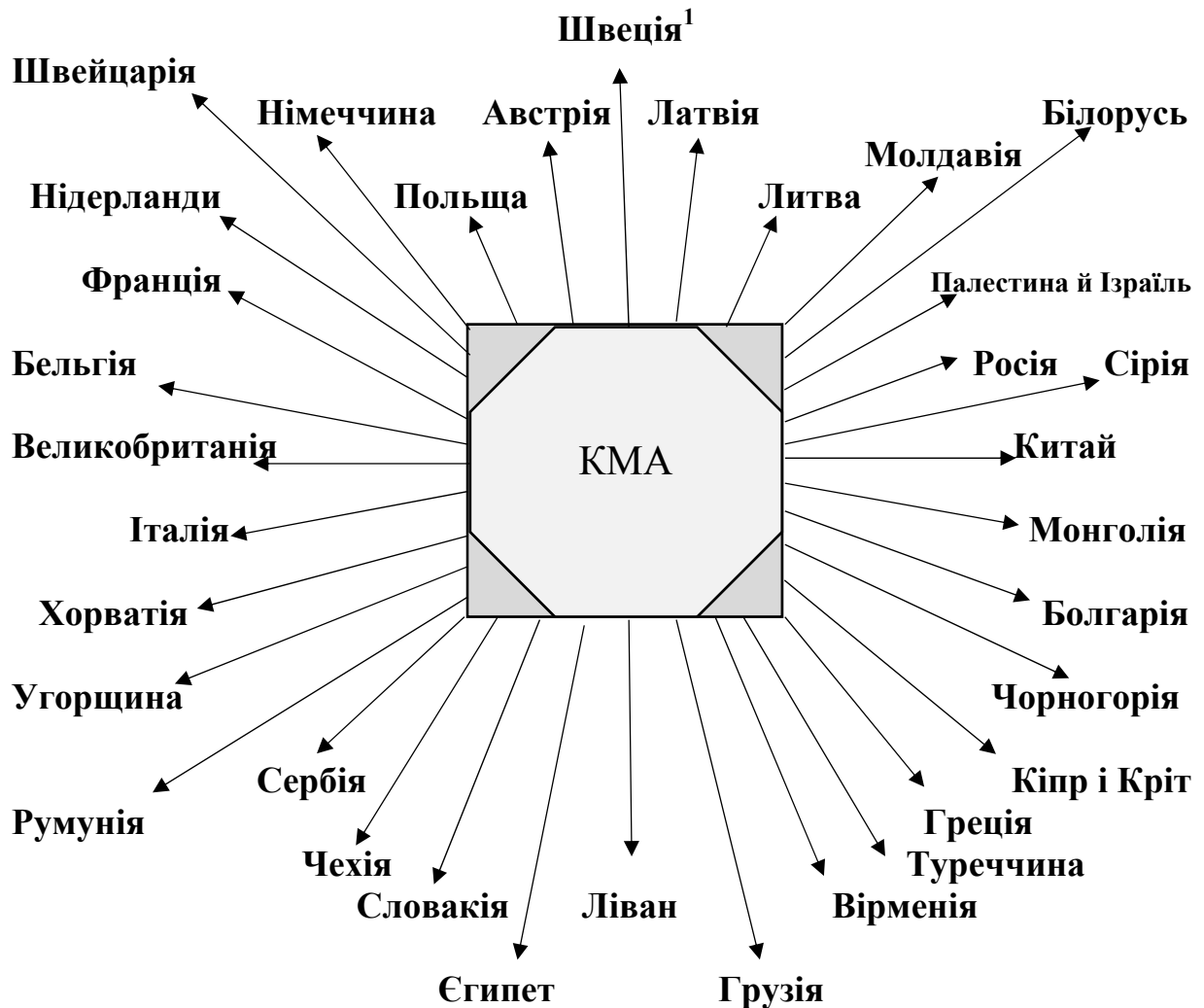
ДОДАТКИ

Додаток А

Міжнародні зв'язки провідних братських шкіл¹ [405]

¹ Примітки: **1** – подаються сучасні назви країн;

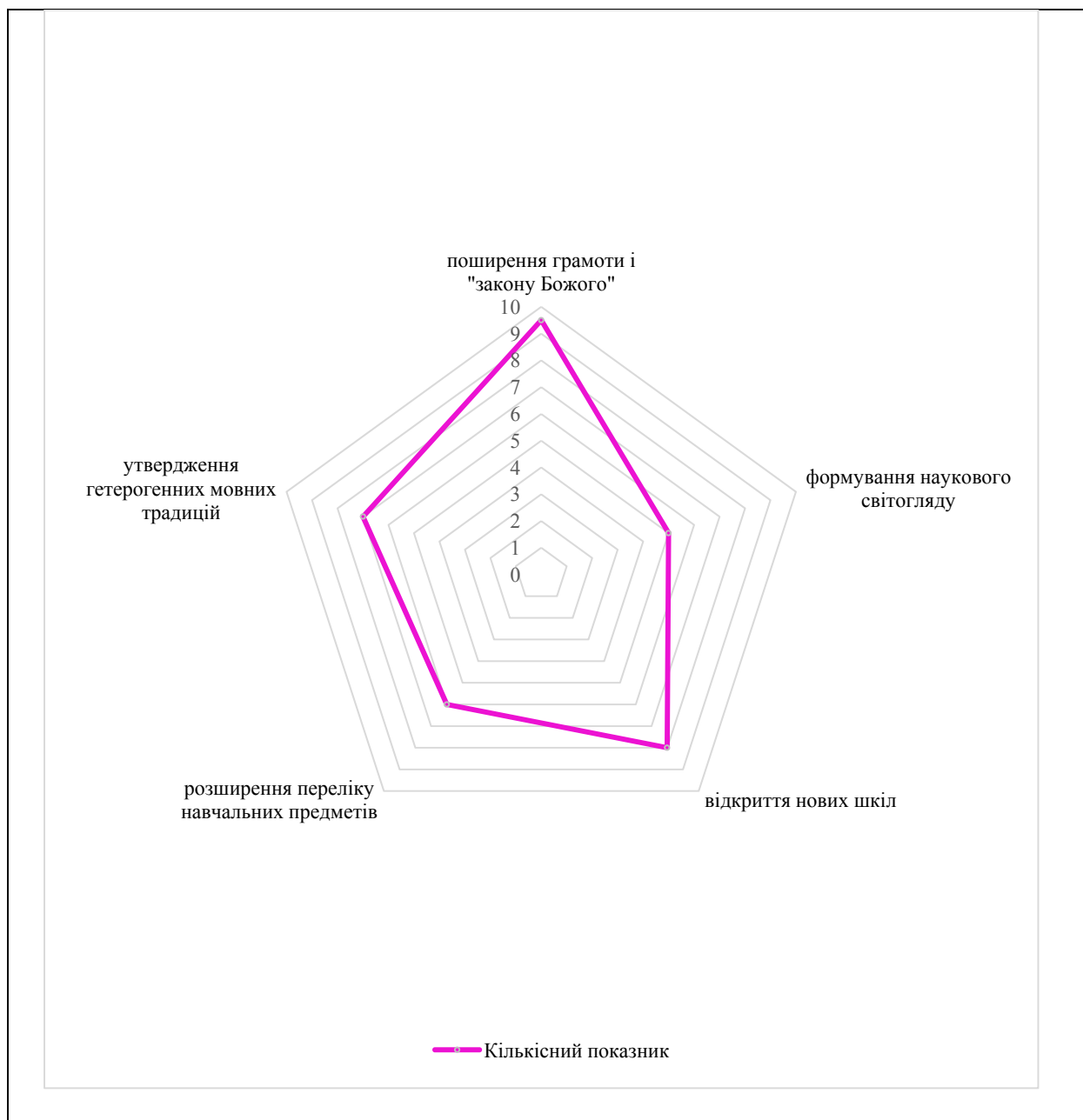
2 – в окремих країнах культурно-освітні центри: **Литва** – Вільно, Ев'ю; **Білорусія** – Новгородок, Полоцьк, Гродно, Заблудів, Вітебськ; **Росія** – Москва; **Палестина** – Єрусалим; **Туреччина** – Стамбул; **Греція** – Салоніки, Афон, Кандія; **Австрія** – Відень; **Чорногорія** – Цетіне; **Румунія** – Бухарест; **Сербія** – Белград; **Молдавія** – Ясси; **Болгарія** – Тирново; **Італія** – Рим, Падуя; **Франція** – Париж; **Німеччина** – Лейпціг, Віттенберг, Нюрнберг, Гейдельберг; **Польща** – Варшава, Краків, Замостя, Вроцлав, Ярослав.

Міжнародні зв'язки Києво-Могилянської Академії² [405]

² Примітки: 1 – подаються сучасні назви країн;

2 – в окремих країнах культурно-освітні центри: **Швеція** – Стокгольм; **Литва** – Вільно; Ев'ю; **Латвія** – Рига; **Білорусія** – Мінськ, Могилів, Гродно, Заблудів, Новгородок, Полоцьк, Слуцьк, Вітебськ; **Росія** – Москва, Санкт-Петербург, Кронштадт, Архангельськ, Холмогори, Устюг, Псков, Смоленськ, В'ятка, Ярослав, Севськ, Троїце-Сергіїв, Казань, Вологда, Кострома, Володимир, Твер, Суздаль, Коломна, Муром, Рязань, Іркутськ, Тобольськ, Ростов, Астрахань, Вороніж, Білгород, Новгород, Тамбов; **Сирія** – Тріполі; **Молдавія** – Ясси, Хотин, Сучава, Нямець; **Палестина** – Єрусалим; **Китай** – Пекін; **Монголія** – Урга; **Болгарія** – Тирново; **Чорногорія** – Цетіне; **Кіпр** – Нікосія; **Греція** – Афіни, Афон, Салоніки, Патмос, Кандія, Хіос; **Туреччина** – Стамбул; **Вірменія** – Єреван; **Грузія** – Тбілісі; **Ліван** – Бейрут; **Єгипет** – Александрія, Каїр; **Словакія** – Братіслава; **Чехія** – Прага; **Сербія** – Белград, Нові Сад, Осіек, Гомир'є, Дюло, Вуковар; **Румунія** – Бухарест, Кимпулунг; **Угорщина** – Будапешт, Токай, Темешвар; **Хорватія** – Загреб, Карловац, Леповин; **Італія** – Рим, Венеція, Падуя, Болонья, Флоренція; **Великобританія** – Лондон, Кембрідж, Едінбург; **Бельгія** – Брюссель; **Нідерланди** – Амстердам, Антверпен, Гаага; **Македонія** – Охрид; **Франція** – Париж; **Польща** – Варшава, Краків, Вроцлав, Замостя, Ярослав, Люблін; **Німеччина** – Берлін, Лешціг, Геттінгем, Страсбург, Кельн, Кенігсберг, Лейден, Віттінберг, Галле, Гейдельберг; **Австрія** – Відень.

Дидактичний макет контент-аналізу основних завдань просвітницького туризму (за матеріалами В. Григоровича-Барського, XVIII ст.) [139]

Зорієнтованість вітчизняного міжнародного просвітницького туризму:

1. Підвищення кваліфікації педагогічних працівників:

- 1) Г. Цвітковський (Київська військова гімназія, Італія, 1871);
- 2) С. Безсмертний (Києво-Печерська гімназія, Австрія, 1892);
- 3) В. Фохть (Києво-Печерська гімназія, Греція, 1893);
- 4) В. Високович (МФ³, Індія, 1897);
- 5) М. Брунекель (Києво-Печерська гімназія, Франція, 1900);
- 6) В. Ретшерь (Новозибковське реальне училище, Франція, 1908);
- 7) М. Довгирдя (Київська Третя чоловіча гімназія, Німеччина, 1908);
- 8) В. Фонь-Вітте (Полтавська Маріїнська жіноча гімназія, Німеччина, 1909);
- 9) А. Дмитрієв (Києво-Печерська гімназія, Німеччина, 1911);
- 10) Л. Добровольський (Київське реальне училище, Швейцарія, 1911);
- 11) О. Гржимайло (Ніжинська жіноча гімназія, Франція, 1911);
- 12) С. Шишкін (Велико-Сорочинська учительська семінарія ім. М. Гоголя, Німеччина, 1911).

¹ ІФІБ – Історико-філологічний інститут князя Безбородька.

Факультети Університету св. Володимира: ² ЮФ – юридичний; ³ МФ – медичний; ⁴ ІФФ – історико-філологічний; ⁵ ФМФ – фізико-математичний

2. Ознайомлення з іноземною методикою викладання фахових дисциплін:

- а) М. Яснопольський (ІФФ⁴, Німеччина, 1872);
- б) М. Соколов (ІФІБ¹, Швейцарія, 1886);
- в) Г. Рейн (МФ³, США, 1887);
- г) К. Гейбель (МФ³, Австрія-Німеччина-Франція, 1889);
- д) О. Ейхельман, Л. Казинцев (ЮФ², Франція, 1893);
- е) І. Леціус (ІФФ⁴, Австрія, 1900);
- ж) А. Наліс (ІФФ⁴, Франція, 1900);
- з) Л. Тарасевич (МФ³, Італія, 1900);
- и) В. Високович, М. Тихомиров, К. Тритшель (МФ³, Німеччина, 1900);
- к) В. Добронравов, Ю. Лауденбах, В. Образцов (МФ³, Франція, 1900).

3. Завершення наукового дослідження професорсько-викладацького складу:

- 1) К. Гейбель (МФ³, Німеччина, 1886);
- 2) П. Армашевський (ІФФ⁴, Австрія, 1887);
- 3) Ю. Кулаковський (ІФФ⁴, Великобританія-Нідерланди, 1889);
- 4) А. Прахов (ІФФ⁴, Німеччина-Франція-Іспанія, 1889);
- 5) І. Рахманінов (ФМФ⁵, Німеччина-Франція-Великобританія, 1889);
- 6) Ф. Гарнич-Гарницький (ФМФ⁵, Німеччина-Франція, 1889);
- 7) С. Богданов (ФМФ⁵, Німеччина-Австрія-Бельгія-Швейцарія, 1889);
- 8) Ф. Ергардт, Ф. Борнгаупт (МФ³, Австрія-Франція-Німеччина, 1889);
- 9) В. Субботін, П. Суханов, К. Тритшель (МФ³, Австрія-Швейцарія, 1889);
- 10) Г. Минх (МФ³, Єгипет-Ізраїль, 1889);
- 11) Є. Аничков (ІФФ⁴, Великобританія-Франція);
- 12) Ф. Кнауер (ІФФ⁴, Великобританія-Франція-Німеччина, 1892);
- 13) П. Броунов (ФМФ⁵, Швеція-Данія-Німеччина, 1892);
- 14) В. Демченко, П. Лашкарев (ЮФ², Австрія-Німеччина, 1892);
- 15) Н. Бубнов, А. Гіляров, Г. Челпанов (ІФФ⁴, Німеччина, 1893);

4. Участь маловідомої української професури у науково-практичних заходах:

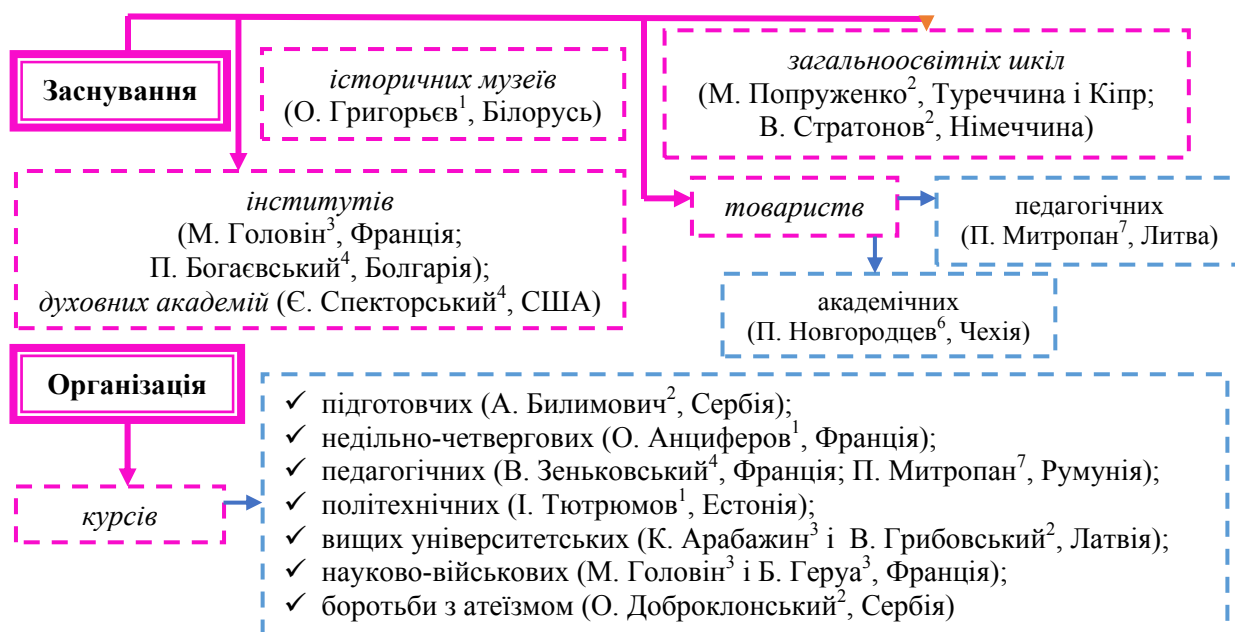
- а) Л. Білогриць-Котляревський – Археологічний з'їзд (ІФФ⁴, Литва, 1893);
- б) Г. Суслов – Математична виставка (ФМФ⁵, Німеччина, 1893);
- в) А. Коротнєв – Медичний конгрес (МФ³, Італія, 1893);
- г) П. Венюков – Геологічний конгрес (ІФФ⁴, Швейцарія, 1894);
- д) Є. Трубецький – Конгрес вищої освіти (ІФФ⁴, Франція, 1900).

Пріоритетні напрями персоніфікованого міжнародного просвітницького туризму педагогічного складу Київського навчального округу XIX – поч. XX ст. (укладено автором на основі картосхеми W. Briesemeister та матеріалів Центрального державного історичного архіву України міста Києва) [789; 790; 791; 792; 793; 795; 796; 797]

Іноземна та вітчизняна методика організації та проведення семінарських і практичних занять

		Іноземна та вітчизняна методика організації та проведення семінарських і практичних занять	
ГУМАНІТАРНІ ДИСЦИПЛІНИ (історія)	<p>Практичне заняття професора Г. Вайца – представника Геттінгенського університету (за матеріалами доцента Ф. Фортинського)</p>	<p>Семінарське заняття доцента Ф. Фортинського – представника Університету св. Володимира (на основі методики професора Г. Вайца)</p>	
	ПРИРОДНІ ДИСЦИПЛІНИ (¹ - географія; ² - меліорація)	<p>Практичне заняття¹ професора Е. Ріхтера – представника Грацького університету імені Карла і Франца (за матеріалами викладача А. Бічльського)</p>	<p>Практичне заняття² викладача А. Бічльського – представника Цісарсько-королівської технічної академії у Львові (на основі методики професора Е. Ріхтера)</p>

Урізноманітнення форм організації навчального процесу у вищій школі за посередництвом міжнародного просвітницького туризму (друга пол. XIX ст. – поч. XX ст.) [659; 866; 879]

**Персоніфікований міжнародний просвітницький туризм
представників вітчизняної педагогічної інтелігенції в умовах еміграції
(1900-1930-ті рр.)**

[51; 282; 335; 390; 456; 457; 458; 463; 528; 538; 542; 546; 547; 599]

¹ Харківський університет; ² Новоросійський університет; ³ Імператорська Миколаївська військова Академія; ⁴ Імператорський університет св. Володимира; ⁵ Київський Фребелівський інститут; ⁶ Таврійський університет; ⁷ Гадяцька класична чоловіча гімназія (Полтава).

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Список публікацій здобувача

Наукові праці в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Дудка Т. Ю. Просвітницький туризм як історико-педагогічний феномен: [монографія] / Т. Ю. Дудка. – Київ-Херсон : ФОП Гринь Д.С., 2017. – 460 с.
2. Дудка Т. Ю. Лабораторний практикум з сімейного туризму / Т. Ю. Дудка, НПУ імені М. П. Драгоманова. – Київ-Херсон : ФОП Гринь Д. С., 2017. – 98 с.
3. Дудка Т. Ю. Програма навчального курсу «Сімейний туризм» / Т. Ю. Дудка // Менеджмент соціокультурної діяльності : навчально-методичний комплекс : у 2 ч. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. – Ч. 2. – С. 152–159.
4. Дудка Т. Ю. Програма навчального курсу «Управління в сфері дитячого туризму» / Т. Ю. Дудка // Менеджмент соціокультурної діяльності : навчально-методичний комплекс : у 2 ч. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. – Ч. 2. – С. 176–186.
5. Дудка Т. Ю. Програма навчального курсу «Туроперейтинг : організаційна діяльність» / Т. Ю. Дудка // Менеджмент соціокультурної діяльності : навчально-методичний комплекс : у 2 ч. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. – Ч. 2. – С. 199–208.
6. Дудка Т. Організаційні умови підготовки фахівців до раціонального природокористування в умовах вищої школи / Т. Дудка // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 28. Серія : Філософія, педагогіка, психологія : Збірник наукових праць. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 118–123.
7. Дудка Т. Краєзнавчо-туристичний захід як інструмент розвитку процесу мислення дітей старшого дошкільного віку / Т. Дудка // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 29. Серія : Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 47–51.
8. Дудка Т. Педагогічний потенціал освітнього туризму / Т. Дудка // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 33. Серія : Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 81–86.
9. Дудка Т. Ступенева підготовка фахівців у розрізі вітчизняного та зарубіжного освітнього досвіду ХХ – початку ХХІ століть / Т. Дудка, Л. Бондарина // Обрії. Науково-педагогічний журнал. – Івано-Франківськ : РВВ ОІППО, 2014. – Випуск № 2 (39). – С. 8–11.
10. Дудка Т. Ю. Амбівалентний характер педагогічних поглядів на екскурсійну проблематику в соціокультурному вимірі ХХ ст. / Т. Ю. Дудка // Соціальна робота в Україні : теорія і практика. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – С. 84–93.
11. Дудка Т. Ю. Більшовицька культрегресивна місія винищення педагогічної інтелігенції (перша пол. ХХ ст.) / Т. Ю. Дудка // Педагогічні науки. Збірник наукових праць. – Полтава : Видавництво Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, 2016. – С. 167–173.
12. Дудка Т. Ю. Народознавчі маршрути представників навчальних закладів Галичини по території сільських населених пунктів в ХІХ столітті / Т. Ю. Дудка // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Педагогіка. Психологія : збірник наукових праць. – К. : Видавництво Національного авіаційного університету „НАУ-друк”, 2016. – Вип. 2 (9). – С. 58–64.
13. Дудка Т. Ю. Внесок науково-педагогічної еліти в українське національне відродження (20-ті рр. ХХ ст.) / Т. Ю. Дудка // Гірська школа Українських Карпат. – Івано-Франківськ : Видавництво ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника», 2016. – № 15. – С. 148–152.

14. Дудка Т. Ю. Дефінітивні аспекти дослідження проблеми екскурсій в історико-педагогічному вимірі XIX–XXI ст. / Т. Ю. Дудка // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : збірник наукових праць / За ред. проф. Тетяни Степанової. – №1 (56), лютий 2017. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. – С. 61–65.

15. Дудка Т. Просвітницька діяльність українських представників вищої школи в умовах еміграції (перша половина XX століття) / Т. Дудка // Обрії. Науково-педагогічний журнал. – Івано-Франківськ : РВВ ОППО, 2017. – Випуск №1 (44). – С. 11–13.

16. Дудка Т. Ю. Історіософський аналіз освітніх систем давніх цивілізацій (до V ст.) / Т. Ю. Дудка // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. – Випуск 57 : збірник наукових праць / За науковою ред. В. Д. Сиротюка; Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2017. – С. 60–64.

17. Дудка Т. Ю. Діалектичність освітнього процесу європейських університетів XIX століття / Т. Ю. Дудка // Педагогічна освіта : теорія і практика : Збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. В. М. Лабунець]. – Вип.22 (1–2017). – Ч. 1. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С. 84–90.

18. Дудка Т. Ю. Українознавча складова екскурсійно-туристичної діяльності як історико-педагогічного феномена / Т. Ю. Дудка // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Педагогіка. Психологія : збірник наукових праць. – К. : Видавництво Національного авіаційного університету „НАУ-друк”, 2017. – Вип. 1 (10). – С. 55–59.

19. Дудка Т. Ю. Феноменологічні витоки духовного потенціалу просвітництва за часів Київської Русі (IX–XII ст.) / Т. Ю. Дудка // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : збірник наукових праць / за ред. проф. Тетяни Степанової. – № 3 (58), вересень 2017. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. – С. 116–119.

20. Дудка Т. Ю. Предметна наповненість педагогічних поглядів давньоруських просвітників XII–XIV ст. / Т. Ю. Дудка // Гірська школа Українських Карпат. – Івано-Франківськ : Видавництво ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника», 2017. – № 16. – С. 143–145.

21. Дудка Т. Ю. Просвітницька діяльність українських земств у контексті відкриття музеїв (друга пол. XIX ст.) / Т. Ю. Дудка // Педагогічна освіта : теорія і практика : Збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. В. М. Лабунець]. – Вип. 23 (2–2017). – Ч.1. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С. 97–101.

22. Дудка Т. Ю. Валеологічна центрованість рухової активності як предмет історико-педагогічного аналізу / Т. Ю. Дудка // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. – Випуск 59 : збірник наукових праць / За науковою ред. В. Д. Сиротюка; Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2017. – С. 47–51.

Статті у зарубіжних наукових фахових виданнях

23. Dudka T. Problems of formation the tourism-excursion model of education as a component of XIX – mid XX century / T. Dudka // Scientific issue of knowledge, education, law and management. – Lodz : Wydawca Fundacja «Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO», 2016 (czerwiec). – № 2 (14). – P. 25–35.

24. Dudka T. The question of methodology excursion and tourist activities in modern teaching practice / T. Dudka // Scientific issue of knowledge, education, law and management. – Lodz : Wydawca Fundacja «Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO», 2016 (grudzien). – № 4 (16). – P. 35–45.

25. Dudka T. Academic mobility as a historical and educational problems / T. Dudka // Scientific issue of knowledge, education, law and management. – Lodz: Wydawca Fundacja «Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO», 2017 (marzec). – № 1 (17). – P.90–99.

26. Dudka T. Historiographical analysis of content design of ecological-touristic responsibility of personality in pedagogical practice / T. Dudka // Scientific issue of knowledge, education, law and management. – Lodz : Wydawca Fundacja «Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO», 2017 (czerwiec). – № 2 (18). – P. 50–55.

27. Dudka T. Axiological measurements of the international Enlightenment in the national theory and practice of the XVIII century / T. Dudka // Modern tendencies in pedagogical education and science of Ukraine and Israel : The way to integration. – Odesa–Israel : Ariel University, 2017 (october). – № 8. – P. 50–54.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

28. Дудка Т. Педагогічна технологія «Тайм-менеджмент» як засіб формування професійного інтересу студентів до туристичної діяльності / Т. Дудка // Обрії. Науково-педагогічний журнал. – Івано-Франківськ: РВВ ОІППО, 2014. – Випуск №1 (38). – С. 20–23.

29. Дудка Т. Професійна культура менеджера туризму в умовах соціальної модернізації України / Т. Дудка, Л. Бондарина // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип.35. Серія : Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 75–80.

30. Дудка Т. Ю. До проблеми удосконалення менеджменту туристичних підприємств в Україні / Т. Ю. Дудка, Л. В. Бондарина, І. О. Огородник // Економіка та менеджмент : перспективи розвитку: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 20 листопада 2014 року) / За заг. ред. О. В. Прокопенко. – Суми : СумДУ, 2014. – С. 145–146.

31. Дудка Т. Роль інформаційно-аналітичної компетентності майбутнього менеджера в реалізації виставково-туристичного проекту / Т. Дудка // Обрії. Науково-педагогічний журнал. – Івано-Франківськ: РВВ ОІППО, 2015. – Випуск №2 (41). – С. 53–57.

32. Дудка Т. Ю. Фактори підвищення якості туристичного обслуговування / Т. Ю. Дудка, Л. В. Бондарина, І. О. Огородник // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Готельно-ресторанний бізнес: інноваційні напрями розвитку» (Київ, 25–27 березня 2015 р.). – К. : НУХТ, 2015. – С. 206–207.

33. Дудка Т. Ю. Модернізація системи підготовки кадрів туристичної індустрії в Україні / Т. Ю. Дудка, Л. В. Бондарина, І. О. Огородник // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Імплементация сучасних технологій навчання у навчальний процес» (Київ, 17–18 березня 2015 р.). – К. : НУХТ, 2015. – С. 297–302.

34. Dudka T. Retrospective analysis of training future professors (XIX century) / T. Dudka // 8-th International Conference : «Modern tendencies in pedagogical education and science of Ukraine and Israel : The way to integration» (Odesa, 11–14 september 2017). – Odesa – Israel : Ariel University, 2017. – № 8. – P. 6.

35. Дудка Т. Ю. Розгортання студентського туристичного руху Галичини під впливом подвижницької діяльності І. Франка (історико-педагогічний аспект) / Т. Ю. Дудка // Географія, економіка і туризм : національний та міжнародний досвід : Матеріали XI наукової конференції з міжнародною участю (Львів, 15–17 вересня 2017 р.). – Львів, 2017. – С. 59–63.

36. Дудка Т. Ю. Рекреаційний потенціал фізичного виховання в історико-педагогічних вимірах XIX століття / Т. Ю. Дудка // Роль освіти у сталому розвитку гірського регіону : Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 20–22 вересня 2017 р.) / за заг. ред. М. П. Олійр. Івано-Франківськ : НАІР, 2017. – С. 25–26.

37. Дудка Т. Ю. Практичні аспекти екологізації позашкільної освіти в історико-педагогічному вимірі XIX ст. / Т. Ю. Дудка // Екологізація освіти як чинник сталого розвитку суспільства : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 19–20 жовтня 2017 р.). – Львів : РВВ НЛТУ України, 2017. – С. 59–60.

38. Дудка Т. Ю. Вплив іноземної педагогічної еліти на розвиток вітчизняної системи професійної підготовки педагогічних кадрів XVIII ст. / Т. Ю. Дудка // Педагогічна освіта на зламі століть : досвід минулого – погляд у майбутнє : матеріали Міжнародної науково-практичної

конференції, присвяченої 95-річчю кафедри педагогіки (Ніжин, 19–20 жовтня 2017 р.) / за заг. ред. Є. І. Коваленко. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2017. – С. 82–83.

39. Дудка Т. Ю. Ретроспективний аналіз ціннісних орієнтирів сучасного викладача в умовах адаптивного навчання / Т. Ю. Дудка // Адаптивні технології управління навчанням : матеріали третьої міжнародної конференції (Одеса, 25–27 жовтня 2017 р.). – Одеса, 2017. – С. 26–28.

40. Дудка Т. Ю. Теоретична сутність екскурсійних форм туристичної роботи як інструменту модернізації освітнього середовища (поч. ХХ ст.) / Т. Ю. Дудка // Модернізація освітнього середовища : проблеми та перспективи: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Умань, 5–6 жовтня 2017 року // FOLIA COMENIANA : Вісник Польсько-української науково-дослідницької лабораторії психодидактики імені Я. А. Коменського / гол. ред. Осадченко І. І. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2017. – С. 9–11.

Відомості про апробація результатів дисертації

1. Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи : I-а міжнародна науково-практична конференція молодих вчених (Дрогобич, 21-22 листопада 2013 р., заочна).

2. Сучасне дошкілля : реалії та перспективи : VI Міжнародна науково-практична конференція (Київ, 17 жовтня 2013 р., очна).

3. Потенціал культурних індустрій України в контексті світових тенденцій : I Всеукраїнська науково-практична конференція (Київ, 10 – 11 квітня 2014, заочна),

4. Сучасне дошкілля: реалії та перспективи : VII Міжнародна науково-практична конференція (Київ, 16 жовтня 2014 р., очна).

5. Економіка та менеджмент: перспективи розвитку : IV Міжнародна науково-практична конференція (Суми, 20 листопада 2014 р., заочна).

6. Інноваційні технології в дошкільній освіті України : забезпечення психологічного благополуччя дитини : Всеукраїнський науково-методичний семінар (Київ, 17 квітня 2014 р., очна).

7. Дитинство. Освіта. Соціум : III Міжнародна дистанційна науково-практична конференція (Київ, 2 жовтня 2015 р., очна).

8. Готельно-ресторанний бізнес : інноваційні напрямки розвитку : Міжнародна науково-практична конференція (Київ, 25-27 березня 2015 р., очна).

9. Імплементация сучасних технологій навчання у навчальний процес : Міжнародна наукова конференція (Київ, 17 – 18 березня 2015 р., очна).

10. Інноваційні технології в дошкільній освіті України: правова охорона дитинства : Всеукраїнський науково-методичний семінар (Київ, 16 квітня 2015 р., очна).

11. Наукові пошуки ХХІ століття : молодіжний вимір : III Міжнародна дистанційна науково-практична конференція (Київ, 2 жовтня 2015 р., очна).

12. Впровадження магістерських програм : від традицій до інновацій (Ченстохова, 17 січня 2017 р., заочна).

13. Modern Tendencies in the Pedagogical Science of Ukraine and Israel : the way to integration: 8th International Conference (Odessa, 11 – 14 september 2017 р., заочна).

14. Географія, економіка і туризм : національний та міжнародний досвід : XI конференція з міжнародною участю (Львів, 15 – 17 вересня 2017 р., заочна).

15. Роль освіти у сталому розвитку гірського регіону : III Міжнародна науково-практична конференція (Івано-Франківськ, 20 – 22 вересня 2017 р., очна).

16. В. О. Сухомлинський у діалозі з сучасністю. «А що там за лісом?..» Філософія для дітей : ХХІV Всеукраїнські педагогічні читання (Житомир, 22 вересня 2017 р., очна).

17. Модернізація освітнього середовища : проблеми та перспективи : II Міжнародна науково-практична конференція (Умань, 5 – 6 жовтня 2017 р., заочна).

18. Професійна підготовка педагогів в умовах євроінтеграції : проблеми та перспективи : Всеукраїнська науково-практична конференція (Київ, 12 жовтня 2017 р., очна).

19. Екологізація освіти як чинник сталого розвитку суспільства : Міжнародна науково-практична конференція (Львів, 19 – 20 жовтня 2017 р., заочна).

20. Педагогічна освіта на зламі століть: досвід минулого – погляд у майбутнє : Міжнародна науково-практична конференція присвячена 95-річчю кафедри педагогіки (Ніжин, 19 – 20 жовтня 2017 р., заочна).

21. Адаптивні технології управління навчанням : III Міжнародна конференція з адаптивних технологій управління навчанням (Одеса, 25 – 27 жовтня 2017 р., заочна).